

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Александар Б. Узелац

СРБИЈА, БУГАРСКА И ТАТАРИ У
ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIII ВЕКА

докторска дисертација

Београд, 2012

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Aleksandar B. Uzelac

SERBIA, BULGARIA AND TATARS IN
THE SECOND HALF OF THE
THIRTEENTH CENTURY

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012

Ментор:

проф. др Милош Антоновић, ванредни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

проф. др Синиша Мишић, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

доц. др Александар Николов, доцент
Софијски универзитет "Св. Климент Охридски", Историјски факултет

доц. др Дејан Радичевић, доцент
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране

СРБИЈА, БУГАРСКА И ТАТАРИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIII ВЕКА

РЕЗИМЕ

Докторска дисертација *Србија, Бугарска и Татари у другој половини XIII века* паралелно посматра два низа историографских питања. Први се односи на српско-бугарске односе током поменуте епохе, а други на монголски (татарски) утицај на југоисточну Европу. Ове две теме стоје у нераскидивој вези: прву је немогуће обухватити без друге, а друга је осветљена из више перспектива захваљујући првој.

Горњу хронолошку границу истраживања представља продор Монгола на Запад (1241-1242), који је оставио дубоке трагове разарања и изазвао низ миграторних кретања. Доњу чине унутрашњи сукоби епских пропорција међу Татарима у црноморским степама, који су довели до промене карактера њиховог утицаја, као и до новог масовног насељавања номадских популација јужно од Дунава. Ова епоха је у балканским оквирима започела смрћу бугарског владара Ивана Асена II (1218-1241), а завршила се покушајем стварања персоналне уније двеју држава Јужних Словена и споразумом краља Милутина са Византијом 1299. године, чиме је најављена хегемонија државе Немањића у региону.

Теза је заснована на широком спектру наративних (византијски, латински, оријентални, словенски и други писци), документарних (повеље папа, угарских, српских и бугарских владара, грађа из анжујских архива) и археолошких извора. Окосницу истраживања чине политички аспекти, али су они нераскидиво испреплетани са војним, географским и друштвеним. Теза је структурално подељена на *Уводне примедбе*, шест поглавља и *Закључна разматрања*.

У *Уводним примедбама* дат је преглед извора и литературе, осврт на географију региона и терминолошке напомене. У првом поглављу је представљен ток монголске инвазије и њене последице (1241-1242). Друго се бави образовањем монголске државе у Црноморским степама (тзв. *Златна хорда*) и њеним утицајем на балканске земље средином XIII века. Следећа целина је посвећена анализи

српско-бугарских односа, као и унутрашњим и спољним чиниоцима који су обликовали њихов међународни положај. Четврто поглавље је окренуто успону и активностима монголског великаша Ногаја, а пето се бави његовим утицајем на прилике у Бугарској и Србији. У последњем поглављу је анализирано наслеђе Ногајеве епохе у југоисточној Европи, кроз емиграцију номадских Алана и Татара, блиске односе српске државе и северозападних бугарских земаља, као и заједничко српско-бугарско-татарско деловање против Угарске почетком XIV века.

Спроведена истраживања решавају више хронолошких непознаница (време устоличења Ногаја на доњем Дунаву, датовање брака краља Милутина и угарске принцезе Јелисавете, припајање Браничева држави краља Драгутина, итд.) и откривају неоснованост неких устаљених хипотеза у науци (нпр. талаштво Теодора Светослава у Ногајевим земљама). Осим тога, истраживања показују да су до тада складни бугарско-српски односи 1284. године прерасли у фактички војни и политички савез, затим да је Србија деценију касније на кратко постала у пуном смислу вазал татарске државне творевине образоване на доњем Дунаву, као и да су блиске везе између Србије и северозападних бугарских земаља, образоване крајем XIII века под Ногајевим покровитељством, надживеле овог монголског великаша пуне две деценије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Бугарска, Татари, Ногај, Стефан Урош II Милутин, XIII век, Видинска кнежевина, доњи Дунав, династички бракови, номадске миграције

НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Општа историја средњег века

УДК: 94(497.11:497.2)"12"

94(=512.3)(497)"12"

SERBIA, BULGARIA AND TATARS IN THE SECOND HALF OF THE THIRTEENTH CENTURY

SUMMARY

Doctoral Dissertation *Serbia, Bulgaria and Tatars in the Second Half of the Thirteenth Century* deals with two parallel historiographical issues. The former is Serbian-Bulgarian relations during this epoch; the latter is Mongol (Tatar) impact on Southeastern Europe in the proposed timeframe. These two topics are mutually inseparable. The first is impossible to explain without taking the latter into account, while the second is, in turn, illuminated from multiple perspectives by the first.

Chronologically, the research starts with the Mongol Invasion of Europe (1241-1242), which left deep traces of destruction and caused a series of migrations. It finishes with inner conflicts among the Tatars in the Black Sea steppes, which brought changes in the character of their influence and led to a new mass settlement of nomadic populations south of the Danube. In the Balkan frameworks, this epoch began with the death of Bulgarian ruler John Asen II (1218-1241); it ended with an attempt to create a personal union between the two South Slavic states and with king Milutin's agreement with Byzantium in 1299, thereby announcing the hegemony of the Nemanjić state in the region.

The dissertation is based upon a wide range of narrative (Byzantine, Latin, Oriental, Slavic and other writers), documentary (charters of Popes, Hungarian, Serbian and Bulgarian rulers, material from the Angevin archives), and archaeological sources. Main focus is devoted to political aspects; they are, however, closely intertwined with the military, social and geographical aspects. Structurally, the dissertation is divided into *Introductory remarks*, six chapters and *Conclusion*.

Introductory remarks provide an overview of the sources and literature, review of the regional geography and terminology used in the text. In the first chapter, the course of events during Mongol invasion of Europe (1241-1242) is presented, as well as its consequences. The second section deals with the establishment of Mongol state in the Black Sea steppes (so-called *Golden Horde*), and its influence on the Balkan

countries in mid Thirteenth century. The next chapter is devoted to the analysis of the relations between Serbia and Bulgaria, internal and external factors that shaped their position. The fourth part is dedicated to the rise of Nogai and his career, while the next one is focused upon his impact on Bulgaria and Serbia. The final chapter deals with his legacy, envisaged through emigration of nomadic Alans and Tatars, close relations between Serbian state and northwestern Bulgarian lands, as well as joint Serbian, Bulgarian and Tatar military activities against Hungary, at the beginning of the Fourteenth Century.

The conducted researches solve several chronological issues (such as the time of Nogai's establishment on the Lower Danube, date of marriage between king Milutin and Hungarian princess Elizabeth, inclusion of Braničevo into the state of king Dragutin, etc.). They reveal groundlessness of some of the established hypotheses in historiography (e.g. the hostage status of Bulgarian Prince Theodore Svetoslav in the Nogai's lands). Also, it has been shown that: harmonious Bulgarian-Serbian relations grew into a *de facto* military and political alliance in 1284; a decade later, Serbia became a dependant of the Tatar state formed on the Lower Danube, although for a short time; the ties between Serbia and northwestern Bulgarian lands, formed in the late Thirteenth century under Nogai's patronage, outlived him for another two decades.

KEYWORDS: Serbia, Bulgaria, Tatars, Nogai, Stephen Uroš II Milutin, Thirteenth Century, Principality of Vidin, Lower Danube, Dynastic Marriages, Nomadic Migrations

SCIENTIFIC FIELD: History

NARROW SCIENTIFIC FIELD: General Medieval History

UDC: 94(497.11:497.2)"12"

94(=512.3)(497)"12"

САДРЖАЈ

УВОДНЕ ПРИМЕДБЕ	1
Извори и литература	2
Географска разматрања	10
Терминолошке напомене	15
I. НОМАДСКА ОЛУЈА НАД ЈУГИСТОЧНОМ ЕВРОПОМ	22
Весници олује – куманске избеглице	25
Први удар непогоде – Бучек у Подунављу	31
Олуја на врхунцу – Каданов напад на Србију и Бугарску	37
Затишје након буре – последице, разарања и одјеци	42
II. УЛУС ЦУЧИДА И ЗЕМЉЕ ЈУЖНО ОД ДУНАВА СРЕДИНОМ XIII ВЕКА	50
Епоха Батуа, Сартака и Боракчин	51
Прилике на доњем Дунаву	61
Балдуин од Еноа и вести Виљема де Рубрука	66
Епоха Беркеа	72
Бугарско-татарски поход на Тракију	78
III. СРБИЈА И БУГАРСКА ПРЕД СПОЉНИМ И УНУТРАШЊИМ ИСКУШЕЊИМА	82
Кумански чинилац	83
Тежње ка централизацији	94
Савез против рашког краља	102
Устоличење бугарског владара српског порекла	107
Угарска експанзија у Подунављу	112
Србија и Бугарска у плановима Карла од Анжуа	119
Жаришта бугарског сепаратизма	125
Господари Браничева Дрман и Куделин	131
IV. НОГАЈ И ЊЕГОВО ДОБА	136
“Млади ветеран”	138
На ободу <i>Дешт-и Кипчака</i>	142

Верни василевсов савезник	148
Једно царство – два господара	154
<i>Друга Монголска инвазија</i>	158
Човек који је постављао канове?	166
Од реке <i>Узи</i> до <i>Гвоздених врата</i>	171
Много народа – једна нација	176
Верска трпељивост на делу	180
(Не)законитост Ногајевог положаја	187
V. СРБИЈА, БУГАРСКА И ТАТАРИ КРАЈЕМ XIII ВЕКА	190
Битка на Дриму	191
Бугарско-српски савез	193
Проблематика бугарско-татарских односа	200
Успон и пад господара Браничева	208
Брак Милутина и Јелисавете	216
Преврат у Трнову	221
Шишман и његов поход на Рашку	226
Споразум Милутина и Ногаја	231
Пројекат српско-бугарске персоналне уније	235
VI. ПАД НОГАЈЕВОГ УЛУСА И ЊЕГОВА ЗАОСТАВШТИНА	242
Ногај постаје кан	242
Епски бој у степи	247
“Тешко побеђенима”	252
Из Ногајевог улуса у земље рашког краља	260
Власт Теодора Светослава над Маврокастром?	267
Положај Видинске области почетком XIV века	273
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	290
СКРАЋЕНИЦЕ	297
БИБЛИОГРАФИЈА	324

УВОДНЕ ПРИМЕДБЕ

Сваком истраживању претходе методолошке напомене и објашњење тематског, просторног и временског оквира на који се оно односи. Стога најпре треба напоменути да теза *Србија, Бугарска и Татари у другој половини XIII века* паралелно посматра два низа историографских питања. Први се односи на српско-бугарске односе током поменуте епохе, а други на монголски (татарски) утицај на југоисточну Европу. Две теме стоје у нераскидивој вези: прва се не може обухватити без друге, а друга је осветљена из више перспектива захваљујући првој.

Горњу хронолошку границу истраживања представља продор Монгола на Запад (1241-1242). То је био један од најзначајнијих догађаја у средњовековној историји Европе. Он је оставио дубоке трагове разарања и изазвао је низ миграторних кретања, захвативши и балканске земље. Крајем XIII и почетком XIV века, унутрашњи сукоби епских пропорција међу Монголима у црноморским степама довели су до промене карактера њиховог утицаја у југоисточној Европи, као и до новог масовног насељавања номадских популација јужно од Дунава. У балканским оквирима, епоха је започела смрћу бугарског владара Ивана Асена II (1218-1241), која је последично довела до губитка доминантне позиције Трновског царства у региону, а завршила се покушајем стварања персоналне уније двеју држава Јужних Словена и српско-византијским споразумом 1299. године, чиме је најављена хегемонија Немањичке државе.

С обзиром на постављене циљеве и оквире, чисто хронолошки или тематски приступ излагању није био могућ. Окосницу истраживања чине политички аспекти, али су они нераскидиво испреплетани са војним, географским и друштвеним. Из разматрања нису могле да буду изостављене унутрашње прилике у српским и бугарским земљама, нити утицај других спољних чинилаца, попут Византије, Угарске и Напуљске краљевине, на њихов положај и развој. Структура рада условљена је и преовлађујућим становиштима у историографији, стањем изворне грађе и потребом да се више пажње пружи расветљавању појединих занемарених или спорних питања.

Извори и литература

Настојећи да критички оцени монголски утицај на просторе Евроазије, један савремени истраживач је истакао да историје њихових инвазија нису писали победници, већ поражени (насупротив општеприхваћеном мишљењу да историју увек пишу победници).¹ Један изузетак од општег правила постоји – спис *Тајна историја Монгола* (град. монг. Monggol-un Niguča Tobčiyar / мод. монг. Монголын нууц товчоо), састављен почетком четрдесетих година XIII века на основу казивања учесника ратова Џингис-кана и његовог наследника Огедеја (1229-1241).² Међутим, монголски западни поход у овом извору заузима фрагментарно место и истраживачи су начелно принуђени да се ослоне на виђења номада из пера њихових “цивилизованих” суседа, присутна у византијским, латинским, словенским и другим изворима. Дела арапских и персијских савременика понекад садрже казивања која потичу од Монгола и тиме помажу да се барем делимично успостави баланс између два погледа на догађаје.

*

Византијски извори: Од византијских извора на првом месту треба споменути **Георгија Акрополита** (1217-1282), службеника царева Јована III Ватаца (1221-1254), Теодора II Ласкариса (1254-1258) и Михаила VIII Палеолога (1259-1282). Акрополит је имао паралелну војну и цивилну каријеру, али се није показао као заповедник на бојном пољу и две године живота провео је у епирском заробљеништву. Као дипломата постигао је запаженије резултате. Био је на челу византијске делегације на Лионском сабору 1274. године и ставио је свој потпис

---

¹ С. Kaplonski, *The Mongolian impact on Eurasia: a reassessment*, The Role of the Migration in the History of the Eurasian Steppe, ed. A. Bell-Fialkoff, New York 2000, 252.

² *Сокровенное сказание*, 9-79; I. de Rachewiltz, *The Secret history of the Mongols – A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, I, Leiden – Boston 2006, xi-cxiv

на склољену унију. Аутор је више реторских и теолошких списа, као и дела *Писане хронике* (Χρονικη συγγραφή) које обухвата време 1203-1261.³

Његов имењак **Георгије Пахимер** (1242-1310) био је изузетно образован човек, од великог угледа на двору и носилац високих јавних функција. Поред више реторских и филозофских трактата саставио је *Историјске описе* (Συγγραφικαί Ιστορίαι) у 13 књига, примарни извор за проучавање епохе Михаила VIII и његовог сина и наследника Андроника II (1282-1328).⁴

Нићифор Григора (са.1293-1360), још један свестрани интелектуалац позне Византије, био је хартофилакс, односно чувар царског архива. Његово дело *Ромејска Историја* (Ιστορία Ῥωμαϊκή) у 37 књига покрива епоху од 1204 до 1359. године.⁵ Његов савременик **Јован VI Кантакузин** (са.1295 – 1383) је након бурне политичке каријере и повлачења у манастир, написао дело поглавито мемоарског карактера, једноставно названо *Историја* (Ιστορία) и подељено у четири обимне књиге, које допуњује казивања старијих аутора.⁶

Међу делима епистоларне књижевности, издваја се *Посланичко слово Теодора Метохита*, водећег византијског преговарача у склапању споразума са краљем Милутином 1299, упућено Нићифору Хумну.⁷ Не мали значај имају и бројни панегирички састави, од којих најистакнутије место припада *Песми о подвизима славног протостратора*, посвећеној војсковођи Михаилу Тарханиоту Главасу из пера **Манојла Филадельфа** (са. 1275-1345).⁸

*

---

³ Akropolites/Macrides, 3-104; Krumbacher, *Geschichte*, 286-288; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 266-268.

⁴ Pach./Failler, I, xi-xxxiii; Failler, *Chronologie et Composition*, I-III; Krumbacher, *Geschichte*, 288-291; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 280-282; PLP, no.22185; ВИИИЈ, VI, 1-11. (Љ. Максимовић)

⁵ Krumbacher, *Geschichte*, 293-298; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 450-453; PLP, no.4443; ВИИИЈ, VI, 145-153. (С. Ћирковић)

⁶ Krumbacher, *Geschichte*, 298-300; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 321-323; PLP, no.10973; ВИИИЈ, VI, 297-306. (С. Ћирковић)

⁷ Krumbacher, *Geschichte*, 550-554; PLP, no.17982; ВИИИЈ, VI, 63-77. (И. Ђурић)

⁸ Krumbacher, *Geschichte*, 774-780; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 416-417; PLP, no.29817; ВИИИЈ, VI, 591. (Н. Радошевић)

Западни извори: Углавном написани на латинском језику, они се крајње грубо могу поделити на три групе. Прву чине списи који се односе на монголску провалу: *Жалосна песма о уништењу угарске краљевине од стране Татара* (Carmen Miserabile super Destructione Regni Hungariae per Tartaros), аутора **Руђера из Апулије** (†1266), каноника у угарском граду Варадину и потоњег архиепископа Сплита;⁹ *Сплитска историја Томе Архиђакона* (ca.1200-1268), најважнији извор за боравак Монгола у Далмацији и њихове покрете преко југоисточне Европе;¹⁰ *Велика Хроника (Chronica Majora)* монаха **Матије Париског** (ca.1200-1259) из Сент Албанса, која садржи казивања очевидаца и богати епистоларни материјал.¹¹

Другу групу представља жанр који би се могао окарактерисати као путописна литература. Најпре, ту су три извештаја чланова мисије коју је папа Иноћентије IV (1243-1254) упутио Монголима. Први спис је из пера лидера посланства, фрањевца **Јована Плано-Карпинија**, потоњег архиепископа у Бару, насловљен *Историја Монгола које ми називамо Тартарима* (Historia Mongalorum quos nos Tartaros appellamus); потом следи кратак трактат његовог пратиоца и преводиоца Бенедикта Пољског *О путовању Мале браће Тартарима* (De Itinere Fratrum Minorum ad Tartaros); на крају ту је спис *Историја Татара* (Hystoria Tartarorum) аутора потписаног као *C. De Bridia*, откривен тек 1965. године.¹² Незванични изасланик француског краља Луја IX (1226-1270) **Виљем де Рубрук** такође је саставио извештај о свом путовању у Монголију, које се одиграло током 1253-1255. Он је насловљен *Itinerarium fratris Willielmi de Rubruquis ad partes Orientales* и садржи кључна обавештења о монголском утицају на европском

---

⁹ F. Babinger, *Maestro Ruggiero delle Puglie relatore pre-poliano sui Tartari*, Nel VII centenario della nascita di Marco Polo, Venezia 1955, 51-61; *Mongolensturm*, 129-138.

¹⁰ J. Ross-Sweeney, *Thomas of Spalato and the Mongols: a Thirteenth-Century Dalmatian view of Mongolian Customs*, Florilegium 4 (1982) 156-183; *Mongolensturm*, 227-235.

¹¹ J.J. Saunders, *Matthew Paris and the Mongols*, Essays in Medieval History Presented to Bertie Wilkinson, edd. T.A. Sandquist – M.R. Powicke, Toronto 1969, 116-132.

¹² Plano Carpini/Wyngaert, 3-26; P. Pelliot, *Les Mongols et la Papauté*, Revue de l'Orient Chrétien 23 (1922-1923) 5-30; Beazley, *Texts and Versions*, 43sq; Beazley, *Dawn*, II, 275-317; Sinor, *Plano Carpini's Return*, 193-206; Bezzola, *Mongolen*, 118-148; Morgan, *Mongols*, 23-26; Ruotsala, *Europeans*, 40-53; Jackson, *Mongols*, 87sq; Аксенов – Юрченко, *Христианский мир*, 7sq.

југоистоку средином XIII века.¹³ Значај прослављеног дела *Милион*, које је према казивању племенитог грађанина Венеције **Марка Пола** саставио романописац Рустичело из Пизе, превасходно лежи у вестима о унутрашњим сукобима међу Монголима крајем XIII века (најдетаљније записана у тзв. рукопису Z, из XIV века, пронађеном у Толеду).¹⁴

Трећу групу чине извори настали под окриљем крсташких идеја и папских стремљења с почетка XIV века. Међу њима се издвајају географско-историјски и политички спис *Цвет историја Истока (La Flor des Estoires d'Orient)* Јерменина **Хајтона из Корика**, написан августа 1307. године у Поатјеу по налогу папе Климента V;¹⁵ *Опис источне Европе*, настао са. 1310-1311 (уобичајено се датује у 1308.), чији је аутор вероватно потицао из црквених кругова у Авињону;¹⁶ трактат *Directorium ad passagium faciendum* који је око 1332. године саставио **Гијом из Аде**, епископ персијске Султаније, а од 1324. архиепископ у Бару. Ово дело је раније приписивано извесном Брокарду, одакле потиче и техничко име његовог аутора – Псеудо-Брокард.¹⁷

Обиман корпус западних извора се наведеним насловима ни изблиза не исцрпљује. Постоји мноштво малих хроника и анала, као и богата документарна грађа (повеље папа, угарских владара, документи из анжујских архива). Употребљиви извори су и низ географских карата и атласа италијанске и

---

¹³ Rubruc/Wyngaert, 147-163; Beazley, *Dawn*, II, 320-375; J. Charpentier, *William of Rubruck and Roger Bacon*, *Geografiska annaler* 17 (1935) 255-267; J. Richard, *Sur les pas de Plancarpin et de Rubrouck: La lettre de saint Louis à Sartaq*, *Journal des savants* 1 (1977) 49-61; Bezzola, *Mongolen*, 168-182; Jackson – Morgan, *William of Rubruck*, 1-56; Sinor, *Mongols*, 22-23.

¹⁴ Marco Polo, *Description*, I, 15-55; Beazley, *Dawn*, III, 15-160; G. Orlandini, *Marco Polo e la sua famiglia*, *Archivio Veneto-Tridentino* 9 (1926) 1-68; J. Hommer Herriot, *The 'Lost' Toledo Manuscript of Marco Polo*, *Speculum* 12/4 (1937) 456-463; P. Jackson, *Marco Polo and his 'Travels'*, *BSOAS* 61/1 (1998) 82-101.

¹⁵ *Hayton*, xxiii-cxlii; Schmieder, *Europa*, 114sq; Николов, *Ориенталците*, 343-360.

¹⁶ ADEO/Górka, iii-xlix; G. Praga, *Una "Descriptio Europae Orientalis" del 1308 e le caratteristiche delle fonti per la storia delle Crociate nel sec. XIV*, *Archivio storico per la Dalmazia* 15 (1933) 293-302; Дечев, *Описание*, 3-42; Гагова, *Географията*, 117-127. *Terminus post quem* настанка дела је 15. август 1310. године, када су витезови Јовановци заузели острво Родос, са главним градом, што је поменуто у спису, A. Failler, *L'occupation de Rhodes par les Hospitaliers*, *REB* 50 (1992) 113-135. Детаљније о новијим разматрањима времена и околности настанка *Описа источне Европе*, А. Узелац – Б. Радовановић, *Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама – неколико нових запажања*, Међународни научни скуп "Св. цар Константин и хришћанство" – зборник радова, edd. Д. Бојовић et al, Ниш 2013. (у штампи).

¹⁷ Ch. Kohler, *Quel est l'auteur du "Directorium ad Passagium faciendum"?*, *Revue de l'Orient latin* 12 (1911) 104-111; M. Šufraj, *Pseudobrokardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, *Vjesnik Zemaljskog arhiva* 13 (1911) 142-150; Николов, *Ориенталците*, 413-442.

мајорканске школе, попут *Мане Црног мора* Пјетра Весконтја (са.1320-1321), *Мане света* Анхелина Дулсерта (1339) и *Каталанског атласа* Абрахама и Јехуде Крескеса (са. 1375).¹⁸

*

Оријентални извори: Мамелучка култура у Египту се наслањала на богату традицију својих претходника, остављајући више запажених историографских дела и писаца. На првом месту се издваја **Бајбарс ал-Мансури** (са. 1247-1325, *Rukn al-Din Baybars al-Mansuri*), службеник султана Калавуна (1277-1290) и његовог наследника ал-Насира, аутор обимне *Хронике* у једанаест томова, коју је саставио уз помоћ свог хришћанског секретара. С обзиром да је у великој мери заснована на извештајима очевидаца, она је прворазредан извор за каријеру монголског великаша Ногаја, судбину његових сродника и збивања у југоисточној Европи на прелазу из XIII у XIV век.¹⁹ На Бајбарсово дело се надовезује читав низ арапских историчара. Међу њима су **ал-Нувајри** (*Shihāb al-Dīn Ahmad al-Nuwayri*, 1279-1333), чиновник и признати научник из Сирије,²⁰ као и каирски *мухтасиб* (главни надзорник тржнице) и полихистор **ал-Ајни** (*Badr al-Din al-'Ayni*, 1360-1453).²¹

У традицији средњовековне исламске науке истакнуто место заузима сиријски великаш из Хаме и пасионирани географ **Абулфед** (*Isma'il Abul-Fida' al-Natawi*, 1273-1331). Његова *Географија* доноси важна обавештења о етничким, верским и политичким приликама у градовима и земљама црноморског приморја.²² Пошто је Абулфедино дело потпуно непознато у српској историографији, треба напоменути да је он један од ретких муслиманских писаца

---

¹⁸ Весконтјева мапа консултована је према прилогу у Брун, *Черноморје*, II; А. Дулсерта према издању М. Pelletier, *Der Portolan von Angelino Dulcert 1339*, *Cartographica Helvetica* 9 (1994) 23–31; *Каталански атлас* преко факсимила рукописа објављеног на сајту Националне библиотеке у Паризу <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55002481n.r>>

¹⁹ СМАЗО, I, 82; “Baybars al-Mansūri”, ЕР, I, 1127-1128. (E.Ashtor)

²⁰ СМАЗО, I, 128; “al-Nuwayrī”, ЕР, VIII, 156-160. (M. Chapoutot-Remadi)

²¹ СМАЗО, I, 475; “al-'Aynī”, ЕР, I, 790-791. (W. Marçais)

²² *Géographie d'Aboulféda*, I, iii-xxvii; Коновалова, *Восточная Европа*, 76-91; “Abu 'l-Fida”, ЕР, I, 118-119. (H.A.R. Gibb)

XIII-XIV века који спомиње и Србе (السارِب , السرب). Према њему, то је народ који, заједно са Мађарима, Власима и другим неверницима, живи крај планине *Кашка-таг* (Карпати), поред које протиче река *Туна* (Дунав).²³

Персијски аутор **Џувејни** (1226-1283, *Ala'iddin Ata-Malik Juvayni*) је био гувернер Багдада, Ирака и Хузистана, а уједно и званични историчар монголских похода. Писао је на основу казивања учесника и докумената, а његова *Историја освајача света* (*Tarikh-i-Jahan Gusha*) иде све до 1260. године.²⁴ На њега се надовезује **Рашид ал-Дин** (1247-1318, *Rashid ad-Din Fadhlullah Hamadani*), преобраћеник у ислам јеврејског порекла, лекар, финансијски чиновник, енциклопедиста и историчар. Служио је монголске канове у Персији, од Абаке (1265-1281) до Олџејтуа (1307-1316), а по налогу кана Газана (1295-1304) започео је писање историје монголских освајања под називом *Историјски компендијум* или *Зборник летописа* (*Jami al-Tawarikh*). Свој величанствени подухват завршио је тек за време Олџејтуове владавине. Далеко превазилазећи постављене циљеве, дело је постало прва права светска историја.²⁵

*

Словенски извори: Руски летописи одликују се пристрасношћу, специфично уским погледом на догађаје, бројним прерадама изворника и касним настанком (најстарији сачувани летопис – *Лаврентијевски*, састављен је тек 1377. године, а *Ипатијевски* почетком XV века).²⁶ Међутим, они су незаобилазни за разматрање војних активности Татара према Угарској, Пољској, али и југоисточној Европи.

²³ *Géographie d'Aboulféda*, II/1, 80; Коновалова, *Восточная Европа*, 113. Помени Мађара, Влаха и Срба у Абулфедином делу можда потичу из истог извора као и одблесци монголске инвазије у Далмацији (стр.39), Коновалова, *Восточная Европа*, 138, п.4, 139, п.5, 140, п.8.

²⁴ Juvaini/Boyle, xv-xxxv; "Djuwayni", *EP*, II, 606-607. (W. Barthold – J. Boyle)

²⁵ *Рашид ад-Дин*, I/1, 7-37 (И.П. Петрушевский); *Frankengeschichte*, 9-22; J.A. Boyle, *The Significance of Jami' al-Tawarikh as a Source on Mongol History*, *Iran-Shenasi* 2 (1970) 1-8; J.A. Boyle, *Rashid al-Din – The First World Historian*, *Iran* 9 (1971) 19-26; "Rashid al-Din Tabib", *EP*, VIII, 443-444. (D. Morgan)

²⁶ О проблематици односа руских летописаца према Татарима и уопште номадским народима: Тихомиров, *Русское летописание*, 46sq; С. Halperin, *The East Slavic Response to the Mongol Conquest*, *АЕМА* 10 (1998-1999) 98-117; Рудаков, *Монголо-Татары*, 17-122; Почекаев, *Батый*, 113-115. (и тамо назначена литература)

У српској средњовековној писаној традицији најистакнутије место припада зборнику *Житија краљева и архиепископа српских Данила II* и његовог (његових) настављача, састављеном током XIV века. Прва целина *Зборника*, коју је Данило саставио после 1324. године укључује житије краља Милутина, најважнији (за многе детаље и једини) извор о сукобима српских владара са локалним управљачима северозападних бугарских земаља и односима са Ногајем. Значај има и житије самог Данила II које осветљава прилике у српским земљама почетком XIV века.²⁷ У не сасвим разјашњеној вези са Даниловом биографијом Милутина стоје наводна краљева *Улијарска повеља* и његово кратко *Житије у свитку*.²⁸ Иако је *Улијарска повеља* фалсификат, оба текста представљају важне етапе у генези Милутинове биографије, па је и њихов садржај подвргнут критичким разматрањима, при чему је предност дата Даниловој верзији.

*

Кратак осврт на историографију: Први аутор са простора југоисточне Европе који је исказао интересовање за татарску проблематику, био је Дубровчанин Ђакомо Лукари (Јаков Лукаревић, 1551-1615). Ослањајући се на дела Марка Пола и Јерменина Хајтона, он је у својим *Аналима* пружио концизни преглед историје Монголског царства, а невешто је настојао да се позабави и њиховим утицајем на југоисточну Европу.²⁹

---

²⁷ Стојановић, *Житија*, 97-112; Б. Ферјанчић, *Архиепископ Данило II и Византија*, Архиепископ Данило II и његово доба, ed. В. Ђурић, Београд 1991, 7-18; С. Хафнер, *Данило II као средњовековни историограф*, Архиепископ Данило II и његово доба, ed. В. Ђурић, Београд 1991, 131-138; Г. Мак Данијел, *Генезис и састављање Даниловог зборника*, Архиепископ Данило II и његово доба, ed. В. Ђурић, Београд 1991, 217-224; Н. Порчић, *Осврт на спољнополитичке мотиве у делима Даниловог зборника*, ИЧ 52 (2005) 135-163.

²⁸ В. Мошин, *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи - аутобиографији*, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 109-138; Мошин *Крал Милутин*, 309-337; С. Ђирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, Архиепископ Данило II и његово доба, ed. В. Ђурић, Београд 1991, 53-68; Т. Суботин-Голубовић, *Још о 'житију у свитку' краља Милутина*, ЗРВИ 33 (1994) 115-125; Убипарип, *Зборник*, 53-61.

²⁹ Може се као својеврстан куриозитет истаћи Лукаријева тврдња да су Татари били узрочници сеобе Албанаца из њихове "прапостојбине" на Кавказу у балканске области: **L'Albania prese nome dagli Albani d'Asia che scacciati da' Tartari vi vennero in questa parte di Macedonia ch'è situata tra il fiume Bojana, che Plinio domanda Burana, la Cimera ossia scogli Acrocerauni, mar Jonio e le montagne camoli e Statei**, Luccari, *Annali*, 145-146.

У строго научном смислу, пионирско место у проучавању бугарско-татарских и бугарско-српских односа током друге половине XIII века припада Петру Никову (1884-1938). Иако настала пре осам до девет деценија, три његова истраживачка састава (*Видинското княжество*, *Татаробългарски отношения*, *Българо-унгарски отношения*) и два синтетичка текста (*Българи и Татари*, *Съдбата*) и даље су незаобилазна полазна тачка за даља истраживања.

Проучавању међусобних додира две јужнословенске државе у поменутој епохи начелно је много више пажње посвећено у бугарској, него у српској средини.³⁰ Они су посматрани у склопу хронолошки шире заснованих текстова (Златарски, *Отношения*), кроз осврте на прошлост македонских крајева,³¹ или северозападних бугарских земаља (радови Х. Димитрова, И. Петкове, Н. Илијева, Г. Николова, итд.). У новије време, поједина питања из проблематике српско-бугарских односа крајем XIII века подвргнута су детаљнијој анализи и у српској науци (Мишић, *Милутин и Бугари*; Мишић, *Односи*).

Међу бројним радовима значајним за тему, својим широким дометима се издвајају: просопографска студија И. Божилова о владарској породици Асена (Божилов, *Фамилијата*); монографија Ј. Мавроматиса о српској спољној политици епохе краља Милутина (*Мавроматис, Fondation*); дело К. Крстева о историји бугарских земаља у доба династије Тертера 1280-1323. (*Кръстев, Тертеревци*). Референтна дела су и бројне синтезе бугарских, српских и других историчара (Јиречек, *Историја Срба*; Златарски, *История*, III; Мутафчиев, *История*; Божилов – Гюзелев, *История*; Острогорски, *Историја*; ИСН, *Fine, Late Medieval Balkans*).

---

³⁰ Један покушај да се пружи целовити преглед српско-бугарских односа у средњовековној епохи учињен је на другој страни још крајем XIX века: Р. Агатоновић, *Одношаји између Србије и Българске од XII-XV века*, Београд 1899. Поменуто дело је у научном погледу данас бескорисно.

³¹ За разматрање српско-бугарских односа (не нужно и у осталим аспектима) радови старијих бугарских историчара оријентисани на историју Македоније су из научне перспективе неупотребљиви. М. Дринов, Ј. Иванов и П. Мутафчиев, између осталог, истичу да је српски продор у Македонију имао чисто освајачки карактер и поковавање бугарског домаћег становништва, Дринов, *Съчинения*, I, 563-579. Ђ. Иванов, *Българете в Македония*, Софија 1915, li-lvii; П. Мутафчиев, *Србското разширение в Македония през средните векове*, Македонски преглед 1/4 (1925) 24-26. Чак и В. Златарски карактерише српску политику друге половине XIII века као “лукаву и дволичну, чији је главни задатак био да ослаби Бугарску”, Златарски, *Отношения*, 87. Слична виђења присутна су и у појединим новијим радовима, cf. П. Ангелов, *Българите в Македония през средните векове (VII-XIV в.)*, Македонски преглед 1 (1994) 39-40.

Током последње три деценије, нумизматичка открића на доњем Дунаву и њихова интерпретација од стране румунског археолога Е. Оберлендер-Тарновеануа, обимне студије В. Спинеја, као и више чланака бугарског историчара П. Павлова (види библиографију) пресудно су утицали на осветљавање и ревалоризацију бројних питања из домена бугарско-татарских односа. Покушај вредан пажње да се на једном месту заокружи питање куманског и татарског утицаја на југоисточну Европу (укључујући и српске земље), представља монографија мађарског историчара И. Вашарија (*Vasary, Cumans and Tatars*).

Постављеним истраживачким питањима, теза се ослања и на радове истакнутих стручњака за куманску проблематику (О. Прицак, П. Голден), односе Монгола и западне Европе (Ф. Шмидер, П. Цексон) и историју “Златне хорде” (Б. Шпулер, Г. Вернадски, Г. Фјодоров-Давидов, В. Трепавлов, В. Костјуков, Р. Почекајев).

С обзиром на доминантну улогу монголског великаша Ногаја у региону током последње три деценије XIII века, потребно је истаћи да је једини целовити преглед његове каријере дао руски историчар Н.И. Веселовски у студији написаној давне 1916. и објављеној шест година касније (Веселовский, *Ногай*). У новије време, Ногајева улога је углавном разматрана у склопу шире замишљених радова (Горский, *Ногай и Русь*; Мыськов, *История*, 112-140; Почекаев, *Цары Ордынские*, 47-73.). Из сасвим особених разлога, истиче се још једно дело у коме је већи одељак посвећен каријери овог Џингисида. Реч је о књизи белогардејског емигранта Еренцена Хара-Давана (Хара-Даван, *Чингис-хан*), штампаној као самиздат 1929. године у Београду, где је аутор између два светска рата обављао дужност секретара локалне калмичке општине.³²

Географска разматрања

Балканско полуострво лежи на размеђи централне Европе, Средоземља и Евроазијске степе. Оно је у географском и климатском погледу подељено на

³² Она је незаслужено остала потпуно непозната у српској научној и широј јавности. Њено прво издање данас представља библиографски раритет и колико ми је познато, ниједна од бољих београдских библиотека не чува његов примерак.

северну и јужну целину чију границу представљају Балкански планински масив и Динариди. На југу полуострва владају благе зиме и релативно мала температурна разлика. На северу су зиме оштре, а температурна одступања много већа него што је то случај у приморској зони. Вегетација је у јужним областима медитеранска, док северно подручје дели карактеристике централне Европе, са храстовим и буковим шумама у низијским и боровим и јеловим у висиијским областима.

Конформација терена условила је распоред најважнијих путних и стратешких комуникација. Жила куцавица је траса која повезује Београд и Константинопол, преко Ниша, Софије и Пловдива, у средњовековној епохи позната као *Via Militaris (Via diagonalis)*.³³ Овај путни правац задржао је свој неоспоран значај све до средине XIII века, када је услед несређених политичких прилика изгубио на фреквентности.³⁴ Друга важна комуникација која је повезивала српске и бугарске земље водила је из приморских крајева, преко косовског региона, према Нишу и одатле на север ка Видину. Трговачке и привредне везе између Јадрана, Бугарске и црноморског приморја посведочене су у повељи бугарског цара Ивана Асена II Дубровчанима,³⁵ као и у два млетачка документа упућена краљу Милутину, где се спомиње пут изасланика Серенисима преко рашких земаља до *Великог мора* (са. 1315-1319).³⁶

Дунавска равница обухвата северну Бугарску, укупне је површине од преко 30.000 km² и простире се на надморској висини између стотину и двеста педесет метара. Пресечена је малим рекама које теку у смеру југ-север и раздјељена на више малих алувијалних низија од Видинске области до Силистре, погодних за земљорадњу и сточарство. Даље на истоку, између доњег тока Дунава и мора смештена је Добруца (Карвуна), област по свом рељефу брдовита, а у

---

³³ К. Лиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник Константина Лиречека, I, Београд 1953, 70-189; Шкриванић, *Путеви*, 82-87.

³⁴ Средином тридесетих година XIII века њиме је ишла доминиканска мисија брата Рикарда која је из Угарске путовала у Константинопол и одатле у црноморске степе (Аннинский, *Известия*, 96.). Користила га је 1239. године и крсташка војска, послата у помоћ Латинском царству (*Alberic*, 946; Гюзелев, *Средновековна Бугария*, 89; Данчева-Василева, *Бугария*, 148.) као и кијевски митрополит Кирил, који је 1246. године путовао за Никеју. Једну деценију касније, и покрштени литвански кнез Војшелка предузео је путовање овом трасом, али је био принуђен да се врати назад, ПСРЛ, II, col. 809, 858-859; Ћ. Харди, *О протоку људи и путним правцима југоисточне Европе средином XIII века*, Зборник Матице српске за историју 67-68 (2003) 37-49.

³⁵ Стојановић, *Повеље и писма*, I/2, 205; Даскалова – Райкова, *Грамоти*, 30

³⁶ Љубић, *Listine*, 156, 166.

северном делу при дунавској делти, мочварна. Водотокови су кратки и малог протока, а клима је континентална, са јачим ветровима него у било ком другом региону Бугарске. То је била ничија земља на чијим су се ободима налазила “три острва живота” – подручје уз приобаље Црног мора, подунавска зона око Силистре и градски центри у Дунавској делти.³⁷ Она је за номадске нападаче представљала најсигурнији коридор који је водио на Балканско полуострво. Преко ушћа Дунава постоје погодни прелази, а најважнији је био крај главног Ногајевог седишта Сакчија (Исакија, буг. Облучица), тридесет километара узводно од Тулче.³⁸ Одатле се лако могло приступити Дунавској равници, на чијој јужној ивици и на свега три дана пута од Сакчија (према Абулфеди), лежи бугарска престоница Трново (Трновград, данас Велико Трново).³⁹

На североистоку, Балканско полуострво се отвара према евроазијском простору који се простире у дужину од преко 5.000 километара, од монголских висоравни на истоку до Панонске равнице на западу. Ово огромно подручје је у прошлости представљало јединствени екорегин, чије су климатске особености одиграле значајну улогу у формирању економских, културних и политичких структура разних људских друштава. Отприлике између краја четвртог и почетка првог миленијума пре нове ере, оно је било захваћено дефорестацијом која је уследила као последица оштрих климатских одступања, али и снажније људске активности.⁴⁰ Његов западни део, укупне површине од око 1.000.000 km², обухвата залеђе Црног мора и Каспијског језера и конвенционално се назива Понтијска степа. У биогеографији, ово подручје је прецизније дефинисано као Понтијско-каспијски регион да би се означила специфична копнена и маринска флора и фауна. У средњовековној географији оно је носило назив *Куманија* (Cumania, Κομμανία), *Половецка земља* (Земля половецкая) или *Дешт-и Кипчак*,⁴¹

---

³⁷ Атанасов, *Деспотство*, 19.

³⁸ Spinei, *Romanians*, 32-33. О средњовековном Сакчију: *Градове и крепости*, 211-216. (А. Кузев)

³⁹ *Geographie d'Aboulfeda*, II/1, 317.

⁴⁰ К. Kremenetski, *Steppe and Forest-steppe Belt of Eurasia: Holocene Environmental History, Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*, edd. M. Levine – C. Renfrew – K. Boyle, Cambridge 2003, 11-28.

⁴¹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 167; ПСРЛ, I, col. 522; ПСРЛ, II, col. 314, 781; К.В. Кудряшов, *Половецкая степь*, Москва 1948, 122-142. Назив *Дешт-и-Кипчак* је први употребио персијски писац и научник Насир Кушраф (1004-1088). У оријенталним изворима он је остао одомаћен и у

према именима његових житеља Кумана (Половаца, Кипчака). Називи се у средњовековним текстовима много чешће односе на поједине делове овог пространства, него на подручје у целости. Најзападнији део Понтијске степе, подручје између ушћа Дунава и Дњестра, наслања се на бугарске земље, које у макроперспективи представљају гранично подручје степског појаса, па није случајно што поједини средњовековни извори не праве дистинкцију између географски блиских земаља Бугара и Кумана.⁴²

Клима региона је током годишњег циклуса подложна оштрим одступањима, што су на својој кожи осетили Јован Плано-Карпини и његови пратиоци.⁴³ Низ хладних и снежних зима које би пратила топла и сушна лета, за номадска друштва је имао карактер елементарне непогоде. Опстанак људи степе је директно зависио од адекватног раста траве, односно од квалитетних пашњака, неопходних за испашу њихових стада, као и од доступности воде. У том погледу Понтијска степа, пресечена широким токовима Волге, Дона, Дњепра и Дњестра, могла је много више да понуди од своја два продужетка – Панонске и Влашке низије.

Алфелд (Велика мађарска равница, Панонска низија), представља део Карпатског или Панонског басена, укупне је површине око 100.000 km² и обухвата јужне и источне крајеве данашње Мађарске, источне Словачке, северозападне Румуније, северне Србије и Хрватске. Највиши врх, брдо Хопортјо (Норортуб) уздиже се свега 183 метра изнад нивоа мора, док најнижу тачку представља ток Тисе, привредно најзначајније реке региона, која га пресеца на два приближно једнака дела. Иако не обилује падавинама, равница данас представља једну од главних пољопривредних регија Европе, а њен седентарни карактер био је одређен оног тренутка када су се мађарски дошљаци одрекли полуномадског начина живота и приступили хришћанској екумени.⁴⁴

наредним столећима, дуго након што је и само име Кумана (Кипчака) нестало, Бартольд, *Сочинения*, V, 550; Spinei, *Great migrations*, 246; Vasary, *Cumans and Tatars*, 7.

⁴² Попут тзв. *Торинског кодекса* из 1243. (ЛИБИ, IV, 154; Павлов, *България*, 32; Spinei, *Great migrations*, 240.) или *Франачке историје* Рашид ал-Дина (*Frankengeschichte*, 52-53).

⁴³ Plano Carpini/Wyngaert, 29-32.

⁴⁴ Cf. Gy. Györffy, *Autour de l'état des semi-nomades: le cas de la Hongrie*, *Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1 (1975) 221-238.

Влашка равница је укупне површине *ca.* 75.000km.² Ка северу се успиње у обронке Карпата, а град Питешћ (Pitești) на надморској висини од око 280 метара представља једну од њених највиших тачака. И она је испресецана водотоковима, од којих је најзначајнија Олта која целу област дели на мањи западни део – Олтенију и већи источни, који се данас назива Мунтенија, а у средњем веку је чинио део *Куманије*. Њен југоисточни појас је Бараганска степа. Она је, упркос оштрој клими, сувим летима и јаким ветровима, све до краја XIX века представљала главно сточарско подручје региона. Иако је Влашка брдовитија и обухвата мању површину од Алфелда, она је постала део монголске екумене, док је Панонска равница остала изван њиховог домашаја. Између Влашке равнице и Понтијске степе једине природне препреке су мочварна делта Дунава и доњи токови његових левих притока Прута и Сирета, док је Алфелд оштро одвојен од ње Карпатским масивом.

Најзначајнији превој у источним Карпатима је Верецке (*Porta Russiae*) кроз који су прошли мађарски коњаници крајем IX века, али и главнина монголске армије у пролеће 1241. године. Јужније лежи Тихуца (рум. Tihuța, мађ. Borgo), овековечена у Стокеровом роману о Дракули. Из Влашке низије на север води Бузау (рум. Buzău), који повезује истоимени град на јужнокарпатској страни са Брашовом у Трансилванији, коришћен приликом Ногајевог напада на Угарску 1285. године. Даље ка западу, пратећи простирање Карпата до *Гвоздених врата* (Ђердапска клисура) на Дунаву, комуникације постају једноставније, са више погодних прелаза: Турну Рошу (мађ. Vöröstoronyi), Вулкан и Мехадија (мађ. Mihald).

Дунав се данас сматра споном међу народима и регијама централне, југоисточне и источне Европе. Међутим, у античкој епохи његов ток је био гранично подручје римског и варварског света, на периферији великих путева и лишен важније трговачке улоге.⁴⁵ Доњи и средњи ток реке деле *Гвоздена врата*, уски пролаз и неуралгична тачка, дубоко усечена у масив јужних Карпата. Још у перцепцији античког географа Страбона Дунав се делио на две секције, *Данубиос* узводно и *Истер* низводно од Ђердапа.⁴⁶ Током средњовековне епохе његова

---

⁴⁵ W.G. East, *The Danube Route-Way in History*, *Economica* 37 (1932) 321-345.

⁴⁶ Strabo, *Geography*, III, ed. & trans. H. Jones, London 1924, 215.

улога се није битно променила. Доњи Дунав је у другој половини XIII века раздвајао татарске поседе од земаља у југоисточној Европи, представљајући и у политичком и у симболичком погледу размеђе цивилизација. Реферишући на последице монголске инвазије Угарски краљ Бела IV (1235-1270) га је сликовито назвао “реком спорова” (aqua contradictionis).⁴⁷

Терминолошке напомене

Термин *номадизам* нема опште прихваћено прецизно значење. Нагласак се у разним дефиницијама ставља на покрете, сточарство, непостојање сталних боравишта или одсуство земљорадње.⁴⁸ Међутим, све су сагласне да је то високо специјализовани начин живота, који своје корене вуче из *неолитске револуције*. Неопходне услове за његов настанак створило је припитомљавање животиња, које су испрва служиле као извор хране, али и за обезбеђивање огрева, ђубрива и одеће. Успон номадизма директно је корелирао са климатским променама које су нагониле људске популације на прилагођавање и адаптацију новонасталим условима,⁴⁹ а кључни тренутак у његовом развоју било је откриће јахања. Процес се, према новијим открићима, првобитно одиграо још током четвртог миленијума п.н.е. на простору Понтијске степе, а паралелно можда и у данашњем северном Казахстану.⁵⁰

Номадизам се ретко јавља у чистом виду, па и сам овај термин треба схватити условно – њиме се исказује склоност ка одређеном начину живота, систему вредности и припадност специфичном културном окружењу. Такође, не треба заборавити да су, попут својих претходника, и монголски освајачи протоком времена и под утицајем покорених народа и нових суседа, у мањој или већој мери напуштали традиционалне номадске навике. Ипак, од свих делова

---

⁴⁷ Theiner, *VMHN*, I, 231, no.440.

⁴⁸ P. Salzman, *Political Organisation among Nomadic Peoples*, Man in Adaptation – The Cultural Present, ed. Y. Cohen, New York 1968, 268-271; Khazanov, *Nomads*, 1-14.

⁴⁹ L. Crader, *Ecology of Central Asian Pastoralism*, Southwestern Journal of anthropology 11/4 (1955) 301-326; Khazanov, *Nomads*, 85-118.

⁵⁰ E. Kuzmina, *Origins of Pastoralism in the Eurasian Steppes*, Prehistoric Steppe Adaptation and the horse, edd. M. Levine – C. Renfrew – K. Boyle, Cambridge 2003, 203-232.

Монголског царства ови процеси су се најспорије одвијали у земљама потомака Џучија, најстаријег сина Џингис-кана. Оне су најдуже сачувале номадске институције, организацију и традиционални систем односа према околним седентарним државама.⁵¹ Арапски географ ал-Умари (Shihāb al-Dīn Ahmad al-'Umārī, ca.1300-1384) тврдио је да је већина поданика кана Узбека (1313-1341) још увек живела у шаторима, бавила се сточарством и имала веома мало усева.⁵² На његовог савременика, славног путника Ибн-Батуту (*Abū Abd al-Lāh Muhammad ibn Batūtah*, 1304-1368/9), снажан утисак оставио је велик број коња у Понтијској степи, њихов квалитет и јефтина цена.⁵³

Два назива – Монголи и Татари – све до данас изазивају забуну, чак и међу историчарима. Татарско име је у западној Европи било усвојено у облику *Tartari*, са јасном асоцијацијом на подземни свет из античке традиције, при чему се подразумевало да су и сами Монголи дошли *ex Tartaro*.⁵⁴ Византијски писци су, поред збирне одреднице *Скити*, пронашли древни етноним *Тохари* који је довољно наликовао њиховом имену. Почетком XIII века, древни Татари, један од народа са простора данашње источне Монголије, били су великим делим истребљени, а преживели укључени у племенски савез Темучина – Џингис-кана. У више наврата су чињени покушаји да се објасни како се назив једног готово у потпуности несталог етноса пренео на други, али задовољавајући одговор још није пронађен.⁵⁵ Нека на овом месту буде довољно да споменемо наводе доминиканца Јулијана, изасланика краља Беле IV, послатог у другој половини тридесетих година XIII века у “прапостојбину” Мађара иза Урала (*Hungaria Magna*, Башкирија),⁵⁶ према чијим речима су Монголи присиљавали покорено становништво да обрађују земљу за освајаче, али и да сами себе називају *Татарима*.⁵⁷

---

⁵¹ Khazanov, *Nomads*, 240sq.

⁵² СМИЗО, I, 230. (ал-Умари)

⁵³ *Ibn Batoutah*, II, 371-374.

⁵⁴ Ruotsala, *Europeans*, 33-34, 54-59; Morgan, *Mongols*, 175-183; Richard, *Ultimatums*, 212sq; Sardelić, *Europski klerici*, 7-8.

⁵⁵ Morgan, *Mongols*, 56-57.

⁵⁶ M. Dienes, *Eastern Missions of the Hungarian Dominicans in the first Half of the Thirteenth Century*, Isis 27 (1937) 225-241; Sinor, *Voyageur*, 589-602.

⁵⁷ Аннинский, *Известия*, 106.

Освојивши Понтијску степену, Монголи су били и остали мањина у мору других народа. Иако су и једни и други припадали тзв. *степској култури*, између њих је постојала изражена лингвистичка, верска и хијерархијска дистинкција. Малобројни освајачи су се акултурирали и асимиловали у мноштву покорених народа, што је био природан процес, истовремено дуготрајан и вишеобразан. Ал-Умари га је једноставно образложио: *земља је однела превагу над њиховим [монголским] природним и расним одликама и сви они су постали Кипчаџи [Кумани] као да су истог рода, зато што су Монголи који су се населили у земљи Кипчака ступали у бракове са њима и остали да живе на њиховој земљи.*⁵⁸ Процеса је био свестан и византијски историчар Георгије Пахимер. Он је писао како су Алани, Зики, Готи, Руси и други народи усвојили током времена татарске обичаје, језик и одећу, поставши њихови савезници, па је тако и татарски народ постао безбројан, а њихове војске непобедиве.⁵⁹ Ипак, већина савременика није уочавала разлике између етничких Монгола и других њихових поданика. Стога, и сам назив Татари нема етнички, већ једино политички смисао.⁶⁰

Назив *Златна хорда* за монголску државу насталу на подручју Понтијско-каспијске степе, анахрон је за тринаестовековну епоху. Он се први пут спомиње тек два столећа касније, и према данас најзаступљенијој теорији, стоји у вези са монголским (и степским уопште) обичајем обележавања страна света путем боја. По овом систему црна боја означава север, плава – исток, црвена – југ, бела – запад, а жута, односно златна – центар. Како су током XIII-XV века слабиле везе између удаљених делова Монголског царства, владари *Хорде* су изградили у западној степи структуру односа, чији су они били средиште, па је из те

---

⁵⁸ СМАЗО, I, 235. (Ал-Умари)

⁵⁹ Ὡς δὲ χρόνου τριβομένου, ἐπιγιγνόντες σφίσιν οἱ περὶ τὴν μεσόγαιον κατωκημένοι, Ἄλανοι λέγω, Ζίκχοι, Γότθοι καὶ Ῥῶς καὶ τὰ προσοικοῦντα τούτοις διάφορα γένη, ἔθη τε τὰ ἐκείνων μανθάνουσι καὶ γλώτταν τῷ ἔθει μεταλαμβάνουσι καὶ στολήν, καὶ εἰς συμμαχοῦς αὐτοῖς γίνονται. Καὶ μετ' οὐ πολὺ εἰς πλῆθος ἀριθμοῦ κρείττον ὁ ἐπελθὼν τῶν Τοχάρων λαὸς ἐνδίδωσι, καὶ ἀνυπόστατοι, ὅπου ἴοιεν, γίνονται ταῖς δυνάμεσιν, ὡς καὶ τινὰς τῶν ἄνω κυρίων, πολέμου νόμῳ ἐπ' αὐτοὺς ὡς ἀποστάντας ἰόντας, οὐχ ὅπως περιγενέσθαι, ἀλλὰ καὶ σφαλῆναι, τὰ πλεῖστα πεσόντας, *Pachymeres*, I, 345; *Pach./Failler*, II, 444-445.

⁶⁰ Cf. Vasary, *Cumans and Tatars*, 10.

перспективе придев *златни* разумљив.⁶¹ Ипак, за саме Монголе ова творевина је била и остала *улус Цучида*, одн. Цучијевих потомака.⁶² Термин *улус* (ulus/уул) има двојни смисао – са једне стране означава народ који припада поглавару, са друге – поседе, “државу”.⁶³ Генега термина се у раној монголској историји осликава у томе што су међу цингисидским принчевима прво дељени људи, а тек потом територије.⁶⁴

Породични домени Цучијевих потомака били су подељени на више улуса (*улус Батуа*, *улус Орде*, *улус Шибана*, итд.), али употреба општег назива *улус Цучида* има своје предности из практичних и историјских разлога. Он подвлачи заједничко порекло њених владара и управљача, као и формално јединство њихових земаља. Муслимански савременици су, у складу са текућим приликама, користили називе *Батуов улус*, *Беркеов улус*, *Узбеков улус*, али и *Кипчачки канат*, по арапском имену староседелаца степе и географској одредници *Деит-и Кипчак*. Последњи назив може да наведе на погрешан закључак да се ова држава, због асимилације и акултурације придошлица може третирати као куманска. То није у складу са владајућом Цингисидском идеологијом њених првака и негира чињеницу да је победа једног номадског система (монголског) над другим (куманским) донела велике промене у социјалној и политичкој организацији староседелаца степе.⁶⁵ Такође, званични језик *Цучидског улуса* није био кумански (језик већег дела њеног становништва, како показује и чувени споменик с почетка XIV века – *Codex Cumanicus*), већ је то дуго времена остао монголски.⁶⁶

Кумани (и њима идентични, или веома сродни Кипчаци) представљају велику номадску групацију туркичке етно-лингвистичке групе која се на подручју западне степе јавља од средине XI века. Пре монголских освајања, “куманска

---

⁶¹ O. Pritsak, *Qara - Studie zur türkischen Rechtssymbolik*, Zeki Velidi Togan'a Armagan, Istanbul 1955, 245-250; Vernadsky, *Mongols and Russia*, 140; Егоров, *География*, 153-154; Камалов, *Отношения*, 29-33.

⁶² Cf. Vernadsky, *Mongols and Russia*, 138-139.

⁶³ Владимирцов, *Работы*, 145-147, 396-398; Федоров-Давыдов, *Строй*, 43-44.

⁶⁴ P. Jackson, *From Ulus to Khanate: the Making of the Mongol States*, *The Mongol Empire & its Legacy*, edd. R. Amitai-Preiss – D. Morgan, Leiden 1999, 15-23.

⁶⁵ Cf. Федоров-Давыдов, *Строй*, 41-42.

⁶⁶ СМАЗО, I, 251. (Ал-Умари); Закиров, *Отношения*, 98, 102, 125; Golden, *Introduction*, 297; cf. М.А. Усманов, *Об особенностях раннего этапа этнической истории улуса Джучи*, Тюркологический сборник 2001: Золотая Орда и ее наследие, Москва 2002, 101-109.

конфедерација” (термин нужно не означава политичко јединство овог народа) обухватала је пространства од Иртиша до доњег Дунава. У руским летописима они се углавном помињу као *Половци*, оријентални савременици користе назив *Кипчак*, а на западу су били познати као *Comani*, *Cuni*, Κομάνοι или *Valwen* (у немачким земљама). Њихово име по свој прилици значи "бледи" или "плави".⁶⁷ У Понтијској степи се током друге половине XIII века срећу и *Алани*, преци данашњих Осета са Кавказа, који су говорили једном варијантом староиранског језика. У вези са називом Осети, стоји средњовековни термин *Аси/Јаси*, о чијој истоветности са Аланима сведоче бројни средњовековни посматрачи.⁶⁸ Оба назива – Кумани и Алани, имају у основи етничку конотацију, али се у изворима друге половине XIII – прве половине XIV века дистинкција између њих и Татара губи.⁶⁹ Уз то, номадске популације по правилу нису представљале етнички чисте групе, што веома упечатљиво показује пример *Бродњика*, житеља доњег Дњестра и азовског приморја, мешаног словенско-туркичког (можда и аланског) порекла, који су оставили трага и у историји подунавских земаља.⁷⁰

Чак и у употреби устаљених термина као што су *Србија* и *Бугарска* намеће се неколико ограничења. Опште место у средњовековној географији, уједно карактеристична црта западних аутора и оријенталних писаца, јесте наизменична употреба етнонима *Бугари* и одреднице *Бугарска* са појмовима *Власи* (Власі, Улак) и *Влашка* (Власіа, Врасчіа, ал-Авлак). Даље, географски појам *Бугарска* је током средњовековне епохе далеко шири од опсега земаља под контролом царства у Трнову. Дистинкција између Бугарске у географском и политичком смислу

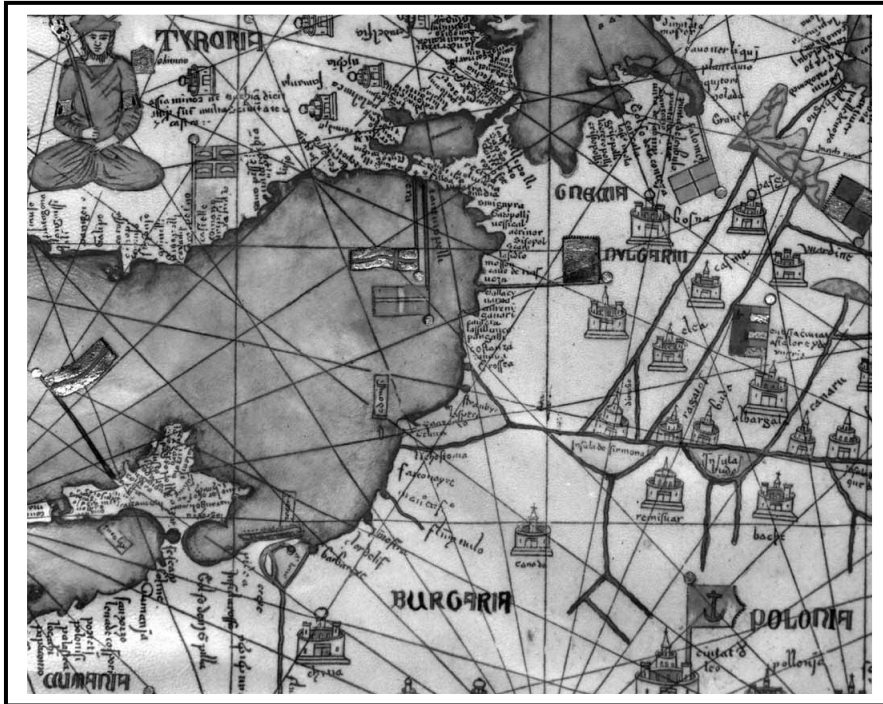
---

⁶⁷ Плетнева, *Половцы*, 25-44; Berend, *Gate of Christendom*, 68-73; Pritsak, *Polovcians*, 321-341; Vasary, *Cumans and Tatars*, 4-9; Golden, *Introduction*, 277sq; В. Стоянов, *За куманския етноним и неговата интерпретация*, Турция, Балканите, Европа: Историја и култура. Изследвания в чест на професор Дженгиз Хаков, София 2003, 405-421; В. Стоянов, *Куманология - опити за реконструкция*, София 2006, 33-62. Име *Половци* се можда може протумачити и тиме што су насељавали леву, за Русе, другу обалу (*оњ поль*) Дњепра, Е.Ч. Скржинская, *Половцы, опыт исторического истолкования этникона*, ВВ 46 (1986) 255-276.

⁶⁸ *Hystoria Tartarorum*, 22; Rubruc/Wyngaert, 191; Ramusio, *Navigazioni*, 92; Bretschneider, *Researches*, II, 84-90; Alemany, *Sources*, 5-7.

⁶⁹ Као конкретан пример могу се навести познији преписи *Чуда Св. Димитрија Солунског* у којима се, уместо *Кумана* који су током 1207. године угрожавали град, као нападачи јављају *Татари*, В. Тъпкова-Займова, *Средновековни представи за народите отвѣд Дунав*, Българите в северното Причерноморие, V, Велико Търново 1996, 32-33.

⁷⁰ Popa-Lisseanu, *Brodnici*, 1-33; Бубенок, *Ясы и бродники*, 125-137.

Сл. 1.

ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА И ЦРНОМОРСКО ПРИМОРЈЕ - ДЕТАЉ
 ИЗ КАТАЛАНСКОГ АТЛАСА,
Bibliothèque nationale de France

преузето са: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55002481n.r>>

приказана је на домишљат начин у Каталанском атласу где су земље јужно и северно од Дунава назване редом *Bulgaria* и *Burgaria*.

На другој страни, српска средњовековна држава у изворима углавном носи назив Рашка, или је обухваћена под збирни термин *Склавонија*. Употреба имена *Србија* је у западним изворима ретка, и изузев неколицине случајева,⁷¹ односи се једино на земље које су формално припадале угарској круни, односно чиниле државу краља Драгутина. Немањичке земље су од 1282. године биле подељене на два ентитета, а оновремена фрагментација бугарских земаља била је још интензивнија, са уздицањем барем три међусобно независна центра моћи – у Трнову, Копсису и Видину. Због тога је потребно истаћи да се под терминима

⁷¹ Нпр. географски трактат *Descripciones Terrarum*, M. Colker, *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, *Speculum* 54 (1979) 724; Р. Радић – Д. Кораћ, *Из Каракорума у Бар – Србија у делу анонимног географа XIII века*, *ЗРВИ* 37 (1998) 247-257; такође, популарна енциклопедија фрањевца Вартоломеја Енглеског (1202-1272): **...Sclavia maior que et Slavonia dicitur, quae Dalmaciam, Serviam, Carinthiam continet & alias multas regiones**, Bartholomaeus Anglicus, *De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII*, Francofurti 1601, 697. (cap. CXL: De Sclavia).

Србија и Бугарска уобичајено подразумевају краљевина Рашка, односно царство у Трнову.

На крају, неколико речи и о тешкоћама око транскрипције монголских имена. Савременици су их исписивали и изговарали на различите начине, па тако Ногајево име средњовековни словенски извори углавном бележе као **Ногеї**, јерменски облик је *Ниха*, персијски и арапски *Nuqa/Nuqai* (نوقای , نوقا), док би најприближније оригиналном монголском изговору било *Но'ај* (Noğai/Ногай). Одомаћени облик – *Ногај* је задржан, што је учињено и у случају других добро познатих личности: *Бату* (Baatu/Бат), *Сартак* (Sartaq/Сартаг), *Менгке* (Möngke/Мөнх), *Токта* (Тоqтоа/Тохтога); такође и *Џингис*, уместо правилнијег *Чингис* (Činggis/Чингис). Код осталих имена, настојано је да се транскрибују што приближније формама присутним у изворима на монголском (*Тајна историја Монгола*), персијском или арапском језику. Ради разрешења лингвистичких нејасноћа консултована је, поред радова историчара-оријенталиста, и друга специјалистичка литература. (*Этимологический словарь тюркских языков*, edd. Э. Севортян et al, I-VII, Москва 1974-2003; A. Sárközi, *Classical Mongolian*, München 2004; Ю.Н. Кручкин, *Большой современный русско-монгольский – монгольско-русский словарь*, Москва 2006).

I. НОМАДСКА ОЛУЈА НАД ЈУГОИСТОЧНОМ ЕВРОПОМ

Монголски *курултај* (“скупштина првака”) сазван 1235. године, прогласио је отпочињање похода на западне земље по жељи великог кана Огедеја.¹ На челу подухвата је формално стајао Бату, син Џучија и унук Џингис-кана, али су у њему учествовали представници свих огранака монголске владајуће породице: Батуова браћа Орда, Шибан и Синкур, Чагатајев син Бајдар и унук Бури, Огедејеви синови Гујук и Кадан, Тулујеви синови Менгке и Бучек.² Над младим принчевима бдео је војни геније, предводник првог монголског продора у црноморске степе 1223. године и победник над здруженим руско-куманским снагама са Калке.³ Био је то Субедеј-Багатур, према *Тајној историји Монгола* прави лидер кампање, коме су остали монголски принчеви били само послати у помоћ.⁴

За номадске освајаче, западни поход је био периферно поприште војних операција, у односу на оне вођене на Блиском истоку и у Кини, али у хришћанским земљама ниједан подухват средњовековне епохе није изазвао такав ужас и запрепашћење савременика. Након четири ратне године у којима су Монголи сломили поволшке Бугаре, Кумане и наметнули врховну власт руским кнежевинама, на удару се нашао и централна Европа. У пролеће 1241. они су упали у Угарску и Пољску. Пред њиховим налетом пала је 9. априла здружена пољско-шлеско-тевтонска коалиција код Лигница;⁵ свега два дана касније на

---

¹ Juvaini/Boyle, 196-200, 268-269; *Рашид ад-Дин*, II, 35-36; Кычанов, *Сведения*, 36.

² Juvaini/Boyle, 269; *Рашид ад-Дин*, II, 37; *Hystoria Tartarorum*, 18; *Rogierius*, 563.

³ Bretschneider, *Researches*, I, 294-300; Saunders, *History*, 58-59; Jackson, *Mongols*, 38-39; Плетнева, *Половцы*, 171-174; Гумилев, *От Руси*, 112-115.

⁴ *Сокровенное сказание*, 194; Pelliot, *Histoire Secrète*, 114.

⁵ *Rocznik Świętokrzyski*, 71-72; *Ioannis Dlugossii Annales lib. VII-VIII*, 11-26; Krakowski, *Polska*, 119sq; G. Labuda, *Wojna z Tatarami w roku 1241*, *Przegląd Historyczny* 1-2 (1959) 189-224; Пашуто, *Монгольский поход*, 215-217; Spuler, *Goldene Horde*, 22-23, n.58.

Мухијској ледини крај реке Шајо, притоке Тисе, своје кости је оставило мноштво угарских војника и племића, а краљ Бела IV једва је извукао живу главу.⁶

Појава Монгола се у западној Европи, руским земљама и исламском свету посматрала као божанска казна због овоземаљских греха. Према широко распрострањеној легенди, они су били народи Гог и Магог из Светог писма које је још Александар Велики затворио иза *Гвоздених врата* (често поистовећених са Дербендским пролазом на Кавказу), а њихов поновни излазак најављивао је скорашњи крај света.⁷ Фирентински хроничар Ђовани Вилани (Giovanni Villani, ca.1280-1348) је приметио да ужас какав је долазак Татара произвео до тада није био забележен у Италији.⁸ Велики страх захватио је и Бургундију и Шпанију, где је до тада татарско име било непознато,⁹ а кружиле су приче да су циљ њиховог похода и немачке земље, као и Француска.¹⁰ Краљ Луј IX је поручивао својој мајци: *Или ћемо ми оне које називамо Тартарима, вратити у Тартар, одакле су и дошли, или ће они све нас послати на небо.*¹¹

Појединци су их сматрали канибалима који без разлике једу људско месо и дивљач и пију крв,¹² а каноник Иво из Нарбоне је чак тврдио да девојке муче до смрти и једу њихова тела, док им груди одсецају и дају их као послатицу својим вођама.¹³ Чак и сама њихова појава и физички изглед изазивали су гађење. *Монголи када су први пут дошли, нису изгледали као људи, већ су били застрашујућег изгледа који се не да описати, великих глава као у бика, уских очију попут птића, затупастог носа као код мачке, избачене вилице, попут пасје, узаних слабина као што их имају мрави, кратконоги као вепар и без браде, писао*

⁶ Rogerius, 558-560; Thomas, *Historia*, 160-163; Juvaini/Boyle, 270-271; Пашић ад-Дин, II, 37; *Hystoria Tartarorum*, 20-21; Bretschneider, *Researches*, I, 331-332; Strakosch-Grassmann, *Einfall*, 77-89; Kosztolnyik, *Hungary*, 152-164.

⁷ *Chronica Majora*, VI, 75-76; *Croniche di Villani*, 71; Marco Polo, *Description*, I, 98-99; *Richeri Gesta*, 310; A. Anderson, *Alexander at the Caspian Gates*, *Transaction and Proceedings of the American Philological Association* 59 (1928) 152-160; P. Jackson, *Medieval's Christendom Encounter with the Alien*, *Historical Research* 74 (2001) 347-369; Jackson, *Mongols*, 21-22, 144-147; Urbanski, *Tartarorum gens brutalis*, 110-123.

⁸ *Croniche di Villani*, 85.

⁹ *Annales S. Pantaleonis Colonensis*, ed. H. Cardeanus, MGH SS XXII, Hannover 1872, 535.

¹⁰ *Richeri Gesta*, 310.

¹¹ *Chronica Majora*, IV, 109.

¹² *Ex Annalibus S. Medardi Suessionibus*, ed. G. Waitz, MGH SS XXV, Hannover 1882, 522.

¹³ *Chronica Majora*, IV, 273; Sardelić, *Europski klerici*, 9-10.

је јерменски историчар Григор из Аканча (ca.1250-ca.1300).¹⁴ Готово идентичан опис независно од њега даје и Тома Архиђакон.¹⁵

Успех монголских војски почивао је на номадској мобилности, пажљиво планираним стратешким и тактичким операцијама, као и на смишљеној употреби страха који се ширио далеко испред самих војски. Под утиском њене снаге, нападачкој ордији су придавали бројку од невероватних пола милиона људи.¹⁶ Један француски савременик је уверавао да се њихова војска протеже осамнаест миља у дужину и дванаест у ширину, додајући да су били у стању да за један дан пређу пут од Париза до Шартра.¹⁷

Несумњиво, бројност нападача била је много мања од оне коју јој је придавала већина савремених писаца.¹⁸ Номинални предводник кампање, Бату, са својих поседа је могао да покрене војску од само 4.000. људи.¹⁹ Монах из Бридија тврди да је одред на челу са Бајдаром и Ордом, који је напао пољске земље, бројао 10.000 људи,²⁰ колико је у идеалним случајевима имала основна тактичко-оперативна јединица монголске војске - *тумен*. Џувејни тврди да је угарска војска била двоструко бројнија од њихове.²¹ Монголске ефективе су приликом продора у средњу Европу биле слабијег бројчаног стања, у односу на оне које су узеле учешћа у покорвању западне степе и руских кнежевина. Разлог није лежао само у људским губицима. После освајања Кијева 1240. године и свађе која је избила између Батуа са једне и принчева Гујука и Бурија са друге стране, део одреда је напустио западни поход и вратио се на исток.²²

---

¹⁴ *Grigor of Akanc*, 295.

¹⁵ Thomas, *Historia*, 170.

¹⁶ *Simon de Keza*, 184; *Chronici Hungarici*, 468; Матвей Меховский, *Трактат*, 136; cf. *Continuatio Zwetlensis III*, ed. W. Wattenbach, MGH SS, IX, Hannover 1851, 655: "300.000".

¹⁷ *Ex Historiae regum Franciae continuatione parisiensi*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS XXVI, Hannover 1882, 605.

¹⁸ Д.В. Чернышевский, *Придоша бесчислены яко пружи*, Вопросы истории 2 (1989) 127-132; Гумилев, *От Руси*, 116-117; Vernadsky, *Mongols and Russia*, 49; Мыськов, *История*, 25; cf. Sinor, *Mongols*, 19-20.

¹⁹ *Рашид ад-Дин*, I/2, 274-275; cf. Федоров-Давыдов, *Строй*, 55-56.

²⁰ *Hystoria Tartarorum*, 19.

²¹ Juvaini/Boyle, 270.

²² *Сокровенное сказание*, 194-195; Pelliot, *Histoire Secrète*, 114-115; *Рашид ад-Дин*, II, 40.

Иако је по свом вођству и начину спровођења ратних операција поход био монголски, њега нису извели само Монголи. Житељи западне степе, поглавито Кумани, били су укључени у састав Субедејеве и Батуове силе.²³ Употреба опсадних и ратних машина указује на присуство помоћних одреда из муслиманских земаља централне Азије, или чак северне Кине,²⁴ а поједине монголске ратнике пратиле су и њихове жене.²⁵

Весници олује – куманске избеглице

Монголи су током 1237. године ударили на Кумане у Поволжју и после огорченог герилског отпора ухватили и погубили њиховог предводника Бачмана.²⁶ Многи припадници овог народа потражили су сигурност и уточиште у удаљеним земљама које су лежале изван монголског домањаја. Две године касније, велика група Кумана је прешла Дунав. Њихов налет је према Георгију Акрополиту био толико силовит да бугарски владар Иван Асен II није био у стању да их умири и једино што је могао да учини било је да им омогући пролаз до Тракије, све до Хадријанопоља и Димотике, где је земља била претворена у *скитску пустињу*.²⁷ Нићифор Григора је касније њихову бројност процењивао на десет хиљада душа.²⁸

Арапски писац Ибн Тагри-Бирди (*Ibn Taghri Birdi abu 'l-Mahasin Yusuf*, 1410-1470) преноси вести старијих извора како су Кумани, сазнавши да Татари желе да нападну њихове земље, *ступили у преписку са господарем Влаха, Асен-*

---

²³ Thomas, *Historia*, 136-137; *Chronica Majora*, VI, 82; *Alberic*, 949; *Continuatio Sancti Crucensis II*, 640; *Continuatio Lambacensis*, ed. W. Wattenbach, MGH SS, IX, Hannover 1851, 559; Jackson, *Mongols*, 62-63, Spinei, *Moldavia*, 113.

²⁴ Juvaini/Boyle, 269-270; Thomas, *Historia*, 161; *Rogierius*, 584.

²⁵ Аннинский, *Известия*, 108; Thomas, *Historia*, 164.

²⁶ Juvaini/Boyle, 553-554; Bretschneider, *Researches*, I, 311-312; P. Pelliot, *À propos des Comans*, *Journal Asiatique* 15 (1920) 165-168; Плетнева, *Половцы*, 176-178; Федоров-Давыдов, *Кочевники*, 231-232; Кычанов, *Сведения*, 38-39.

²⁷ *Acropolites*, I, 53-54; ГИБИ, VIII, 272-273 (Теодор Скутариот); cf. *Acropolites/Macrides*, 199-200; Vasary, *Cumans and Tatars*, 63-64.

²⁸ *Gregoras*, I, 36-37.

каном [أنس خان, *ans qan*, тј. Иван Асен II],²⁹ да би прешли преко мора Судак [Црно море] и сакрили се код њега. Он се са тим сагласио и дао им да живе у једној долини, између две планине. Но, када су се они мирно населили тамо, он је нарушио своје обећање, напао их, поразио и многе од њих узео у плен.³⁰ Међу овим Куманима био је и будући мамелучки султан Бајбарс (1260-1277), у том тренутку у доби од двадесет четири године. Он и други заробљеници су продати у робље и одведени у Сивас у Малој Азији. Приспевши одатле у Алепо, потом и у Каиро, Бајбарс је завршио у служби емира Ала ад-Дина Бундукдарија чије ће породично име и сам узети.³¹

Судбина је преостале Кумане водила даље на југ полуострва. Одјек ових покрета остао је забележен у делу Абулфединог претходника Ибн Саида (*Ibn Said al-Maghribi*, 1213-1286), који пише о доласку Кумана у Константинопољску земљу под притиском Татара.³² За Латинско царство, ослабљено честим борбама против неугодних суседа, њихова појава се чинила као Божја промисао. Цистерцитски хроничар Алберик из Троа-фонтена (*Albericus Trium Fontium*, †ca.1250) указао је на једно савремено пророчанство које је гласило: “Краљ ће неправедне непријатеље погубити, али не кроз пријатеље”. Веровало се да је долазак Кумана најављивао ово предсказање и да ће небески Цар уништити непријатеље Константинопољског царства – Асена и Ватаца, не кроз пријатеље, већ Кумане, који су неверници и нису пријатељи Христови.³³

Биограф Луја IX, Јован де Жоанвил (*Jehan de Joinville*, 1224-1317), пренео је, захваљујући обавештењима очевица, опис церемоније која је пратила склапање савеза Кумана и западњака. Да би се обезбедило да обе стране помажу једна

²⁹ Руски оријенталиста Тизенхаузен читао је име као *Унус-хан*, СМИЗО, I, 542. Арап. *أنس خان*, *Ans qan* вероватно треба разумети као *أسن خان*, *Asn qan*, тј. Асен-кан, cf. Korobeinikov, *Broken Mirror*, 398-400.

³⁰ СМИЗО, I, 542. Ибн Тагри-Бирд датује ове покрете Кумана у 640 А.Н. (1.VII 1242 – 20.VI 1243.), а поход Монгола против Кумана, који се одиграо 1237, у 639 А.Н. Cf. Плетнева, *Половцы*, 182; Павлов, *Средновековна Българија*, 44; Павлов, *По въпроса*, 631-632.

³¹ Korobeinikov, *Broken Mirror*, 387. Одељак у коме се описује Бајбарсова судбина испуштен је у Тизенхаузеновом издању Тагри-Бирдијевог дела.

³² Коновалова, *Восточная Европа*, 34. (Ибн Саид)

³³ “**Rex inimicos perdet iniquos non per amicos**”... **Creditur autem quod in adventu Comanorum illud vaticinium sit completum: Nam rex celestis perdet et destruet iniquos inimicos imperii Constantinopolis, videlicet Vastaghium et Alsanum, non per amicos, id est Comanos, qui sunt infidels, nec sunt amici Christi**, *Alberic*, 949.

другу, млади цар Балдуин II (1227-1261) и племићи у његовој пратњи пустили су крв у велики сребрни пехар. Вођа Кумана и његови људи учинили су исто и помешали своју крв са њима. Након што је у пехар сипана вода и вино, сви присутни пили су из њега и постали браћа по крви. Коначно, између њих пуштен је да протрчи један пас, кога су сви заједно изударали и искасапили мачевима, у исто време се заклињући да ће и ко год прекрши новонастали савез завршити на исти начин.³⁴

Латински цар и западни племићи пристали су да поступе по традиционалном номадском обичају,³⁵ а савез је потом учвршћен брачним везама у хришћанском духу. Ћерке куманских првака Саронија (Saronius) и Јоне (Iona), удале су се за угледне великаше Царства: *бајиа* (баило) Наржоа де Тусија, конетабла Виљема де Мерија и Балдуина од Еноа.³⁶

Наржо је исте године умро, а његова супруга је примила монашки завет. Њен отац, кумански “краљ” Јона преминуо је 1241. године и пошто је био некрштен, сахрањен је по степском обичају под високом хумком испред цариградских зидина, док је церемонију пратило добровољно жртвовање осморице његових људи, као и двадесет шест коња.³⁷ Жоанвил преноси како је извесни кумански првак био сахрањен заједно са по једним живим човеком и коњем. Његовом пратиоцу, који је својевољно пошао у смрт, други кумански

---

³⁴ Joinville, 270-272.

³⁵ P. Golden, *Wolves, Dogs and Qipchaq Religion*, AOASH 50 (1997) 95-96. Сличан обичај одиграо се приликом полагања заклетве куманских ратника угарском краљу Бели IV. Она је тада била положена **super canem gladio bipartitum iuxta eorum consuetudinem**, Studemund, *Johannes*, 225; Sinor, *Plano-Carpini's Return*, 203. Уопште о значају пуштања крви у номадском друштву приликом склапања заклетви, побратимстава, али и у другим случајевима: R. Meserve, *Uses of Blood in Traditional Inner Asian Societies*, Religion, Customary Law and Nomadic Technology, edd. M. Weiers – M. Schlepp, Toronto 2000, 35-50.

³⁶ **Saronius insuper traditor quidam duas habebat filias baptizatas in Constantinopoli, quarum unam duxit Guillelmus conestabuli... alteram Balduinus de Haynaco. Filiam vero regis Ione, qui videbatur esse maior in regibus Cumanorum, duxerat dominus Nargoldus balivus**, Alberic, 950. Искривљено казивање о склопљеним брачним везама номада и Франака присутно је и у делу настављача Виљема Тирског: **...un vaillant homme qui avoit nom Anseau le quel maintain bien la terre selonc le mauvais point où ele estoit; et porce qu'il la pust miex maintenir fit-il pes et aliance as Comans , et espousa la fille d'un Coman por miex atraire à soi; et de ce avint que la terre fu en meilleur point et plus plenteive**, *Guillemi Tyrensis Continuata belli sacri historia*, ed. J.P. Migne, Patrologiae Cursus Completus, Series Latina, CCI, Paris 1853, col. 1010. Наравно, ауторова белешка о женидби, вероватно Анселма де Кајоа, са “ћерком једног Кумана” није тачна, пошто је он био ожењен никејском принцезом Евдокијом, ћерком Теодора I Ласкариса.

³⁷ Alberic, 950; Павлов, *Средновековна България*, 45; Spinei, *Great Migrations*, 302-303.

господари су давали много злата и сребра уз речи: *када ја дођем на онај свет, вратићеш ми оно што сам ти поверио на чување*. Човек би одговарао: *учинићу то драге воље*.³⁸

Војни потенцијал дошљака био је одмах стављен на пробу и уз куманску подршку Франци су успели да током 1240. године од Никејског царства освоје тракијску тврђаву Цурулон.³⁹ Додуше, то је била и једина њихова војна акција. Алберик назива Саронија издајником (*traditor*), по свој прилици указујући на његово пребегавање у службу Никеје.⁴⁰ Придобијени поклонима и разним добротворствима, Кумани су посведочени у саставу војске цара Јована III Ватаца приликом опсаде Солуна 1242. године.⁴¹ Били су насељени у областима Тракије и Македоније, али и малоазијске Фригије крај обала Меандра,⁴² како би се на тај начин разбила компактност маса дошљака. Насељавање и размештање популација у оквиру царских домена није био нови изум, већ устаљена пракса према новим етничким елементима који би ушли у његове границе.⁴³ Она је дала повољне резултате, а насељавање Кумана у пограничним регионима, где су били искоришћени да спрече продоре малоазијских Туркмена, донела је никејском цару похвале савременика.⁴⁴

Неспособност власти да се изборе са бројним дошљацима није била само бугарски проблем. Отприлике у исто време када су млади Бајбарс и његови саплеменици прешли Дунав, чак 40.000 Кумана са својим породицама и на челу са Котјаном/Кутеном (**Котџань, Котџан, Kuthen**),⁴⁵ како тврди Руђеро из Варадина, нашло је уточиште у Угарској.⁴⁶ Бројка је претерана и можда одражава

---

³⁸ “*Quant Je venrai en l’autre siecle, si me rendras ce que je te bail.*” Et li dissoit: “*Si ferai-je bien volentiers*”, *Joinville, 272-274.*

³⁹ *Acropolites, I, 58*; Гюзелев, *Средновековна Българија*, 91; Данчева-Василева, *Българија*, 150.

⁴⁰ *Alberic, 950*; Павлов, *Средновековна Българија*, 45.

⁴¹ *Acropolites, I, 65-66.*

⁴² *Gregoras, I, 37*; P. Charanis, *On the Ethnic composition of Byzantine Asia Minor in the Thirteenth Century*, *Προσφορά εις Σιλωνα Π. Κυριακιδην, Αθήνα 1953*, 144-145.

⁴³ P. Charanis, *Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire*, *Comparative Studies in Society and History* 3/2 (1961) 140-154.

⁴⁴ *Akropolites/Macrides, 217, n.5.*

⁴⁵ ПСРЛ, I, col. 505; ПСРЛ, III, 62, 265; ПСРЛ, X, 89; *Rogierius, 552, 554, 559.*

⁴⁶ *Rogierius, 553-554*; cf. Аннинский, *Известия*, 104; Голубовский, *Печенеги*, 234; Berend, *Gate of Christendom*, 71.

нумеролошку симболику присутну у касноантичким списима о варварским провалама.⁴⁷ У писму тириншког војводе Хенриха, упућеном војводи Брабанта из 1242, говори се о свега 20.000 придошлих Кумана.⁴⁸ И поред тога, бројност и темперамент дошљака били су довољни да унесу дубоки немир у живот угарске краљевине. Бела IV их је повољно дочекао, настојећи да уз њихову помоћ ојача свој положај у непрекидној борби са непокорним магнатима. Владарев покушај био је од самог почетка осуђен на неуспех услед непремостивих друштвених и културних разлика између дошљака и староседелаца. Котјан је пристао да се покрсти и краљ је био његов кум, али су Кумани били и остали пагани и номади у једној хришћанској и седелачкој земљи. Одијум према дошљацима букнуо је свом снагом почетком 1241. године, када је, подстакнута сплеткарењем магната, разуздана маса убила куманског предводника у Пешти.⁴⁹

Овај чин изазвао је жестоку реакцију његових сународника, а гнев Кумана је избио на површину у најнеповољнијем могућем тренутку, управо у време када се очекивао монголски напад преко Карпата. Они су током марта 1241. године почели да пустоше средишње области угарске краљевине, разбивши војску епископа Чанада која је кренула у помоћ Бели IV против Татара.⁵⁰ Спуштајући се даље низ Дунав, ка западним деловима Срема (*Marchia*), похарали су места Франкавила (Манђелос) и Свети Мартин (данашњи Мартинци), напљачкавши се новца, коња и стоке. Сваког човека кога би се дочепали, убијали би уз речи *овај ти ударац наносимо за Кутена*. Одатле су прешли, како тврди Руђеро, у *Бугарску*.⁵¹ Село Кумани на простору мачванске жупе Битва, поменуто у Раваничкој повељи кнеза Лазара 1381. године, највероватније својим именом и локацијом чува траг места где су бегунци прешли Саву.⁵² Размере даљих

---

⁴⁷ Berend, *Gate of Christendom*, 71; Sardelić, *Europski klerici*, 4.

⁴⁸ *Chronica Majora*, VI, 77.

⁴⁹ *Rogierius*, 556-557, 566-567; Berend, *Gate of Christendom*, 70-72; Pálóczy-Horváth, *Cumans*, 60-62; Sinor, *Mongols*, 9.

⁵⁰ *Rogierius*, 567-568.

⁵¹ **...Hunc ictum sufferas pro Kutheno! Et destructis melioribus villis, scilicet Franca villa senatoria, Sancti Martini et alliis et recepta multa pecunia, equis et pecoribus destruendo terram in Bulgariam transierunt**, *Rogierius*, 568; cf. Vasary, *Cumans and Tatars*, 65. О географском термину *Marchia*, S. Andrić, *Samostan Svetog Križa u Frankavili (Mandelosu)*, ИЧ 52 (2005) 46-47.

⁵² Субботић, *Диплома*, 54.

куманских покрета могу се наслутити на основу текста посвећеног животима раних доминиканаца, из пера њиховог сабрата Жерара Фрашеа (*Gerardus de Fracheto, ca.1195-1271*). Пишући почетком друге половине XIII века, Фраше између осталог спомиње да су напори мисионара, који су радили на покрштавању Кумана у Угарској, били осујећени због монголског напада, а међу земљама по којима су се источњаци раштркали, набрајају се поименце Бугарска, Грчка и Србија.⁵³

Доминиканац Јулијан је на свом повратку у Угарску добио писмо које је Бату лично послао Бели IV, пресретнуто и заробљено од Руса. У њему је монголски главар напао угарског краља због пружања уточишта Котјановим саплеменицима и због тога најављивао страховиту освету: “...Сазнао сам да држиш под својим покровитељством моје робове Кумане. Наређујем да их не држиш више, зато да ме не би начинио непријатељем. Њима је лакше да побегну него теби, пошто немају куће и скитају у шаторима, те можда и могу да побегну. А ти, који живиш у кућама и имаш тврђаве и градове, како ћеш избећи моју руку!?”⁵⁴ У писму је даље стајало да је Бату чак тридесет пута упућивао позиве угарском краљу на које није одговорено,⁵⁵ а касније се сазнало да је један од његових гласника био тајанствени Енглец, припадник темпларског реда из Акре који је ступио у монголску службу.⁵⁶

Писмо открива да је иза монголског напада на Угарску, стајала управо Белина одлука да прими Кумане,⁵⁷ чему потврду пружају и казивања других извора. Хајтон је писао да је *Бату пројахао путем одбеглих Кумана и тако*

---

⁵³ **Tunc intermissa est predicatio dictorum paganorum, donec ipsi Cumani post predictam Tartarorum persecucionem de diversis Grecie, Bulgarie et Servie et aliorum vicinorum regnorum partibus, in quibus erant dispersi, Fratris Gerardi de Fracheto O.P. Vitae fratrum ordinis Praedicatorum**, ed. B. Reichert, Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica, I, Luvanii 1896, 307.

⁵⁴ “...Intellexi insuper, quod Cumanos, servos meos, sub sua protectione detineas. Unde mando tibi, ne eos ed cetero apud te non teneas et me adversarium tibi non habeas propter ipsos. Facilius est enim eis evadere, quam tibi, quia illi, sine domibus in tentoriis ambulantes possunt forsitan evadere, tu autem in domibus habitans, habens castra et civitates, qualiter effugies manus meas?”, Аннинский, *Известия*, 107.

⁵⁵ Аннинский, *Известия*, 106; Dienes, *Eastern Missions...*, 240; Sinor, *Voyageur*, 594.

⁵⁶ *Chronica Majora*, IV, 274; Sinor, *Medieval Interpreters*, 179-180.

⁵⁷ Sinor, *Voyageur*, 594-595; Halperin, *Kipchak Connection*, 231-233, 236.

стигао све до Угарске,⁵⁸ док Џувејни помиње *Келаре* (Угре) и *Кипчаке* (Кумане), као народе чије је потчињавање било примарни циљ западне кампање.⁵⁹ Вероватно је пружање уточишта Куманима послужило као повод монголског похода и на земље у југоисточној Европи.⁶⁰ Оно свакако објашњава залетање Кадановог одреда далеко на југ и продор у земље Латинског царства.⁶¹ Номади на коњима, избегли из црноморских степа, чини се да нису били само весници, већ и делимични узрочници напада који уследио.

Први удар непогоде – Бучек у Подунављу

Бајдар и Орда су у рано пролеће 1241. године напали Пољску, а главнина монголске војске, подељена у три колоне, упала је преко Карпата у источну Угарску. За то време је далеко на југу дејствовао одред принца Бучека, сина најмлађег Џингисовог потомка Тулуја.⁶² Бучек се истакао као способан заповедник приликом претходних дејстава у *Дешт-и Кипчаку*. Заједно са својим полубратом Менгкеом ратовао је против Кумана на Волги,⁶³ а потом је са Шибаном и Буријем, предузео поход на земљу Mrim (Крим?), како преноси Рашид ал-Дин.⁶⁴ Учествовао је у освајању Кијева 1240. године,⁶⁵ а *Тајна историја Монгола* наглашава његове заслуге у борбама против *Урусута*, тј. Руса.⁶⁶ Ови успеси су несумњиво утицали да му се приликом напада на Угарску додели самостално заповедништво.

---

⁵⁸ **Baytho... per viam quam Cumani fugerant equitavit et venit usque ad regnum Ungarie**, *Hayton*, 295. Поједини рукописи Хајтоновог дела садрже и интригантан наставак: **ibique invenit aliquos de Chomanis circa flumen quos cepit. Alii vero Chomani fugerunt, quia Tartari non potuerunt flumen transire**. Да ли се у овом обавештењу сачувао још један одјек бекства Кумана јужно од Саве и Дунава?

⁵⁹ Juvaini/Boyle, 199; Pelliot, *Horde d'Or*, 115-123.

⁶⁰ Cf. Атанасов, *Процеси*, 17.

⁶¹ Jackson, *Mongols*, 65.

⁶² *Рашид ад-Дин*, II, 106; Hambis, *Chapitre CVII*, 89, n.6.

⁶³ Juvaini/Boyle 554; *Рашид ад-Дин*, II, 38.

⁶⁴ *Рашид ад-Дин*, II, 39; СМАЗО, II, 37.

⁶⁵ ПСРЛ, II, col. 785.

⁶⁶ *Сокровенное сказание*, 195; Pelliot, *Histoire Secrète*, 115.

Рашид ал-Дин пише да је Бучек *прошао кроз земљу Караулаг* (قرالاولاغ, “Црна Влашка”) *и тамошње горе где је победио племена Улаг* (Влаха), *одакле је кроз шуму и планину Бајакбук* (باياق بوق, вар. Јаппрактак, Карпати?) *дошао у пределе Мишлава* (ميشلى لاول) *и разбио непријатеље који су тамо стајали спремни да се сукобе са њим.*⁶⁷ Термин *Мишлава* је загонетка – можда је у питању лично име; није искључено да је реч о етнониму или географској одредници.⁶⁸ Упркос овој непознаници, локацију Бучековог упада из Влашке у јужну Угарску открива један документ на који ћемо се и касније често враћати. Реч је о писму Беле IV упућеном папи Иноћентију IV 1247. године, у коме се угарски краљ пожалио да је једину помоћ добио *од припадника реда Јовановаца, чија браћа су на наш захтев недавно дигли оружје у одбрану наше краљевине и хришћанске вере против пагана и шизматика. Њих смо највећма сакупили на веома опасно место, то јест у суседству прекодунавских Кумана и Бугара, а кроз које је у време најезде на нашу краљевину, на нас дошла татарска војска.*⁶⁹ Јовановци су насељени у северинској земљи (*terram de Zeurino*), на обронцима Карпата,⁷⁰ насупрот подунавским областима Браничева и Видина, па је извесно да је Бучекова војска из западне Влашке прошла у области јужног Баната преко неког од превоја у јужним Карпатима (вероватно Мехадија).⁷¹

⁶⁷ Рашид ад-Дин, II, 45; СМАЗО, II, 38; d’Ohsson, *Histoire*, II, 628; Bretschneider, *Researches*, I, 330; Minorsky, *Caucasica*, 227; Decei, *Invasion*, 116-117.

⁶⁸ cf. Minorsky, *Caucasica*, 231. О његовој идентификацији постоје различите претпоставке, А. Дечеј је претпоставио да би овде могла бити реч о влашком војводи Сенеславу, споменутом у једном угарском документу неколико година касније, Decei, *Invasion*, 118. Према новијим интерпретацијама, име би могло да означава Немце (*Namiš Lar?*), односно Трансилванске Саксонце, D. Mishin, *Information on the Vlachs in the Medieval Islamic Literature (Arabic and Persian)*, Romanian Civilization 6/2 (1997) 45-47; cf. Spinei, *Great Migrations*, 431.

⁶⁹ **...nisi a domo Hospitalis iherosolimitani, cuius fratres ad requisicionem nostrum nuper arma sumpserunt contra Paganos et Scismaticos ad defensionem regni nostri et fidei christiane, quos iam partim collocavimus in loco magis suspecto, videlicet in confinio Cumanorum ultra Danubium et Bulgarorum, per quem etiam locum tempore invasionis regni nostri ad nos aditum habuit exercitus Thartarorum**, Theiner, *VMHN*, I, 231, no. 440. Писмо се уобичајено датовало у 1250. годину, *Mongolensturm*, 299-300; Павлов, *България*, 28-29. Међутим, извесно потиче из 1247. године, односно времена када је француски краљ Луј IX кренуо у крсташки поход на Левант, T. Senga, *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett 'tatar- levele*, Szazadok 121 (1987) 583-612.

⁷⁰ DRH B, 3-7; DRH D, 21-28; Papacostea, *Romanians*, 229-231; Curta, *Southeastern Europe*, 407-408.

⁷¹ Са Бучеком се понекад поистовећује монголски заповедник *Bochetor*, чије активности Руђеро из Варадина спомиње у крајевима око реке Сирета и на простору Куманске епископије, *Rogierius*, 564; cf. Curta, *Southeastern Europe*, 411. Други истраживачи име овог монголског првака читају као Богутај (?), *Rogierius*, 563, n.2; *Mongolensturm*, 89; Jackson, *Mongols*, 64. *Bochetor* није ништа друго

Монголско пустошење јужног Баната није оставило трага у писаним изворима, али недавно спроведена систематска археолошка истраживања показују у пуној мери интензитет разарања који је регион претрпео. У локалним некролама средином XIII века се уочава јасан дисконтинуитет у сахрањивању,⁷² а постоје снажне индиције о страдању више насеља: Калварије и Црвенке код Вршца,⁷³ као и Ковина.⁷⁴ Посредно сведочанство представљају и оставе новца, међу којима је и она из Мокрина која садржи чак 699 сребрних новчића.⁷⁵ Недавно су на локалитету Дупљаја град откривени трагови пустошења утврђеног насеља и велика остава новца, које хронолошки треба довести у везу са монголском провалом.⁷⁶

О дOMETИМА Бучековог одреда постоји и један податак Виљема де Рубрука који захтева пажљиву интерпретацију. У обилу обавештења о хришћанима у Монголском царству које је фламански путник записао, нашла су се и она о умешном златару Гијому Бушеу (Willelmus Bouchier), родом из Париза.⁷⁷ Рубрук је, између осталог, забележио како је мајстора Гијома један од његове [тј. Менгкеове] браће са очеве стране ухватио у Угарској, у неком граду по имену Београд (Belegrave), у коме беше епископ Норманђанин из Белвила крај Руана, заједно са братанцем тог епископа кога сам видео тамо у Каракоруму. Он је мајстора Гијома дао Менгкеовој мајци која је много настојала да га добије. Када

до латинизовани облик монголске титуле *багатур*, те је по свој прилици овде реч о Субедеј-багатуру. Cf. *Rogierius*, 563: **Rex... Tartarorum, qui Hungariam intraverunt, Bathus suo nomine vocabatur. Rector erat sub ipso in militia potentior Bochetor apellatus,**

⁷² М. Јанковић – Ђ. Јанковић, *Словени у јужнословенском подунављу*, Београд 1990, 64-65; Д. Радичевић, *Периодизација позносредњовековних некрола у доњем српском подунављу*, *Старинар* 58 (2008) 197-212.

⁷³ И. Пашић, *О датовану грнчарије 12-13. века из вршачких радионица*, *Гласник српског археолошког друштва* 17 (2001) 183-185; С. Трифуновић, *Античка и средњовековна археолошка налазишта општине Алибунар – рекогносцирања терена*, *Рад војвођанских музеја* 32 (1990) 102-104.

⁷⁴ М. Вуксан, *Ковин град – средњовековно насеље и утврђење*, *Рад Музеја Војводине* 39 (1997) 175-184.

⁷⁵ Д. Недвидек, *Остава новца из 12-13. века*, *Годишњак Музеја града Новог Сада* 3-4 (2007-2008) 40-93.

⁷⁶ Налази са локалитета Дупљаја град до сада су само делимично публиковани. Обавештење о овом локалитету и прилику да га посетим, дугујем др Дејану Радичевићу, доценту Одељења за археологију Филозофског Факултета у Београду, који руководи тамошњим систематским ископавањима. На томе му се овом приликом и захваљујем.

⁷⁷ Rubruc/Wyngaert, 253.

је умрла, мајстор Гијом припао је [Менгкеовом брату] Арабуки [тј. Арик-Буки] са свом осталом имовином са мајчиног двора.⁷⁸

Личност умешног мајстора одавно је привукла пажњу истраживача,⁷⁹ па ни податак о месту његовог заробљавања у граду Belegrove није остао незапажен. Да се под овим именом мисли на Београд на ушћу Саве у Дунав, готово једнодушно су сагласни приређивачи и коментатори Рубруковог дела.⁸⁰ Нема сумње ни да је Гијома заробио Бучек, једини од браће и полубраће кана Менгкеа који је учествовао у монголским операцијама у Европи.⁸¹ С обзиром да су Бучекова самостална дејства у Подунављу и јужној Угарској посведочена током пролећа 1241, његов долазак под Београд такође би требало датovati у овај временски тренутак.⁸² Можда су Монголи Дунав прешли код Ковина, који је пострадао под

---

⁷⁸ **Quidam enim ex fratribus ipsius ex parte patris cepit eum in Hungaria in quadam civitate que dicitur Belegrove, in qua erat Episcopus normanus de Belevile prope Rothomagum, cum nepote quodam Episcopi quem vidi ibi apud Caracharum. Ille dedit magistrum Willelmum matri ipsius Mangu, quia ipsa multum institit pro eo habendo; qua mortua magister Willelmus devolutus est ad ipsum Arabucha cum omnibus aliis pertinentibus ad curiam matris,** Rubruc/Wyngaert, 287.

⁷⁹ Olschki, *Guillaume Boucher*; cf. Ruotsala, *Europeans and Mongols*, 123-128; Р. Радић - Д. Кораћ, *Београдски Парижанин на двору монголског кана*, Словенско средњовековно наслеђе, прир. И. Шпадијер, Београд 2002, 493-503.

⁸⁰ d'Ohsson, *Histoire*, III, 305; Rubruc/Wyngaert, 287, n.8; Olschki, *Guillaume Boucher*, 2; Jackson – Morgan, *William of Rubruck*, 224; Schmieder, *Europa*, 54, n.51. Овај и сродни латинизовани облици словенског имена града (Belgrave, Belegrove, Belagrava, Bellagravia, Bellagrada, Belgranum, итд.) фреквентно се јављају у средњовековним изворима, а једино је благу резерву у предложеној идентификацији изнео француски оријенталиста Пол Пелио, P. Pelliot, *Recherches sur les Chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient*, I, ed. J. Dauvillier, Paris 1973, 199.

⁸¹ Рубрук наводи да кан Мангу има осморицу браће, тројицу од исте мајке и петорицу по оцу, Rubruc/Wyngaert, 287. Прва тројица, синови Тулуја и његове главне супруге Соркактани-Беки добро су познате историјске личности: Кублај, Хулегу и Арик-Бука (*Арабука*). Џувејни помиње још четворицу Менгкеове браће: Мугеа, Бучека, Сугетуа и Субедеја, Juvaini/Boyle, 571. У *Јуан-Ши*, званичној историји монголских владара у Кини, стоји да је Тулуј имао једанаесторицу синова, тројицу више него што помиње Џувејни. Од ове тројице, двојица су наведени без имена, а име последњег било је Хутухту (*Xou-tou-tou*), Hambis, *Chapitre CVII*, 88-89. Рашид ал-Дин зна за шесторицу Менгкеове полубраће – четворицу које познаје Џувејни, Хутухтуа кога помиње Јуан-Ши, и још једног – Чурику, за кога напомиње да је умро млад, не оставивши потомства иза себе, *Рашид ад-Дин*, II, 104. У животу су дакле остала петорица браће по оцу великог кана Менгкеа – Муге, Бучек, Сугету, Субедеј и Хутухту. Од њих је само Бучек био у Угарској, Juvaini/Boyle 269; *Рашид ад-Дин*, II, 37; Plano Carpini/Wyngaert, 66; *Hystoria Tartarorum*, 18. Једини истраживач који се осврнуо на личност монголског заповедника који је заробио мајстора Гијома био је енглески оријенталиста Џ. Бојл: “Воћек... must be the brother of Mongke and Ariγ Böke, ‘by the father,’ who according to Rubruck had captured the Parisian goldsmith William Buchier ‘in Hungary, in a town called Belgrade”, J.A. Boyle, *On the Titles Given in Juvaini to Certain Mongolian Princes*, HJAS 19 (1956) 147, n.11; Cf. Juvaini/Boyle, 269, n.1.

⁸² Након победе на Мухију, Бату је сазвао заповеднике појединих монголских одреда који су дејствовали самостално од главнине војске. Руђеро пише да је дојављено већим татарским краљевима који још нису ушли у Угарску да пожуре, јер им више ништа не стоји на путу, *Rogierius*, 574; cf. Kosztolnyik, *Hungary*, 160. Речи се односе на Бајдара и Орду који су дејствовали у

њиховим налетом, а ту се у позном средњем веку налазио често коришћени прелаз преко реке.⁸³

О монголским активностима јужно од Дунава током пролећа 1241. године није остало других трагова, али је индикативно да се у једном савременом западном тексту спомиње да су они опустошили Пољску и Бугарску пре напада на угарске земље.⁸⁴ Млетачки хроничар Андрија Дандоло такође говори о монголском нападу на Бугарску, пре упада у Трансилванију.⁸⁵ Ове вести добијају јасан смисао уколико се има у виду да се под именом Бугарска у време монголске провале још увек подразумевао простор који лежи јужно од Саве,⁸⁶ али и северно од доњег Дунава.

Археолошка сазнања о Београду и стању његових утврда током XIII века су изузетно оскудна,⁸⁷ па се на основу њих не могу изрећи чак ни најуопштеније претпоставке о тадашњој судбини града. Са друге стране, Рубруков податак је веома сугестиван – он тврди да је Гијом Буше заробљен у самом граду, а обавештење потиче лично од пленика. Он није био једини заробљеник из Београда, неко ко је пуким случајем могао да падне у руке нападача и ван

Пољској, али вероватно и на Бучека. Монголски принчеви су након успешних похода лето провели на рекама Тиси и Дунаву, *Рашид ад-Дин*, II, 45; СМИЗО, II, 38; Bretschneider, *Researches*, I, 330. У потоњим монголским операцијама, одвојено од главнине војске је дејствовао само принц Кадан. Долазак Монгола под Београд није могао да се одигра приликом њиховог повлачења из Угарске, пошто Руђеро, који је у то време био монголски заробљеник, сведочи да се главнина њихове војске кретала преко Трансилваније ка *Куманији*, *Rogierius*, 585-587.

⁸³ П. Рокаи, “Бродови” на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, ур. В. Чубриловић, Београд 1980, 160-161; cf. С. Мишић, *Саобраћај на Дунаву и његовим притокама*, IX Понтийски четенија: Черно море между истока и запада – река Дунав мост между народи и култури, Варна 2004, 137-143.

⁸⁴ ...**Venerunt quippe per Bulcariam et Poloniam et per alias plures orientis regiones, universa queque inveniebant vastantes et perimentes et omnes quos inveniebant sine misericordia interficiebant;...Intrantes denique regnum Hungariae, ut breviter dicam, ita illud depopulati sunt, ut nec civitas vel vicus vel munitio aliqua, homo vel mulier vel demum aliquot pecus salvum remaneret**”, *Richeri Gesta*, 310.

⁸⁵ **Inde Tartari, procedentes, Rusie regnum occupaverunt, terram Gacarie, et regnum Bulgarie, et, conflictis Ungaris, Ultrasilvanam regionem invadunt**, *Andreae Danduli Chronica*, 299; cf. Русцев, *Золотая Орда*, 90; Spinei, *Mongols*, 283.

⁸⁶ Cf. *Rogierius*, 568.

⁸⁷ М. Бајаловић - Хаџи-Пешић, *Унутрашње утврђење београдског града IV – раздобље XIII и XIV века*, *Годишњак града Београда* 43 (1996) 37-54; М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006,² 73-75; “Београд”, *Лексикон*, 34-35. (М. Антоновић)

градских зидина, већ је исту судбину доживео и братанац локалног епископа.⁸⁸ Индиције о страдању града пружа и његово нестајање из писаних извора током наредних пола столећа.⁸⁹

Упркос њиховом номадском окружењу, Монголима није било страни опасно ратовање и освајање утврђених места, пошто су они брзо усвајали поједине ратне навике својих седелачких суседа.⁹⁰ Приликом напада на Угарску, многи градови су пали под њиховим налетом, попут Херманштата (Сибињ)⁹¹ и Пеште.⁹² Они су користили опсадне справе у успешним нападима на Варадин,⁹³ утврђени манастир Игриш (*Egres*),⁹⁴ као и на Острогон.⁹⁵ У бици на Мухију имали су катапулте, постављене крај моста преко реке Шајо, којима су тукли угарске положаје.⁹⁶ Њихова умешност у нападима на утврђена места није почивала само на употреби опсадних справа. Приликом заузимања једног града у Трансилванији, Монголи су убацили у прве борбене редове Русе, Кумане и заробљенике из Угарске на које је пао терет јуриша.⁹⁷ Поједина градска насеља, попут саксонске Родне, предала су им се без борбе, а том приликом локални комес и шест стотина

---

⁸⁸ Леонардо Олшки је сматрао да су у Београду били заробљени и други западњаци из Гијомовог окружења које је Рубрук срео у Каракоруму: жена родом из Меца по имену *Pascha*, син једног Енглеца по имену Базил, као и тадашња супруга мајстора Гијома, ћерка човека из Лорене, али рођена у Угарској, Olschki, *Guillaume Boucher*, 1-2. Иако се ово становиште чини извесним, сам Рубрук то изричито не саопштава, чак ни за Гијомову супругу, cf. Rubruc/Wyngaert, 252, 278.

⁸⁹ Тек 1290. године, за време власти краља Драгутина, у једном писму папе Николе IV (1288-1292) упућеном легату Еугубину у Угарској, помиње се да се *појавио шиизматички епископ у земљи Београдској*, Theiner, *VMHN*, I, 366, no.587; Калић-Мијушковић, *Београд*, 68; С. Eubel, *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, I, Münster 1913, 355. Постоји наводна повеља Беле IV каптолу јадранског града Нина, издата 1253. године у Београду (datum in Belgrad!), али је реч о фалсификату, Smičiklas, *CD*, IV, 522-523, no.456; *Regesta*, I, 307, no.986; cf. Димитров, *Отношения*, 155.

⁹⁰ О монголском усвајању, примени и инвенцијама у опсадном начину ратовања: Th. Allsen, *The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire*, *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, ed. N. Di Cosmo, Leiden 2002, 263-291; P. Purton, *A History of the Late Medieval Siege, 1200-1500*, Woodbridge 2010, 1-22.

⁹¹ *Annales Erphordenses*, ed. I. Lappenberg, MGH SS XVI, Hannoverae 1859, 34.

⁹² Thomas, *Historia*, 166-167.

⁹³ *Rogierius*, 576-578

⁹⁴ *Rogierius*, 582-583.

⁹⁵ *Rogierius*, 584-585.

⁹⁶ **At vero Tartari in pontis capite septem erigentes machinas custodes Hungarorum longius abegerant, ingenets in eos lapides intorquendo**, Thomas, *Historia*, 161.

⁹⁷ *Rogierius*, 581-582.

наоружаних људи присилно су били уновачени за даље ратовање.⁹⁸ Руђеро је тврдио да су *напредујући, заузели целу земљу, изузев неколико тврђава, остављајући је опустошену и празну.*⁹⁹ Једино се у западном делу Угарске, слабије захваћеном војним дејствима, више насеља успешно одбранило од напада.¹⁰⁰

Олуја на врхунцу – Каданов напад на Србију и Бугарску

Бела IV је након пораза на Мухију потражио уточиште код аустријског војводе Фридриха III Свађалице. Он је краљу лукаво понудио гостопримство, а потом га интернирао све док није од њега изнудио три пограничне угарске жупаније.¹⁰¹ Након овог непријатног искуства, Бела IV се склонио у Загреб, а затим се са породицом и бројном пратњом спустио у Сплит. Одатле је прешао у оближњи Трогир, налазећи заштиту у градским бедемима и близини острва.¹⁰² Бројне избеглице из централних делова земље такође су похрлиле ка Далмацији у нади да ће пронаћи уточиште од монголског гнева у тврдим бедемима приморских градова.¹⁰³

На Божић 1241. године, Монголи су прегазили залеђени Дунав. Бату је спалио Будим и потом ударио на важно црквено седиште Острогон. Град је похаран и једино је цитадела коју је бранио гроф Симеон Шпанац, успела да одоли нападу.¹⁰⁴ Принц Кадан, син великог кана Огедеја,¹⁰⁵ добио је за то време

---

⁹⁸ *Rogierius*, 564.

⁹⁹ **Exceptis castris quibusdam terram totaliter occuparunt et eam procedentes desolatam et vacuum relinquerunt**, *Rogierius*, 586.

¹⁰⁰ Cf. *Rogierius*, 585. Списак поштеђених места у западној Угарској сачуван је у једном писму локалних прелата папи од фебруара 1242. године, *Mongolensturm*, 291-296.

¹⁰¹ *Rogierius*, 574-575.

¹⁰² Thomas, *Historia*, 170-173.

¹⁰³ J. Ross-Sweeney, 'Spurred on by the Fear of Death': *Refugees and Displaced Populations During the Mongol Invasion of Hungary*, *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic*, Toronto 1994, 34-62.

¹⁰⁴ *Rogierius*, 584-585.

¹⁰⁵ У изворима посведочен као *Caydanus*, *Caydan*, *Qadaghan*, *Qadan*, *Hedan*, Thomas, *Historia*, 157, 172, 177; *Rogierius*, 563, 564, 584; Juvaini/Boyle, 269; Hambis, *Chapitre CVII*, 81; *Рашид ад-Дин*, II, 9, n.19.

задужење да гони и ухвати угарског владара. Не задржавајући се дуже код Стоног Београда и одбијен од Панонхалме, његов одред се спустио у Славонију.¹⁰⁶ Кадан се журно кретао ка приморју и *код неке воде која се назива Сирбијум*, (Уна или њена притока Сребреница, крај Срба у Лици), наредио је да се побију сви заробљеници које је водио са собом, не желећи да га ишта успорава.¹⁰⁷

Долазак Монгола на јадранску обалу био је изненадан, тако да су се многи житељи Сплита затекли на отвореном пољу. Ту погрешку многи нису преживели, пошто нападачи нису штедели ни жене, дечаке, старце, немоћне, па чак ни лепрозне. Погрешно обавештен о локацији где се Бела IV налазио, Кадан се улогорио пред Клисом и напао ову тврђаву која је штитила прилаз Сплиту, али је доживео неуспех.¹⁰⁸ Затим се преместио под Трогир, али није био у стању да нападне град, који је био неприступачан и одвојен водом и слојем муља од копна. Браниоцима је упућен позив на предају, преко тумача који је знао словенски језик, али на њега у страху није ни одговорено. Монголи су се потом вратили у свој логор смештен мало даље од саме обале, одакле су се више пута спуштали назад и потом се враћали у табор.¹⁰⁹ Они су остали на овом подручју све до краја марта 1242. године.¹¹⁰ Тада је и главнина монголске војске већ започела своје повлачење из Паноније. Велики кан Огедеј преминуо је у Каракоруму услед прекомерног пијанства (†11. децембра 1241.),¹¹¹ а монах из Бридија бележи да је управо његова смрт била разлог обустављања похода.¹¹² Иза овог чина свакако је стајао и низ економских и стратешких разлога, о којима у историјској науци још увек није донесен коначни суд (проблеми издржавања велике коњаничке армије, отежане линије снабдевања, испуњени циљеви кампање, итд.).¹¹³

---

¹⁰⁶ Rogerius, 585; Thomas, *Historia*, 172.

¹⁰⁷ Thomas, *Historia*, 174.

¹⁰⁸ Thomas, *Historia*, 174-175

¹⁰⁹ Thomas, *Historia*, 175-176; cf. Rogerius, 584

¹¹⁰ Thomas, *Historia*, 177.

¹¹¹ Juvaini/Boyle, 200; cf. *Parvum ad-Dun*, II, 42-43.

¹¹² *Hystoria Tartarorum*, 21.

¹¹³ G. Rogers, *An Examination of Historians' Explanations for the Mongol Withdrawal from East Central Europe*, *East European Quarterly* 30 (1996) 3-26.

Одблесци некаквих борби у Далмацији дошли су до арапског географа Абулфедде, који преноси како су Татари код зидина града *Себенику* (Шибеник?) били потучени од здружене војске *Мађара, Башкира и Немаца*, одбивши их и натеравши их да се врате у своје земље.¹¹⁴ Обавештење можда у себи крије трагове сукоба између пратње угарског владара (судећи по “етничком саставу” војске која је однела “победу”)¹¹⁵ и неког татарског одреда, али је о томе тешко рећи нешто више без потврда у географски и хронолошки ближим изворима.¹¹⁶ Судећи по речима најпоузданијег савременика, Томе Архиђакона, једини достојни противници са којима су се нападачи суочили, биле су утврђене зидине Клиса и Трогира, а њихов највећи проблем је био недостатак испаше за коње.¹¹⁷ С обзиром на проблеме снабдевања, монголска дејства несумњиво нису била ограничена само на узани приморски појас између Сплита и Трогира. Њихове активности у приморју су изазвале страх и на обалама Венетског залива, а аквилејски патријарх је у марту 1242. отишао са својих поседа због Монгола, на које се вратио тек у јуну исте године.¹¹⁸

Тома Архиђакон извештава како су Каданови људи, *напустивши хрватске области, прешли преко дуката босанске земље. Одатле су се спустили и преко краљевине Србије која се назива Рашка, дошли до приморских градова Горње Далмације. Прошавши поред Дубровника, где су наиме могли да нанесу невелику штету, дошли су до Котора, запалили га и кренули даље. Напали су на ове*

---

¹¹⁴ *Géographie d'Aboulféda*, II/1, 312-313.

¹¹⁵ За Абулфеддеу, *Башкири* су муслимани, суседи *Немаца*, који имају насеобине крај Дунава. Источно од Башкира су *Мађари*, а још даље на истоку налазе се земље константинопољског цара, *Géographie d'Aboulféda*, II/1, 294-295.

¹¹⁶ Поменимо и запажање Л. Маргетића да је ова вест “типична морнарска рекла-казала о нечем што се у некој удаљеној луци догодило пре 20-30 година”, L. Margetić, *Vijesti iz vjerodostojnih i krivotvorenih isprava o provali Tatara u hrvatske primorske krajeve*, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest* 25/1 (1992) 9.

¹¹⁷ Thomas, *Historia*, 175. Иза Кадановог продора остао је читав низ фалсификованих повеља у којима се спомињу заслуге фиктивних личности у борби против Татара. Поједини истраживачи су њихове вести некритички преузимали, (I. Kukuljević-Sakcinski, *Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari – povjestno-kritična razprava*, Zagreb 1863), или сматрали да би оне могле да чувају спомене неких мањих окршаја који су отежали Каданово деловање, J. Soldo, *Provala Tatara u Hrvatsku*, *Historijski zbornik* 21-22 (1969) 371-388. Међутим, њихова казивања се могу у потпуности одбацити, нарочито у светлу чињенице да некривотворени савремени дипломатички материјал не пружа било какве индикације локалног отпора, N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976, 316-326; Margetić, *Vijesti...*, 5-14.

¹¹⁸ *Ryccardi de Sancto Germano notarii chronica*, MGH SS, XIX, ed. L. Bethmann, Hannover 1866, 383; Strakosch-Grassmann, *Einfall*, 153; cf. Sinor, *Voyageur*, 600-601.

градове: Свач и Дриваст које су опљачкали и где су начинили покољ, не оставивши никога у њима ко би могао да се помокри на зиду. Штавише прешли су целу Србију и дошли у Бугарску. Тамо обојица вођа, Бату и Кадан... наредише да гласник објави целој војсци да, ко год се налази међу њима, својевољно или као заробљеник, може да се врати у домовину, слободно, по вољи и милости вођа. Тада велико мноштво Угара, Словена и других народа, испуњено великом радошћу, одређеног дана напусти војску. И када су сви они у мноштву, отишли две или три хиљаде корака, одмах буду послате чете коњаника који су их напали и секући их мачевима, побили на тој равници.¹¹⁹

Каданов пролазак кроз приморске и континенталне крајеве Босне и Србије одиграо се током априла 1242. године, а уз Свач и Дриваст, списку потрадалих места би, како се претпоставља, требало придодати и градић Сапу. То се наслуђује из одговора папе Николе IV послатог 1291. године барском архиепископу, где се говори о обнови овог места које је било порушено пре много времена.¹²⁰

Вести о страдању Србије и Бугарске преносе Андреа Дандоло, Ђакомо Лукари, као и познији пољски писци Јан Длугош и Матија Мјеховски, али се они у потпуности наслањају на Томино казивање, не доносећи додатна обавештења.¹²¹ Чак и Руђеро из Варадина само узгредно помиње да је Кадан прешао преко Босне и Србије и да је дошао у Бугарску.¹²² Међутим, Тома из Кантимпра (*Thomas Cantimpratanus*, 1201-1272) у *Жумију* фламанске цистерцитске светице Лутгарде из Ајвијера (†1246) пише да су Татари, четири године пре њене смрти, опустошили Грчку, Бугарску и Рашку.¹²³ У старофранцуској хроници у стиховима из пера епископа Турнеа, Филипа Муска (*Philippe Mousket*, †1282), помиње се

¹¹⁹ Thomas, *Historia*, 177.

¹²⁰ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium*, I, Romae 1863, 111. Cf. ИЦГ II/1, 30 (С. Ђирковић); М. Антоновић, *Град и Залеђе - Град и жуна у зетском приморју и северној Албанији*, Београд 2003, 65.

¹²¹ *Andreae Danduli Chronica*, 299; *Ioannis Dlugossii Annales, lib. VII-VIII*, 39; Матвей Меховский, *Трактат*, 138; Luccari, *Annali*, 126.

¹²² **Videns Cadan rex quod eum habere non posset, destruxit Boznam, regnum Rascie et inde in Bulgariam pertransivit**, *Rogierius*, 584.

¹²³ **Quarto anno ante mortem ejus gens crudelissima Tartarorum, erumpens sedibus suis, destructa... quoque et Graeciae parte per maxime, utpote Bulgaria atque Rescia**, Thomas Cantimpratanus, *De S. Lutgarde Virgine sanctimoniali ordinis cisterciensis Aquiriae in Brabantia*, Acta Sanctorum Iunii, III, Antwerpiae 1701 (repr. Bruxelles 1969), 257.

борба коју је неименовани *краљ земље Влаха*, водио са Монголима, победивши их у једном теснацу.¹²⁴ Каданово пустошење бугарских земаља потврђује и један грчки рукопис из Ватиканског архива у коме стоји да је извесна књига купљена од Теодора Граматика после напада безбожних Татара (*μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν ἄθεον ταρτάρων*), када је царевао Калиман Асен, 6751. године (1242/43).¹²⁵

Наводи који потичу од истог предлошка и срећу се у четири аустријске хронике, показују да се на мети нападача нашло и Латинско царство: *Татари су упавши у Грчку целу ову земљу опустошили изузев тврђава и добро утврђених градова. Краљ Константинопоља по имену Балдуин сукобио се са њима, победивши у првом окршају, а у другом беше побеђен од њих.*¹²⁶ Извештаји налазе потврду и у гласинама које су стигле далеко на исток, све до сиријског хроничара Григорија Абулфараца (1226-1286), познатијег као Бар Евројо. Он преноси како је Бату намеравао да из земље Бугара нападне Константинопољ, али су га *франачки краљеви* потукли и натерали у бекство.¹²⁷

---

¹²⁴ **Des Tartares revint noviele / Ki par tot le monde fu bieles / Que li rois de de la tiere as Blas / Les ot descomfis a l pas**, *Chronique rimée de Philippe Mouskes*, II, ed. F. de Reiffenberg, Bruxelles 1838, 681, vv. 30959-30963. Готово је извесно да се под овим епитетом мисли на бугарског цара, а не на неког влашког вођу северно од Дунава. Епизода се обично датује у 1242. годину, при чему се претпоставља да је личност поменута у овом тексту син Ивана Асена II, Калиман (1241-1246), Strakosch-Grassmann, *Einfall*, 169; Spinei, *Moldavia*, 114-115. Међутим, тешко да је малетни владар био у стању да однесе неку победу над Монголима. Са друге стране, Иван Асен II је преминуо јуна 1241, како је познато на основу Алберикових навода, *Alberic*, 950. Датовање смрти Ивана Асена II је у новије време оспорено, на основу стихова Филипа Муска и појединих посредних података византијских извора, П.И. Жаворонков, *Первый поход Иоанна III Ватаца на Фессалонику (1243 г.) и смртъ Ивана II Ассеня (1242 г.) Проблема датировки*, ВВ 60 (2001) 69-75. Ипак, треба имати у виду да се Алберикова хроника завршава са 1241. годином и да не садржи ниједан податак који хронолошки излази из овог оквира.

¹²⁵ Брун, *Черноморье*, II, 355; Златарски, *История*, III, 425, n.1; Дуйчев, *Книжнина*, 277; ГИБИ, X, 133; P. Schreiner, *Die Tataren und Bulgarien. Bemerkungen zu einer Notiz im Vaticanus Regimensis gr. 18*, EB 21/4 (1985) 25-29; cf. *Средновековна България*, 363. (И. Лазаров)

¹²⁶ **Tartari... intrantes Greciam totam terram illam depopulabant, exceptis castellis et civitatibus valde munitis. Rex vero Constantinopolitanus nomine Baldwinus, congressus est cum eis, a quo primo victi in secunda congressione victus est ab eis**, *Continuatio Sanctrucensis* II, 641; *Anonymi Leobensis Chronicon*, ed. H. Pez, *Scriptores Rerum Austriacarum Veteres ac Genuini*, Lipsiae 1723, 816; *Chronicon Claustro-neuburgense*, ed. A. Rauch, *Scriptores Rerum Austriacarum*, I, Vindobonae 1793, 85. Идентичне вести присутне су и у *Chronicon Austriacum*, Hammer-Purgstall, *GH*, 126; Vasary, *Cumans and Tatars*, 70; Richard, *Mission de Baudouin*, 115-116.

¹²⁷ Bar Hebraeus/Budge, 398. Нешто дужи извештај о монголском нападу на земље Латинског царства присутан је у издању Григоријевог дела које је, на основу једног арапског рукописа, превео на латински и објавио енглески оријенталиста Едвард Покок: **Quod cum auditione accepissent Francorum Reges, illi unanimiter congregati Mogulensibus in Bulgariae finibus occurrerunt; ubi frequentium quae commiserunt praeliorum exitus fuit, ut victi Mogulenses terga darent, atque in fugam se converterent**, *Historia Compendiosa dynastiarum auctore Gregorio Abul-Pharajio, Malatiensi Medico*, ed. E. Pococke, Oxoniae 1663, 310.

Важне детаље о Кадановим операцијама сачувао је и Рашид ал-Дин. Према њему, монголски принц је заузео области *Такут/Макут* (ماقوت, تاقوت), *Арберок* (اربرق) и *Сараф/Саран* (سراف, سران), прогонивши угарског краља до града *Теленкин* (تلنکين, Трогир?).¹²⁸ Прво име је произвољно поистовећено са градом и тврђавом Мачва на Сави,¹²⁹ друго представља непознаницу, а треће можда означава Србију.¹³⁰ Како персијски писац наставља: *пошто се краљ укрцао на једну лађу, Кадан је одустао од потере и кренуо назад. На том путу, он је после многих битака у земљи Улакут спалио градове Киркин* (قرقين, у рук. и *Кукин/Турнин*) и *Килах* (قبيله).¹³¹ Први град је идентификован са Трновом, а други са Килијом на ушћу Дунава.¹³² Док је прва идентификација углавном прихваћена, друга је спорна, због варијанти имена у рукописима Рашидовог дела,¹³³ али и чињенице да се Килија у ово време уопште не спомиње у изворима.¹³⁴

Затишје након буре – последице, разарања и одједи

Боравак монголских нападача у централној и југоисточној Европи потрајао је свега годину и по дана, али су се економске и демографске последице осећале деценијама. Један баварски аналита забележио је како је *угарско краљевство које је постојало три стотине педесет година уништио народ Тартара*.¹³⁵ За Руђера

¹²⁸ Рашид ад-Дин, II, 45; Minorsky, *Caucasica*, 227; D’Ohsson, *Histoire*, II, 628.

¹²⁹ Strakosch-Grassmann, *Einfall*, 166.

¹³⁰ Minorsky, *Caucasica*, 231.

¹³¹ Према данас прихваћеном тумачењу и преводу текста у Decei, *Invasion*, 104, 120; cf. Minorsky, *Caucasica*, 227; Рашид ад-Дин, II, 45; D’Ohsson, *Histoire*, II, 628-629.

¹³² Decei, *Invasion*, 121

¹³³ Spinei, *Great migrations*, 445. Име је у рукописима Рашидовог дела наведено и као *qbyla* (قبيله) или *qnbila*, cf. Рашид ад-Дин, II, 45, n.12; Minorsky, *Caucasica*, 227, 231. Korobeinikov, *Broken Mirror*, 395. је претпоставио да се иза имена једног од ових градова крије Ђустендил, али је идентификација неодржива, пошто место све до краја XIV века носи старо словенско име Велбужд.

¹³⁴ Први поуздани помен града (Κελλία) потиче из с. 1320, *Acta et diplomata Graeca Medii Aevi*, I, edd. F. Miklosich – I. Müller, Windobonae 1860, 95. О средњовековној Килији: Papacostea, *Mer Noire*, 172-179; *Градове и крепости*, 228-235. (Е. Тодорова); Rădvan, *At Europe’s Borders*, 344-345; Deletant, *Genoese*, 517-520; Руссев, *Золотая орда*, 97.

¹³⁵ *Hermannii Altahensis Annales*, 394.

из Варадина слика је била застрашујућа. Он у Алба Јулији није могао наћи ништа осим костију и лобања побијених.¹³⁶ Према једном савременом извештају, сачуваном као уметак у *Аналима Фризаха*, у Родни је страдало четири хиљаде или више хришћана, у Варадину шест хиљада и четрдесет душа, у Кумелбургу (*Cetatea de Baltă*) је побијено невероватних тридесет хиљада, а у Херманштату више од стотину хиљада људи, што несумњиво превазилази укупни број житеља ових насеља у то време.¹³⁷ У демографске губитке требало би убројати и бројне заробљенике које су Монголи повели са собом, населивши их широм Евроазије, од Сараја, преко Таласа, до Каракорума.¹³⁸

Процене савремених истраживача указују на нестанак око 70-80% насељених места у најтеже погођеним крајевима, између Дунава и Тисе.¹³⁹ Настојање Монгола да обезбеде потрештине за људство и коње је у потпуности исцрпело привредне ресурсе Паноније, нарочито њеног источног дела. Тома Архиђакон сведочи о страховитој глади која је завладала после монголског повлачења и која је имала још теже последице од самих напада.¹⁴⁰ Неке западне хронике чак говоре о толиким размерама глади да су преживели били принуђени да једу месо паса, мачака, па чак и људске лешеве и децу.¹⁴¹ Познији угарски хроничари понављају да је глад након монголског повлачења однела више људи него што их је допало заробљеништва или пострадао од мача.¹⁴²

Последице у југоисточној Европи нису биле тако катастрофалне као у Угарској, због терена, али и због мањег броја нападачке војске. Претпоставља се

---

¹³⁶ *Rogierus*, 567.

¹³⁷ *Annales Frisacenses*, ed. L. Weiland, MGH SS, XXIV, Hannover 1879, 65.

¹³⁸ Рубрук је у Батуовом логору срео неколицину заробљених Угара и једног Куманина покрштеног у Угарској који је знао нешто латинског, Rubruc/Wyngaert, 217. Већа група саксонских рудара из Трансилваније насељена је у области Таласа у данашњем Узбекистану, Rubruc/Wyngaert, 224; cf. Jackson – Morgan, *William of Rubruck*, 44-45. У Каракоруму се, како је већ истакнуто, фламански путник сусрео са малом заједницом заробљеника из Београда, и можда других места, Rubruc/Wyngaert, 252, 278; cf. Jackson – Morgan, *William of Rubruck*, 182, n.2.

¹³⁹ M. Font, *The Crises of Medieval Society: The Mongol Invasion in Eastern and Central Europe*, Actes testantibus. Ювелејни збірник на пошану Леонтия Войтовича, ed. M. Литвин, Львів 2011, 691-698.

¹⁴⁰ Thomas, *Historia*, 178; cf. *Ioannis Dlugossii Annales, lib. VII-VIII*, 31.

¹⁴¹ *Continuatio Sancti Crucensis*, II, 641; *Martini Oppaviensis Chronicon pontificum et imperatorum*, ed. L. Weiland, MGH SS XXII, Hannover 1872, 472; cf. *Frankengeschichte*, 84.

¹⁴² *Chronicon Poseniense*, 43; *Chronici Hungarici*, 468.

да Котор није пострадао у целости, већ само његово подграђе.¹⁴³ То није био случај са мањим местима у околини Скадра, али су и она убрзо била обновљена. У Свачу се тачно две деценије после монголског одласка поново налази епископ, што је јасан знак оживљавања.¹⁴⁴ Псеудо-Брокард (Гијом из Аде) спомиње почетком XIV века оба града као епископска седишта, насељена искључиво латинским становништвом.¹⁴⁵ У приморском појасу већина градова избегла је страдање, попут Дубровника.¹⁴⁶ Археолошки показатељи монголских пустошења унутрашњости српских земаља, барем за сада, недостају. Чак би се и силазак Раса са историјске позорнице пре могао повезати са унутрашњим борбама које су пратиле смену краља Радослава 1234. године, судећи по нађеној остави новца кованог у његово време, него са монголским продором.¹⁴⁷

У српској историјској науци постоје два неразјашњена питања везана за последице монголске провале. Прво се тиче насељавања саских рудара у српским земљама – да ли су они били избеглице из источне Угарске или је њихов долазак уследио као смишљена политика краља Уроша I у потоњим годинама?¹⁴⁸ Присуство Саса у Брскову је први пут документовано 1254. године, али се најранији помен овог места среће у једном документу из которског архива од 22. августа 1243. године, тек недавно објављеном. У њему се под одређеним условима забрањује продаја вина у Брскову и прописује казна која треба да се плати краљу, уколико се одлука прекрши.¹⁴⁹ Документ показује да је краљевски

---

¹⁴³ Жиречек, *Историја Срба*, I, 176.

¹⁴⁴ A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris 1901, 100.

¹⁴⁵ *Directorium*, 483-484.

¹⁴⁶ Управо током априла 1242, у време монголског проласка, изасланици Улциња су боравили у Дубровнику и склопили са њеном владом уговор о пријатељству, Smičiklas, *CD*, IV, 149, no.134; *Acta Albaniae*, I, 54, no.175.

¹⁴⁷ М. Поповић, *Тврђава Рас*, Баоград 1999, 306.

¹⁴⁸ Динић, *За историју рударства*, I, 23-25; Curta, *Southeastern Europe*, 396-397; Rădvan, *At Europe's Borders*, 90. Према старијим мишљењима Саси нису у Србију дошли из Трансилваније, већ из Ципса на северу Угарске (Жиречек, *Историја Срба*, II, 90.) или из Брајсгауа (Г. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933, 7-11). Последња могућност је убедљиво одбачена, Динић, *За историју рударства* I, 24. На досељавање из Немачке упућују и речи Мавра Орбина, који преузимајући казивање непознатог извора прича како је српски краљ Стефан (sic!) позвао рударе из Немачке који су му отворили многе руднике, *Мавро Орбин*, 23-24; cf. *Троношки родослов*, 49. Међутим, "многи рудници" нису могли бити отворени за време краља Уроша, када је у Србији једино посведочено Брсково.

¹⁴⁹ Д. Синдик, *Први помен Брскова*, ИЧ 56 (2008) 305-309.

двор био изузетно заинтересован за ово трговачко средиште и да је његов привредни успон уследио непосредно након монголског проласка. Тиме веза између настанка прве саске колоније у Србији и миграторних кретања које су Монголи изазвали постаје још опипљивија и очигледнија.

Друго питање се тиче промене на српском престолу, односно доласка на власт Уроша I и збацивања његовог брата Владислава. Уобичајено се почетак Урошеве владавине датује у 1243, али је једино извесно да се он одиграо у временском распону 1241-43.¹⁵⁰ Као разлочи промене на престолу узимани су у обзир смрт Владислављевог таста и покровитеља, Ивана Асена II и провала Монгола.¹⁵¹ Уз хронолошке недоумице, није уверљива ни интерпретација према којој је евентуална неспособност краља Владислава да организује одбрану земље била узрок побуне у којој је он збачен. Појава Монгола се, како је већ истакнуто, у западној Европи, руским земљама, исламском свету и свим крајевима који су искусили њихов гнев доживљавала као дело сила које су биле ван људског и световног домашаја, па ни у српским земљама није могло бити другачије. Промену стога треба сагледати у светлу унутрашње нестабилности и одласка са историјске позорнице бугарског владара, чиме је Владислав изгубио најснажнији спољни ослонац власти, али не и дејстава Кадановог одреда.

Његова маршрута кроз српске земље може се само оквирно одредити. Најважнији путни правац који је из околине Скадра и зетског приморја водио у унутрашњост ишао је дуж Дрима до Призрена, одатле на Косово поље и потом долином Топлице до Ниша.¹⁵² Претпоставља се да су Монголи продрли у Бугарску крећући се саобраћајницом која је водила од Ниша до Сердике

---

¹⁵⁰ Датовање се заснива на два сачувана дубровачка документа: обавезивању градских органа власти да неће помагати супругу бившег краља Владислава и уговору о пријатељству између Републике Светог Влаха и Србије који потичу из 1243, Smičiklas, *CD*, IV, 210-212, nos.188,189. Њихов садржај једино показује да је Урош био на власти у Србији те године. Као поуздан показатељ се не може узети ни фалсификована повеља краља Владислава манастиру Св. Николе у Врањини, чије је датовање испрва прочитано са 6708, а потом са 6750. годином (1241/2), Miklosich, *MS*, 25-27; Новаковић, *Законски споменици*, 577-578. Ковачевић, *Неколико исправака*, 368. Архиепископ Данило у краткој житијској белешци о краљу Владиславу наводи да је он владао седам година (Данило/Даничић, 6; Данило/Мирковић, 8.), што би указивало да је до промене на престолу дошло 1241.

¹⁵¹ Ковачевић, *Неколико исправака*, 366-368; Јиречек, *Историја Срба*, I, 176; ИСН I, 341. (С. Ђирковић)

¹⁵² *Monumenta Cartographica Jugoslaviae* I, ed. Г. Шкриванић, Београд 1974, 52-53; Шкриванић, *Путеви*, 72-73.

(Софија),¹⁵³ али постоји и друга могућност. Поменути пут је од Ниша скретао на север пратећи деимично ток Тимока и избијајући на Дунав код Арчара, низводно од Видина.¹⁵⁴

Каданове активности су оставиле много упечатљивије трагове у бугарским земљама. Археолошка сазнања показују да је живот замро у многим важним средиштима између Дунава и Хема.¹⁵⁵ Оставе новца нађене су у готово свим важнијим градовима на овом простору: Ловечу, Преславу, Трнову, Шумену, па чак и у Варни на обалама Црног мора.¹⁵⁶ Једна од највећих, са преко 300 новчића, откривена је у селу Ветрен недалеко од Силистре,¹⁵⁷ док су у овом граду чак четири оставе новца ископане у дебелом слоју паљевине, над којим стоји хоризонт без икаквих културних трагова. Изгледа да су делови Силистре остали ненасељени дуго времена након монголског пустошења.¹⁵⁸ У Трнову су забележени трагови пожара на остацима царског дворца, али није лако одгонетнути да ли се они односе на монголски продор или на неке раније догађаје.¹⁵⁹ На дунавским локалитетима Пакујул луј Шоаре (Pakuiul lui Soare) и Нуфару (Nufăru), такође су нађени трагови разарања који се могу датовати у средину XIII века, док је једна остава новца из овог времена пронађена у Сакчију.¹⁶⁰ Североисточна Бугарска је била снажније погођена монголским дејствима од других делова земље, на шта указују и вести Томе Архиђакона о састанку Кадана и Батуа, вероватно негде на обалама Дунава при његовом ушћу.¹⁶¹

---

¹⁵³ Atanassov, *Sur l'itineraire*, 233, 238; Павлов, *Преминането*, 7, cf. Павлов, *България*, 28.

¹⁵⁴ *Monumenta Cartographica Jugoslaviae...*, I, 53. Шкриванић, *Путеви*, 87-88.

¹⁵⁵ Atanassov, *Sur l'itineraire*, 234; Павлов, *Преминането*, 12.

¹⁵⁶ Atanassov, *Sur l'itineraire*, 235-239; Павлов, *Преминането*, 11-17. Становишта бугарских научника премак којима су, не само Каданов, већ и одреди других монголских заповедника, укључујући и Батуа узели учешћа у борби против Бугара (cf. Павлов, *Преминането*, 18.) немају подлогу у изворима.

¹⁵⁷ Г. Атанасов – И. Ђорданов, *Средновековният Ветрен на Дунав*, Шумен 1994, 45-46, 52.

¹⁵⁸ В. Пенчев, *Към историята на Дръстър през XIII в. (по нумизматични данни)*, Нумизматика 21/2 (1987) 26-29; В. Пенчев, *Още две колективни монетни находки од XIII в., намерени при археолошките разкопки в Силистра и свързани с опожаряването на града от татарите през 1242 г.*, Минало 1 (2005) 14-19.

¹⁵⁹ Павлов, *Преминането*, 12.

¹⁶⁰ Spinei, *Great Migrations*, 445; Божилов – Гюзелев, *Добруджа*, II, 199.

¹⁶¹ Thomas, *Historia*, 177.

Шумовити и брдовити крајеви југоисточне Европе представљали су тежак терен за лако наоружане стрелце и коњанике, навикнуте на непрегледни отворени простор. Монголи су се и поред тога одлично сналазили. Савременици су били под снажним утиском њихове способности да на импровизованим пловилима форсирају реке,¹⁶² а случај Кадановог заузимања Родне, указује на праксу ослањања на услуге локалних водича и заробљеника.¹⁶³ Проблем обезбеђивања провијанта и недостатак испаше за коње који је обележио њихов боравак у Далмацији, несумњиво је био присутан и у унутрашњости Балканског полуострва. Тиме се могу објаснити широко географско поље Каданових пустошења у бугарским земљама, као и одлазак нападача северно од Дунава још пре краја 1242. године.¹⁶⁴

Међу јужнословенским народима нема хроника, летописа или документарних извора у којима је монголска провала забележена. Заstraшујућа слика нападача се ипак дубоко урезала у колективно памћење, остављајући снажне одблеске у апокрифним списима, попут *Сказанија за Сивила*¹⁶⁵ и *Пандеховог сказанија*.¹⁶⁶

Татари у Сказанију за Сивила¹⁶⁷ представљају једно од девет сунаца која сијају над светом, *страшније од свих, плавог обруча и црних зракова унаоколо*.¹⁶⁸

---

¹⁶² Cf. Thomas, *Historia*, 170-171; *Rogierius*, 583; *Ioannis Dlugossii Annales, lib. VII-VIII*, 17.

¹⁶³ *Rogierius*, 564.

¹⁶⁴ Преписка Теодора Граматика датована *sub anno* 6851, послужила је Златарском да боравак Татара у Бугарској продужи на 1243. годину, Златарски, *История*, III, 425; cf. Павлов, *Преминанането*, 18. Међутим, она је настала “после напада безбожних Татара”. Аустријске хронике говоре о удару на земље Латинског царства *sub anno* 1243, али је у овим текстовима монголски упад у Угарску датован под 1242, и целокупна хронологија збивања померена за годину дана. Ако је веровати руском летописцу, још пре краја 1242. године Бату се налазио на обалама Волге, cf. ПСРЛ, III, 79.

¹⁶⁵ *Книжнина*, 251-276.

¹⁶⁶ Спис је сачуван у само једном препису, као саставни део такозваног *Зборника попа Драгоља* из треће четвртине XIII века. Објављен је у више наврата: П. Срећковић, *Зборник попа Драгоља – садржина и пророштва*, ССКА 5 (1890) 4-20; Т. Јовановић, *Пандехово пророчанско сказаније*, Књижевна историја 25 (1974) 139-149; *Книжнина*, 241-250.

¹⁶⁷ Најстарији сачувани рукопис списка је српске редакције, потиче с краја XIV века и чува се у манастиру Савина, Д. Богдановић – А. Милтенова, *Апокрифният сборник от манастира Савина, XIV в. в сравнение с други подобни южнославянски ръкописи*, Археографски прилози 9 (1987) 7-30. Према осталим сачуваним рукописима, којих има укупно дванаест, чини се да је спис своју популарност стекао тек током XV века, када је свој пут нашао и до руских земаља, *Книжнина*, 253-254. Иако се наслања на сродне грчке списе, текст садржи оригиналан материјал, А. Miltenova, *Problems of the Old Bulgarian translation of the Skazanie za Sibyla*, EB 34/3-4 (1992) 72-76.

Они су девети род. У та времена преокренуће се дани и године. Дићи ће се војске са истока и разориће се од њих области и градови, и крвав плач ће се од њих издићи. И када започну да војују, вода ће потећи као крв. Цела ће се земља ојадити. И погинуће од човека арханђеоског имена Михаило.¹⁶⁹ Пандехово сказаније, састављено крајем педесетих година XIII века,¹⁷⁰ садржи још снажније успомене на монголска пустошења у источној и централној Европи. У тексту се говори о страдању Кумана (“Кумани нигде не буду и погину”), Руса (“Руси вучки повију и разиђу се, љуту казну примају, истапају се као восак од огња”) и Угара (“Угри маловремени буду”), док о Татарима стоји следећа белешка: *Тарта река је велика, према граду том име њој нариче се Тарта. Због тога се халдејски народи наричу Тартари. Два мача и другим изиђу на земљу, јер двапут им изићи на земљу гневом.*¹⁷¹

Остављајући по страни аналогије са старијом есхатолошком и апокалиптичном литературом (Псеудо-Методијева пророчанства), може се приметити да Пандехова етимологија татарског имена од хидронима наилази на паралеле у казивањима западних аутора (Јован Плано-Карпини, монах из Бридија, Матија Париски, Јан Длугош).¹⁷² Први који је забележио слично објашњење био је, међутим, доминиканац Јулијан, учинивши то преко руског посредника:

¹⁶⁸ ...Ѡ всѣхъ пострашно, обржчь синь школо чьрьнозрачно, *Книжнина*, 264.

¹⁶⁹ Девѣты род татаре въ та врѣмена. Прѣвратѣт сѣ дѣние и години въстанѣтъ воие Ѡ въстока. и потрясат сѣ Ѡ нихъ хори и градове и крѣвавь плачь въздѣвѣнет сѣ Ѡ нихъ. и кѣдоу възвюжѣтъ крѣвь ѣко и вода потечетъ. и всю земѣ поадѣт. и погивноут Ѡ члѣвка именет архѣгловѣм Михаилъ, *Книжнина*, 265-266; *Литература и книжнина*, 158. Последња реченица вероватно представља одраз популарне византијске легенде за цара-победника по имену Михаило, *Книжнина*, 276. Можда је у помену присутна и представа одређене историјске личности, али потенцијална идентификација са бугарским царем Михаилом Асеном, или Михаилом VIII Палеологом, спада у домен произвољног домишљања.

¹⁷⁰ Г.С. Радойичич, *Пандехово сказание 1259. г. (О Византии, татарах, куманах, русских, венграх, сербах, болгарах)*, Труды отдела древнерусской литературы 16 (1960) 161-166; Ђ. Сп. Радойичић, *Антологија старе српске књижевности (XI-XVIII века)*, Београд 1960, 316-317. О другим мишљењима по питању времена настанка списа: И. Лазаров, ‘Пророческото сказание’ на българския книжовник Пандех като исторически извор, Търновска книжовна школа 4 – Културно развитие на българската држава крајат на XII-XIV в, Софија 1985, 310-317; Јовановић, *Пандехово пророчанско сказаније*, 141; *Книжнина*, 241-243.

¹⁷¹ Срећковић, *Зборник попа Драгоља...*, 14-15; *Книжнина*, 246; Јовановић, *Пандехово пророчанско сказаније*, 145; *Литература и книжнина*, 162-163. Адаптација на савремени српски језик према Радойичић, *Антологија...*, 46-47.

¹⁷² Plano Carpini/Wyngaert, 51-52; *Hystoria Tartarorum*, 4-5; *Chronica Majora*, III, 488; *Ioannis Dlugossii Annales, lib. VII-VIII*, 15

указујем Вам оче на некакву историју коју је један руски свештеник преписао из књиге Судија; да су Тартари Међани који су напали Кетим синова Израиљевих... Побегавши одатле, ови Међани населили су се крај неке реке по имену Тартар, због чега су и прозвани Тартарима.¹⁷³ На основу Јулијановог извора, може се помишљати да и *Пандехово сказаније*, етимолошким објашњењем татарског имена, чува спомен на културне везе Источних и Јужних Словена средином XIII века.

---

¹⁷³ **Preterea, ut nichil ex his maneat pretermisum, paternitati vestre significo quod, cum quidam clericus Ruthenorum nobis aliqua rescriberet de hystoria libri Iudicum dicebat, quod Thartari sunt Madyanite, qui cum Cethum pariter contra filios Israel expugnantes, devicti sunt a Gedeone, sicut in libro Iudocum continentur. Unde fugientes dicti Madianite habitaverunt iuxta fluvium quendam nomine Thartar, unde et Thartari sunt vocanti,** Аннинский, *Известия*, 108. Док је Јулијан етимологију забележио на основу руског извора, Матија Париски ју је можда чуо преко тајанственог исмаелићанског посланства које је посетило британска острва уочи монголске провале, Аксенов – Юрченко, *Христијанский мир*, 153-158.

II. УЛУС ЦУЧИДА И ЗЕМЉЕ ЈУЖНО ОД ДУНАВА СРЕДИНОМ XIII ВЕКА

Земље Цучијевих потомака обухватале су црноморске степе, сливове Дона, Волге и Урала, простор данашњег северног Казахстана, долине река Сејхун (Сир-Дарја) и Џејхун (Аму-Дарја), као и Тобола и Иртиша.¹ Попут других монголских поседа, оне су се делиле на лево, тј. источно и десно, односно западно крило. За прво се временом усталио назив *Плава Хорда* (Кок-Орда), а друго је понело име *Бела Хорда* (Ак-Орда), у складу са монголским обележавањем страна света путем боја.²

Деоба је успостављена након Цучијеве смрти 1227. године. Заповедништво над левим крилом добио је његов старији син Орда, а над десним млађи Бату, коме су припадале све западне земље, далеко *докле год буду газила копита монголских коња*.³ Према речима Цувејнијевог настављача Васафа (*Sharaf al-Din Shīrāzī*, прозван *Wassaf-e Hazrat*, одн. “панегиричар његовог величанства”, †1328), Бату је, иако млађи, постао главар породице и пошто се показао достојнијим од своје браће добио је кански прстен, тј. симбол власти.⁴ Старешинство се пренело на његове потомке, а Ордини наследници наставили су да признају супрематију западног породичног огранка, која се због географске удаљености временом свела на пуку форму.⁵

Упркос томе што се у познијим изворима и литератури назива *Бату-кан*, главар Цучида и номинални предводник западног похода није за живота носио

---

¹ Егоров, *Географія*, 27sq; Греков – Якубовский, *Золотая орда*, 60-63.

² Подела на леву и десну страну почивала је на оријентацији према југу, што је била специфично монголска карактеристика, Бартольд, *Сочинения*, IV, 392-393; Федоров-Давыдов, *Строй*, 49-50. О терминима *Плава* и *Бела Хорда*: Vernadsky, *Mongols and Russia*, 139-140; Сафаргалиев, *Распад*, 14-15; С.Г. Кляшторный – Т.И. Султанов, *Казахстан. Летопись трех тысячелетий*, Алма-Ата 1992, 189-195; К. Ускенбай, *Улусы первых Джучидов. Проблема терминов Ак-Орда и Кок-Орда*, Тюркологический сборник. 2005: Тюркские народы России и Великой Степи, Москва 2006, 355-382; Golden, *Introduction*, 297-298.

³ Juvaini/Boyle, 42.

⁴ СМАЗО, II, 86. (Васаф)

⁵ Рашид ад-Дин, II, 66; Федоров-Давыдов, *Строй*, 57.

највишу титулу.⁶ Он је тек постхумно добио почасно име *Сајин-кан*, са дословним значењем “добри”, а у пренесеном смислу “покојни”, “преминули”.⁷ Канском титулом се у правом смислу окитио тек један од његових наследника, Менгке-Темур (1266-1282), како показују његови новчићи.⁸ *Улус Џучида* је до тог тренутка био део јединственог Монголског царства, о чему сведоче и нумизматички налази ковани у Булгару на Ками, са именом великог кана Менгкеа (منكو قا, *mngu ka[n]*).⁹ О *улусу Џучида* као о самосталној државној творевини, и о његовим поглаварима као кановима, исправно је дакле говорити тек од шездесетих година XIII века.

Епоха Батуа, Сартака и Боракчин

Бату је по повратку из западног похода као своје главно седиште утемељио Сарај, неких стотинак километара узводно од Астрахана, на левој обали Волгине притоке Ахтубе (данашњи локалитет *Селитренное городище*).¹⁰ Он је касније, по имену његовог наследника, прозван Сарај-Берке. То није био град у правом смислу, већ велики војни логор, са главаревим боравиштем у средини *и људима*

---

⁶ Почекаев, *Батый*, 17-27. За Руђера из Варадина он је био *rex regum et dominus Tartarorum*, (*Rogierius*, 563), али га новгородски летописац назива само *татарским војводом* (ПСРЛ, III, 297.). Извори који се ослањају на извештај руског архиепископа Петра, представљен на сабору у Лиону 1245, именују га *Bathatarcan*, тј. Бату таркан (*Annales Monastici*, I, ed. H. Louard, London 1864, 273; *Chronica Majora*, IV, 387). Доминиканац Симон из Сен Кантена, који је био у пратњи папског изасланика Асцелина из Кремоне, приликом његове посете Монголима у Малој Азији 1247, назива га *princeps* (Языков, *Собрание путешествий*, 228.), а Џувејни га дарује насловом *ака* (ага), указујући на његово старешинство међу Џучидима (Juvaini/Boyle, 557).

⁷ J.A. Boyle, *The Posthumous title of Batu-Khan*, Proceedings of the Ninth Meeting of the Permanent International Altaic Conference, Naples 1970, 67-70. О термину *sayin*: A. Mostaert - F. Woodman-Cleaves, *Trois documents Mongols des archives secretes Vaticannes*, HJAS 15 (1952) 454-459.

⁸ Сафаргалиев, *Распад*, 52; Нуатаа, *Coins*, 195.

⁹ А.З. Сингатуллина, *Джучидские монеты поволжских городов XIII века*, Казань 2003, 26-28; Мухамадиев, *Монетная система*, 43-46.

¹⁰ Данас се углавном сматра да Сарај-Бату и Сарај-Берке нису два различита центра као што се веровало у прошлости, већ један, Бартольд, *Сочинения*, V, 507; Насонов, *Монголы и Русь*, 119-120; Егоров, *География*, 114-116; Morgan, *Mongols*, 142; В.Г. Рудаков, *Вопрос о существовании двух Сараев и проблема локализации Гюлистана*, Ученые записки (Гыйльми язмалар) Татарского государственного гуманитарного университета 7 (1999) 92-120. За преглед извора и литературе о питању установљења и локализације Батуовог Сараја: А.В. Пачкалов *Города Нижнего Поволжья в XIII в.*, Вопросы истории и археологии средневековых кочевников и Золотой Орды. Сборник научных статей памяти В.П. Костюкова. Астрахань, 2011, 110-118.

раштрканим на све стране унаоколо, три или четири лиге.¹¹ Према Ибн-Батути, он је од насебине под шаторима непуно столеће касније постао један од најлепших градова на свету, велик пола дана хода и насељен Монголима, Јасима, Кипчацима, Черкезима, Русима, Грцима, као и трговцима из Сирије, Ирака и Египта.¹²

Сл. 2.

БАТУ
кинески цртеж
на свили, XIV век

преузето из:
Храпачевский,
Военная держава

Одавде је усмеравана управа и надзиран репресивни апарат и систем опорезивања у покореним и зависним областима. Још током поковања *Дешт-и Кипчака*, успостављена је привремена управна структура оличена у војним функционерима – *даругачијима* и цивилним – *танмачијима*.¹³ Чланови владајуће породице и други монголски заповедници добили су своје уделе у залеђу црноморских и каспијских обала. Међутим, организација власти није значила и крај оружаног отпора. Док су монголски принчеви боравили у Угарској, избила је побуна Кумана коју је у крви угушио Батуов брат Синкур.¹⁴ Судићи по извештају доминиканца Јулијана, Мордва се успешно одупирала Монголима још током 1237-1238.¹⁵ Они, поволшки Бугари и Башкири, иако ослабљени у претходним походима, коначно су покорени тек средином четрдесетих година, у склопу јединствене војне кампање која се пренела на север све до земаља Самоједа.¹⁶

У Закавказју је учвршћење монголске власти ишло још спорије. Према Рубруку, Черкези, Алани и Лезгијци успешно су се одупирали њиховим нападима.¹⁷ Алани су били покорени тек 1277/78. године, када је њихово

¹¹ Rubruc/Wyngaert, 212-213.

¹² *Ibn Batoutah*, II, 447-448; cf. *Géographie d'Aboulféda*, II/1, 322-323.

¹³ *Сокровенное сказание*, 194; Pelliot, *Histoire Secrète*, 114; D. Ostrowski, *The "tamma" and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire*, BSOAS 61 (1998) 262-277.

¹⁴ *Рашид ад-Дин*, II, 45.

¹⁵ Аннинский, *Известия*, 104; Пашуто, *Монгольский поход*, 214.

¹⁶ Plano-Carpini/Wyngaert, 72-74; cf. Beazley, *Texts and Versions*, 285.

¹⁷ Rubruck/Wyngaert, 199; Spinei, *Great Migrations*, 456-457; Пашуто, *Монгольский поход*, 214-215.

упориште Дедјаков (вероватно Верхњи Џулат у данашњој Сев. Осетији) заузео Менгке-Темур.¹⁸ Чак ни успостављање контроле над кримским градовима није протекло без отпора, и у грчком синаксару из Солдаје (Судак), среће се запис из 1249. године о изгону Татара из града.¹⁹ Једино су руске земље, над којима Монголи нису успоставили непосредну контролу, биле потпуно пацификоване. Кнежеви су имали обавезу да иду на поклоњење главарима Џучида и од њих добију право на *очевину*, која је касније потврђивана канском дипломом – *јарликом*. Временом је прецизније установљен њихов статус, финансијске и друге обавезе; такође и имунитет православне цркве која је у складу са монголском трпељивом верском политиком ослобођена плаћања дажбина.²⁰

Батуову пажњу највише су заокупљале унутармонголске прилике. На његова плећа је пало да штити џучидске интересе у Хорасану где се сукобљавао са локалним гувернерима постављаним из Каракорума.²¹ Опасан супарник био је и Бајчу, монголски заповедник у источној Анадолији у чију интересну сферу су улазиле Грузија, Јерменија и Трапезунт. Бату и Бајчу подржали су различите претенденте на селџучки престо у Коњи, а до спорова је дошло и у Грузији где су локални такмаци нашли своје покровитеље у двојници монголских вођа.²² Они су се одигравали у сенци великих тензија које су пратиле избор новог великог кана. Огедеј је за наследника одредио свог сина Кучија, а после његове преране смрти унука Ширемуна, који је још увек био дечак.²³ Међутим, интеррегнум је потрајао пуних пет година, а Каракорум је постао место махинација и сплетки у којима је

---

¹⁸ ПСРЛ XVIII, 75; Коновалова, *Восточная Европа*, 28. (Ибн Саид); Егоров, *География*, 47; Minorsky, *Caucasica*, 237; Vernadsky, *Mongols and Russia*, 172-173; Кузнецов, *Очерки*, 337-338; Е.И. Нарожный, *О роли христианства в хулагуидо-джучидских взаимоотношениях в предкавказской зоне, Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях востока и запада в XII-XVI веках*, ed. Г.А. Федоров-Давыдов, Ростов-на-Дону 1989, 112-113.

¹⁹ Антонин, *Заметки*, 611. no.104.

²⁰ Th. Allsen, *Mongol Census taking in Rus', 1245-1275*, Harvard Ukrainian Studies 5 (1981) 32-53; Vernadsky, *Mongols and Russia*, 138-151; Halperin, *Russia*, 33-43; Насонов, *Монголы и Русь*, 9-49; Греков – Якубовский, *Золотая орда*, 218-232; Федоров-Давыдов, *Строй*, 26-42; Федоров-Давыдов, *Кочевники*, 235-246; Л.В. Черепнин, *Монголо-Татары на Руси (XIII век)*, Татаро-Монголы в Азии и Европе (сборник статей), Москва 1977², 198-209.

²¹ Juvaini/Boyle, 494sq; *Рашид ад-Дин*, II, 47-48; Почекаев, *Батый*, 173-177.

²² СМАЗО, I, 504 (ал-Ајни); СМАЗО, II, 25-26. (Ибн-Биби); Киракос/Ханларян, 180-181, 196; Патканов, *История Монголов*, 10; Thompson, *Vardan Arewelc'i*, 216; Cahen, *Formation of Turkey*, 173-175; Spuler, *Goldene Horde*, 29-30; Почекаев, *Батый*, 178-182.

²³ *Рашид ад-Дин*, II, 118; Храпачевский, *Военная держава*, 495.

главну улогу играла његова удовица Торегена (Туракина), настојећи да избегне вољу преминулог супруга и на чело царства постави свог сина Гујука.²⁴

Односи Гујука и Батуа били су веома затегнути. Огедејев син је, заједно са Чагатајевим унуком Буријем, демонстративно напустио западни поход. Гујук је због тога доживео велике прекоре од оца,²⁵ а раздор њега и Џучијевог сина се временом само продубио. Бату није подржао Торегену, пружио је уточиште угледном чиновнику Масуду Јалавачу који је побегао од њених сплетки²⁶ и одбио је да 1244. године оде на *курултај*.²⁷ Он није учествовао ни на следећем великом сабору монголских поглавара, одржаном 1246, где је Гујук коначно изабран за великог кана. Изговарајући се slabим здрављем, послао је у своје име браћу Орду, Шибана и Беркеа.²⁸

Гујук је по свом устоличењу одстранио миљенике своје мајке и повратио на стара места угледнике попут Масуда Јалавача и његовог оца Махмуда.²⁹ Тиме је обезбедио подршку највећег дела монголске елите; сада је био спреман да нападне јединог преосталог противника. Плано-Карпини је приликом повратка из Монголије видео велику војску која је према гласинама требало да се отисне у нови поход против хришћана.³⁰ Њен циљ је заиста лежао на западу, али је за разлику од италијанског фрањевца, његовом пратиоцу монаху из Бридија било познато ко је био прави противник. Он је забележио постојање велике неслоге између Гујука и Батуа, примећујући да ће хришћани добити вишегодишњи предах, само уколико она потраје.³¹ Сукоб је избегнут у последњи час,

---

²⁴ Juvaini/Boyle, 241-244; Рашид ад-Дин, II, 114-117; Бартольд, *Сочинения*, I, 550-554; Saunders, *History*, 93; Романив, *Бату-хан*, 86sq

²⁵ *Сокровенное сказание*, 194-195; ПСРЛ, II, col. 785; Рашид ад-Дин, II, 40; Храпачевский, *Военная держава*, 494-495.

²⁶ Juvaini/Boyle, 243.

²⁷ Храпачевский, *Военная держава*, 505.

²⁸ Рашид ад-Дин, II, 118; Почекаев, *Батый*, 223-224; Романив, *Бату-хан*, 91; Jackson, *Dissolution*, 207.

²⁹ Рашид ад-Дин, II, 120; Почекаев, *Батый*, 226-227; cf. Juvaini/Boyle, 244.

³⁰ Plano-Carpini/Wyngaert, 95, 122.

³¹ **Inter eos est discordia magna, que si processum habuerit, christiani poterunt per plures annos a Tataris respirare**, *Hystoria Tartarorum*, 21.

захваљујући прераној Гујуковој смрти 1248. године у пределима Трансоксијане.³² По свој прилици, кан је преминуо услед природних узрока, али су постојале и гласине о тровању и Батуовој умешаности.³³ Он је недуго пред смрт пристао да прими хришћанску веру, према сведочанствима више независних традиција.³⁴

Гујукова смрт је поново довела до трвења међу појединим огранцима владајуће породице. Бату је дипломатски маневрисао: испрва је подржао право Гујукове удовице Огул-Гајмиш на регентство,³⁵ али је сам сазвао курилтај на коме је за новог великог кана предложио Тулујевог сина Менгкеа.³⁶ Иако је према наводима персијског аутора Џузџанија (*Minhaj al-Siraj Juzjani*, ca.1193-1265) и њему била понуђена титула великог кана, Бату ју је одбио изговарајући се удаљеношћу својих поседа од монголских области у централној Азији, Ирану и Катају.³⁷

Менгке је добио Батуову подршку, али је за своју власт тек морао да се избори. То је учинио тек после још једног курилтаја, дворског преврата и краћег унутармонголског сукоба у коме је по први пут проливена крв Џингсида.³⁸ Након његове победе 1251. године и положај главара Џучида је порастао до неслућених висина. Бату је, како преноси јерменски савременик Кирак из Ганџака (*Kirakos Ganjaketsi*, 1200-1271), понео титулу *царског оца* (у јерменском тексту је дословно наведена грчка титула *василеопатор*).³⁹ Рубрук сведочи о узајамном поштовању гласника Менгкеа и Батуа, при чему је својеврсно првенство

---

³² Juvaini/Boyle, 262; *Рашид ад-Дин*, II, 121; СМАЗО, I, 245-246. (Ал-Умари); Трепавлов, *Строй*, 78-79; Романив, *Бату-хан*, 88, 94-95.

³³ Rubruck/Wyngaert, 241.

³⁴ Juvaini/Boyle, 259; Bar Hebraeus/Budge, 411; Joinville, 74-75; *Chronica Majora*, V, 87; Cf. Plano-Carpini/Wyngaert, 124; Saunders, *History*, 97. Други извори сведоче о Гујуковој наклоности будизму и ставовима који би се пре могли окарактерисати као антимуслимански, него прохришћански: Juzjani/Raverty, 1157-1163; Храпачевский, *Военная держава*, 496; Бартольд, *Сочинения*, I, 556-557; Jackson, *Mongols*, 100-101.

³⁵ Juvaini/Boyle, 263; Почекаев, *Батый*, 232.

³⁶ *Рашид ад-Дин*, II, 129-130; Кычанов, *Сведения*, 39-40.

³⁷ Juzjani/Raverty, 1172; СМАЗО, II, 15-16, n.4. (Џузџани); cf. Juvaini/Boyle, 559.

³⁸ Juvaini/Boyle, 555sq; *Рашид ад-Дин*, II, 131-132, 136-137; Rubruck/Wyngaert, 241; Vernadsky, *Mongols and Russia*, 59-67; Jackson, *Dissolution*, 204-206; Почекаев, *Батый*, 242-249; Романив, *Бату-хан*, 96-98.

³⁹ Киракос/Ханларян, 222; Почекаев, *Батый*, 251.

припадало људима џучидског главара.⁴⁰ Сам велики кан је у преговорима са западњацима истицао да *као што сунце свугде распростире своје зраке, тако се и моја и Батуова власт простире свугде*.⁴¹ Тадашње прилике у Монголском царству обично се описују као двовлашће и његова подела на источни и западни део – под врховном влашћу Менгкеа и Батуа.⁴² Иако није у строгом смислу био суверени владар, он је искористио положај “другог у царству” да учврсти своју супрематију у Јерменији, Грузији и Селџучком султанату.⁴³

Бату је током последњих година живота патио од тешке реуме и болова у ногама, што је било хронично обољење међу његовим сродницима.⁴⁴ Преминуо је крајем 1255. или почетком 1256. године,⁴⁵ проживевши „пуни животни век“,⁴⁶ према монголским стандардима. По свему судећи остао је следбеник шаманизма (тенгриизма)⁴⁷ и био је сахрањен према традиционалном обичају у подземној гробници, са скупоченим предметима, наложницама и робовима, преко које су прејахали коњи тако да од ње не остане трага.⁴⁸

---

⁴⁰ Rubruck/Wyngaert, 225.

⁴¹ “*Sicut sol est ubique diffundens radios suos, ita mea potencia et ipsius Baatu diffundit se ubique*”, Rubruck/Wyngaert, 225.

⁴² Бартольд, *Сочинения*, II/1, 65; Трепавлов, *Строй*, 80; Романив, *Бату-хан*, 98.

⁴³ Трепавлов, *Строй*, 80-81; Романив, *Бату-хан*, 98; Почекаев, *Батый*, 253-254; Cahen, *Formation of Turkey*, 179-180.

⁴⁴ СМАЗО, II, 210. (Гафари). Батуова болест је вероватно била наследна. Рашид ал-Дин преноси да је реуматизам био изузетно раширен међу монголским племеном Кунгират из кога је потицала и његова мајка Уки-катун, *Рашид ад-Дин*, I, 154, 160; Почекаев, *Батый*, 275.

⁴⁵ Џузџани помиње да је Бату владао око 28 година, што узимајући у обзир датум Џучијеве смрти 1227, даје 1255, Juzjani/Raverty, 1172; СМАЗО, II, 16. Вардан Аравелци и Кирак из Ганџака напомињу да је Бату умро 705. по јерменском календару, тј. 1256, Патканов, *История Монголов*, I, 11; Киракос/Ханларян, 226. Џувејни тврди да се Хулегу отиснуо на освајање Персије после Батуове смрти, Juvaini/Boyle, 267. Извесно је да је Бату још увек био жив у време Рубруковог одласка и повратка из Монголије, 1253-1255. године.

⁴⁶ *Рашид ад-Дин*, II, 71

⁴⁷ Бартольд, *Сочинения*, V, 499; Почекаев, *Батый*, 253-255. Васаф је сматрао да је он био формално хришћанин, али без личних склоности према било којој религији, СМАЗО, II, 85. Џувејни тврди да није припадао ниједној вери, што је сасвим у складу са муслиманским поимањем монголске религије, односно негирањем њеног статуса, Juvaini/Boyle, 267. Џузџани преноси да је Бату тајно прешао у ислам, Juzjani/Raverty, 1172; СМАЗО, II, 16. У ренесансној Европи такође је постојало неосновано уверење да је Бату био муслиман, cf. Матвей Меховский, *Трактат*, 64.

⁴⁸ Juzjani/Raverty, 1173; СМАЗО, II, 16.

Наследио га је син Сартак, који је од раније уживао изузетна овлашћења због очеве заузетости у збивањима на истоку, а можда и услед болести.⁴⁹ Руски летописци почев од 1249. године, редовно спомињу одлазак кнежева на поклоњење Сартаку,⁵⁰ а током 1251-1252. монголски принц се активно умешао у унутрашње руске прилике, дарујући великокнежевски престо Александру Невском и пославши војску на челу са *тумеником* Неврујем да сузбије његовог брата Андреја.⁵¹

Сартак је одударао од других монголских представника због своје отворене припадности хришћанској вери, највероватније у њеном несторијанском виду. О томе пише Џувейни, као и Џузцани који додаје да је принц сматрао да *само видети лице муслимана доноси несрећу*.⁵² Јерменски савременици такође истичу његову припадност хришћанској вери,⁵³ а Кирак из Ганцака преноси да га је тако одгајила његова дојиља, да је био крштен од стране сиријских свештеника и да је редовно пружао подршку јерменској цркви.⁵⁴ Његов сународник Вардан Велики (*Vardan Areveltsi*, ca.1200-1271) приписује му у заслуге спасење многих хришћана јерменског и других народа,⁵⁵ а Григорије Абулфарац отишао је и корак даље, додајући да је Сартак био посвећен за ђакона.⁵⁶

Рубрук преноси да му је локални православни епископ у Солдаји рекао много лепих речи о Батуовом сину,⁵⁷ али је он доживео разочарење сусревши се са Сартаком, чија су се боравишта налазила иза Дона, на три дана пута до Волге.⁵⁸

---

⁴⁹ Карамзин, *История*, IV, 67; Spuler, *Goldene Horde*, 29; Мыськов, *История*, 62-63; Почекаев, *Батый*, 275.

⁵⁰ *Троицкая летопись*, 322; ПСРЛ, XVIII, 69; cf. ПСРЛ, I, col. 471. где је најранији долазак руских првака Сартаку забележен три године раније.

⁵¹ ПСРЛ, X, 138-139; cf. ПСРЛ, I, col. 473; Vernadsky, *Mongols and Russia*, 148. У литератури се често среће мотив побратимљења Александра Невског и Сартака, cf. Гумилев, *От Руси*, 125. Он, међутим, нема упориште у изворима, В.Л. Егоров, *Александр Невский и Чингисиды*, Отечественная история 2 (1997) 48-58.

⁵² Juzjani/Raverty, 1291; СМАЗО, II, 18. (Џузцани); Juvaini/Boyle, 268; СМАЗО, II, 22.

⁵³ *Армянские источники*, 27, 90. (*Себастацијев летопис*, Мхитар Јеревански)

⁵⁴ Киракос/Ханларян, 219.

⁵⁵ Патканов, *История монголов*, 10; Thompson, *Vardan Arewelc'i*, 217.

⁵⁶ Bar Hebraeus/Budge, 398.

⁵⁷ Rubruc/Wyngaert, 169.

⁵⁸ Rubruc/Wyngaert, 200.

Монголском принцу није било толико стало до Библије или псалтира, колико до вредних поклона које фрањевац и његови пратиоци нису понели са собом. Један Сартаков човек му је тада указао: *немојте говорити да је наш господар хришћанин. Он није хришћанин, већ Монгол.*⁵⁹

Рубрукове нереалне жеље које је полагао у Батуовог сина чини се да су биле последица путовања његовог претходника Балдуина од Еноа (стр.66), а Сартак је недуго затим привукао велику пажњу и црквених кругова у Риму. У Италију је 1254. године допутовао Јерменин Јован, његов наводни изасланик и лични исповедник. Да ли је он био само авантуриста или аутентични монголски представник није до краја јасно, али је Иноћентије IV примио Јована са свим почастима и његовом господару упутио подуже писмо у коме му је честитао на примању хришћанске вере.⁶⁰ Сартак у свом политичком деловању није одступао од уобичајеног начела трпељивости према свим религијама присутним у Царству,⁶¹ али су његове личне верске склоности пружиле снажан подстрек надама да ће Монголи у једном тренутку заиста постати део хришћанске васељене.

Вести о очевој смрти су Сартака затекле у Каракоруму, где је био гост великог кана.⁶² Менгке му је формално потврдио наследство над очевином, обасувши га свим могућим почастима. Отпустио га је са огромним богатством, *достојним каквог великог краља*, дао му звање другог човека у Царству,⁶³ и увећао је његову моћ чак и у односу на ону коју је имао његов отац.⁶⁴

Тиме је јавно прокламован континуитет поделе Монголског царства на источни и западни део, али Сартаку није било суђено да свој нови положај ужива

---

⁵⁹ **Nolite dicere quod dominus noster sit christianus. Non est enim christianus sed Moal,** Rubruc/Wyngaert, 205.

⁶⁰ Nicolaus de Curbio, *Vita Inocentii IV*, *Rerum Italicarum Scriptores*, III, ed. A.L. Muratori, Mediolani 1723, 592-593; *Annales Ecclesiastici*, XXI, 453-454; P. Pelliot, *Les Mongols et la Papauté, chapitre II*, *Revue de l'Orient Chrétien* 28 (1931-1932) 78-79; Bezzola, *Mongolen*, 169.

⁶¹ Jackson-Morgan, *William of Rubruck*, 126, n.1; *Армянские источники*, 110, n.35.

⁶² Он је још 1254. кренуо на исток и Рубрук га је приликом свог повратка из Монголије, крајем августа исте године, сусрео на путу са бројном пратњом, женама и децом Rubruc/Wyngaert, 313; cf. Pelliot, *Recherches*, 213-215; Morgan – Jackson, *William of Rubruck*, 254-255, n.4; Мыськов, *История*, 52.

⁶³ Juvaini/Boyle, 268; Киракос/Ханларян, 226.

⁶⁴ Патканов, *История Монголов*, 11; Thompson, *Vardan Arewelc'i*, 217.

и искористи. Надживео је свог оца тек нешто више од годину дана.⁶⁵ Кирак из Ганцака је приметио да је међу свим хришћанима тада завладала туга и да су Менгке и његов брат Хулегу, који се тада већ отиснуо на освајање персијских земаља, били у дубокој жалости.⁶⁶ Његов сународник летописац Вардан био је под још јачим емотивним утиском: *Његова смрт је веома ражалостила хришћане, јер он је био савршени хришћанин и спасилац, како многих људи из његовог народа који су примили хришћанску веру, тако и других.*⁶⁷ Сумњало се, вероватно с правом, да је несторијански принц био отрован од стране свога стрица Беркеа.⁶⁸ Џуззани је Сартакову смрт приписивао Божјој казни и природној болести желуца, али су и њему биле познате гласине о тровању.⁶⁹

Сартака је требало да наследи син (или брат) Улакчи.⁷⁰ И њему је власт потврдио Менгке, одредивши за регента Батуову главну супругу Боракчин из племена Алчи-Татара.⁷¹ Међутим и Улакчи је убрзо умро (пре краја 1258. године),⁷² док се Боракчин, према вестима ал-Нувајрија, у међувремену преудала за Батуовог сина Тудана и сада је настојала да обезбеди престо за њиховог тек

---

⁶⁵ Јерменски савременици бележе Батуову и Сартакову смрт *sub eodem anno*, Патканов, *История Монголов*, 11; Thompson, *Vardan Arewelc'i*, 217; Армянские источники, 35. (Летопис епископа Степаноса). Међутим, ал-Нувајри тврди да је Сартак владао *годину и неколико месеци*, а Ибн-Халдун *око две године*, СМАЗО, I, 150, 378.

⁶⁶ Киракос/Ханларян, 226

⁶⁷ Патканов, *История Монголов*, 11; Thompson, *Vardan Arewelc'i*, 217.

⁶⁸ Киракос/Ханларян, 226; Армянские источники, 105. (Давид Багишеци)

⁶⁹ Juzjani/Raverty, 1291-1292; СМАЗО, II, 19. (Џуззани)

⁷⁰ О Улакчију као о Сартаковом сину говоре Џуззани, Васаф и персијски историчар и песник Хамдалах Казвини (1281-1349), Juvaini/Boyle, 268. СМАЗО, II, 22, 86, 91. Међутим, Рашид ал-Дин тврди да Сартак није имао синова и помиње Улакчија као његовог брата, *Рашид ад-Дин*, II, 72; СМАЗО, II, 48-49. Исто тако и познији писац Гафари, СМАЗО, II, 210. У генеалогском тексту *Муза* (прва половина XV века), помињу се два Сартакова сина о којима ништа није ближе познато, СМАЗО, II, 49, п.5.

⁷¹ Juvaini/Boyle, 268; СМАЗО, II, 91. (Хамдалах Казвини); Мыськов, *История*, 65. О пореклу Боракчин: *Рашид ад-Дин*, I/1, 111. Она је међу ретким монголским принцезама које су и руски летописци забележили по имену, Cf. ПСРЛ, II, col. 807. Несумњиво је играла истакнуту политичку улогу током Батуовог живота, када су се и други припадници рода Алчи-Татара уздигли до високих положаја. Међу њима, Рашид ал-Дин бележи старијег емира по имену Ит-Кара у време Батуа, и Бек-Темуре, током владавине Менгке-Темуре. Још једна угледна припадница овог рода – Туре Кутлуг, постала је супруга кана Туда-Менгкеа, *Рашид ад-Дин*, I/1, 111; Р.Ю. Почекаев, *Сановные династии Золотой Орды*, Татарские мурзы и дворяне: история и современность: сб. статей, I, edd. Ф.Г. Тарханова et al, Казань 2010, 91-93.

⁷² Cf. Мыськов, *История*, 67. У руским летописима забележени су кнежевски одласци на поклоњење Улакчију *sub anno* 6765. и 6766. (1257-1258), ПСРЛ, I, col. 474; ПСРЛ, X, 141; *Троицкая летопись*, 325.

рођеног сина Туда-Менгкеа.⁷³ Познији историчар, прослављени Ибн Халдун (*Abū Zayd ‘Abdu r-Rahmān bin Khaldūn Al-Hadrami*, 1332-1406) пружа једноставнију верзију према којој је Туган био Боракчинин син и њен штићеник након Улакчијеве смрти.⁷⁴ Упркос замршеним генеалошким везама, оба аутора су сагласна да се она, у жељи да задржи полуге власти, обратила за помоћ Хулегуу, коме је преко гласника послала *стрелу без пера и кафтан без појаса* са речима *нема више стрела у тоболцу, и нема више лука, те доћи и узми царство*. Након тога се и сама спремила за пут у Персију, али ју је *народ* убио, сазнавши за њене намере.⁷⁵ Од Сартаковог потомства вероватно је остала само ћерка која се 1257. године удала за ростовског кнеза Гљеба Васиљковича и у крштењу добила име Теодора.⁷⁶

Боракчинина клика изгубила је борбу за превласт отприлике крајем 1258. или почетком наредне године. Из ње је као победник изашао Берке, први монголски главар који је отворено исповедао исламску веру.⁷⁷ Бату се према млађем брату односио са особитим уважавањем, дарујући му привилегије, поседе и људе,⁷⁸ а још га је Рубрук описао као следбеника сараценског учења и човека који није дозвољавао да се у његовом логору једе свињетина.⁷⁹ Оријентални извори тврде да је од ране младости одржавао везе са имамима у Бухари и Хоценду, као и са последњим абасидским калифом у Багдаду,⁸⁰ а познија традиција је приписавала његово преобраћење судбоносном сусрету са двојицом

---

⁷³ СМИЗО, I, 150, (ал-Нувајри); Spuler, *Goldene Horde*, 33-34; Мыськов, *История*, 63.

⁷⁴ СМИЗО, I, 378. (Ибн Халдун); cf. *Утемиш-хаджи*, 97; Почекаев, *Цары Ордынские*, 253-254.

⁷⁵ СМИЗО, I, 150-151, 378-379. (ал-Нувајри, Ибн Халдун)

⁷⁶ ПСРЛ, I, col. 474; ПСРЛ, X, 141; *Троицкая летопись*, 325, 332, 341-342; Карамзин, *История*, IV, 87-88, п.154. Руски летописци говоре о Гљебовој жени као о *ординској принцези*, али не спомињу изричито име њеног оца. Због тога постоји одређена резерва према устаљеном становишту да је она била ћерка Сартака, cf. Vernadsky, *Mongols and Russia*, 169. Руска принцеза монголског порекла је оставила иза себе два сина, са којима се ова кнежевска лоза продужила све до 1380. године, када је, иронијом судбине, њен последњи потомак по мушкој линији страдао у Куликовској бици.

⁷⁷ О датуму Беркеовог устоличења: Насонов, *Монголы и Русь*, 50, п.1; Мыськов, *История*, 67-68.

⁷⁸ Juzjani/Raverty, 1284; СМИЗО, II, 17. (Џузјани)

⁷⁹ Rubruc/Wyngaert, 209-210.

⁸⁰ СМИЗО, I, 151, 379, 506-507. (ал-Нувајри, Ибн Халдун, ал-Ајни); Juzjani/Raverty, 1283-1290; СМИЗО, II, 17-19, 205. (Џузјани, *Шаджарат ал-Атрак*)

муслиманских трговаца у Сарају.⁸¹ Остављајући по страни историјско и легендарно у бројним казивањима везаним за Беркеову конверзију,⁸² треба истаћи да је она била лични чин, али су њене последице биле далекосежне. Она је, након његовог доласка на власт, подстакла примање ислама међу Џучидском елитом, а један од раних конвертита, привучен Беркеовим примером, био је и Ногај.

Борба између клике коју су оличавали Сартак, Улакчи и Боракчин са једне и Берке са друге стране, ипак није била условљена религијском подвојеношћу њених протагониста.⁸³ Она није вођена ни око разлика у идеји управљања породичним доменима. Просто, то је био сукоб око власти, подстакнут недовољно јасним принципима наслеђивања унутар Џингисидског царства.⁸⁴ Међутим, долазак новог главара донео је важне промене и најавио нову епоху у историји џучидских земаља. Оне су током његове владавине прекинуле везе са Каракорумом и кренуле путем самосталног развоја.

Прилике на доњем Дунаву

Познији извори, попут ал-Ајнија, Ћованија Виланија и доминиканског мисионара Риколда ди Монте Кроче (*Ricoldus de Monte Crucis, ca.1243-1320*) бележе да су још током великог западног похода Монголи покорили *Влахе*.⁸⁵ Јован Плано-Карпини и монах из Бридија детаљно набрајају народе покорене од

---

⁸¹ Абуль-Гази, 151-152.

⁸² J. Richard, *La conversion de Berke et les débuts de l'Islamisation de la Horde d'Or*, *Revue des Études Islamiques* 35 (1967) 173-184; I. Vásáry, "History and legend" in *Berke khan's Conversion to Islam, Aspects of Altaic Civilisation*, III, ed. D. Sinor, Bloomington IA 1990, 230-252; Golden, *Introduction*, 290.

⁸³ Као што ни Беркеова политика по доласку на власт није била происламска. Штавише, управо је током његове владавине, 1261. године, основана православна епископија у Сарају, ПСРЛ, I, col. 476. Догађај је по свој прилици корелирао са уласком Никејских снага у Константинопол, обновом Византије и успостављањем тешњих џучидско-византијско-мамелучких контаката.

⁸⁴ Сафаргалиев, *Распад*, 46-47.

⁸⁵ СМЗО, I, 503 (ал-Ајни); Cangius [Џингис]... **ebbe più figliuoli, che appresso lui feciono di grandi conquisti, e quasi di tutta la parte d'Asia i popoli e li re si misono sotto loro signoria, e parte d'Europa inverso Cumania, e Alania, e Bracchia infino al Danubio**, *Croniche di Villani*, 71; **Secunda turma [Tartarorum] transivit Portas ferreas et giraverunt Mare magnum et depopulaverunt totam Gaçariam et blaccos et russos et albanenses rutenos, et destruxerunt Ungariam et Poloniam, et occupaverunt et destruxerunt a Mari Magno usque ad Cumaniam circa duodecim magna regna**, E. Panella, *Ricerche su Riccoldo da Monte di Croce*, *Archivum Fratrum Praedicatorum* 58 (1988) 70; cf. V. Spinei, *Les Roumains et la grande invasion Mongole dans les oeuvres chroniqueurs florentins de la première moitié du XIVe siècle*, *Studia Asiatica* 1-2 (2001) 22-23.

Монгола и у њиховој дугој листи посведочени су Алани, Руси, Кумани, Черкези и други на простору источне Европе, али не и *Власи* или *Бугари*.⁸⁶ Додуше, Плано-Карпини је на свом повратку 1247. године срео извесног војводу по имену *Olahá*, убројаног међу руске прваке, који је са својом пратњом одлазио од Татара.⁸⁷ Име наликује на угарски назив за Влахе (*Oláh*) и осликава представника неког влашког политичког ентитета источно од Карпата. Његово убрајање међу руске прваке вероватно је одраз припадности православном свету.⁸⁸

Плано-Карпини и његови пратиоци били су под снажним утиском монголских пустошења приликом путовања кроз западну Украјину. Они су морали да се чувају грабежа Литванаца који су, због тога што је велики број Руса био побијен или заробљен од Татара, неометано пљачкали њихове земље.⁸⁹ Прво насеље под непосредном татарском контролом до кога су папски изасланици стигли био је *Canove* (данашњи Канив) на обалама Дњепра, одакле су почињали поседи туменика Куремсе (*Corenza*).⁹⁰ Према речима Бенедикта Пољског, путници су први сусрет са татарским одредима имали тек шестог дана након што су напустили Кијев.⁹¹ Извештаји Карпинијеве мисије недвосмислено показују да у време њиховог пута Татари нису скитали западно од Дњепра. Рубрук се, осам година касније, сусрео са њима тек пошто је одмакао три дана на север – североисток од Солдаје.⁹² Очигледно, сталног татарског присуства крајем прве

---

⁸⁶ Plano-Carpini/Wyngaert, 88-90; *Hystoria Tartarorum*, 22-23.

⁸⁷ **Et in exitu Cumanie invenimus... ducem Olaha qui exhibat et societatem ipsius**, Plano-Carpini/Wyngaert, 129.

⁸⁸ Spinei, *Moldavia*, 131; Ghița, *Formations politiques*, 39. У писму папе Григорија IX од 14. новембра 1234. године угарски краљ се упозорава на Влахе (*Walathi*) који живе на подручју куманске епископије и не покорвају се римокатоличком прелату, већ примају свете тајне од неких лажних епископа грчке вере (*pseudoepiscopis Graecorum ritum*), Theiner, *VMHN*, I, 131, no.225; DRH D, 20.

⁸⁹ Carpini/Wyngaert, 103.

⁹⁰ Plano-Carpini/Wyngaert, 104-105; *Куремса* је име посведочено у руским летописима, cf. ПСРЛ, II, col. 829, 840-842. Он је готово извесно идентичан са тумеником Курмишијем, оцем тројице Ногајевих великаша чија су боравишта такође била у сливу Дњепра, СМИЗО, I, 111, 112. (Бајбарс) Рашид ал-Дин помиње Ординог сина Курумишија, али вероватно није реч о истој личности, пошто овај монголски принц није имао синова, *Рашид ал-Дин*, II, 70. О самом имену: Cleaves, *Mongolian Names*, 433-435

⁹¹ Benedictus/Wyngaert, 135; cf. П.Ф. Параска, *Золотая Орда и образование Молдавского феодального государства*, Юго-Восточная Европа в средние века, Кишинев 1972, 181-182; Егоров, *География*, 32-33.

⁹² Rubruc/Wyngaert, 171.

половине XIII века није било ни на подручју дунавске делте. Овај регион био је по површини мањи простор и пружало знатно слабије услове за опстанак номадских заједница у односу на Придњепровље и крајеве даље на истоку.⁹³

Ипак, монголско вођство је непосредно након окончања западног похода показало интерес за успостављање супрематије на ободу западне степе.⁹⁴ Већ 1243. године, по свом повратку из *угарске земље*, Бату је преко извесног Куманина Актаја, послао позив галичком кнезу Данилу да се покори татарској сили. Оглушивање је довело до монголског напада и пустошења кнежевих поседа све до града Володаве (Włodawa, источна Пољска).⁹⁵ Овај упад није произвео трајније последице и Данило је био у стању да учврсти свој положај, као и да уз помоћ куманских савезника разбије свог супарника Ростислава, сина черниговског кнеза Михаила, и његове одреде Руса, Угара и Пољака у бици код Јарославља 17. августа 1245.⁹⁶ Монголски заповедник Могучеј (Маусу) је недуго затим послао нови позив галичком кнезу да се потчини.⁹⁷ Данило је схватио да нема избора: отишао је прво Куремси, потом и Батуу, који га је дочекао са почастима. Он је морао да пристане на плаћање данка, али је био ослобођен обавезе да оде у Каракорум, можда зато што није био сматран подаником, већ

---

⁹³ Cf. Русев, *Золотая Орда*, 91-92.

⁹⁴ Овде је потребно осврнути се и на недавно изречену хипотезу, према којој су након 1242. године, области у западном делу *Деит-и Кипчака* додељене као удео на област Батуовом брату Шибану, В.П. Костюков, *Улус Шибана в XIII-XIV вв. (по письменным источникам)*, Проблемы истории, филологии, культуры 6 (1998) 212-213; В.П. Костюков, *Железные псы Батуидов (Шибан и его потомки в войнах XIII в.)*, Вопросы истории и археологии западного Казахстана 1 (2008) 73-79; Порсин, *Политика*, 160-161. Она почива на казивању познијих извора – *Чингиз-наме* Утемишахаџија (Ötemiş Наси), *Таварих-и гузида нусрат-наме (Изабране историје из књиге победа)*, написане током XVI века и дела хивинског кана Абул-газија Саид Бахадур (1603-1663), који тврде да је Шибан добио од старијег брата области *Улак (Кара Улак)* и *Корал/Корел (=Келар?)*, *Утемиш-хадџи*, 97; *Абуль-Гази*, 160; И.А. Мустакимов, *Владения Шибани Абулхаир-хана по данным Таварихи гузида Нусрат-наме*, Национальная история татар. Теоретико-методологическое введение, Казань 2009, 217. Савремени извори сведоче о Шибановој улози током великог западног похода, приликом освајања Крима 1239. године и битке на Мухију 1241. (*Рашид ад-Дин*, II, 39; Juvaini/Boyle, 270-271.), али упућују на сасвим други закључак када је реч о његовим поседима. Плано-Карпини тврди да се Шибанова земља налазила у северним деловима Кара-Катаја, док Рубрук бележи да је његова удовица (Шибан је тада већ био међу покојнима), склона начелима хришћанске вере, обитавала источно од Багуових поседа (Plano-Carpini/Wyngaert, 114; Rubruck/Wyngaert, 241). Традиција о Шибановим поседима на западу Џучидских домена тако је вероватно изникла на основу његове улоге у западном походу, а не историјских факата, cf. Федоров-Давыдов, *Строй*, 57, п.81; Егоров, *География*, 164; Костюков, *Улус Шибана...*, 215-216.

⁹⁵ ПСРЛ, II, col. 794.

⁹⁶ ПСРЛ, II, col. 800-805; Харди, *Наследници Кијева*, 167-170; Войтович, *Данило Романович*, 78-79.

⁹⁷ ПСРЛ, II, col. 805; Plano Carpini/Wyngaert, 108.

савезником (иако је из монголске перспективе разлика између ова два статуса била изузетно танка).⁹⁸ Исказивање покорности је несумњиво допринело даљем јачању кнежевог положаја. Када је нешто касније галички кнез притекао у помоћ краљу Бели IV у сукобу против Аустрије, летописац примећује да су се Немци дивили татарском оружју и опреми коју су његови људи имали.⁹⁹ Судбина черниговског кнеза Михаила није била тако срећна. И он је 1246. позван на Батуов двор, али пошто је одбио да по монголском обичају прође између две ватре и да се поклони идолу Џингис-кана, била му је одсечена глава.¹⁰⁰

Данило је рачунао на куманску подршку и 1253. године, када му је у борби против Литванаца притекао у помоћ његов таст Тегак.¹⁰¹ Кумански предводник је имао своје људе, па према томе и територију којом је владао. Ове околности показују да, иако је нанела тежак ударац куманском друштву, монголска инвазија није у потпуности уништила његов политички живот.¹⁰² Тегаков савез је вероватно окончан приликом Бурундајевих похода крајем педесетих година XIII века,¹⁰³ али је индикативно да се три деценије касније у изворима спомиње извесни *војвода Куманије* Олдамир (стр.159). Трагови локалне куманске организације на ободима Карпата су очигледно надживели походе Батуовог и Беркеовог времена и сачували своју самобитност све до Ногајевог доба.

Током 1981. године откривен је недалеко од села Заможње у заповорској области тзв. Чингулски курган. Он садржи богате гробне налазе и скелет одраслог мушкарца, куманског угледника из, отприлике, друге трећине XIII века. Тешко је рећи да ли се ради о виђенијем куманском поглавару непознатом из извора, или Тегаку, како веома обазриво наслућују украјински археолози који су ове налазе објавили.¹⁰⁴ Извесно је, пак, да Чингулски курган несумњиво представља

---

⁹⁸ ПСРЛ, II, col. 805-806; В.Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, 236-237; Zdan, *Dependence*, 513-515; Почекаев, *Батый*, 202; Войтович, *Данило Романович*, 86-89.

⁹⁹ ПСРЛ, II, col. 814.

¹⁰⁰ *Hystoria Tartarorum*, 26; ПСРЛ, III, 298-303; Halperin, *Russia*, 66-67; Рудаков, *Монголо-Татары*, 102-111; Ruotsala, *Europeans*, 86; Харди, *Наследници Кујева*, 180.

¹⁰¹ ПСРЛ, II, col. 819.

¹⁰² Павлов, *България, Византия и Куманите*, 46; Павлов, *Татарите на Ногай*, 123.

¹⁰³ Павлов, *България, Византия и Куманите*, 46.

¹⁰⁴ В.В. Отрощенко – Ю.Я. Рассмакин, *Половецкий комплекс Чингульського кургану*, *Археологія* 53 (1986) 14-36; cf. П. Павлов, *Към интерпретацията на някои археологически и нумизматични*

драгоцено сведочанство о последњим деценијама самосталне куманске културе пре утапања у татарски свет.

Попут Галичке кнежевине, и *Куманија* је непосредно након западног похода укључена у сферу утицаја Цучида. Она се ускоро проширила и на земље јужно од Дунава, о чему је најранији спомен остао у писму Беле IV папи из 1247. године. Угарски краљ је писао како *дан за даном долазе гласине да су Татари кренули не само против нас, а [на мене] веома су разгневлени, пошто сам после толиких пустошења одбио да им се потчиним, док су сви други народи који су искусили њихову снагу пристали да им плаћају данак, нарочито области које се на истоку граниче са нашим краљевством, то јест Русија, Куманија, Бродњики, Бугарска.*¹⁰⁵ Документ је од изузетног значаја, пошто потврђује постојање *Куманије* као засебне творевине, локалну аутономију Бродњика са обала Дњестра под врховном монголском влашћу,¹⁰⁶ као и ширење њиховог утицаја на бугарску државу.

Према традиционалним гледиштима, власти у Трнову су се 1242. године потчиниле Монголима како би спасиле земљу и избегле даља разарања.¹⁰⁷ Судаћи по археолошким сазнањима о тешким пустошењима и индицијама о страдању чак и саме бугарске престонице, нужно је запитати се колико је ово становиште исправно. Недавно је, на основу казивања писма угарског краља, изнесено мишљење да је око 1247. године Бугарска била подвргнута новом татарском нападу.¹⁰⁸ Међутим, с обзиром на унутармонголске размирице и очекивани Гујуков поход на запад, није вероватно ни да се у овом конкретном временском тренутку одиграо некакав војни поход већег замаха јужно од Дунава. Околности уласка бугарске државе у монголску политичку орбиту остају непознате, али

находки от северното Черноморие (XIII-XIV в.), Българите в северното Причерноморие, V, Велико Търново 1996, 189-193.

¹⁰⁵ **Rumores enim de Thartharis de die in diem nobis adveniunt quod non solum contra nos, cui indignati sunt quamplurimum, eo quod post tantam lesionem eis subesse renuimus, cum omnes alie naciones, contra quas experti sunt vires suas, tributarias se eisdem constituerunt, et specialiter regiones, que ex parte orientis cum regno nostro conterminantur, sicut Ruscia, Cumania, Brodnici, Bulgaria,** Theiner, *VMNH*, I, 231, no.440; Popa-Lisseanu, *Brodnici*, 52.

¹⁰⁶ Cf. Голубовский, *Печенеги*, 195sq; Бубенок, *Яссы и бродники*, 134-135.

¹⁰⁷ Cf. Златарски, *История*, III, 425; Мутафчиев, *История*, 98; Ников, *Татаробългарски отношения*, 3-4; Vasary, *Cumans and Tatars*, 70.

¹⁰⁸ Павлов – Владимир, *Златната орда*, 89.

можда није без значаја чињеница да је учвршћење њиховог утицаја на ободима *Дешт-и Кипчака* и заокруживање домена уследило управо у време када је дошло до смене на престолу у Трнову и војног напада од стране Никеје 1246. године. Може се претпоставити да је и бугарска држава, попут Галичке кнежевине, средином четрдесетих година XIII века била изложена притиску Монгола, који су до тада организовали своју врховну власт над подручјем између Дњепра и доњег Дунава (Бродњики, Куманија). Суочено са тешким последицама пустошења Кадановог одреда и унутрашњим и спољашњим проблемима, царство у Трнову је у сваком случају пре 1247. године признало врховну власт Цучида. Оно је било подвргнуто фискалним и економским обавезама о чему је, неколико година касније детаљно писао фламански путник Виљем де Рубрук.

Балдуин од Еноа и вести Виљема де Рубрука

Важност Рубруковог извештаја за познавање прилика у југоисточној Европи средином XIII века најпре се огледа у вестима о успостављању дипломатских односа између Монгола и Латинског царства. Носилац ових преговора била је личност коју смо већ раније поменули – Балдуин од Еноа, један од тројице угледника који су 1239. године за своје супруге узели куманске принцезе.¹⁰⁹ Већ сама ова чињеница објашњава његов избор за преговарача. Балдуин је преко своје супруге могао да се упозна са приликама у црноморским степима, номадским навикама и обичајима,¹¹⁰ а вероватно је научио и њен језик.¹¹¹ Он је на тај начин био у могућности да барем делимично премости највећу

---

¹⁰⁹ Судаћи по свом имену, он је био везан за славну породицу из које је изникла династија грофова Фландрије и Еноа, као и владара Латинског царства. Први пут је споменут 1219. године, као сведок у једном документу тадашњег регента Латинског царства Конона из Бетина, Tafel – Thomas, *Urkunden*, II, 215, no.256. (наведен као *Balduinus de Aino*) Вероватно је припадао млађој генерацији франачких барона, оној која се у Цариграду населила током друге деценије XIII века, cf. F. van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, Leiden 2011, 258-260.

¹¹⁰ *Crusades/Setton*, III, 525. (D. Sinor)

¹¹¹ Richard, *Baudouin de Hainaut*, 118.

тешкоћу у контактима између Европљана и Монгола – вишеструку лингвистичку баријеру.¹¹²

Описујући свој разговор са Сартаком, Рубрук наводи да га је том приликом монголски принц запитао ко је највећи господар међу Францима. Путник је одговорио: „Цар, када би владао својом земљом у миру”. „Не”, исправио га је тада Сартак, „већ краљ“, пошто је, како Фламанец примећује пишући свом суверену, *за вас чуо од Балдуина од Еноа*.¹¹³ Затим је у монголској степи, пратећи двор великог кана Менгкеа (1251-1259) на путу за Каракорум, приметио како целим путем има утисак да иде узбрдо, а никада низбрдо, што му је већ раније поменуо Балдуин од Еноа из Константинопоља који је био тамо.¹¹⁴

Претпоставља се да се Балдуиново путовање одиграло око 1250 – 1252.¹¹⁵ Судаћи по искуствима других европских путника, његов одлазак и повратак из Монголије је трајао око две године. Виљем де Рубрук је у граду на Босфору био 13. априла 1253. године, када је служио мису у Светој Софији,¹¹⁶ а седмог маја исте године отпловио је за кримску луку Солдају (Судак).¹¹⁷ Пошто су се двојица путника сусрела у Константинопољу, извесно је да се Балдуин вратио пре овог датума. Са друге стране, дипломатска мисија оваквог домета не би могла да буде организована без одобрења цара Балдуина II, који се 1244. године отиснуо на путовање по европским дворovima, узалудно настојећи да добије подршку за одбрану својих поседа.¹¹⁸ Он се вратио у Константинопољ пре октобра 1248.

---

¹¹² О томе су веома живописне трагове оставили Симон из Сен-Кантена, који је пратио доминиканца Асцелина на његовом путу монголском заповеднику Бајчуу у Малој Азији, сведочећи да је писмо Иноћентија IV морало да буде преведено прво на грчки, потом на персијски и тек онда на монголски, да би се монголски заповедник упознао са његовим садржајем; такође и Рубрук, који се у спису више пута жали на нестручност и злонамерност својих преводилаца, Языков, *Собрание путешествий*, 246; Rubruc/Wyngaert, 196, 232; Sinor, *Medieval Interpreters*, 176-184.

¹¹³ **Quesivit etiam quis esset maior dominus inter Francos. Dixi : “Imperator si haberet terram suam in pace”. “Non”, inquit, “sed Rex”. Audiverat enim de vobis a domino Baldevino de Hemmonia**, Rubruc/Wyngaert, 201.

¹¹⁴ **Ex quo venimus in curia Mangu, ipse non bigavit nisi bis versus meridiem, et ex tunc incepit redire versus aquilonem quod erat versus Caracarum. Unum notavi per totam viam, super quo dixerat michi dominus Baldwinus de Hannonia Constantinopoli qui fuit illuc, quia hoc solum viderat mirabile quod semper ascendit eundo et nunquam descendit**, Rubruc/Wyngaert, 268.

¹¹⁵ Richard, *Baudouin de Hainaut*, 115-116; Spuler, *Mongolen in Iran*, 427

¹¹⁶ Rubruc/Wyngaert, 168.

¹¹⁷ Rubruc/Wyngaert, 164-165.

¹¹⁸ Longnon, *Empire latin*, 184-185.

године.¹¹⁹ Стога се временски распон одласка Балдуина од Еноа принцу Сартаку, његов пут даље на исток, као и повратак, може поуздано датовати у време између 1249. и самог почетка 1253. године.

Окретање ка Монголима мора се сагледати у светлу тадашњих политичких прилика. Латинско царство је у последњим деценијама свог постојања представљало империју само по имену. Без војске и ресурса, оно је било објекат тежњи суседних држава и „животарило је једино захваљујући неслози својих противника”.¹²⁰ Након никејске офанзиве 1247. године, потпомогнуте бугарским и куманским снагама (стр.100), оно је било сведено само на Константинопољ и оближњу Селимврију. Такође, оно је било лишено подршке својих дотадашњих покровитеља у западној Европи, чак и папске курије, која је била спремна да га се одрекне по цену уније са Грцима.¹²¹ Подстицај за успостављање односа са Џингисидима пружили су први додори папе и француског краља са монголском силом на Блиском истоку, али и трговци из Венеције који су пословали у понтијском региону. Плано-Карпини је 1247. године срео у Кијеву неколицину њих, који су слободно путовали преко земаља под Батуовом влашћу.¹²²

Током четрдесетих година XIII века Грузија, Јерменија, Селџучки султанат, Трапезунт и Мала Јерменија постале су вазали Џингиса. Монголска сила се тако приближила границама Никеје, најопаснијег противника Латинског царства. Жеља да се обезбеди монголско савезништво несумњиво је била мотивисана оваквим развојем ситуације.¹²³ Међутим, изасланик из Константинопоља није кренуо џингисидским главешинама на Блиском истоку, што би у том случају било природно очекивати, већ се упутио преко Црног мора на север. Трговачке везе између Константинопоља и понтијске степе, Сартакова улога у региону и његова склоност ка хришћанству несумњиво су представљали чиниоце који су утицали на одабир Балдуиновог итинера, али је вероватно постојао још један – ширење џучидске сфере јужно од Дунава и њихов утицај на

---

¹¹⁹ *Layettes du trésor des chartes*, III, ed. J. de Laborde, Paris 1875, 50, no.5727.

¹²⁰ Longnon, *Empire latin*, 186; Острогорски, *Историја*, 411.

¹²¹ Golubovich, *Biblioteca*, I, 219-227; Setton, *Papacy*, 70-72; Острогорски, *Историја*, 414

¹²² Rubruc/Wyngaert, 129.

¹²³ Richard, *Baudouin de Hainaut*, 121.

царство у Трнову. С обзиром да су оновремени односи између Латинског царства и Бугарске изузетно слабо документовани, тешко је о томе рећи нешто више. Две државе су 1247. године стајале на непријатељским странама, али се претпоставља да је међу њима дошло до зближавања током 1254-1255, у време избијања новог сукоба Трнова и Nikeje.¹²⁴

С обзиром да су политичка питања решавана на највишем нивоу, изасланик латинског цара морао је да из Сартакових боравишта даље отпутује на исток у Монголију, о чему јасно говори друга Рубрукова вест. Није познато са ким је он тамо преговарао: регенткињом Огул-Гајмиш, или новоустоличеним великим каном Менгкеом. Такође, не зна се шта је током преговора он конкретно тражио и шта је нудио заузврат. Ипак, о исходу његове мисије понешто се може закључити. По свој прилици, она се у Константинопољу није сматрала неуспешном, а односи између Латинског царства и Монгола у црноморским степама били су чврсто успостављени. Наиме, Рубрук је од Балдуина II добио препоруке за себе и свој слободан пролазак. Оне су биле упућене монголском предводнику Скататају, чије су области лежале северно од Крима, на путу ка Сартаку.¹²⁵ На франачкој страни постојало је оправдано уверење да су ове препоруке, састављене на грчком језику, имале одређену тежину.¹²⁶

Можда је мисија Балдуина од Еноа била само лепо замишљена авантура, без далекосежнијих последица на судбину Латинског царства. Она свакако није преокренула неумитни след догађаја и није спречила да град на Босфору 25. јула 1261. године готово без борбе падне у руке никејског заповедника Алексија Стратигопула, чији су одред већином чинили некадашњи

---

¹²⁴ Гюзелев, *Средновековна Българија*, 94.

¹²⁵ Rubruc/Wyngaert, 188; Richard, *Baudouin de Hainaut*, 118. О томе ко је био *consanguineus Baatu, capitaneus nomine Scatatai* изношене су најразличитије претпоставке: Beazley, *Texts and Versions*, 314; Pelliot, *Horde d'Or*, 47, n.2; Jackson – Morgan, *William of Rubruck*, 98, n.1; Међутим, чини се да нико од ауторитета није узео у обзир могућност да би он могао бити нико други до Сартактај, најстарији син Батуовог брата Орде, тј. Сартаков брат од стрица, и отац краља *Кончија*. О њему: Рашид ад-Дин, II, 67, 69; Селезнев, *Элита*, 158.

¹²⁶ Скататај је ипак морао да пошаље по тумаче у Солдају да му преведу њихов садржај. Након три дана, по њиховом повратку, Рубрук и његови пратиоци били су обдарени храном и другим потрештинама, као и водичем који је требало да их проведе до Сартака, Rubruc/Wyngaert, 190-191; cf. D. Jacoby, *The Greeks of Constantinople under Latin Rule, 1204-1261*, *The Fourth Crusade: Event, Aftermath and Perceptions*, ed. T. Madden, Aldershot – Burlington 2008, 61-62.

Сл. 3.

ПЕЧАТ СА ГРЧКОМ ЛЕГЕНДОМ ЦАРА БАЛДУИНА II
Robert E. Hecht collection of Byzantine Seals

преузето са:

<<http://www.flickr.com/photos/antiquitiesproject/4811963741/>>

франачки савезници – Кумани.¹²⁷ Међутим, то не умањује цивилизацијски значај његовог подухвата и истакнуто место које му припада у европском откривању Азије и Далеког истока.¹²⁸ Такође, он сликовито сведочи о значају који је цучидска сила из црноморских степа већ стекла на европском југоистоку. Настојања из Константинопоља да придобију Монголе као савезнике били су важан преседан за оно што је уследило две деценије касније, када се и византијски цар Михаило VIII Палеолог одлучио на сличан корак, ступивши у преговоре са Ногајем.

*

Рубруков извештај у пуној мери показује опсег простирања монголске сфере утицаја и доноси важне детаље о економским и фискалним обавезама наметнутим Бугарском царству: *од ушћа Танаиса [Дон] на запад, до Дунава, све је њихово, итавише и преко Дунава ка Константинопољу, Влашка која је Асанова земља и Мала Бугарска, све до Склавоније, [тј. Србије] сви они им плаћају данак и*

¹²⁷ Pachymeres, I, 137-138; Pach./Failler, I, 190-191.

¹²⁸ Beazley, *Dawn*, II, 321.

осим установљеног данка до недавно су сакупљали од сваке куће једну секиру и сво звожђе које би набавили у полулама.¹²⁹ О одласцима бугарских гласника Батуу, такође је остала важна забелешка да се Сартак, налази на путу хришћана: Рутена, Влаха, Бугара из Мале Бугарске, Солдајаца, Черкеза и Алана који сви пролазе преко његове земље када иду на двор његовог оца носећи му дарове.¹³⁰ Рубрук је на крају свог извештаја, описујући прилике које су владале приликом његовог повратка, истакао да је *Ватачев син* [Теодор II Ласкарис] *телесно слаб и ратује са Асеновим сином* [Михаило Асен] *који је такође још дечак и исцрпљен службом Татарима*.¹³¹ Обавештења у краткој форми понавља и чувени филозоф и полихистор Роџер Бејкон, чијом заслугом је Рубруков извештај и сачуван.¹³²

Поред регуларног данка, Монголи су из бугарских земаља извлачили и изванредан намет у металима и металним израђевинама, сакупљан до недавно, како фламански путник тврди. Није могуће закључити да ли је он био узрокован неким посебним околностима (Батуовим припремама за борбу против Гујука?), или чисто економском зависношћу номадских популација од производа из седелачких крајева. Извесно је да је слична реквизиција била спроведена у Јерменији 1255. године, ради обезбеђења потрештина за Хулегуову војску. Тада је од локалног становништва, поред пшенице, вина и пиринча, тражена од сваког човека и по једна стрела и потковица.¹³³ Овај изузетан намет је у раном

---

¹²⁹ *Postea terra Vastacii, cujus filius dicitur Ascar ab avo materno, qui non obedit. Ab orificio Tanais versus occidentem usque ad Danubium totum est eorum, etiam ultra Danubium versus Constantinopolim, Blakia que est terra Assani et minor Bulgaria usque in Sclavoniam omnes solvunt eis tributum; et etiam ultra tributum conductum sumpserunt annis nuper transactis de qualibet domo securim unam et totum ferrum quod invenerunt in massa, Rubruc/Wyngaert, 167-168.*

¹³⁰ *De Sartach autem utrum credat in Christum vel non, nescio. Hoc scio quod christianus non vult dici, immo magis videtur michi deridere christianos. Ipse enim est in itinere christianorum, scilicet Rutenorum, Blacorum, Bulgarorum minoris Bulgariae, Soldainorum, Kerkisorum, alanorum qui omnes transeunt per eum quando vadunt ad curiam patris sui, deferrentes ei munera, Rubruc/Wyngaert, 209.*

¹³¹ *Filius Vastacii debilis est et bellum habet cum filio Assani, qui similiter est garcio et attritus servitute Tartarorum, Rubruc/Wyngaert, 331.*

¹³² *...et tota terra ab oriente usque ad Danubium et ultra Danubium scilicet Bulgaria et Blachia sunt eis tributariae. Ita quod usque ad terram Constantinopolitanam tenet eorum imperium, Roger Bacon, I, 370.*

¹³³ Киракос/Ханларян, 227.

Монголском царству називан *күбчүр* (qübcür), а његово присуство је, у различитим формама документовано и на средњем и далеком истоку.¹³⁴

Епоха Беркеа

Током међусобица међу Цучидима, западноруски прваци предвођени Данилом Галичким заузели су анти-монголски курс. Кнез је успоставио добре односе са Угарском, а 1253. године крунисан је за *краља Русије* круном коју је добио из Рима. Берке је одлучио да поново успостави контролу и *туменика* са Дњепра, Куремсу, заменио је ветераном западног похода Бурундајем.¹³⁵ Монголски заповедник је сломио руски отпор и натерао њихове прваке да му се прикључе у даљим подухватима, чији резултат је било пустошење Литваније и делова Пољске.¹³⁶

Војне активности су биле праћене и снажном дипломатском офанзивом. Бела IV је још 1247. године слао гласнике Татарима, како показује уметак у тзв. *Луксембуришком рукопису* Карпинијевог дела,¹³⁷ а писмо Иноћентију IV показује да су на угарски двор редовно пристизали извештаји о татарским покретима.¹³⁸ Берке се 1259. одлучио на сасвим нови корак: он је затражио од угарског краља четвртину његове војске за нове походе. Понудио је за његовог сина једну од својих кћери, пристајући да у замену евентуално добије неку од угарских принцепа за себе.¹³⁹ О томе колико су далеко ишле његове аспирације, сведочи и слање једног посланства у Париз током 1262, састављено од двадесетчетворице

---

¹³⁴ Н. Schurmann, *Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century*, HJAS 19 (1956) 312-330; Khazanov, *Nomads*, 239-240; "Qübcür", EI², V, 299-300. (D. Morgan); Morgan, *Mongols*, 100-103.

¹³⁵ Рашид ад-Дин, II, 37-38; Селезнев, *Элита*, 63-65.

¹³⁶ Krakowski, *Polska*, 171-201; Urbanski, *Tartarorum gens brutalis*, 239-251; Papacostea, *Rumanians*, 171-179; Vernadsky, *Mongols and Russia*, 157-159; Ледерер, *Отношения*, 184-194; Zdan, *Dependence*, 515-517; Харди, *Наследници Кујева*, 175sq; Войтович, *Данило Романович*, 89-91.

¹³⁷ Studemund, *Johannes*, 224; Sinor, *Plano-Carpini's Return*, 203.

¹³⁸ Theiner, *VMHN*, I, 231, no.440.

¹³⁹ Theiner, *VMHN*, I, 239-241, no.454; D. Sinor, *Les relations entre les Mongols et l'Europe jusqu' la mort d'Arghoun et de Bela IV*, Cahiers d'histoire mondiale 3 (1956) 58-59; Ледерер, *Отношения*, 199-200; Jackson, *Mongols*, 123-124.

угледних велможа и два доминиканца тумача, са циљем да у форми ултиматума затражи потчињење од француског краља.¹⁴⁰

Претња над Угарском је остала актуелна и наредних година. Папа Урбан IV је 1263. упозоравао на опасност од безбожних Татара који су опустошили граничне области краљевине,¹⁴¹ а господар источног дела земље, престолонаследник Стефан V, био је приморан да ступи у преговоре са њима. Две његове даровнице из 1263. и 1270. године помињу заслуге бана Понича који је најмање у два наврата ишао као гласник *краљу и цару Татара* да би одвратио претње од нових напада.¹⁴² Бела IV је током 1268. искористио стег српског краља Уроша I, заробљен у бици, да импресионира стране изасланике, међу којима су били и они из цучидских земаља.¹⁴³ Упркос томе што је своју државу представљао као браник хришћанства,¹⁴⁴ у Риму се добро знало шта се заиста одвијало на карпатској граници. Бели IV су упућивани апели да одустане од преговора са паганима.¹⁴⁵ Чини се, ипак, да је у угарско-татарским односима одређени *modus cohabitandi* успостављен. Цена коју су угарски монарси морали да плате да би добили мир вероватно није била мала, нити је он био трајан.¹⁴⁶

До новог монголског напада на централну Европу током Беркеове владавине није дошло, али за то није била заслужна промишљена политика угарских владара, већ унутармонголски сукоб, чије су се последице осетиле на удаљеним крајевима Евроазије. Предвођени Хулегуом, Монголи су 1256. уништили исмаелитску секту Хашишина (“Асасина”) и заузели њихово до тада неосвојиво упориште Аламут, а две године касније пред њиховим налетом пао је и Багдад, чиме је било окончано постојање Абасидског калифата. Попут западног

---

¹⁴⁰ *Chronica minor auctore Minorita Erphordiensi*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS XXIV, Hannover 1879, 202; J. Richard, *Une ambassade mongole à Paris en 1262*, Journal des Savants (1979) 295-303; Jackson, *Mongols*, 123-124; Ледерер, *Отношения*, 200-201. Исте године, Луж IX је примио и много пријатељскије писмо од Хулегуа (Schmieder, *Europa*, 90-91), али ова два монголска изасланства нису била ни у каквој вези.

¹⁴¹ *Documente/Hurmuzaki*, 307; Papacostea, *Rumanians*, 188-189.

¹⁴² *CDAC*, XII, 7; Györffy, *Román állam*, 7; Ледерер, *Отношения*, 201; Papacostea, *Rumanians*, 189-190.

¹⁴³ *CDP*, VIII, 96.

¹⁴⁴ Berend, *Gate of Christendom*, 163-171.

¹⁴⁵ Theiner, *VMHN*, I, 264-265, no.483; *Documente/Hurmuzaki*, 311-313; cf. Schmieder, *Europa*, 85-86.

¹⁴⁶ Cf. Jackson, *Mongols*, 201; Papacostea, *Rumanians*, 190-191.

похода и Хулегуов је био општемонголски подухват у коме су учествовали сви представници владајуће породице. Бату је на челу војне подршке, сачињене од петине целокупног џучидског људства,¹⁴⁷ послао три своја сродника: Мингкадаровог сина Тутара, Шибановог сина Балакана и Ординог сина Кулија. Пријем џучидских принчева је био срдачан само у почетку. Оптужен за сплеткарење и заверу против врховног заповедника, Тутар је 1258. године јавно погубљен, а убрзо затим су страдали и Балакан и Кули. Јерменске и грузијске помоћне јединице су, заједно са Хулегуовим одредима, поклале велики број Беркеових људи. Према Григору из Аканча, *и планине и равнице смрделе су од лешева побijenих Татара*. Мањи број се спасао тако што је успео да се врати у своје земље, или да пребегне у Египат.¹⁴⁸

То је био први узрок раздора између Беркеа и Хулегуа, продубљен и услед низа других: Беркеове наводне згрожености према масакру житеља Багдада и округној калифовој смрти, Хулегуовог освајања области западно од реке Аму-Дарја који су формално припадали Џучидима и грађанског рата који је после Менгкеове смрти избио између његове браће Арик-Буке и Кублаја.¹⁴⁹ Хулегу се после краћег оклевања нашао на Кублајевој страни, а Берке на Арик-Букиној, коме је послао и војну подршку.¹⁵⁰ Берке је као израз лојалности ковао новац са именом Арик-Буке и последњег абасидског калифа.¹⁵¹ Иако је рат на далеком истоку окончан четири године касније Кублајевом победом, сукоб Џучида и Хулегида је са прекидима потрајао неколико деценија, разорно утичући на обе западне монголске државе.

Берке је нашао неочекиваног савезника у последњој непокореној исламској сили на Леванту – Египту. Древном земљом фараона и пирамида владали су мамелучки-робови војници, који су средином XIII века толико ојачали да су

---

¹⁴⁷ Рашид ад-Дин, II, 81.

¹⁴⁸ Рашид ад-Дин, II, 81-82; III, 42, 54, 59; СМАЗО I, 100, 432. (Бајбарс, ал-Макризи); СМАЗО, II, 99. (*Историја шеика Увеиса*); Патканов, *История Магакии*, 30-32; Grigor of Acanс, 337-341; Киракос/Ханларян, 227, 236.

¹⁴⁹ Рашид ад-Дин, III, 59; СМАЗО, I, 73, 188. (Ибн Васил, Ал-Муфадал); СМАЗО, II, 81. (Васаф); Закиров, *Отношения*, 9-14; Камалов, *Отношения*, 35-44; Jackson, *Dissolution*, 208sq; Morgan, *Mongols*, 143-144.

¹⁵⁰ СМАЗО, I, 188 (Ал-Муфадал); Киракос/Ханларян, 236; Spuler, *Goldene Horde*, 41.

¹⁵¹ Сафаргалиев, *Распад*, 48-49; Нуатаа, *Coins*, 194-195.

збацили Саладинове наследнике и преузели власт у Каиру. Њихов вођа Кутуз, победник над крсташком војском Луја IX, био је спреман да се немилосрдно обрачуна и са претњом која је долазила од Хулегуових Монгола.¹⁵² Гласници који су од султана затражили безусловно потчињење били су погубљени, а Хулегуов одговор је изостао. У одсудном тренутку, одлучивши да притекне у помоћ Кублају, он се отиснуо са војском у монголске степе, док је у Сирији оставио само мањи војни одред, под заповедништвом *туменика* Кит-Буке. Недуго затим, код Ајн-Цалута (“Голијатов извор”) у Галилеји 1260. године, Мамелуци су на бојном пољу разбили Монголе. Њихов заповедник је остао на бојишту, а преживели су били истерани из Сирије. У глобалним размерама, била је то својеврсна куманска освета над Монголима, пошто су они чинили језгро мамелучке војске.¹⁵³

Победника је непосредно после битке збацио његов саборац Бајбарс ал-Бундукдари, Куманин заробљен уочи монголске провале у бугарским земљама. До њега су дошле вести о Беркеовој привржености исламској вери и навеле га да му 1261/1262. пошаље писмо преко поверљивог аланског трговца. Бајбарс је главара Џучида подстрекивао на свети рат против Хулегуа, наводећи да је он преко своје жене прихватио хришћанство и да је устоличио *католикоса* [несторијански патријарх] у калифовом дому.¹⁵⁴ Добивши писмо, Берке је отпустио у Египат своје гласнике Турчина Кушарбега који се одликовао познавањем многих језика и Мецдедина Рудзаверија. Султан их је примио са свим почастима, а на повратку они су се задржали у Константинопољу, где су се сусрели са другим Беркеовим гласницима, послатим *Ашкарџу* (“Ласкарис”, тј. Михаило VIII).¹⁵⁵ То је био почетак интензивних додира између Каира и Сараја, оријентисаних на поморски пут који је водио кроз Константинопољ и мореузе, односно од 1261. године преко обновљене Византије. И византијски владар је крајем 1261. или почетком 1262. године остварио директан контакт са египатским

---

¹⁵² Cf. *Crusades/Setton*, II, 487-508, 735-740 (J. Strayer, M. Ziada)

¹⁵³ J. Masson Smith, *Ayn Jalut: Mamluk Success or Mongol Failure?*, HJAS 44 (1984) 307-345; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, 26-48; *Crusades/Setton*, II, 740-745 (M. Ziada); Halperin, *Kipchak Connection*, 241-245; Spuler, *Mongols in Iran*, 51sq.

¹⁵⁴ Бајбарс ал-Мансури датује ово писмо у 659 А.Н. (1260/1), СМИЗО, I, 98; Ибн Абделзахир и ал-Макризи у 660 А.Н, СМИЗО, I, 55, 429; Поверење треба поклонити Ибн Абделзахиру (†1292/1293), пошто је он био султанов лични секретар, Закиров, *Отношения*, 43-44.

¹⁵⁵ СМИЗО, I, 56-57. (Ибн Абделзахир); Закиров, *Отношения*, 44-46.

султаном,¹⁵⁶ а према вестима Ибн Абделзахира крајем исте године у Египту су боравили џучидски, византијски, ђеновљански и посланици иконијског султана Изедина.¹⁵⁷ Како сведоче византијски писци, из Египта су сваке године испловљавале лађе ка *европским Скитима* (Куманима), купујући робове и заробљенике који су образовали *скитску* војску, а византијском цару су слати дарови ради добијања дозволе слободног проласка у Црно море.¹⁵⁸

Иако заштићено појасом зависних и савезничких држава, Никејско царство је током претходне деценије успоставило додир и са монголском силом. Јован III Ватац је упутио своје изасланике у Каракорум, где их је Рубрук сусрео почетком 1254. године.¹⁵⁹ Наредне године, када су гласници великог кана приспели у Никеју, Ватачев син Теодор II Ласкарис (1254-1258) се понео према њима надмено и готово претеће, настојећи да им укаже на непремостиве тешкоће уколико би се осмелили да ударе на његову државу.¹⁶⁰ Теодоров наследник Михаило VIII Палеолог одлучио се на смео корак упутивши око 1260. године Хулегуу предлог о савезништву.¹⁶¹ Поглавар персијских Монгола гајио је благонаклон однос према православним и монофизитским хришћанима предавши им, према Хајтоновим речима, на чување *градове и тврђаве које беше освојио, док је за Сарацене дао да их баце у најгоре ропство*.¹⁶² Његова наклоност проистицала је из политичких интереса, али и утицаја његове главне супруге, несторијанке Докуз-Катун. Добро је позната тврдња јерменског писца Стефана из Сјуника (Стефан Орбелијан, *ca.*1250–1305) да су Хулегу и његова жена уздизани као равни Новом Константину и Јелени.¹⁶³ Михаилова понуда је била прихваћена и Монголи

---

¹⁵⁶ Pachymeres, I, 175; Pach./Failler, I, 236/237; Gregoras, I, 101; Holt, *Mamluk Diplomacy*, 118; Lippard, *Mongols and Byzantium*, 190.

¹⁵⁷ СМАЗО, I, 58-59. (Ибн Абделзахир)

¹⁵⁸ Gregoras, I, 101-102; Pachymeres, I, 176-177; Pach./Failler, I, 236-237; Голубовский, *Печенеги*, 235-236; Г.В. Вернадский, *Золотая Орда, Египет и Византия въ ихъ взаимоотношенияхъ въ царствование Михаила Палеолога*, *Seminarium Kondakovianum* 1 (1927) 75-77.

¹⁵⁹ Rubruck/Wyngaert, 247.

¹⁶⁰ Rubruck/Wyngaert, 255-256; М.А. Андреева, *Прием татарских послов при никейском дворе*, Сборник статей, посвященных памяти Н.П. Кондакова, Прага 1926, 187-200; Richard, *Byzance*, 86; Lippard, *Mongols and Byzantium*, 180-185.

¹⁶¹ Pachymeres, I, 132-133. Pach./Failler, I, 184-187; Lippard, *Mongols and Byzantium*, 24.

¹⁶² Hayton, 301.

¹⁶³ Патканов, *История Монголов*, 46.

су, недуго затим, пацификовали малоазијске Туркмене који су отпали од централне власти селџучких султана. Тиме је на никејској источној граници био обезбеђен мир, који је потрајао дуже од једне деценије.¹⁶⁴

У Каиро је 1263. године стигло Беркеово писмо. Џучидски главар је у њему свечано уступао султану све области које би освојио од персијских Монгола,¹⁶⁵ Бајбарс се оваквом исходу обрадовао и одлучио је да заузврат главару Џучида пошаље куран, наводно исписан руком калифе Утмана ибн Афана (644-656), као и да опреми велику експедицију натоварену егзотичним животињама, златним накитом, зачинама и богато украшеном одећом. Њени предводници Фарис ал-Дин и Имад ал-Дин су допловили до Константинопоља, где су добили позив да посете Михаила VIII који се налазио у Тесалији. Ту је њихова мисија била заустављена, због цареве бојазни од реакције Хулегуових изасланика који су такође боравили у Византији. Имад ал-Дину је дозвољено да се врати у Египат, али је Фарис ал-Дин био принуђен да остане у Константинопољу дуже од годину дана.¹⁶⁶

Сазнавши у време рамазана 662. године хиџре (А.Н), тј. јула 1263, да је Михаило VIII задржао његове људе, Бајбарс је отпослао по једног православног епископа и свештеника цару, са списком прекршених заклетви и писмом пуним оштрих речи. Када ни то није помогло, затражио је од александријског патријарха и египатских прелата да Михаила VIII изопште из цркве,¹⁶⁷ али на византијског владара ни ове мере нису оставиле снажнији утисак. Преломивши да му је савезништво блиских *Илканида*,¹⁶⁸ важније од пријатељства прекоморског мамелучког султана, он је већ отпратио једно посланство на исток да би понудио руку своје незаконите ћерке Марије главару персијских Монгола.¹⁶⁹ Међутим,

---

¹⁶⁴ С. Cahen, *Quelques textes negliges concernant les Turcomans de Rum au moment de l'invasion mongole*, Byzantion 14 (1939) 135-139; Lippard, *Mongols and Byzantium*, 24-25.

¹⁶⁵ СМАЗО, I, 59-60. (Ибн Абделзахир); Закиров, *Отношения*, 49-50.

¹⁶⁶ СМАЗО, I, 60-61, 99-100, 189-190. (Ибн Абделзахир, Бајбарс, ал-Муфадал); Закиров, *Отношения*, 51-52. *Mongols and Byzantium*, 192-193.

¹⁶⁷ СМАЗО, I, 62, 126, 432-433 (Ибн Абделзахир, Шафи ибн Али, ал-Макриси); Lippard, *Mongols and Byzantium*, 193; Holt, *Mamluk Diplomacy*, 119.

¹⁶⁸ Тј. државе Монгола у Персији. Титула *Ил-кан* коју су њени владари носили дословно значи "потчињени кан" и реферише на њихов подређени статус према великим кановима на истоку, R. Amitai-Preiss, *Evidence for the Early Use of the Title Ilkhan among the Mongols*, *Journal of the Royal Asiatic Society* 1 (3rd series) (1991) 353-362.

¹⁶⁹ *Pachymeres*, I, 174. *Pach./Failler*, I, 234-235.

постојала су још три играча које Михаило VIII није узео у обзир – Берке, изгнани селџучки султан Изедин Кај-Кавус и бугарски цар Константин Тих.

Бугарско-татарски поход на Тракију

Живот и каријера Изедина Кај-Кавуса били су нераскидиво испреплетани са Никејом. Он је био син султана Кај-Кушрава (1237-1246) и грчке мајке, пружио је уточиште младом Михаилу Палеологу када је за време владавине Теодора II био принуђен да побегне са никејског двора, а након монголског налета у Анадолију 1256. потражио је уточиште код свог западног суседа.¹⁷⁰ Након што се вратио назад, постигао је са својим братом Рукнедином споразум о подели породичних домена. Он је био склопљен уз пристанак Хулегуа и наклоност Докуз-катун, а њиме је Изедин задржао земље које су лежале западно од реке Халис.¹⁷¹ Међутим, он се повезао са Мамелуцима и укључио у њихове планове, па је почетком шездесетих година био принуђен да се поново склони у Никеју. Изгнаник је у почетку био добро примљен, али је потом интерниран. Извори говоре о његовим плановима да изврши државни преврат у Византији, али је овај чин несумњиво уследио као последица цареве одлуке да ступи у родбинске везе са Хулегуом.¹⁷² Упркос ограниченој слободи кретања, Изедин је успео да тајно ступи у везу са једним својим сродником који је живео на северним обалама Црног мора. Према Пахимеру, он је од њега затражио да се повеже са бугарским царем Константином Тихом и Татарима, те да тако испослује његово ослобађање.¹⁷³ Турски аутор из XIV века, Аксараји (*Hamidüddin Aksarayî*) пише да се Изедин обратио за помоћ својој тетци која је била једна од супруга кана

---

¹⁷⁰ *Acropolites*, I, 136sq; Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, 29-30; Cahen, *Formation of Turkey*, 175-176, 182-186; “Kay Ka’us”, *EP*, IV, 813/814 (C. Cahen)

¹⁷¹ *Pauiid ad-Dun*, III, 48; Cahen, *Formation of Turkey*, 186-190.

¹⁷² *Pachymeres*, I, 129-134; Pach./Failler, 180-187; *Gregoras*, I, 81-83; СМАЗО, I, 203. (ал-Захаби), Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, 81; Richard, *Byzance*, 87-88; Cahen, *Formation of Turkey*, 190-191; Vasary, *Cumans and Tatars*, 73-74.

¹⁷³ *Pachymeres*, I, 229. Pach./Failler, I, 300-301.

Беркеа.¹⁷⁴ Према трећој верзији која потиче од Нићифора Григоре, он је потражио помоћ директно од Константина Тиха.¹⁷⁵

Бугарски владар је на непријатељство против Византије био подстакнут држањем своје супруге Ирине, ћерке Теодора II Ласкариса и сестре Јована IV кога је Михаило VIII збацио са престола и ослепео.¹⁷⁶ Осим личних, затегнути односи су постојали на државном нивоу, узроковани византијском подршком претенденту Мичу и заузимањем пограничних бугарских градова Анхијала и Месемврије око 1263. године.¹⁷⁷ Григора тврди да је бугарски владар позвао у помоћ *више од двадесет хиљада прекодунавских Скита* (...πλείους ἢ δισμυρίους τῶν Παριστρίων Σκυθῶν), док Пахимер приписује учешће *Тохара* у заслугу Изединовом сроднику, напомињући да је овај народ још увек био самосталан (αὐτόνομον) пре него што их је потчинио Ногај.¹⁷⁸ Према једној интерпретацији, Константин Тих је за поход регрутовао полуаутономне татарске групације са доњег Дунава.¹⁷⁹ Након Бурундајевих похода очигледно је дошло и до насељавања Татара у региону. Из њихових редова је вероватно била и образована војска која је узела учешћа у предстојећем походу. Међутим, њихова самосталност није изгледна. Арапски извори тврде да се на челу похода налазио лично Берке,¹⁸⁰ а најверодостојнији увид у позадину војне интервенције пружају Рашид ал-Дин и Бајбарс, независно један од другог, пишући да је *Беркеова војска* дошла да ослободи Изедина.¹⁸¹

Заинтересованост високих цучидских кругова и њиховог главара за Изединово ослобођење, али и за много важнији циљ – слободан пролаз гласника

---

¹⁷⁴ Vasary, *Cumans and Tatars*, 74.

¹⁷⁵ Gregoras, I, 100.

¹⁷⁶ Pachymeres, I, 210; Pach./Failler, I, 276-279; Gregoras, I, 99, Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, 181; Божилов – Гюзелев, *История*, 510-511.

¹⁷⁷ Pachymeres, I, 210-211. Pach./Failler, I, 278-279; Златарски, *История*, III, 503-509; Мутафчиев, *История*, 108-110; Божилов – Гюзелев, *История*, 510-511.

¹⁷⁸ Gregoras, I, 100; Pachymeres, I, 231. Pach./Failler, I, 302-303.

¹⁷⁹ Vasary, *Cumans and Tatars*, 75.

¹⁸⁰ СМАЗО, I, 153-154, 511. (ал-Нувајри, ал-Ајни, обојица са погрешним хронологијом).

¹⁸¹ СМАЗО, I, 103 (Бајбарс); *Рашид ад-Дин*, II, 197. Такође и сиријски историчар ал-Захаби (†с.1350), СМАЗО, I, 203; као и званични селџучки историчар Ибн Биби (†с.1285), који уместо о Беркеу, говори о *Сајин-кану*, али у питању је очигледна грешка преписивача, СМАЗО, II, 26.

између Сараја и Каира – била је покретачки чинилац овог похода, заједно са бугарским непријатељством према Византији. Здружена војна акција такође снажно сведочи о складности интереса Сараја и Трнова. Иако су Татари представљали помоћну војску, њихово ангажовање је на Византинце оставило поразан утисак. Напад је уследио потпуно неочекивано, у зимско време, (што ће и касније бити основна карактеристика татарских војних дејстава у југоисточној Европи) а покрети су били олакшани тиме што се Дунав услед велике хладноће заледио.¹⁸² Михаило VIII се враћао из Тесалије и напад га је затекао на отвореном. У његовој пратњи се налазио турски принц, као и државна благајна. Гоњен од стране Татара, цар је успео да избегне до морске обале где су се сплетом срећних околности затекле две ђеновљанске галије, пристале да би се снабделе водом. Оне су га одвеле у Константинопољ, а његова пратња се, заједно са Изедином, затворила у Енос. Бугарско-татарска војска је опсела ову тврђаву, али до борбе није дошло. Уплашени браниоци су пристали да им предају селџучког принца, а Константин Тих је, задовољан постигнутим исходом, склопио примирје у присуству локалног епископа. Нападаци су потом одступили, али то није спречило Татаре да на повратку темељно опустоше околне области и врате се са богатим пленом.¹⁸³

Овај поход је произвео значајне последице. Он је египатским изасланицима, који су боравили у Константинопољу, отворио пут ка северним обалама Црног мора.¹⁸⁴ Према вестима ал-Муфадала, заједно са Фарис ал-Дином се у Сарај упутио и један византијски посланик који је понудио три стотине комада одеће од свиле као годишњи данак Беркеу.¹⁸⁵ Други арапски писци тврде да се византијски владар обратио Бајбарсу са молбом да посредује у отклањању татарске опасности, чему је султан изашао у сусрет.¹⁸⁶ Изедин се оженио

---

¹⁸² СМИЗО, II, 26. (Ибн Биби)

¹⁸³ *Pachymeres*, I, 232-239; *Pach./Failler*, I, 302-311; *Gregoras*, I, 100-101; *Vasary, Cumans and Tatars*, 75-77; *Lippard, Mongols and Byzantium*, 193-195; Ников, *Татаробългарски отношения*, 6-10; Ников, *Българи и Татари*, 107-109; Златарски, *История*, III, 509-518; Мутафчиев, *История*, 111-112; Божилов – Гюзелев, *История*, 511-512; Р. Радић, *Страх у позној Византији*, I, Београд 2000, 148-151.

¹⁸⁴ СМИЗО, I, 154, 191, 433, 512. (ал-Нувајри, ал-Муфадал, ал-Макриси, ал-Ајни); Закиров, *Отношения*, 53-54.

¹⁸⁵ СМИЗО, I, 191 (ал-Муфадал); *Lippard, Mongols and Byzantium*, 196.

¹⁸⁶ СМИЗО, I, 126, 358. (Шафи ибн Али, Ибн ал-Фурат); *Holt, Mamluk Diplomacy*, 119.

Беркеовом ћерком Урбај-катун и добио је као поседе (*икта*) градове Солхат (Стари Крим) и Солдају, које је уживао све до своје смрти 677 А.Н. (1278/1279).¹⁸⁷ Део његове бројне породице и пратилаца остао је у Византији, а почетком XIV века они су оставили дубоког трага и у српској историји. (стр.262,265) У светлу ових збивања настала је и легенда о доласку чувеног дервиша Сари Салтука из Анадолије у Добруцу. Тадашње наводно пресељење једне групе селџучких Турака на североисток Балканског полуострва је изазвало велике спорове у науци по питању своје веродостојности.¹⁸⁸

Иако приморан на уступке, Михаило VIII није скренуо свој дотадашњи курс. Његова ћерка Марија је пошла на исток 1265. године. По доласку у Табриз, сазнавши за Хулегуову смрт, удала се за његовог сина и наследника Абаку (1265-1282).¹⁸⁹ Прозвана *Деспина-Катун*, или *Деспина Монгола*, она је представљала једну од најзначајнијих византијско-монголских спона у наредним деценијама, имајући значајног удела у креирању илканидске политике према западним земљама и хришћанима.¹⁹⁰

---

¹⁸⁷ СМИЗО, I, 103, 511 (Бајбарс, ал-Ајни) СМИЗО, II, 26 (Ибн Биби); *Рашид ад-Дин*, II, 197; Spuler, *Goldene Horde*, 55; О Урбај-катун види Vasary, *Cumans and Tatars*, 77 n.34.

¹⁸⁸ Ова тема излази из оквира присутних разматрања. Довољно је напоменути да су најаргументованије и најдетаљније у прилог веродостојности пресељења Сарија Салтука у Добруцу писали Wittek, *Yazijioghlu 'Ali*, 639-668; A. Decei, *Le Probleme de la Colonisation des Turcs Seljoukides dans la Dobrogea au XIIIe Siecle*, *Tarih Arařtırmaları* 6 (1972) 85-111; За критику: П. Мутафчиев, *Избрани произведения*, II, ред. Д. Ангелов, Софија 1973, 607-745; Vasary, *Cumans and Tatars*, 77-79; cf. Хейвуд, *Некоторые проблемы*, 129-131.

¹⁸⁹ *Pachymeres*, I, 174-175; Pach./Failler, I, 234-235.

¹⁹⁰ *Рашид ад-Дин*, III, 65; Киракос/Ханларян, 238, 312, n.8; N. Necipođlu, *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden 2001, 334-336; Runciman, *Ladies*, 48-49; Spuler, *Mongolen in Iran*, 60, n.4; Richard, *Byzance*, 89.

III. СРБИЈА И БУГАРСКА ПРЕД СПОЉНИМ И УНУТРАШЊИМ ИСКУШЕЊИМА

Последице монголског продора и успостављање њихове врховне власти били су несумњиво разлози губитка доминантног положаја Трновског царства у југоисточној Европи. Међутим, не и једини, с обзиром да је бугарске земље потресла унутрашња криза која је пратила владавину слабих наследника Ивана Асена II. Српска држава се за то време отиснула на пут централизације и концентрације власти у рукама монарха и државног апарата, који је током друге половине XIII века прошао кроз различите фазе. Две државе Јужних Словена биле су упућене на међусобно зближење, умногоме захваљујући дејству спољних чинилаца који су обликовали њихов међународни положај: Византије, Угарске и западних сила (папски двор, Анжујска краљевина у Напуљу). Управо на основу вести о додирима са другим државним субјектима, извори осветљавају и српско-бугарске односе овог доба. Стога је њихово разматрање постављено у шири контекст збивања у југоисточној Европи.

У овој целини начињен је осврт на још два низа питања. Први се тиче насељавања Кумана у југоисточној Европи, поглавито у бугарским земљама, где су њихови потомци остварили пресудну улогу у државној политици. Из њихових редова су изникле две династије које су владале земљом све до османских освајања. Пажња је, при томе, усмерена само на тзв. трећи и последњи период бугарско-куманских односа који, према устаљеној периодизацији, започиње монголском инвазијом и траје до краја XIII века.¹ Други је везан за сепаратистичке покрете и унутрашње сукобе који су потресли бугарске земље. Обе теме су изузетно значајне за разматрање српско-бугарских односа крајем XIII века, као и улоге њихових најистакнутијих протагониста који су потицали из редова куманских насељеника и деловали независно од централне власти у Трнову.

---

¹ Павлов, *Средновековна Бџлгария*, 10.

Груписање ових тема у јединствену целину условљено је преовлађујућим становиштима у бугарској медиевистици. Теза изнета од стране П. Мутафчијева, актуелна све до данас, јесте да је у основи распадања Бугарског царства стајала околност да су већина обласних господара били куманског порекла: “стремљења куманске аристократије, навикле на самовлашће и испрва сасвим туђе бугарским националним традицијама, у не малој мери су утицали на пад централне власти, док је упоредо растао утицај њених представника, који су тај пад први искористили.”². Савремени истраживачи су такође склони да куманском етничком елементу приписују негативну улогу у растакању Другог бугарског царства, сматрајући их “узрочницима много завера, побуна и преврата”,³ и истичући да су се “насељавањем на бугарску територију, Кумани... претворили у унутарполитичку силу која је убрзала дестабилизацију и процесе децентрализације и постепеног распада”.⁴ Присутна су и друга мишљења, према којима етничко порекло учесника није имало одлучујуће значење у децентрализацији државе.⁵

Кумански чинилац

Прави добитник око придобијања пребеглих Кумана уочи монголског продора била је “Византија у егзилу”, која је поседовала добро организовани бирократски апарат и дугу традицију интегрисања страних етничких и културних елемената. Куманска лака коњица, организована у војно одељење названо *Скитикон*,⁶ била је у саставу никејских и византијских снага приликом опсаде Солуна 1242,⁷ током војне кампање у Македонији 1257⁸ и у бици на Пелагонијској

---

² Мутафчиев, *История*, 150.

³ Николов, *Развитие*, 174.

⁴ Гюзелев, *Българското царство*, 122-123.

⁵ Павлов, *Обществено-политическия живот*, 25.

⁶ *Acropolites*, I, 126, 163; П.И. Жаворонков, *Положение и роль этнических групп в социально-политической структуре Никейской империи*, ВВ 56 (1995) 137.

⁷ *Acropolites*, I, 65-66; ГИБИ, VIII, 277. (Теодор Скутариот)

⁸ *Acropolites*, I, 142.

равници 1259.⁹ Они су у највећој мери чинили одред Алексија Стратигопула који је срећно ослободио Константинопољ,¹⁰ учествовали су у походу на тесалског севастократора Јована Анђела 1275. године,¹¹ као и у нападу на епирску деспотовину 1292. године, када су масовно дезертирели.¹²

Политика примењена према досељеним Куманима – давање државне земље у облику малих поседа и њихово насељавање у граничном подручју у Малој Азији – довела је постепено до њихове асимилације. Уочи битке код Пелагоније, кумански представници давали су цару своје мишљење на грчком језику, што показује да је њихова акултурација већ била поодмакао процес.¹³ Њиховог предводника у никејској служби, који носи хришћанско и грчко име Клеопа (Κλεόπας), спомињу епископ Кизика Теодор Скутариот (†1284) и цар Теодор Ласкарис у једном од својих писама.¹⁴ Један од најистакнутијих примера утапања куманске војне елите у византијски државни систем, представља и личност Сиргијана, даровитог војсковође прве половине XIV века. Он је можда био директни потомак куманског “краља” Саронија, који је напустио латинску и прешао у никејску службу.¹⁵

Апели Беле IV, а можда и прилике у Бугарској после смрти цара Калимана Асена 1246, учинили су да се део Кумана насељених јужно од Дунава врати на север и трајно смести у Панонији. Да би их чвршће привезао уз круну, владар је свог сина и наследника Стефана оженио 1247. године једном куманском принцезом, по свој прилици ћерком њиховог глаvara Сејхана (Zeyhanus), која је

---

⁹ *Acropolites*, I, 163-171; *Pachymeres*, I, 81-89; *Pach./Failler*, I, 115-125; *Gregoras*, I, 71-75; *Geanakoplos, Michael Palaeologus*, 59-74; *Bartusis, Army*, 36-39; *Setton, Papacy*, 85-86.

¹⁰ *Pachymeres*, I, 137 sq; *Pach./Failler*, I, 191sq; *Gregoras*, I, 83 (по коме је Стратигопул имао под својом командом војнике из Битиније); *Spinei, Great Migrations*, 304-305.

¹¹ *Pachymeres*, I, 324-334; *Pach./Failler*, II, 421-431; *Gregoras*, I, 111-115; *Bartusis, Army*, 60-61; *Vasary, Cumans and Tatars*, 116-117; Ферјанчић, *Тесалија*, 105-108.

¹² *Bartusis, Army*, 27; *Nicol, Despotate*, II, 38-40

¹³ *Bartusis, Army*, 27, 158-159; *Vasary, Cumans and Tatars*, 120-121.

¹⁴ *Theodori Lascari epistulae*, 259; ГИБИ VIII, 294; *Moravcsik, Byzantinoturcica*, II, 161; Поједини истраживачи склони су идентификацији Клеопе са куманским вождом Саронијем, cf. Павлов, *България*, 32; Стоянов, *Куманите*, 21.

¹⁵ *Vasary, Cumans and Tatars*, 67-68.

добила име Јелисавета.¹⁶ На овај корак пресудно су утицале нетачне гласине да је велики кан Гујук прогласио покретање новог похода против западних земаља. Уз традиционални номадски обред над лешином убијеног пса, кумански представници су се на свадбеној свечаности заклели да ће као краљеви људи чувати угарску земљу од Татара и других варварских народа.¹⁷

Бурна и значајна улога коју су Кумани играли у Угарској кроз другу половину XIII века мора бити изостављена из разматрања у овом раду (на поједине детаље значајне за збивања са друге стране Карпата, вратићемо се нешто касније). Међутим, треба споменути да су они одиграли приметну улогу и у српским земљама. Кумани из Паноније су, заједно са угарским одредима, учествовали у борби за власт између Уроша I и његовог сина Стефана Драгутина. Она се завршила 1276. године одлучујућом битком у “земљи званој Гацко”, односно на Гатачком пољу у Херцеговини,¹⁸ а спољашња војна потпора била је један од кључних чинилаца који је Драгутину обезбедио победу.¹⁹

Вести Жерара де Фрашеа сведоче о куманском насељавању у српским земљама уочи монголског продора. (стр.30) Посредне трагове њиховог боравка чува и богати антропомастички²⁰ и топономастички²¹ материјал из повеља

---

¹⁶ Pálótzsi-Horváth, *Cumans*, 77-78; Berend, *Gate of Christendom*, 88; Идентификација Јелисаветиног оца почива на тексту једне краљеве повеље из 1255. године у којој се спомиње **Zeyhanus karissimus cognatus noster, dux Cumanorum**, *CDP*, VIII, 62.

¹⁷ Studemund, *Johannes*, 225; Sinor, *Plano-Carpini's Return*, 202-205.

¹⁸ Данило/Даничић, 17-21; Данило/Мирковић, 16-20; Ковачевић, *Неколико исправака*, 366-378; Жиречек, *Историја Срба*, I, 186; ИСН, 356. (С. Ћирковић) У једном запису датованом *sub anno* 6785 (1. IX 1276 - 31. VIII 1277.) Стефан Урош се још увек спомиње као краљ, Стојановић, *Записи и натписи*, I, 12, no.24.

¹⁹ С обзиром да је Стефан V умро 1272, а да је до расплета унутрашњих борби у Србији дошло четири године касније, сукоб није био кратког даха, cf. V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoleća*, I, Zagreb 1985², 250; Станојевић, *Краљ Урош*, 53-54; Мошин, *Балканската дипломатија*, 123-124; Vasary, *Cumans and Tatars*, 99-100; А. Узелац, *Кумани у средњовековној Србији*, Историјски архив Ваљево - Гласник 43 (2009) 8-9.

²⁰ Тројица људи који носе име **Коумань** у првој повељи краља Стефана Првовенчаног (1196-1228) манастиру Жичи издатој после 1219. (Miklosich, *MS*, 12; *Зборник*, 91, lin.16-17; 92, lin.20.); **Коуманиць съ дѣтию** у Хиландарској повељи краља Милутина, издатој пре 1302. године (Miklosich, *MS*, 60; *Зборник*, 279, lin.40; 372, lin.101); **Комань** и **Коуманиць** међу људима властелинства манастира у Бањској између 1313 и 1318. (Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, ССКА 4 (1890) 7, 8; *Зборник*, 456, lin.55b; 466, lin.62b; Грковић, *Речник имена*, 105, 110.); **Коуманинь**, **Коуманиць**, **Котень** (Котјан?) и патроним **Коумановиць** у тзв. Другој (1330-1331) и Трећој дечанској хрисовуљи (1343-1345) Стефана Дечанског и Стефана Душана (Ивић – Грковић, *Дечанске Хрисовуље*, 84, 90, 119, 143, 177, 203, 258; Грковић, *Речник имена*, 110.) Два човека по имену **Коумань** у попису имања Хтетовског манастира из 1343. године (Л. Славева,

Немањићких владара XIII-XIV века. Наравно, фреквентно присутни етноними коришћени у функцији личних имена (Коман, Куман, Куманин) не осликавају нужно нечије порекло.²² Ипак, њихова учесталост и раштрканост указује да је утицај овог народа био много већи него што се може наслутити на основу ретких обавештења о њиховој војној служби.²³

Ликовне представе Кумана су изузетно ретке, а мало је познато да је једна од њих уткана и у српску средњовековну културну баштину. Две фреске које припадају циклусу *Чуда Св. Димитрија* у манастиру Високи Дечани, осликавају смрт бугарског цара Калојана (1197-1207) и одбрану Солуна од напада Кумана.²⁴ Историјска подлога ових представа лежи у великом бугарско-куманском нападу на Солун 1207. године, када је Калојан заиста био убијен (додуше, од стране једног покрштеног Куманина), а град се одбранио од нападача.²⁵ Идентитет фрескописца није утврђен; није искључено да је реч о извесном “грешном Срђу”,

---

Попис на имотите на хтетовскиот манастир од 1343 година, Споменници за средновековната и поновата историја на Македонија, III, Скопје 1980, 296, 298.) *Куман* и његове изведенице срећу се у отприлике 0.5% случајева свих забележених антропонима међу становништвом источне (византијске) Македоније у првој половини XIV века, З. Ђоковић, *Становништво источне Македоније у првој половини XIV века*, ЗРВИ 40 (2003) 173-175.

²¹ Поред села *Кумани* у Мачви, које чува спомен на њихове сеобе из угарских крајева у пролеће 1241 (Субботић, *Диплома*, 54.), у Раваничкој повељи помиње се и село **Ќоумани** на простору Браничева (Субботић, *Диплома*, 52; Miklosich, *MS*, 199.); **Ќоманово селиште** у даровници Стефана Дечанског Хиландару (Стојановић, *Хрисовуље*, 25; Новаковић, *Законски споменици*, 396, 398.); **Ќоумански брод** у Милутиновој повељи манастиру Св. Ђорђа крај Скопља из 1300. године (*Зборник*, 320, lin.32.); Село **Ќоуманово** наведено у Дечанским хрисовуљама, као и у повељи Стефана Дечанског призренској епископији из 1326. године (Ивић – Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 65, 98-99, 194-196; Новаковић, *Законски споменици*, 639, 646.) Оно се налазило југозападно од данашњег Косовог поља, а на његову локацију данас подсећа топографски назив Кумановка, А. Урошевић, *О ишчезлом селу Куманову на Косову*, Гласник Музеја Косова и Метохије 1 (1956) 225-228. О куманској топономастици у српским средњовековним земљама писао је и I. Schütz, *Les contacts médiévaux albano-comans reflétés par l'onomastique de Kosovo*, АОASH 40 (1986) 293-300; чланак је тенденциозан и садржи фактографске грешке.

²² Они су, по свој прилици, преузели улогу уобичајених личних имена. У том погледу довољно је споменути њихову фреквентност и раширеност у Далмацији током XIII-XV века, где није било куманског насељавања. нпр. сплитски нотар *Cumanus*, Smičiklas, *CD*, III, IV. (према индексу); дубровачки трговац *Dobroqualis Cumanus*, Чремошник, *Списи* (према индексу); *Cumanus de Sucotrino, cives Dirrachii*, Smičiklas, *CD*, IV, 188, no.169. О другим примерима: Spinei, *Romanians*, 332-333.

²³ Узелац, *Кумани у средњовековној Србији...*, 16.

²⁴ В. Ђурић (ур.), *Зидно сликарство манастира Дечана – грађа и студије*, Београд 1995, 353-360. (С. Пајић)

²⁵ Л. Крљестев, 'Чудесата на св. Димитър Солунски' и участието на алани и кумани при обсадата на Солун в 1207 г., *История* 4-5 (1999) 61-65.

Сл. 4.

НАПАД КУМАНА НА СОЛУН И СМРТ ЦАРА КАЛОЈАНА,
циклус св. Димитрија, Високи Дечани

преузето из: В. Ђурић (ур.), *Зидно сликарство манастира Дечана – грађа и студије*,
Београд 1995.

чији се потпис налази међу фрескама овог циклуса. Визуелни приказ Кумана, иако стилизован, вероватно је био инспирисан њиховим актуелним присуством у српским земљама.

*

Крај XII и почетак XIII века били су време врхунца бугарско-куманске сарадње, која никада више није обновљена у том обиму.²⁶ Разлози слабијег

²⁶ Приликом сусрета у Нишу 1189. године, бугарски представници су цару Фридриху Барбароси предлагали војну помоћ у виду четрдесет хиљада Влаха и Кумана, одн. четрдесет хиљада искључиво Кумана, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, ed. A. Chroust, MGH, *Scriptores regum Germanicarum, Nova series*, V, Berlin 1928, 58, 149; Павлов, *Средновековна Бугария*, 22-24. Калојан је 1203. године нудио крсташима за освајање Константинопоља војску од стотину хиљада људи, чији су значајан део несумњиво чинили Кумани, Норф, *Chroniques*, 51, 62; Николов, *Развитие*, 172-173. Историчар IV крсташког похода, Жофроа де Вилардуен, извештава да је у бици код Хадријанопоља 1205. године бугарски владар располагао са куманским одредом од 14.000 људи, Villehardouin/de Wailly, 207-208. Павлов, *Средновековна Бугария*, 32-33. Бројке су до извесне мере претеране, али један поуздани извор – натпис из Великог Преслава, сведочи да је у овом граду крајем XII века био стациониран кумански корпус од 10.300 људи, Т. Тотев, *За кумани в един надпис от Преслав*, Културата на средновековния Търнов, ed. А. Попов – В. Велков, София 1985, 168; *Altbulgarische Inschriften*, 23.

куманског војног присуства лежали су у првој провали Монгола у црноморске степе 1223. године и унутрашњој кризи “куманске конфедерације”.²⁷ Но, чак и после слома пред монголским налетом, они учествују у ратним операцијама против Латинског царства 1247,²⁸ као и осам година касније против Никеје.²⁹ Чињеница да се Кумани срећу као самостална војна подршка царству у Трнову једну и по деценију након монголског продора можда стоји у вези са постојањем Тегаковог ентитета северно од Дунава.³⁰ Прилике су током наредне деценије већ биле другачије, када су одреди Константина Тиха дејствовали заједно Беркеовим *паристријским Скитима*. Разлика није толико лежала у војном, колико у политичком аспекту помоћи, пошто је номадска подршка сада зависила од воље и интереса монголског владара на Волги.

Судећи по именима њихових предводника, куманске групе присутне у раној историји Другог бугарског царства припадале су клановима Итоба, Урусоба, и њима потчињеним Кочоба.³¹ У миграцијама 1237-1241, наслућује се учешће представника кланова Тертероба и Бурчогли. Улогу првог клана, релативно минорног у куманском свету и посведоченог у изворима само једном (у склопу кампање половецких првака против кнеза Игора 1185. године), осликава потоња

---

²⁷ Павлов, *България, Византија и куманите*, 45-46.

²⁸ Polemis, *A manuscript note...*, 270-271; Гюзелев, *Средновековна България*, 93-94.

²⁹ *Acropolites*, 125.

³⁰ Павлов, *България, Византија и Куманите*, 46.

³¹ Павлов, *Средновековна България*, 19sq; Кръстев, *Етническият състав*, 179. О овим клановима: Golden, *Sarmatians IV*, 113,114,120-121. Кумански вођа Коча јавља се на челу савезничког одреда у бугарској војсци приликом борби са Латинима у Тракији 1205. године. Интригантан је случај извесног Губана који је око 1203. године, на челу “пагана” у служби цара Калојана опустошио српске земље, односно, како стоји у писму папе Иноћентија III угарском краљу Емерику ...**propter inimicitias Gubani qui cum innumerabili multitudine paganorum quandam partem populi christiani tue corone subiectam, clam captivatam deduxit et partem residuam sine intermissione debellare conatur**, Fejér, *CD*, II, 393-394. У српској историографији прихваћена је идентификација имена Gubanus са босанским баном Кулином (sic!), С. Ћирковић, *Један прилог о бану Кулину*, ИЧ 9-10 (1959) 71-77. Да је у питању погрешка, детаљно је образложио L. Margetić, *Neka pitanja abjuracije iz 1203. godine*, Fenomen „Krstjani” u srednjovekovnoj Bosni i Hercegovini - zbornik radova, Sarajevo – Zagreb 2005, 34-37. У мађарској и бугарској историографији је одавно примећено да се ради о личности која би, судећи по имену, могла бити једино куманског порекла, М. Font, *Ungarn, Bulgarien und das Papsttum um die Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert*, Hungaro-Slavica: X. Internationaler Slavistenkongress, Sofia, edd. P. Kiraly – A. Hollos, Budapest 1988, 260-263; Николов, *Алтернатива*, 105. П. Павлов двојицу поменутих куманских предводника у бугарској служби идентификује са Бегбарсом Кочајевичем и Кобаном Урусобичем, о којима говоре руски летописи крајем XII века (ПСРЛ, II, col. 671), Павлов, *България, Византија и Куманите*, 44; Павлов, *Бунтари*, 180.

владарска династија Тертера.³² На присуство другог указује порекло Бајбарса ал-Бундукдарија, будућег мамелучког султана, заробљеног том приликом у бугарским земљама.³³

Погледајмо сада и клановску припадност славног куманског главара Котјана. Традиција о свађи између Котјановог сина Мунгуша и принца ак-Кубула из клана Токсоба сачувана је у казивању арапског писца Ал-Умарија (и среће се са мањим разликама у делу Ибн Халдуна). Ак-Кубул је убио Мунгуша из клана *Дурут* (دورت , دروت) и његов отац Котјан је одлучио да се освети. Он је предузео поход на земље противника, док је Ак-Кубул побегао на двор Џингисовог сина Џучија, наговарајући га да крене у поход на Кипчаке.³⁴ Важно је истаћи да је догађаје са идентичним мотивима унутаркуманског сукоба и поводима монголске интервенције забележио и доминиканац Јулијан. У његовом извештају актери су двојица куманских вођа (*duces Cumanorum*), по имену *Vithut* и *Gureg* (Дурут?), који је био са обала реке *Buz* (Буг). Гурег је победио свог противника и убио га заједно са старијим сином. Млађи је после више перипетија стигао на двор татарског господара по имену *Gurgatam* (Џучи?), кога је замолио за помоћ. Гургатам је пристао, напао Гурегу и осветио се у име Витутовог сина.³⁵ Забележена са мањим одступањима у два независна извора, ова прича верно осликава историјско супарништво две куманске групе у освит монголске инвазије – Дурут и Токсоба, и посредно чува име клана коме је Котјан стајао на челу.³⁶

Према често понављаном становишту О. Прицака, име *Дурут* треба тумачити као арапску сломљену множину од *Тертер*(оба).³⁷ Иако крајње хипотетичан, закључак о истоветности два клана је био далекосежан. На основу њега се претпостављало сродство између бугарске царске породице и Кумана насељених у Угарској, те изводиле различите генеалогичке и политичке

---

³² ПСРЛ, II, col. 641; Golden, *Cumanica IV*, 119; Кръстев, *Етническият състав*, 176-177.

³³ СМАЗО, I, 503, n.1; Закиров, *Отношения*, 35; cf. Golden, *Introduction*, 349.

³⁴ СМАЗО, I, 539-542 (ал-Умари, Ибн Халдун); Korobeinikov, *Broken mirror*, 102-104.

³⁵ Аннинский, *Известия*, 102-103.

³⁶ Плетнева, *Половцы*, 170. датуме догађаје описане у ал-Умаријевој причи у 1228/9 и везује их за тзв. други поход Субедеј-Багатура на Кипчаке, Поволшке Бугаре и Саксине који је био ограниченог домета, cf. *Рашид ад-Дин*, II, 21.

³⁷ Pritsak, *Polovcians*, 338, n.106.

комбинације.³⁸ Међутим, према мишљењу П. Голдена, име *Дурут* треба семантички објаснити туркичком речи *dört/tört* (“четири”), па самим тим и веза са именом Тертероба тражи снажнија поткрепљења.³⁹ Географске околности такође указују да се не ради о истоветном клану. Наиме, према Прицаковој географској схеми, прву куманску групу у коју спадају Бурчогли, Итоба и Урусоба би требало сместити у сливу Дњепра, док су боравишта друге, међу којима је и клан Тертероба, била даље на истоку, око слива Дона и Доњеца.⁴⁰ Котјанова пребивалишта су била у суседству галичких кнежева, далеко на западу од станишта која су могла припадати роду Тертероба.⁴¹

Куманске избеглице, које су се уочи монголског продора обреле у земљама јужно од Дунава, нису припадале групама раније присутним у војним походима Другог бугарског царства. Друга важна околност која је пратила њихов долазак јесте да они нису били насељени компактно, односно на једном месту. Вести Ибн Тагри-Бирдија о мерама које је спровео Иван Асен II “сместивши их између две планине”, нису од велике помоћи за прецизнију локализацију. Претпоставља се да се речи односе на Хем и Родопе, или на простор између Старе Планине и узвишења Бабадаг у дунавској делти.⁴² Са друге стране, писмо Беле IV већ 1247. године одређује етнички карактер области Видина и Браничева као бугарско-кумански.⁴³ Како су показала истраживања В. Стојанова, антропоними куманског порекла из раних османских регистара су најприсутнији у областима Плевне,

---

³⁸ Cf. Павлов, *По въпроса*, 633-634; Vasary, *Cumans and Tatars*, 65-66; Стоянов, *Куманите*, 22.

³⁹ Golden, *Cumanica IV*, 112. Спомен на клан Дурут можда чува и име једног од убица угарског краља Ладислава IV посведоченог у угарским изворима као *Turtul/Turtule*, *Chronici Hungarici*, 474; cf. I. Baski, *On the Ethnic Names of Cumans in Hungary*, Kinship in the Altaic World. Proceedings of the 48th Permanent International Altaistic Conference, Wiesbaden 2006, 50-51.

⁴⁰ O. Pritsak, *Non-“wild” Polovtsians*, To Honor Roman Jakobson: Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday, II, The Hague – Paris 1967, 1615-1623; Pritsak, *Polovtsians*, 375-376; cf. Павлов, *Средновековна България*, 18-19. Међутим, како је Голден указао, арапски писац ал-Димишки (крај X века) клан Бурчогли смешта далеко на исток, у Хорезмијску степу, Golden, *Cumanica IV*, 110.

⁴¹ Било је и покушаја да се географска удаљеност објасни преко евентуалних миграција припадника Тертероба на запад, Плетнева, *Половци*, 168-169; Кръстев, *Етническият състав*, 184-185.

⁴² Павлов, *Средновековна България*, 44; Атанасов, *Деспотство*, 26, 49, п.79.

⁴³ Theiner, *VMNH*, I, 231, no.440.

Ловеча, у подунавским крајевима око Видина и Враце, као и у околини Перника и Сердике.⁴⁴

Клановска и географска разједињеност дошљака објашњава њихово брзо утапање у бугарску средину, а повољан утицај на ове процесе имале су и постојеће политичке и личне везе између највишег слоја бугарског друштва и представника куманске аристократије. Најистакнутији пример представља случај куманске принцезе удате за цара Калојана, коју је потом за супругу узео и његов наследник Борил (1207-1218).⁴⁵ И страдање царства у Трнову приликом Кадановог продора 1242. године је можда поговало овим процесима. Оно је несумњиво било праћено и великим људским жртвама, чиме је куманској аристократији био олакшан продор у више слојеве домаћег друштва, као и добијање земље.

Насељавање је вероватно било спроведено по византијском моделу, тј. дошљаци су добијали земљу у замену за војну службу (тзв. стратиоти, акрити).⁴⁶ Како је истакао А. Николов, Друго бугарско царство је представљало мешани модел интеграције номада у седелачко друштво. Они су насељени широм територија које су припадале Царству и формирали су водећи део његове војне елите, надомешћујући на тај начин недостатак домаће класе. За разлику од Угарске, они нису били подвргнути посебном законодавству, што је након њихове христијанизације, олакшавало интегративне процесе.⁴⁷

Прилике које су пратиле куманску интеграцију осветљавају и материјални артефакти. Власник печатног прстена из XIII-XIV века, нађеног у пазарчишком крају, био је, судећи по натпису на њему, *мачоноша Тагчи (МѢУѢНѢША ТАГЧИ)*. Осим чињенице да *тагчи* није лично име, већ турко-монголска титула *тамгачи (дамгачи)*,⁴⁸ нема других назнака које би бациле више светла на овог Куманина

---

⁴⁴ Стоянов, *Антропоними*, 299.

⁴⁵ *Acropolites*, I, 23-24. Њено порекло је непознато, име није поуздано утврђено, али постоје индиције да се на њу односи помен царице Ане-Анисије у Бориловом синодику, Иванов, *Поменници*, 226; Синодик/Попруженко, 88; Павлов, *Средновековна Бџлгария*, 18; cf. Божилов, *Фамилијата*, 86-87.

⁴⁶ Павлов, *Обществено-политическия живот*, 23.

⁴⁷ A. Nikolov, *Cumani bellatores in the Second Bulgarian State (1186-1396)*, *Annual of Medieval Studies at Central European University Budapest* 11 (2005) 223-229.

⁴⁸ Йорданов, *Корпус*, 142; К. Тотев, *За датировката на златния пръстен-печат на мечоносеца Тагчи*, "Бџлгария, земя на блажени..." In *memoriam Professoris Iordani Andreevi*, Велико Търново,

(Татарина?) у бугарској служби. Међутим, случајни налаз из Царевца (Трново) – посуда са представом шамана која потиче из друге половине XIII века, можда показује да процес бугаризације у случају широким слојевима куманских насељеника није био тако брз као код њихових аристократских предводника.⁴⁹ Судајући по траговима из раније епохе и налазима из околине Плиске, номадски насељеници могли су да чувају и тако очигледне древне тековине попут извајаних *камених баба* – монументалних скулптура у људском облику које представљају најистакнутије обележје степске уметности.⁵⁰

Георгије Пахимер пише да се *бугарски народ држао* за потоњег владара Георгија I Тертера и да су се *веома хвалили њиме*.⁵¹ Иако пореклом странац, оснивач нове династије био је интегрални део локалне елите, а то је био случај и са другим потомцима куманских дошљака који су припадали највишим друштвеним слојевима. У другој или трећој генерацији њихова лична имена нису само хришћанска, већ и словенска (Георгије I Тертер и његов син Теодор Светослав, Тертеров брат Алдимир⁵² и његов син Иван Драгушин). Није редак случај да се у истој генерацији паралелно јављају куманска и бугарска имена (Дрман и Куделин, Балик и Добротица).⁵³ Најупечатљивији пример у погледу измешаности порекла антропонима представљају прве две генерације породице

2010, 450-458. cf. M. Москов, *Оними от български произход*, Материали от юбилейната научна конференция в чест на 100-годишнината на чл.-кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев, Велико Търново 2003, 486-488.

⁴⁹ Ђ. Алексиев, *Изображение на шаман върху средновековен съд от Царевец във Велико Търново*, Проблеми на прабългарската история и култура, София 1989, 440-447; cf. Павлов, *Обществено-политическия живот*, 25, п.68, који исправно примећује да представа не може бити траг прабугарског шаманизма четири века након христјанизације.

⁵⁰ На подручју подунавске Бугарске откривено је укупно шест ових споменика. Према једном становишту, две камене бабе откривене у Царевом броду у шуменској области потичу из XII-XIII века, P. Рашев, *Късни номади в пливковското поле*, Преслав 3 (1983) 242-252. Друга мишљења су по питању њихове атрибуције и хронологије нешто резервисанија, али сагласна да су то споменици позносредњовековних номада, Я.Р. Дашкевич – Э. Трярский, *Каменные бабы причерноморских степей – Коллекция из Аскании-Нова*, Вроцлав – Варшава 1982, 16-17, 47-48, 85-86.

⁵¹ Ἦν δ' ἐν τοῖς μάλιστα τῶν προύχόντων καὶ Τερτερῆς, ᾧ δὴ καὶ μεγάλως τὸ Βουλγαρικὸν προσεῖχε καὶ παρ' ἐκεῖνοις ἐμεγαλίζετο, *Pachymeres*, I, 447; *Pach./Failler*, II, 566-567.

⁵² У читању Алдимир/Елтимир, предност је дата првој варијанти пошто је она постала одомаћена у бугарским земљама током XIV века, *Altbulgarische Inschriften*, 38; cf. Москов, *Езикови контакти*, 95.

⁵³ Cf. Павлов, *Обществено-политическия живот*, 25.

Шишмана; док родоначелник лозе носи типично куманско име, његови потомци из првог и другог брака се зову Михаило, Кераца и Белаур, редом хришћанског, бугарског и вероватно влашког порекла.⁵⁴

Георгије Тертер и његов брат Алдимир су у представама савременика још увек били *Скити*, али за Нићифора Григору који пише једно покољење касније, оснивач династије Тертера је *Бугарин*.⁵⁵ О брзој интеграцији Кумана у локално бугарско друштво сведоче и трагови поистовећивања два народа у словенској традицији, како показује тзв. *Бугарски апокрифни летопис*, односно *Казивање пророка Исаије, како га је анђео узнео до трећег неба*.⁵⁶ У тексту се говори како је старозаветни пророк водио сеобу дела *Кумана који се називају Бугарима (Њоумани, рекоми Блгаре)* у Карвунску земљу, а веза два народа објашњава се на следећи начин: *После смрти цара Испора (Аспарух), назваше Кумане Бугарима, јер су они пре њега били веома погани, такође и безбожни и у многим нечастима и непрестано су много година били непријатељи грчком царству*.⁵⁷

---

⁵⁴ Име Белаур (Μελαούρος, **Белаоур**, *Santacuzenus*, I, 464; Радојчић, *Законик*, 84) обично се објашњава угарским утицајем, од личног имена *Бела* и суфикса *-ур* (*господар*) Међутим, чини се исправнијом етимологија од влашке речи *balaur* – “змај”, *Dicționarul explicativ al limbii române*, Academia Română: București 2009,³ <<http://dexonline.ro/>> “balaur” Истог порекла је и реч „блavor“, одомаћени назив у приморским крајевима за врсту безногог гуштера *Ophisaurus apodus*, P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, Zagreb 1971, 170.

⁵⁵ *Gregoras*, I, 132; Павлов, *Обществено-политическия живот*, 25.

⁵⁶ Име *Бугарски апокрифни летопис* дао му је Иванов, *Богомилски книги*, 273. Оно је данас устаљено и изван бугарске научне средине. Издања: Стојановић, *Хрисовуљи*, 190-193; Иванов, *Богомилски книги*, 280-287; *Книжнина*, 195-198. Словенски изворник овог текста вероватно је превод са грчког предлошка. На основу локализације месних имена и очувања култа свеца Исаије, претпостављало се да је настао на простору између Сердикe и Скопља почетком друге половине XI века, К. Јиречек, *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, прев. И. Синдик и Ј. Радонић, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 522-523. Према другим мишљењима, иако се ослања на грчке узор, спис је својим садржајем и начином излагања изворно словенски, Иванов, *Богомилски книги*, 276-280. Новија запажања сугеришу да датовање првобитне редакције списа вероватно треба померити на сам крај XII века, S. Dimitrov, *The Bulgarian Apocryphal Chronicle and Bulgarian Ethnic History*, EB 29/4 (1993) 97-100. Једина сачувана, српска редакција, свакако је познијег датума.

⁵⁷ Стојановић, *Хрисовуљи*, 191; Иванов, *Богомилски книги*, 282; *Книжнина*, 196. Спис, такође, указује да је име *Кумани* добило одредницу *пгани*, што није јединствени такав случај. У тексту једног рукописа из Ватиканског архива, који је настао око 1340. године и у вези је са бугарским преводом Манасијеве хронике, наводи се како *за време цара Лава [III, 714-741] Кумани [уместо Арапи, како стоји у грчком оригиналу] нападоше на Цариград и на све земље, и потонуше у море избијени од Грка, а остале све посекоше Бугари*, F. Palacky, *Literarische Reise nach Italien im Jahre 1837 zur Aufsuchung von Quellen der böhmischen und mährischen Geschichte*, Prag 1838, 90; Иванов, *Български старини*, 620.

Иако потомци досељених Кумана играју снажну улогу у бугарским земљама током последње две деценије XIII века, њихови преци потпуно одсуствују у политичком животу за време владавине последњих Асена (1241-1256), док су на трновском престолу седела деца, а њихова интеграција у бугарско друштво била процес у одвијању. Потпуно неvezано од куманског утицаја, прве појаве уступања централне власти јачању регионалног партикуларизма приметне су током владавине Михаила II (1246-1256). Упечатљив је пример севастократора Петра, познатог из уговора са Дубровником 1253. године, чија се *земља и људи* спомињу у контексту који сугерише постојање одвојеног пореског и судског система у областима под његовом влашћу.⁵⁸ Прва фигура (вероватно) куманског порекла среће се тек у време “Иваиловог устанка”, око 1277-1278. Био је то Куман (Κόμανος), једна од првих жртава похода византијског генерала Михаила Главаса.⁵⁹

Тежње ка централизацији

Унутрашње прилике у Рашкој током дуготрајне владавине Уроша I обележило је привредно јачање земље и тежње ка централизацији државе. Пређашњи краљ Владислав и његови потомци нису играли значајнију улогу у животу државе. Иако је живео у Србији, његов син Деса није имао своју област, нити звање кнеза, већ само жупана, наследну титулу која није била додељивана од владара, већ се стицала пореклом.⁶⁰ Старија грана Немањића, оличена у Вукановим потомцима, временом је сведена на ранг обласне властеле. У уговору Улциња и Дубровника 1242. године, Вуканов син Ђорђе поменут је само са кнежевском титулом (*princeps*).⁶¹ Додуше, његовог брата Стефана су касније генерације памтиле као краља, али је трећи брат Димитрије имао само титулу

---

⁵⁸ Николов, *Владения*, 67-69.

⁵⁹ *Manuelis Philae Carmina*, II, 249. (ГИБИ, X, 144); Павлов, *Бунтари*, 98.

⁶⁰ Smičiklas, *CD*, VI, 388-391, 542-543, nos.329,330,460; Чремошник, *Списи*, 52-57; Лиречек, *Историја Срба*, I, 176; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001,² 40.

⁶¹ Smičiklas, *CD*, IV, 150, no.135.

жупана пре него што се закалуђерио.⁶² Према једном мишљењу, гашење традиција Зете није било резултат свесне политике Немањићких владара,⁶³ али ова констатација може бити тачна само до шесте деценије XIII века.⁶⁴ Она се од тог тренутка манифестује као саставни део настојања за уздизањем краљевског достојанства, тежећи при томе брисању локалних трагова државности и индивидуалности.

Урош узима титулу *самодржац*, односно, *самодржавни господин*, како је интитулисан у повељи манастиру Св. Петра и Павла на Лиму и у којој наглашава како *влада свим земљама отачаства ми*.⁶⁵ Титула *самодржац* среће се и у краљевој повељи Богородичином манастиру у Бистрици.⁶⁶ Приметна је и у једном запису из 1263. године, сачуваном у шестодневу у Хиландару, где се Урош наводи као *пребољши и превелики краљ кир Стефан Урош у својему отачаству самодржавни владар свих српских земаља и поморских*.⁶⁷ Увођење новог елемента у владарској интитулацији показује стремљење идеолога централне власти да узвиси врховног владара над управитељима појединих области и удеоним кнежевима.⁶⁸ Уобичајено се претпоставља да је она унета у владарску титулатуру према византијском узору, али је постојао и много ближи пример који је краљ могао да следи. У Бугарској се још Иван Асен II окитио насловом *самодршца*, како показује натпис из 1230. године на Цркви Св. 40 мученика у Трнову,⁶⁹ а титулу (**САМОДРЪЖЕЧ**) је носио и Урошев савременик, Константин Тих, судећи по више печатних налаза.⁷⁰

Српски монарх је остварио и чврсту контролу над црквом. Након првог архиепископа Саве и његовог наследника Арсенија Сремца, он је 1266. на њено

---

⁶² Јиречек, *Историја Срба*, I, 165; ИСН, 354-355; ИЦГ II/1, 13, п.14; М. Благојевић, *Немањићи и државност Дукље – Зете – Црне Горе*, Зборник Матице српске за историју 83 (2011) 17-18.

⁶³ ИЦГ II/1, 13.

⁶⁴ Благојевић, *Немањићи...*, 18.

⁶⁵ Новаковић, *Законски споменици*, 593; Мошин, *Повеља*, 24.

⁶⁶ Новаковић, *Законски споменици*, 592, Мошин, *Повеља*, 26.

⁶⁷ Стојановић, *Записи и натписи*, I, 9, по.20.

⁶⁸ Наумов, *Господствующи класс*, 237-238.

⁶⁹ *Altbulgarische Inschriften*, 167; Овчаров, *Приноси*, 254.

⁷⁰ Йорданов, *Корпус*, 117; Овчаров, *Приноси*, 255-256.

чело поставио свог брата Саву II. Кратак боравак на архиепископској столици Данила I (1271-1272), и његова смена због неке кривице која му је била приписана,⁷¹ по свему судећи је стајала у вези са противљењем званичној државној политици.⁷² Потом је за архиепископа постављен Јоаникије, одан краљу у толикој мери да је и после смене на престолу остао уз њега.⁷³ Колико се током Урошеве владавине отишло далеко у потчињавању цркве световној власти може се видети из прилика четири деценије раније. Тада је, према речима монаха Теодосија, архиепископ Арсеније вршио притисак на владара да затражи мошти св. Саве од бугарског цара и сам је организовао њихов пренос до Милешеве.⁷⁴ Таква самостална иницијатива највиших прелата била је незамислива у Урошево време.

Тежње ка ојачавању централне власти изазвале су незадовољство међу представницима локалне аристократије, а оно се испољило и у најближем владаревом окружењу. Као последица је дошао Урошев слом и збацивање са власти 1276. године. Уставши против оца, млади краљ Драгутин је, осим спољне подршке оличене у угарским и куманским војним одредима, уживао симпатије у земљи и међу најближим сродницима. Краљица Јелена је отворено стала на страну сина који јој је заузврат доделио један део земаља, одустајући тиме од очевих стремљења.⁷⁵ До нове поделе дошло је шест година касније, када је Драгутин био принуђен да препусти врховну власт свом млађем брату Милутину. Одредбама тзв. *Дежевског споразума* старији брат је задржао краљевску титулу, као и северозападне делове српских земаља.⁷⁶ Овај чин није био само абдикација,

---

⁷¹ Данило/Даничић, 275; Данило/Мирковић, 208.

⁷² Антоновић, *О узроцима*, 107-115. За старија мишљења: Станојевић, *Српски архиепископи*, 49-50, п.18.

⁷³ Данило/Даничић, 289; Данило/Мирковић, 220; Стојановић, *Житија*, 108-109; Станојевић, *Српски архиепископи*, 53-54.

⁷⁴ Теодосије Хиландарац, *Живот светог Саве, издање Буре Даничића*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1973. 203-204.

⁷⁵ Данило/Даничић, 21; Данило/Мирковић, 20; ИЦГ II/1, 46-50; Наумов, *Господствуюци класс*, 248-254.

⁷⁶ Динић, *Однос*, 47-58; И. Ђурић, *Дежевски сабор у делу Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба – међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, ед. В. Ђурић, Београд 1991, 169-195; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 118-128.

већ га пре треба посматрати као нову територијалну деобу која је разорила тековине учвршћења централне власти, постигнуте током Урошеве владавине.⁷⁷

На другој страни, Бугарско царство није поседовало чврст бирократски апарат, а војна сила се налазила у рукама локалног племства.⁷⁸ Упркос томе, снажна заоставштина Ивана Асена II учинила је да царски наслов неометано пређе на његовог најстаријег сина, седмогодишњака Калимана, рођеног из брака са угарском принцезом Маријом.⁷⁹ Фактичка власт се налазила у рукама регентства које је у освит монголске инвазије предузело кораке за одбрану земље. Између Бугарске и Nikeје је обновљен мировни споразум,⁸⁰ а Латинско царство је склопило двогодишње примирје са оба своја суседа.⁸¹ Између три државе постигнут је несигуран мир, који није помогао заустављању монголског продора, али је барем одложио њихове међусобне обрачунае.

Прилике у бугарским земљама током владавине Калимана Асена (1241-1246) донекле осветљавају вести о дипломатским контактима са римском куријом. Циљ Иноћентија IV није био само придобијање Монгола за Христову веру, већ и изражене тежње да се потврди супрематија римске цркве на истоку.⁸² Папска була *Cum simus super*, којом су били снабдевени фрањевачки и доминикански мисионари, објављена је марта 1245. Она је била упућена прелатима Бугара, Влаха, Срба, Алана, Грузина, Нубијаца, Несторијанаца и осталих источних хришћана, позивајући их на присаједињење Риму и црквену унију.⁸³ Бугарски владар је, у склопу ових настојања, ватреним речима у папском писму од 21. марта исте године позиван да се врати у римокатоличку веру, као и да пружи помоћ фрањевцима који су путовали Татарима и другим далеким народима.⁸⁴ Тада је на патријаршијској столици седео Висарион, који би у историји остао

---

⁷⁷ Наумов, *Господствујуци класс*, 254-256, Mavromatis, *Fondation*, 16-20; Fine, *Late Medieval Balkans*, 218.

⁷⁸ Fine, *Late Medieval Balkans*, 154.

⁷⁹ Alberic, 950; *Acropolites*, 64, 72; Божилов, *Фамилијата*, 104.

⁸⁰ *Acropolites*, 64

⁸¹ Alberic, 950; Данчева-Василева, *България*, 152-153.

⁸² Дујчев, *Francescanesimo*, 396-398; Златарски, *История*, III, 426-427.

⁸³ Jackson, *Mongols*, 93; Papacostea, *Rumanians*, 229.

⁸⁴ Theiner, *VMNH*, I, 196-197, no.365.

непозната личност да није његовог моливдовула који се чува у Археолошком музеју у Софији,⁸⁵ као и новооткривеног натписа у цркви Св. Петра и Павла у Трнову, где је забележена његова смрт 20. септембра 1246.⁸⁶ Патријархова стремљења и проунијатска политика узимају се као могуће објашњење зашто му је име испуштено из спискова прелата бугарске цркве.⁸⁷

Свега неколико дана пре патријарха умро је и Калиман. Према Акрополиту, кружиле су две верзије о узроцима његове смрти – према једној она је наступила услед природних узрока, а према другој, од тровања.⁸⁸ Неки историчари претпостављају да је млади владар страдао као жртва обрачуна две групације, сконцентрисане око старе бугарске аристократије и присталица царице Ирине, грчке супруге Ивана Асена II. Промена на престолу би у том случају била државни преврат, али ћутање извора спречава доношење закључака, како о карактеру збивања, тако и о њиховим евентуалним учесницима.⁸⁹

Калимана је наследио полубрат Михаило, син Ивана Асена II из брака са Ирином.⁹⁰ Нови владар је такође био малолетан у тренутку седања на престо. Он није био старији од осам година и уобичајено се претпостављало да је полуге власти држала његова мајка. Као доказ њеног значаја узимане су представе човека и жене на сребрним новчићима, са натписом **ч. ерина ч. миѡаил**.⁹¹ Међутим, савремени истраживачи на основу више показатеља везују ове налазе за Михаила, сина Ивана Александра, или за Михаила III Шишмана.⁹² Мислило се и да портрет бугарског владара са женском особом у цркви арханђела Михаила у Костуру

---

⁸⁵ Ђорданов, *Корпус*, 130-131.

⁸⁶ Н. Овчаров - К Хаджиев, *Новооткритият Висарионов надпис от Велико Търново и събитията в България през 40-те г. на XIII в*, Векове 1-2 (1991) 24-27; Овчаров, *Приноси*, 7-12, 370-371.

⁸⁷ Димитров, *Отношения*, 153; *Средновековна България*, 58. (Љ. Андреев); Гюзелев, *Папството*, 152-153.

⁸⁸ *Acropolites*, 72-73.

⁸⁹ Златарски, *История*, III, 428-430; Цанкова-Петкова, *Асеновци*, 139; Димитров, *Отношения*, 154; *История на България*, III, 266; cf. Божилов – Гюзелев, *История*, 502; Georgieva, *Byzantine Princesses*, 173.

⁹⁰ *Acropolites*, 60, 64; Мутафчиев, *История*, 99; Божилов, *Фамилията*, 106; Georgieva, *Byzantine Princesses*, 171.

⁹¹ Мушмов, *Монетите*, 71-72; cf. Дочев, *Монети*, 89.

⁹² В. Пенчев, *Колективна монетна находка (XIV в.) от с. Тишевица*, Нумизматика 2 (1983) 15-41 / 3 (1983) 27-43; Авдев, *Монетната система*, 125-129.

осликава њега са мајком,⁹³ али је изван сваке сумње установљено да је приказана женска особа Михаилова супруга Ана, ћерка господара Мачве Ростислава Михаиловића.⁹⁴ Једини сигурни подаци о Ирени током синовљеве владавине јесу Акрополитов извештај који помиње њен боравак у Солуну код брата на самом крају 1246,⁹⁵ као и њен помен у синодику бугарске цркве.⁹⁶ Постоји и мишљење да је врховна власт током Михаилове владавине била сконцентрисана у рукама севастократора Петра.⁹⁷ Обе личности су свакако имале одређеног уплива на државну политику царства у Трнову, али се пресудност њихове улоге и снага њиховог утицаја не може прецизно одредити.⁹⁸

Михаило Асен се у натпису из цркве у селу Батошево титулише као *велики цар, син великог цара Асена и унук цара Асена старог*.⁹⁹ Такође, он је по византијском узору и можда под утицајем своје мајке, узео епитет **БАГРОРОЖДЕН** (порфирогенит), како показује натпис уклесан 1252. године у манастиру провадијског села Ројак.¹⁰⁰ Њега је носио још један Михаило (**МихаилѢ профирородиѢмѢ**), син Константина Тиха и Марије.¹⁰¹ Истицање “рођења у пурпуру” осликава настојања да се учврсти царски положај и централна власт. Она ће још више доћи до изражаја у време Константина Тиха, првог бугарског владара приказаног по византијском моделу са жезлом у десној руци (представа из Бојанске цркве).¹⁰² Међутим, за разлику од оних у српској држави, прилике које су обележиле владавину Михаила Асена и његових наследника нису погодиле фактичком јачању централне власти. Спољни притисак од Никеје уочљив је чак и у формалним елементима, попут редуковања титулатуре бугарских владара из

⁹³ Божилов, *Българите*, 156-159; Цанкова-Петкова, *Асеневици*, 144; cf. Атанасов, *Инсигниите*, 152.

⁹⁴ Г. Суботић, *Портрет непознате бугарске царице*, Зограф 27 (1998-1999) 93-102.

⁹⁵ *Acropolites*, 82-83; ГИБИ, VIII, 281-282. (Теодор Скутариот)

⁹⁶ Синодик/Попруженко, 88; Georgieva, *Byzantine Princesses*, 172.

⁹⁷ И. Лазаров, *Управлението на Михаил II Асен и Ирина Комнина (1246-1256)*, Векове 2 (1984) 12-19.

⁹⁸ Cf. Цанкова-Петкова, *Асеневици*, 139.

⁹⁹ Дуйчев, *Книжнина*, 278; *Altbulgarische Inschriften*, 23.

¹⁰⁰ А. Маргос, *Средновековни български надписи при с. Рояк, Провадијско*, Български език 26/4 (1976) 299; *Altbulgarische Inschriften*, 119; *Литература и книжнина*, 201, 311. (Б. Николова)

¹⁰¹ Дуйчев, *Книжнина*, 279; *Литература и книжнина*, 197; Бакалов, *Владетел*, 226.

које је избачен спомен *цара Грка*, уведен након велике победе на Клокотници 1230. године и последњи пут посведочен у Михаиловом уговору са Дубровником.¹⁰³

Јован III Ватац није оклевао да искористи Калиманову смрт. Он је најпре повео војску на Сер, који им је предао бољарин Драгота. Никејске снаге су потом освојиле Мелник, Стоб, Велбужд, Скопље, Прилеп, Овче Поље, као и Станимаку и Цепину у Тракији, померивши границу све до реке Марице. Убрзо је закључен уговор којим су Ватацу признати сви преузети поседи, а он се обавезао да неће ширити своја освајања даље.¹⁰⁴ Никејска експанзија је затим усмерена на Солун, као и на поседе Латинског царства. Грци су током 1247. године преотели Мидију, Цурулон и Визју,¹⁰⁵ служећи се при томе савезничким одредима Бугара и Кумана. Ови последњи, претпоставља се из састава бугарске војске, према једној савременој преписци су починили нарочито тешка пустошења, узевши у робље око 20.000 људи.¹⁰⁶

Бугарска држава се тако војно ангажовала изван својих граница, али је то била слаба надокнада за територијалне губитке које је претрпела. Она се у исто време суочила са обновљеним угарским тежњама у Подунављу. По узору на своје претходнике, Бела IV је од 1246. године почео да се титулише као *rex Bulgariae*.¹⁰⁷ Он је привукао део избеглих Кумана у Панонију, а 1247. је у северинској земљи населио Јовановце, чија је обавеза била да у случају рата са Грцима, Бугарима и Куманима учествују са трећином својих целокупних снага.¹⁰⁸ Средином XIII века кључну улогу у угарским односима са Бугарском и по свој прилици Србијом,

---

¹⁰² Атанасов, *Инсигниите*, 155-156.

¹⁰³ Даскалова – Райкова, *Грамоти*, 29-30; Бакалов, *Владетел*, 224; Гюзелев, *Българското царство*, 122.

¹⁰⁴ *Acropolites*, 73-78; ГИБИ, VIII, 278-281. (Теодор Скутариот); Златарски, *История*, III, 430-435; Мугафчиев, *История*, 99-100; И. Билярски, *Към въпроса за административното устройство в източна Македония около средата на XIII век*, ИП I (1993) 88-95; Плјакoв, *Мoуeннe Struma*, 64-65.

¹⁰⁵ *Acropolites*, 85; ГИБИ, VIII, 283. (Теодор Скутариот)

¹⁰⁶ D. Polemis, *A manuscript note of the year 1247*, *Byzantinische Forschungen* 1 (1966) 270-271; В. Гюзелев, *Средновековна България*, 93-94; Данчева-Василева, *България*, 158-159.

¹⁰⁷ Endlicher, *Monumenta Arpadiana*, 471; CDAC, XII, 207.

¹⁰⁸ DRH B, 5; DRH D, 23.

играо је син кнеза Михаила Черниговског – Ростислав,¹⁰⁹ ожењен Белином ћерком Аном.¹¹⁰ Ростислављеве претензије према Галицији уживале су тастову подршку. Међутим, тежак пораз код Јарославља, из кога се извукао неповређен једино захваљујући пожртвованости угарског маистра Лаврентија,¹¹¹ као и одлука његовог супарника, Данила Галичког, да своју судбину веже за Монголе окончали су покушаје утврђивања угарског мостобрана преко Карпата. (стр.63-64) Остајући титуларни војвода Галиције, он је као краљевски зет добио на управу Славонију, а потом и Мачву. Са титулом *Dominus de Machou*, Ростислав се први пут среће 28. јула 1254, а претпоставља да је овај наслов понео барем неколико година раније.¹¹²

Према устаљеном становишту у бугарској историографији, царство у Трнову је крајем четрдесетих (или почетком педесетих година) XIII века коначно изгубило Београд и Браничево.¹¹³ Страни истраживачи углавном сматрају да су две пограничне области прешле у угарске руке још током претходне деценије.¹¹⁴ О њиховој припадности након монголског продора могу убедљиво да посведоче извори на које смо се већ раније позивали. Београд и околна област су несумњиво били под угарском влашћу, како показују Рубрукове вести о заробљавању мајстора Гијома Бушеа у угарском граду *Белеграве* (стр.33-34).¹¹⁵ Међутим,

---

¹⁰⁹ О Ростислављевој раној каријери: Прокофјев, *Ростислав Михайлович*, 138-143; Ђ. Харди, *О пореклу мачванског "бана" Ростислава Михаиловича*, Споменица историјског архива Срема 2 (2003) 15-32.

¹¹⁰ ПСРЛ, II, col. 793-794.

¹¹¹ Fejér, *CD*, IV/3, 197-198.

¹¹² Fejér, *CD*, IV/2, 218. У повељи Беле IV из 1247. године којом поклања Северинску земљу Јовановцима, Ростислав се среће у својству сведока и са титулом *illustris Dux Galliciae et banus totius Sclauoniae*, Fejér, *CD*, IV/1, 454. Обично се претпоставља да је он непосредно затим добио Мачву, Харди, *Господари и банови*, 71-72. (са прегледом старијих мишљења)

¹¹³ Ников, *Българо-унгарски отношения*, 15; Ников, *Съдбата*, 131; Димитров, *Отношения*, 154-155; Петкова, *Nordwestbulgarien*, 58-59; *История на България*, III, 267.

¹¹⁴ Калић-Мијушковић, *Београд*, 58-59; Fine, *Late Medieval Balkans*, 157. Оне су вероватно биле под влашћу Ивана Асена II када је он дао Дубровчанима трговачке повластице, између осталих и у областима Београда и Браничева, Стојановић, *Повеље и писма*, I/2, 205; Даскалова – Райкова, *Грамоти*, 30. Међутим, већ 1231. епископија Браничево (*Brandusium*) помиње се као потчињена римокатоличком прелату Сирмијума што посредно сведочи о обнови угарске управе на овом подручју. Она је очигледно стајала у вези са походом који су Мађари тада предузели јужно од Дунава и дошли све до Видина, Theiner, *VMHN*, I, 103-104, no.179; Ников, *Видинското княжество*, 10; Ников, *Съдбата*, 129-130; V. Achim, *Structuri ecleziastice și politici confesionale în spațiul balcano-carpatic în secolul al XIII –lea*, Studii și Materiale de Istorie Medie 20 (2002) 125.

¹¹⁵ Rubruc/Wyngaert, 287.

царство у Трнову је задржало под својом контролом Браничево и десну обалу Дунава насупрот Турну-Северину, судећи по писму Беле IV папи из 1247. године, у коме се помиње да су Јовановци насељени у *суседству прекодунавских Кумана и Бугара*.¹¹⁶ Подела спорних територија “на равне части” је вероватно била последица привременог отопљавања угарско-бугарских односа уочи монголске инвазије.

Савез против рашког краља

Бугарско царство је 15. јуна 1253. године склопило савез са Дубровником, уперен против краља Уроша I. Непријатељство Републике св. Влаха према српској држави произилазило је из спора дубровачке и барске цркве (на чијем челу је од 1247. године био Јован Плано-Карпини), али и других економских и политичких разлога који су довели до Урошеве војне акције против града током лета 1252, када су Дубровчани морали да се откупе данком.¹¹⁷ Са друге стране, српско-бугарски односи су током прве деценије након монголског продора завијени у таму ћутања извора, па је тешко докучити шта је стајало иза анимозитета царства у Трнову према његовом западном суседу.¹¹⁸ Према једном мишљењу, Бугарска је овим савезом хтела да надокнади територијалне губитке које је претрпела од Никеје, а основни покретачки чинилац била је жеља да обнови свој утицај у Србији из времена Ивана Асена II.¹¹⁹ Наслућује се и да би евентуална српска подршка сепаратистичким тенденцијама у западним бугарским земљама могла да

---

¹¹⁶ Theiner, *VMHN*, I, 231, no.440.

¹¹⁷ Smičiklas, *CD*, IV, 499-500, 508, nos.435,442; *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451), item Joannis Gundulae (1451 - 1484)*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893, 91; ИСН, 346-348; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 16-18; Н. Фејић, *Један поглед на ратове Дубровника*, ИЧ 56 (2008) 127-128.

¹¹⁸ Два сребрна гроша нађена су у остави новца ископаној крај Гостивара 1925. године, са латинским натписом *Mihoelis Aseus* (sic!) на аверсу и поменом Св. Ђорђа на реверсу. Анализирајући их, Т. Герасимов је закључио да припадају цару Михаилу Асену. Он је установио снажне аналогije са српским нумизматичким налазима и закључио да су они ковани у Брскову, Т. Герасимов, *Нови монети на цар Михаил Асена*, Сборник в памет на проф. Петър Ников, София 1940, 84-90. Закључак о месту њиховог ковања је углавном прихваћен, али не и атрибуција која је, попут случајева других новчића раније приписиваних овом бугарском владару, спорна, cf. Авдев, *Монетната система*, 99.

¹¹⁹ Божилов, *България и Дубровник*, 86.

буде један од мотива.¹²⁰ Међутим, најизгледнијим се чини становиште према коме је у позадини непријатељстава лежало претходно српско учешће у угарским плановима против царства у Трнову.¹²¹

Уговорни савез је садржавао трговачке и политичке одредбе.¹²² Он је потврђивао привилегије ранијег договора склопљеног између Републике и Ивана Асена II, а Михаило је дао повластице дубровачким трговцима којима им је омогућио слободну трговину у царским и земљама које су припадале *севастократору Петру*.¹²³ Политички аспект уговора је ипак био наведен на првом месту. Дубровчани су се обавезали да неће пружати уточиште краљу Урошу и његовом роду, а преузели су на себе и да пруже помоћ у заузимању српских приморских градова и кастела. Бугарска је гарантовала постојеће границе Републике и поштовање привилегија дубровачке архиепископије у приморским крајевима.

Широку коалицију против Рашке нису чинили само Бугарско царство и Дубровник. Представници јадранског града су 22. маја 1254. године склопили два споразума са хумским жупаном Радославом. Првим споразумом, чији су гаранти били млетачки дужд и бугарски цар, они су се обавезали да ће поштовати старе уговорне односе између своје републике и Хума, а други је обавезивао Радослава, потписаног као клетвеника (вазала) угарског краља, да води рат против Уроша I и да буде у миру са бугарским царем.¹²⁴ Коалиција је била оформљена уз подршку

---

¹²⁰ Коледаров, *Географија*, 70.

¹²¹ Златарски, *Историја*, III, 436-437; cf. Цанкова-Петкова, *Асеновци*, 140.

¹²² Текст уговора објављен је у више наврата: Miklosich, *MS*, 35-40; Стојановић *Повеље и писма*, I-2, 206-212; Божилов, *България и Дубровник*, 119-131.

¹²³ Личност севастократора Петра позната је само из текста споразума Бугарске и Дубровника. По свој прилици је заузимао истакнуту улогу у регентству за време Михаиловог малолетства. Његове области вероватно су биле у западној Бугарској, Ников, *Българо-унгарски отношения*, 15; Божилов, *Фамилијата*, 112-113; Божилов, *България и Дубровник*, 99. У новије време је без убедљивије аргументације предложено становиште да су оне обухватале крајеве у североисточној Бугарској, cf. Николов, *Владения*, 62. Петар је можда био супруг Ане – Теодоре, ћерке Ивана Асена II, Божилов, *Фамилијата*, 113; Божилов, *България и Дубровник*, 98-99. Постоји могућност и да му је припадао печат који се чува у Археолошком музеју у Софији, са натписом *Петар, ипикерниј братучед царев*. У том случају, печат би морао потицати из времена пре него што је он добио титулу севастократора, Йорданов, *Корпус*, 140.

¹²⁴ Miklosich, *MS*, 42-45; *Зборник*, 205-209.

Венеције, чија је влада активно подржавала свог штићеника – Републику Св. Влаха.¹²⁵

До бугарског напада на српске земље је дошло највероватније тек током 1254. године.¹²⁶ Неколико година касније, у Урошевој даровници манастиру на Лиму, помиње се да су нападачи спалили цркву Светог Петра, опљачкали ризницу и узели црквене посуде, као и повељу коју је још Стефан Првовенчани издао манастиру.¹²⁷ Ратно стање није дуго потрајало. Дубровчани су били принуђени да затраже мир, који је и склопљен крајем августа 1254,¹²⁸ а до српско-бугарског измирења свакако је дошло недуго након тога. Смрт Јована III Ватаца 3. новембра 1254. године отворила је царству у Трнову прилику да на другој страни поравна старе рачуне.¹²⁹ Иако се углавном претпостављало да је до српско-бугарског измирења дошло уз посредовање никејског владара,¹³⁰ много је извесније да су одлучујућу улогу одиграле активности мачванског бана Ростислава Михаиловића и притисак угарске круне.¹³¹

---

¹²⁵ Потписник споразума са царством у Трнову је на дубровачкој страни био кнез Марсилио Ђорђи, који је током 1240-1244. обављао високу дужност млетачког баила у Тиру и Акри, I. Đurđev, *Rapporti fra Venezia e Bulgaria nel Medioevo*, Venezia e il Levante fino al Secolo XV, ed. A. Pertusi, Firenze 1972, 251; Божилов, *България и Дубровник*, 100-101. Познији дубровачки историчар Јуније Рестић пише о Ђорђијевом постављењу за дубровачког кнеза 1252. године и његовим тадашњим преговорима са српским краљем у својству млетачког изасланика, *Chronica Ragusina Junii Resti...*, 90. Андрија Дандоло истиче његове тадашње преговоре са Корчуланима у којима је снажно заступао млетачке интересе, *Andreae Danduli Chronica*, 305.

¹²⁶ Станојевић, *Догађаји*, 196.

¹²⁷ **Вѣ дни кралеѣства ми всѣми землами отъчаства ми, грѣхъ ради моих изидоше Бѣугаре и поплѣнише цркъвь свѣтаго апостола Петра въ Лимоу, и възеше ризницѣу и съсоуди цркъвник и кроуцоволь златопечѣтни что беше записаль отць ми своемоу стрицоу, великомуу кнезоу хълмскомуу Мирославоу, а моемоу дѣдоу, Стојановић, *Хрисовуљи*, 8; Новаковић, *Законски споменици*, 593-594. Понегде се у литератури може срести податак да су у бугарском нападу на Рашку учествовали и кумански одреди (нпр. Лиречек, *Историја Срба*, I, 179; *История на България*, III, 268.), које, судећи по једином сачуваном извору о овим догађајима, нема упориште.**

¹²⁸ Стојановић, *Повеље и писма*, I/1, 18-21, nos. 21,22; cf. Smičiklas, *CD*, IV, 572-573, no.499.

¹²⁹ *Acropolites*, 103.

¹³⁰ Лиречек, *Историја Срба*, I, 179; Златарски, *Отношения*, 85; Златарски, *История*, III, 444-445; Мутафчиев, *История*, 101-102; Цанкова-Петкова, *Асеневици*, 142.

¹³¹ Станојевић, *Догађаји*, 196. У литератури се среће становиште да је у време бугарско-дубровачког споразума и краљ Бела IV гајио непријатељске намере према Србији. Као показатељи узимају се акција угарског краља у Босни током 1253. године и држање хумског жупана Радослава који се представљао као његов клетвеник. Међутим, Белина агресивна политика у региону била је потпуно независна од планова друге стране против Србије, па ни угарски подухват против Босне не може да указује на непријатељство према држави краља Уроша, Станојевић, *Догађаји*, 197-198;

О тадашњем угарско-рашком зближењу остало је више посредних трагова, попут присуства снажних угарских сфрагистичких утицаја на печату Урошеве повеље манастиру на Лиму.¹³² Ипак, најважнији показатељ је брак краља Уроша и Јелене *од рода фрушкога и од царског племена*,¹³³ који је склопљен крајем четрдесетих или почетком педесетих година XIII века, судећи по узрасту њихових синова Драгутина и Милутина.¹³⁴

Није потребно на овом месту набрајати све хипотезе о пореклу краљице Јелене,¹³⁵ већ је довољно задржати се само на последњој и најубедљивијој, коју је изнео Г. Мекданијел. Према њему, Јелена је била ћерка војводе Срема Јована Анђела, сина угарске принцезе Маргарете и византијског цара Исака II Анђела (1185-1195).¹³⁶ Хипотеза се заснива на низу изворних података према којима је Јован био ожењен Матилдом од Вијандена, блиском сродницом породице Куртене која је владала у Константинопољу. Из овог брака се родила Марија, сестра српске краљице и супруга Анселма *де Шора (de Chau, de Chours)* генералног викара анжујске Албаније.¹³⁷ Два кључна документа у прилог њеном поткрепљењу настала су током 1253-1254. године и потичу из папске канцеларије. Оба упућују на брак Марије и Анселма *де Кеу*; у првом се помиње Маријина мајка – Матилда од Пожеге, ћерка грофице од Вијандена (*inter Anselmum de Keu ac*

Станојевић, *Краљ Урош*, 31-32. Такође, хумски жупан је формално признао врховну угарску власт, али се угарски краљ не јавља као гарант његовог споразума са Дубровником, што би било природно очекивати у случају да је он следио угарску политику, већ су то млетачки дужд и бугарски цар.

¹³² Мошин, *Повеља*, 29-32.

¹³³ Данило/Даничић, 8; Данило/Мирковић, 10.

¹³⁴ Јиречек, *Историја Срба*, I, 181; ИСН, 348, n.14. (С. Ћирковић)

¹³⁵ Према Георгију Акрополиту краљ Урош је био зет угарског краља, *Acropolites*, 127. На идентичан начин Јеленино порекло бележе и Карловачки родослов и његови преписи из XVI века, Стојановић, *Родослови*, 28-29. Њу и њену сестру Марију, Карло I Анжујски назива *својим предрагим рођакама* (*consanguinea nostra charissima, affinis nostra carissima, etc.*), *Acta Albaniae*, I, 140-141, no.470; Макушев, *Архивы*, 31; Раčki, *Rukopisi*, 218-219. Писац *Троношког родослова* сматрао је ћерком латинског цара Балдуина II (*Троношки родослов*, 49), али су старији истраживачи убедљиво показали неодрживост ове тезе, Wertner, *Königlichen Nemanjiden*, 557-558; Ч. Мијатовић, *Ко је краљица Јелена?*, *Летопис МС 217* (1903) 9-10. Међутим, остало је уверење да би њено порекло требало тражити међу франачком властелом у Грчкој, Јиречек, *Историја Срба*, I, 181-182.

¹³⁶ О Јовану Анђелу: Ћирковић, *Земља Мачва*, 5; Харди, *Господари и банови*, 70. (са наведеном литературом)

¹³⁷ G. McDaniel, *On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena*, *Ungarn-Jahrbuch* 12 (1982/1983) 43-50.

Mariam, natam Matildis dominae de Posaga, natae comitissae Viennensis), а у другом њен отац Калојован, односно Јован Анђео (...*Maria, nate quondam Calojohanni*).¹³⁸

Разматрајући породично име *de Keu*, Мекданијел је помишљао на везу са градом Баноштором (Keu, Kewe),¹³⁹ али је тумачење неуубедљиво у светлу чињенице да не постоји ниједна племићка породица чији би се назив или порекло могло повезати са овим местом. Око личности Маријиног супруга може се понудити сасвим друго решење које су, упркос својој очигледности, старији ауторитети без аргументације одбацили.¹⁴⁰ Наиме, ради се о Анселму де Кајоу, *бајју* Латинског царства.¹⁴¹ Он је након пада Цариграда 1261. године пребегао у Италију, а осам година касније поменут је у једном анжујском документу као коморник Царства (*nobilis Anselino de Cazeu, camerario Imperii Romanie*), који ужива право на територије у *Романији*, тренутно под контролом шизматика.¹⁴²

Потврду истоветности Анселма де Кајоа / *de Keu / de Chau* пружају извори неоспорне веродостојности. Угледник Латинског царства био је из пикардијске области Понтије (*Anselmus de Kiev, de Pontivo natus...*),¹⁴³ а у картулару опатије Домартен из овог краја остале су забележене две даровнице које је 1277. године издала *Марија, удовица Анселма де Кајоа, великаша и коморника Латинског царства*, заједно са својим сином који се такође звао Анселм.¹⁴⁴ Подаци из домартенских докумената су у складу са чињеницом да је Анселм *де Шор*

---

¹³⁸ *Les registres d'Innocent IV publiés ou analysés d'après les manuscrits originaux du Vatican et de la Bibliothèque nationale*, ed. É. Berger, III. Paris 1897, 289, 351, nos. 6862, 7178.

¹³⁹ По питању идентификације племићке куће *де Шор*, изношене су и друге хипотезе, cf. Мијатовић, *Ко је краљица Јелена?*..., 21-22; Жиречек, *Историја Срба*, I, 182.

¹⁴⁰ Жиречек, *Историја Срба*, II, 265, n.69; cf. Geanakoplos, *Pelagonia*, 139, n.18.

¹⁴¹ Анселм је испрва био ожењен Евдокијом, ћерком никејског цара Теодора I Ласкариса, а током малолетства Балдуина II и за време његовог путовања по Европи, управљао је Царством као регент. Том приликом није успео да спречи никејски поход на градове у околини Константинопоља 1247. године, *Acropolites*, 41, 85; *Alberic*, 911; Longnon, *Empire Latin*, 180, 185-186.

¹⁴² C. Minieri Riccio, *Brevi notizie intorno all'archivio Angioino di Napoli*, Napoli 1862, 98; cf. Geanakoplos, *Pelagonia*, 139, n.18. Забележене варијанте презимена *де Кајо* укључују *Caeu*, *Caheu*, *Chaeu*, *Kaeu*, *Caen*, итд, Villehardouin/de Wailly, 484. (индекс)

¹⁴³ *Alberic*, 911.

¹⁴⁴ **Nous Marie de Kaieu jadis fame monseigneur Ansel de Kaieu, grant baron et camberlenc de l'empereur de Constantinoble, et Anseaus, leur fils...faisons savoir, etc... l'an de l'incarnation nostre seigneur mil CC LXXVII, el mois de juing...**, Прва даровница је датована месецом, а друга и даном – 11. јуном 1277. године ("**l'endemain du jour Saint Barnabe l'apostre**"), *Cartulaire du comté de Ponthieu*, ed. E. Prarond, Abbeville 1897, 277, 278, nos. 212,213.

преминуо нешто пре 12. априла 1274. године,¹⁴⁵ и развејавају сваку сумњу да је он, после свог првог брака са никејском принцезом Евдокијом, ступио у други са Маријом. Узимајући у обзир Мекданијелова разматрања, паралелни бракови Јелене и Марије са рашким краљем и другим човеком Латинског царства отварају нова питања угарских стремљења на европском југистоку почетком друге половине XIII века. Ипак, она излазе из оквира задате теме и треба их оставити за неку другу прилику.

Устоличење бугарског владара српског порекла

Користећи се смрћу Јована III Ватаца, бугарске снаге су крајем 1254. године упале у родопске пределе и заузеле низ градова: Станимаку, Перистицу, Цепину и друге.¹⁴⁶ Сазнавши за непријатељске покрете, Теодор II Ласкарис је спремно реаговао и пребацио се са својим снагама на европско тло. До битке је дошло на Марици; бугарска војска је под притиском непријатеља одступила у дивљем повлачењу и сам њен заповедник је био рањен. Никејске снаге су тако успеле да пре краја 1255. поврате већи део изгубљених поседа, изузев Цепине.¹⁴⁷ Исте године је одлучио да се поново одметне и великаш Драгота, који је Мелник и околне градове превео под власт Никеје. Судећи по Акрополитовим речима, његов покрет је био подстакнут превасходно личним амбицијама и био је убрзо угушен.¹⁴⁸

Бугарски владар је наредне године поново покренуо војне операције, сакупивши овај пут и кумански корпус (*Σκυθικὸν στρατεύμα*) од 4.000 људи.¹⁴⁹ Они су опљачкали насеља око Димотике и изненадили генерале Манојла Ласкариса и Константина Маргарита, који су се оглушили о царска наређења и кренули у

---

¹⁴⁵ *Acta Albaniae*, I, 89, no.308.

¹⁴⁶ *Acropolites*, 107-109; ГИБИ, VIII, 286. (Теодор Скутариот). За идентификацију освојених градова: *Acropolites/Macrides*, 282.

¹⁴⁷ *Acropolites*, 109-114; ГИБИ, VIII, 286-288. (Теодор Скутариот); Златарски, *Историја*, III, 447-451; Божилов-Гюзелев, *Историја*, 505-506.

¹⁴⁸ *Acropolites*, 114-117; ГИБИ, VIII, 288-289. (Теодор Скутариот); Златарски, *Историја*, III, 452-453; Муџафчиев, *Историја*, 103; Рљаков, *Moyenne Struma*, 65-67.

¹⁴⁹ *Acropolites*, 125.

потеру за њима. Номадски ратници нису ступили у отворени окршај, већ су из даљине убијали стрелама ромејске коње и “правећи од коњаника пешаке”, натерали су противника у бекство. Манојло је успео да побегне у Хадријанопољ, али други заповедник није имао толико среће. Кумани су га заробили и предали Бугарима уз откуп.¹⁵⁰

Теодор II је обавио припреме у кратком временском року, кренуо у сусрет нападачима и натерао их у бег недалеко од Визје.¹⁵¹ Скутариот на овом месту додаје да су најважнију улогу у бици одиграли Георгије Нестонг и Куманин Клеопа.¹⁵² Страх од противничке снаге ускоро је принудио Бугаре на тражење мира, а приликом преговора је главну реч на бугарској страни водио “руски господар” Ростислав Михаилович.¹⁵³ Иако је њихов предводник био обдарен бројним поклонима, Бугари су били принуђени да прихвате тешке услове, који су се сводили на предају Цепине и враћање на пређашњу границу.¹⁵⁴ Склапање тзв. *Регинског мира* крајем јуна – почетком јула 1256. године представљало је тежак неуспех бугарских власти.¹⁵⁵ Михаила је недуго затим мучки убио његов братучед Калиман, како тврде Акрополит и извесни Јерменин Аракел који се тада обрео у Трнову.¹⁵⁶

Калиман II је као блиски сродник убијеног владара (вероватно син севастократора Александра, брата Ивана Асена II)¹⁵⁷ поседовао права на престо, али насилни чин који је пратио његово устоличење није наишао на подршку. Он се стога оженио удовицом свог претходника.¹⁵⁸ Традиционална историографија је и

---

¹⁵⁰ *Acropolites*, 125-126; ГИБИ, VIII, 293. (Теодор Скутариот); cf. *Akropolites/Macrides*, 302, n.7.

¹⁵¹ *Acropolites*, 126.

¹⁵² ГИБИ, VIII, 294. (Теодор Скутариот)

¹⁵³ Ников, *Българо-унгарски отношения*, 60-61; Прокофьев, *Ростислав Михайлович*, 149-150.

¹⁵⁴ *Acropolites*, 126-127; ГИБИ, VIII, 294. (Теодор Скутариот); *Theodori Lascharis epistulae*, 280; И. Илиев, *Регинският мирен договор и средновековният град-крепост Цепена*, ИП 3-4 (2000) 205-214.

¹⁵⁵ Божилов – Гюзелев, *История*, 522, n.62; *Akropolites/Macrides*, 304-305, n.3.

¹⁵⁶ *Acropolites*, 152; ГИБИ, VIII, 298. (Теодор Скутариот); Margos, *Deux Sources*, 295. У јерменској преписци догађај је датван 707, одн. 1258. годином. Хронологија је померена за годину дана.

¹⁵⁷ Божилов, *Фамилијата*, 113-114.

¹⁵⁸ *Acropolites*, 152; ГИБИ, VIII, 298. (Теодор Скутариот); Прокофьев, *Ростислав Михайлович*, 150; Божилов - Гюзелев, *История*, 508.

у овом чину видела узурпацију,¹⁵⁹ али постоји и мишљење да је брак био склопљен уз Ростислављеву подршку и сагласност, односно да је требало да послужи јачању угарског утицаја у Трнову.¹⁶⁰ Какве су заиста биле Ростислављеве намере може се само делимично назрети из следећих догађаја. Он је са војском похитао у Трново и преузео своју ћерку. Још пре тога, Калиман II, владар са најкраћом владавином у историји Другог бугарског царства, био је убијен у бекству.¹⁶¹

Власт је преузео његов сродник Мичо (пуно име Михаило или Димитар),¹⁶² који је био ожењен ћерком Ивана Асена II.¹⁶³ Није познато да ли је он учествовао у уклањању Калимана II или је сео на престо као најближи сродник династије која је остала без директних мушких потомака.¹⁶⁴ Међутим, извесно је да ни његова владавина није дуго потрајала, пошто је Мичо био принуђен да напусти Трново, док је криза у бугарским земљама ескалирала у отворени грађански рат између њега и новог претендента – Константина Тиха. Избијање сукоба су спремно искористили стари противници Трновског царства – Балдуин II и Венеција, чија је флотила од 10 галија на челу са Ђакомом Дором ограбила Месемврију и из ње однела мошти св. Теодора Стратилата.¹⁶⁵

Иза Мича је остало је више монета са царском титулом и представом св. Николе, кованих у неком од његових средишта у североисточној Бугарској

---

¹⁵⁹ Ников, *Българо-унгарски отношения*, 65-66; Прокофьев, *Ростислав Михайлович*, 150; Petkova, *Nordwestbulgarien*, 60-61.

¹⁶⁰ С. Тодорова, *Дъщерята на Ростислав Михайлович и събитията в България от средата на XIII век*, ИП 2 (1989) 52-57; Georgieva, *Byzantine Princesses*, 176.

¹⁶¹ *Acropolites*, 152; ГИБИ, VIII, 298. (Теодор Скутариот).

¹⁶² Традиционално се прихвата име Димитар, Ников, *Българо-унгарски отношения*, 52-54; Златарски, *История*, III, 471; Божилов, *Фамилијата*, 111. Међутим, на тумачење имена као деминутива од Михаило (cf. Мутафчиев, *История*, 105.) недавно се вратио и Димитров, *Отношения*, 160sq. Што се тиче читања Мицо или Мичо, друга форма је несумњиво правилна, судећи по његовом делимично сачуваном печату са натписом **Мичѣ црь**, Йорданов, *Корпус*, 113.

¹⁶³ *Pachymeres*, I, 349; *Pach./Faller*, II, 448-449; *Gregoras*, I, 60. Његова супруга је вероватно била Марија, ћерка Ивана Асена II и Ирине Комнине, односно сестра Михаила II, Божилов, *Фамилијата*, 110-111. Акрополит Калимановог наследника не спомиње.

¹⁶⁴ Божилов - Гюзелев, *История*, 509.

¹⁶⁵ P. Riant, *Exuviae sacrae Constantinopolitanae*, I, Genevae 1877, 157; *Andreae Danduli Chronica*, 308; ЛИБИ, IV, 263-265; Fine, *Late Medieval Balkans*, 171; В. Гюзелев, *Нови данни за историята на България и град Несебър през 1257 г.*, Векове 3 (1972) 10-16; *Градове и крепости*, 337-338. (В. Гюзелев)

(Преслав, Ловеч, Месемврија?),¹⁶⁶ као и печатни прстен, нађен у месту Калето, недалеко од Шумена и Плиске.¹⁶⁷ Он је очигледно задржао власт над источним и североисточним деловима земље, одакле је пружао отпор све до око 1263. године.¹⁶⁸ Тада је одлучио да преда Месемврију Византинцима, а заузврат је од Михаила VIII Палеолога добио земљу у Малој Азији око Скамандра. Осим тога, византијски владар је своју ћерку обећао за његовог најстаријег сина Ивана.¹⁶⁹ Још раније, вероватно током 1258. године, Константин Тих се оженио Ирином, ћерком Теодора II Ласкариса. Брак је имао за циљ учвршћење легитимитета новог бугарског владара, јер је Ирена са мајчине стране била унука Ивана Асена II.¹⁷⁰ То је била најважнија интензивне матримонијалне политике према бугарским земљама која је између 1257 и 1282. довела до склапања чак пет династичких бракова, од укупно девет познатих у историји бугарско-византијских односа током целог средњег века.¹⁷¹

Пахимер наводи да је Константин родом *био упола од Срба* (ἐκ Σερβων ἕξ ἡμισείας τὸ γένος ἔχοντα), а Акрополит да је био *син Тихов*.¹⁷² Бугарски владар у повељи манастиру Св. Ђорђа код Скопља помиње међу претходним ктиторима *светог Симеона Немању деда царству ми*,¹⁷³ док се његов братучед, севастократор Калојан назива унуком краља Стефана Првовенчаног у свом

---

¹⁶⁶ И. Ђорданов, *Монетосечене на Мичо Асен (1256-1263) във Велики Преслав*, Нумизматика, 4 (1981) 21-42; Дочев, *Монети*, 70-71; С. Димова, *Сякъл ли е монети цар Мицо Асен в Месемврија?*, *Проблеми на изкуството* 1 (2004) 56-58; Н. Митев, *Оце веднъж за монетосеченето на Мичо Асен*, *Историкии 4 - Научни изследвания в чест на проф. дин Иван Карайотов по случай неговата 70 годишнина*, Шумен 2011, 207-211.

¹⁶⁷ Ђорданов, *Корпус*, 113-114.

¹⁶⁸ Златарски, *История*, III, 492-493; Петров, *Отношения*, 559-562; Fine, *Late Medieval Balkans*, 176. За нешто раније датовање, с. 1261: Божилов, *Фамилијата*, 111.

¹⁶⁹ *Pachymeres*, I, 349-350; Pach./Failler, II, 448-451.

¹⁷⁰ *Acropolites*, I, 152; ГИБИ, VIII, 298. (Теодор Скутариот); *Pachymeres*, I, 349; Pach./Failler, II, 448-449; Златарски, *История*, III, 476-477; Ников, *Българо-унгарски отношения*, 36; Божилов, *Фамилијата*, 115; Georgieva, *Byzantine Princesses* 177.

¹⁷¹ Georgieva, *Diplomatic Marriages*, 122.

¹⁷² *Acropolites*, I, 152, 154; Pach./Failler, II, 450-451; cf. Gregoras, I, 60.

¹⁷³ Даскалова – Райкова, *Грамоти*, 31. Ова повеља, конвенционално названа *Виргинском*, изазвала је у науци бројне спорове око њене аутентичности, Иванов, *Български старини*, 578-581; лит. у Даскалова – Райкова, *Грамоти*, 8-9.

киторском натпису из Бојанске цркве крај Софије, уклесаном 1258/9.¹⁷⁴ Њему је можда припадао печатни прстен са натписом **КАЛОЈАНОВ ПРЪСТЕНЪ** који се данас чува у Историјском музеју у Великом Трнову.¹⁷⁵

Много радова је написано на тему порекла Константина Тиха (и севастократора Калојана), односно родбинских веза Немањића и Асена, али је утемељеност изведених закључака поражавајуће слаба. Уобичајено се претпостављало да су били повезани по женској линији и закључивало да би Константинова мајка могла да буде нека, по имену непозната кћер Стефана Немање, чије име није познато. Из хронолошких и генерацијских разлога се помишљало и на Немањиног сина Стефана као на Константиновог деду. Такође није искључивана ни веза по мушкој линији: име Константиновог оца је читано као скраћени облик од Тихомир, Тихота и сл. Даље је указивано на везу са извесним архонтом Јованом Тихомиром који се спомиње у актима Охридске архиепископије почетком XIII века, а преко њега и са Немањиним најстаријим братом [Тих]омиром.¹⁷⁶

Генеалогске везе бугарске и српске владарске породице остају недовољно расветљене, али је њихово истицање значајно из више разлога. Оно указује на нелегитимитет новог владара и његових сродника у Трнову који строго говорећи нису припадали династији Асена. Такође, оно упућује на успостављање добросуседских српско-бугарских односа крајем педесетих година XIII века.

---

¹⁷⁴ **ВЪЗЪДВИ ЖЕ СЪ ОУТ ЗЕМА И СЪЗДА СЪ ПРЕЧИСТЪТЪ ХРАМЪ.. ТЕЧЕНИЕМЪ И ТРОУДОМЪ И ЛЮБОВНАЖ МНОГОАЖ КАЛОЈАНЪ СЕВАСТОКРАТОРА БРАТЪЧАДА ЦРЪВА ВИДЪКЪ СЪТАГО СТЕФАНА КРАЛЪ СРЪБСКАГО...**, Такође, испод киторског портрета стоји **КАЛОЈАНЪ СЕВАСТОКРАТО[РЪ] И КИТОР[Ъ]**, В. Златарски, *Боянският надпис*, ГСУ 31 (1934-1935) 1-28; *Altbulgarische Inschriften*, 31, 35; *Литература и книжнина*, 202, 311. (Б. Николова); Божилов, *Фамилијата*, 114.

¹⁷⁵ И. Сотиров, *Проблемът за Калояновия пръстен и неговия притежател*, Годишник на Национални археологически музей 8 (1992) 341-364; Йорданов, *Корпус*, 139-140; *Altbulgarische Inschriften*, 187. За другачија мишљења о атрибуцији овог печата: Божилов, *Фамилијата*, 56-57.

¹⁷⁶ Унук Стефана Немање по женској линији: Јиречек, *Историја Срба*, I, 180, п.2; Златарски, *История*, III, 474, п.3; Мутафчиев, *История*, 105; Р. Грујић, *Када је Немањин унук по кћери, бугарски цар Константин Тих могао владати у скопској области?*, Гласник Скопског научног друштва 12 (1933) 272-273; Пурковић, *Принцезе*, 17-19; унук Стефана Првовенчаног: Nicol, *Despotate*, I, 183 п.2. Последње настојање да се утврди веза по мушкој линији: С. Пириватрић, *Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена "Тиха"*, ЗРВИ 46 (2009) 313-331. Било је и покушаја да се Калојан представи као син севастократора Александра, тј. унук Ивана Асена I, али они нису утемељени. Критика у: Margos, *Deux Sources*, 298; Божилов, *Фамилијата*, 114.

Стога се чини веома изгледном претпоставка да је Константин Тих приликом успона на трновски престо рачунао и на српску подршку.¹⁷⁷

Угарска експанзија у Подунављу

До првог српског војног продора у Македонију је дошло током 1257. године, али он није био усмерен против Бугарске која је ове области претходно изгубила, већ против Никеје.¹⁷⁸ Краљ Урош је наступио као савезник Епирске деспотовине и њеног владара Михаила II Анђела. Његов одред је прошао кроз Кичевску област, разбио локалног никејског заповедника који је, према Акрополитовом извештају са места догађаја, био далеко од познаваоца војне вештине. Остаци противничке војске били су потом опседнути у Прилепу.¹⁷⁹ Византијски писац не спомиње српско освајање Скопља, али је оно извесно на основу касније повеље краља Милутина манастиру Св. Ђорђа. У њој су као претходни ктитори поменути Константин Асен и краљ Урош, а манастир је изгубио део поседа *када Скопље беше одступило од нашег краљевства*, како се напомиње у документу.¹⁸⁰ Српска војска је под својом влашћу привремено држала Скопље и Кичево, које је убрзо и изгубила.¹⁸¹

---

¹⁷⁷ ИСН, 350. (С. Ћирковић); Димитров, *Македонија*, 116.

¹⁷⁸ Тешко је рећи какви су до тог тренутка били српско-бугарски односи у региону и каква је била природа српског утицаја. Уколико је хипотеза о повезаности Јована Тихомира и Константина Тиха основана, могло би се говорити о својеврсном мирном продору путем династичких и родбинских веза, Димитров, *Македонија*, 116. Не може се прихватити мишљење да је бугарска власт у скопској области опстала и после Регинског мира 1256, Р. Грујић, *Властелинство Светога Ђорђа код Скопља од XI-XV века*, Гласник Скопског научног друштва 1 (1925) 49. Мало је вероватна и друга хипотеза истог аутора – да је Константин Тих могао за кратко завладати Скопљем у време рата са Византијом 1265. и да је његова Виргинска грамота објављена управо том приликом, Грујић, *Када је Немањин унук...*, 272-273; cf. Петров, *Отношения*, 562-563. Писмо Теодора Ласкариса у коме се говори о повратку скопске области у пређашње стање (*Theodori Lascaris epistulae*, 281), указује да су бугарске снаге током ратних операција 1255-1256, краткотрајно преузеле контролу над северним делом вардарске долине, cf. Пириватрић, *Једна претпоставка...*, 325-326.

¹⁷⁹ *Acropolites*, 142,145-146; ГИБИ, VIII, 297-298. (Теодор Скутариот); Станојевић, *Краљ Урош*, 36-37; Nicol, *Despotate*, I, 160-166; Ферјанчић, *Србија*, 141-142; Р. Радић, *Георгије Акрополит и Срби*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 89-97.

¹⁸⁰ Стојановић, *Хрисовуљи*, 12-13; В. Мошин – Л. Славева – К. Илиевска, *Грамоти на манастирот Св. Георги — Горг Скопски, Грамота на крал Милутин*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I, Скопје 1975, 211.

¹⁸¹ Ферјанчић, *Србија*, 142-143.

Две године касније, дошло је до одлучујућег обрачуна између никејских снага и коалиције предвођене епирским деспотом, ахајским кнезом Виљемом II Вилардуеном и напуљским краљем Манфредом Хоенштауфеном, код Пелагоније¹⁸² Вести грчке и француске редакције Морејске хронике (састављене средином XIV века) говоре о учешћу 600 Срба у бици на никејској страни, заједно са 300 Немаца, 1.500 Мађара, једним одредом бугарске коњице, лаким коњаницима Куманима и Турцима, као и грчким стрелцима.¹⁸³ Оне се углавном узимају као назнака поновне промене стране српског владара, одбацивања савезништва са Епиром и приближавања Никеји.¹⁸⁴

Слабије су позната сведочанства још две редакције Морејске хронике – арагонске и тосканске. Прва (исписана око 1390. године) помиње долазак савезничке помоћи на челу са војводом Крањске коју је чинило по хиљаду Немаца и Срба, две хиљаде Мађара и четири хиљаде Кумана и Алана.¹⁸⁵ Према њеним наводима, распоред снага у бици је био следећи: на једном крилу су били Немци, на другом лака коњица Алана и Кумана, док су Срби и Угри ушли у бој као резерва.¹⁸⁶ Познија тосканска верзија Морејске хронике још је интригантнија по питању састава савезничке помоћи. Она говори о одабраним и ваљаним витезовима из Немачке, стрелцима из *Влашке* (Тесалије), пет хиљада стрелаца на

---

¹⁸² Longnon, *Empire Latin*, 223-230; Geanakoplos, *Pelagonia*, 101-118; Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, 47-59.

¹⁸³ *The Chronicle of Morea*, ed. J. Schmidt, London 1904, 236-238, 246 (vv. 3591, 3706); *Chronique de Moree*/Buchon, 121; Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, 65; Ферјанчић, *Србија*, 143-144.

¹⁸⁴ ИСН, 351; Ферјанчић, *Србија*, 144; J. Darkó, *Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts*, Weimar 1933, 17-19; cf. Geanakoplos, *Pelagonia*, 124-125, n.116; Острогорски, *Историја*, 420.

¹⁸⁵ **Et fizo venir duch de Quarantana con mil Alamanes & de Hongaria dos mil Hungaros & de Seruia mil sieruos & de Cumanos & Alanos quatro mil, & todas estas gentes tenia a su sueldo**, *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea*, ed. A. Morel-Fatio, Genève 1885, 54, cap. 244. Помен Алана по свој прилици је анахрон, а личност војводе од Крањске у Пелагонијској бици је сумњива. Иста личност – Δουκας των Καρεντάνων, спомиње се и у грчкој верзији морејске хронике у вези са овим догађајима, као и у бици код Таљакоца на Конрадиновој страни, *The Chronicle of Morea...*, 266-267, v.4021, 460-461, v.7103; Он се спомиње и у француској и тосканској редакцији хронике, иако не на челу ове војне помоћи, *Chronique de Moree*/Buchon, 130-131; Hopf, *Chroniques*, 443-444. Помен не може да се односи на тадашњег војводу Корушке и Крањске Улрика III од Шпанхајма (1246-1259), али је један члан ове грофовске породице, Бернард III, изгледа учествовао у неким пређашњим сукобима у Грчкој, К. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, Leipzig 1867, 282, n.95; Geanakoplos, *Pelagonia*, 124, n.116. Присуство главног лика у овом одељку извора тако би могло да поседује одређени историјски мотив.

¹⁸⁶ *Libro de los fechos...*, 59, 61, 62; cap. 264, 274, 277.

коњима које је послао краљ Србије, мноштву људи из Анадолије, укључујући пет стотина Турака и 10.000 царевих Кумана, стрелаца на коњима.¹⁸⁷ Према тосканском компилатору, бојни поредак је био састављен из два реда; на једном крилу напред су били Кумани, а иза њих Немци, док су на другом стајали Угри, а иза њих Срби и Бугари.¹⁸⁸ Посебну пажњу буди карактер српске војне помоћи – присуство стрелаца на коњима. Да ли би се на основу овог податка могло наслутити учешће куманских дошљака, насељених у српским земљама уочи монголске инвазије? Бројчани састав српског одреда наведен у тосканској редакцији је свакако претеран, а удаљеност овог извора од самих догађаја указује на опрез у интерпретацији податка.

Морејске хронике су у једном погледу свакако веродостојне. Оне чувају спомен на тадашње српско-угарске везе, које налазе потврду у хронолошки ближим изворима. Настављач Козме из Прага, као и једно писмо чешког краља Пшемисла II Отакара, помињу српско учешће у бици код Кројсенбруна 1260. године на угарској страни, заједно са одредима Руса, Татара, Кумана, Бугара и других народа.¹⁸⁹ Важно је и казивање Отакара из Гале (*ca.* 1265-1320.), који у својој *Римованој хроници Штајерске* преноси да је 1264. године, *краљ Србије*, заједно са *краљем Русије* (Данилом Галичким) и *краљем Мачве*, присуствовао свадби између краљевића Беле, млађег сина Беле IV и Кунигунде од

---

¹⁸⁷ **D' Alemagna vennero condutti a cavallo eletti e valenti, da Vallachia arcieri eletti e periti, e poi il Rè di Servia mandò m.v arcieri a cavallo...**, Краљу Србије је претходно упућен позив **che mandasse gente e che venisse in persona**, Hopf, *Chroniques*, 441. Позив је забележен и у француској редакцији, *Chronique de Moree/Buchon*, 121; cf. Станојевић, *Краљ Урош*, 38. (где се грешком наводи да је Урош лично учествовао у бици).

¹⁸⁸ Hopf, *Chroniques*, 443.

¹⁸⁹ **...adversus Belam et natum eiusdem Stephanum, Ungariae reges illustres, et Danielelem, regem Rusiae, et filios eius, et ceteros Ruthenorum ac Tataros, qui eidem in auxilium venerant et Boleslaum Cracoviensem et Lestkonem iuvenem, Lasiciae duces, et innumeram multitudinem inhumanorum hominum Comanorum et Ungarorum et diversorum Sclavorum, Sicularum quoque et Walachorum, Bezzerminorum et Hysmahelitarum, scismaticorum etiam, utpote Graecorum, Bulgarorum, Rusciensium et Bosnensium haereticorum**, *Annales Otakariani a. 1254-1278*, ed. D. Rudolf Köpke, MGH SS IX, Hannoverae 1856, 184-185; cf. Жиречек, *Историја Срба*, I, 182, п.110. Бројни поменути народи не осликавају историјске факте, већ анти-угарску пропаганду ширену са чешког двора. Татарско учешће је сумњиво, као и бугарско (чак и уколико се под *Бугарима* мисли на људе са подручја Видинске области), cf. Fine, *Late Medieval Balkans*, 173-174. Међутим, с обзиром на друге вести о српско-угарским контактима, присуство одреда рашког краља у бици код Кројсенбруна је много изгледније.

Бранденбурга.¹⁹⁰ Ростислав Михаиловић се упокојио пре 15. јула исте године,¹⁹¹ отприлике током маја-јуна,¹⁹² те није могао да присуствује овој свадби која се одиграла крајем септембра.¹⁹³ Вести аустријског хроничара ипак не треба због тога одбацити. Помен *краља Мачве* се несумњиво односи на неког од његових синова.

Претензије Ростислава Михаиловића према бугарским земљама се током педесетих година нису исказале само у успостављању родбинских веза са династијом Асена, и у његовим војним ангажовањима. Осликава их и једна његова повеља, у којој се он титулише као *dux Galaciae et imperator Bulgarorum*.¹⁹⁴ Ростислав се са титулом *војводе Бугара* спомиње и у низу чешких хроника, као и у делу Јана Длугоша.¹⁹⁵ Ови наводи осликавају његову фактичку власт над некадашњим бугарским областима Београда и Браничева, али и земљама око Видина.¹⁹⁶

Крајем исте деценије, у Подунављу је дошло и до директног ангажовања угарске круне. Магистар Чак је предузео један поход на бугарске земље, са циљем подршке Ростислављевим претензијама, или можда у жељи да се умеша у сукоб

---

¹⁹⁰ ...und der kunic von Râzen / und der kunic von Matschouwe / des selben hûsfrouwe / was ân underwint / kunic Wêlâns kind –/ und der kunic von Sirvîe, *Ottokars Österreichische Reimchronik*, ed. J Seemüller, MGH - Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt, V/1, Hannover 1890, 106, vv.8063-8067.

¹⁹¹ Theiner, *VMHN*, I, 273, no.500; Харди, *Господари и банови*, 72.

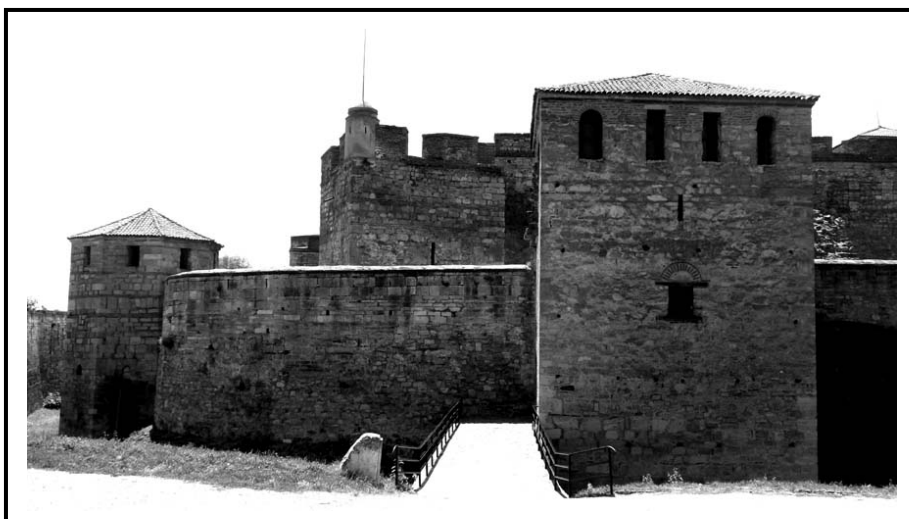
¹⁹² Прокофјев, *Ростислав Михайлович*, 154.

¹⁹³ *Annales Otakariani...*, 186-187, (склапање брака датовано у 26. септембар 1264.); *Hermani Altahensis Annales*, 403. (јесен 1264).

¹⁹⁴ *Codex diplomaticus domus senioris Comitum Zichy, de Zich et Vasonkeö*, I, ed. E. Nagy et al, Pest 1871, 5-6, no.8; Ников, *Българо-унгарски отношения*, 191. прил. 1; Прокофјев, *Ростислав Михайлович*, 150-151.

¹⁹⁵ **Hostislaus dux Bulgarorum** у *Annales Pragenses pars I a.1196-1278*, ed. D. Rudolf Köpke, MGH SS IX, Hannoverae 1856, 178; **Rostislav dux Bulgarie** у Неплаховој и Марињолијевој хроници из XIV века, *Fontes rerum Bohemicarum*, III, ed. J. Emler, Praga 1882, 474, 571; **Roscizlaus dux Bulgarorum**, *Ioannis Dlugossii Annales, lib. VII-VIII*, 134. У свим овим изворима, спомен је везан за брак његове ћерке Кунигунде и чешког краља Отакара II склопљен 1261, након битке код Кројсенбуна. Ростислављева друга ћерка Грифина, удата за пољског војводу Лешка Црног спомиње се у Длугошевом делу као **matrona Bulgariae orta**, *Ioannis Dlugossii Annales, lib. VII-VIII*, 262-263.

¹⁹⁶ Cf. Ников, *Българо-унгарски отношения*, 74-77, 110-111; Ников, *Съдбата*, 133; Fine, *Late Medieval Balkans*, 171-172; Димитров, *Отношения*, 166.

Сл. 5.

ТВРЂАВА “БАБА-ВИДА”, ВИДИН

ауторова фотографија

између Мича и Константина Тиха.¹⁹⁷ Бугари су потом (1260) извршили напад преко Дунава на Северински банат који је успешно одбио магистар Лаврентије.¹⁹⁸ Након што је Бела IV наредне године склопио мир са Отакаром II Пшемислом, уследио је нови угарски напад. Краљ и његов син су са војском прешли Дунав недалеко од Видина. Стефан V је напредовао низ реку, преузео тврђаву Лом и прешао реку Искар, опустошивши крајеве даље на југу, а одред коме је заповедао магистар Егидије стигао је све до капија Трнова.¹⁹⁹

Тако су почетком шездесетих година северозападне бугарске земље дошле у директну зависност од Угарске. Њима је у том тренутку управљао још један

---

¹⁹⁷ *Documente/Hurmuzaki*, 247-248; *CDP*, VI, 68, 105-107; Ников, *Българо-унгарски отношения*, 85-92; Димитров, *Отношения*, 166. Мишљења о томе да је овај угарски поход био уперен против бугарских земаља северно од Дунава (cf. Златарски, *История*, III, 489-490; Ангелов – Чолпанов, *Военна история*, 152.) нису одржива.

¹⁹⁸ Fejér, *CD*, IV/3, 196-200; *Documente/Hurmuzaki*, 315-317; Ников, *Българо-унгарски отношения*, 97-98; Димитров, *Отношения*, 170; Achim, *Banatul de Severin*, 45.

¹⁹⁹ Fejér, *CD*, IV/3, 60-62, 524-525; *CDP*, VI, 116, *Documente/Hurmuzaki*, 298-299, 341. Такође и повеља краља Ладислава IV из 1286. у којој се набрајају заслуге двојице браће у походу Стефана V када је угарска војска допрела до реке *Izker*, *Documente/Hurmuzaki*, 462-463. Према Никову, податак може да се односи само на ову експедицију, а не на касније походе угарског престолонаследника преко Дунава, Ников, *Българо-унгарски отношения*, 102-104; cf. *Градове и крепости*, 117. (А. Кузев); *История на България*, III, 272.

истакнути руски емигрант – Јаков Светослав.²⁰⁰ О његовом пореклу недвосмислено сведочи писмо кијевском митрополиту Кирилу, упућено уз бугарски превод Зонариног номоканона измољеног од трновског патријарха у првој половини 1262. године, а можда и 1269/70.²⁰¹ У њему стоји: *захваљујем ти за свету молитву преосвештени архиепископе све руске земље благодржавнога рода мојега, чији сам изданак и корен светих праотаца мојих.*²⁰²

Стефан V је слао Светославу и војску у помоћ против Грка (*contra Grecos in auxilium Zuetizlay misissemus*).²⁰³ Ова интервенција такође је највероватније била везана за унутрашњу ситуацију у Бугарској током последње фазе борбе између Мича, подржаваног од Византије и Константина Тиха.²⁰⁴ Лојалност господара Видина круни св. Стефана била је, међутим, само последица тренутног односа снага. Користећи унутрашње сукобе између Беле IV и његовог сина током 1264-1266,²⁰⁵ он се одметнуо и опустошио Северинску област.²⁰⁶ Одмах по окончању сукоба са оцем, Стефан V је предузео поход крунисан заузимањем Видина, а тадашњи напад је био усмерен и против централних бугарских земаља. Јаков Светослав, који је покушао да противтежу притиску угарске круне пронађе у зближењу са Трновом, био је принуђен да се поново врати под њено окриље.²⁰⁷

---

²⁰⁰ Ников, *Българо-унгарски отношения*, 106-107, 136-137.

²⁰¹ Уобичајено се узима ранија предложена датација овог тешко читљивог записа, Ников, *Българо-унгарски отношения*, 115, п.2. За познију се zaloжио Дуйчев, *Книжнина*, 354-355.

²⁰² И.И. Срезневский, *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках LXXXI-XC*, Записки Императорской Академии Наук 34 (1879) – приложение по.4, 11-13; Дуйчев, *Книжнина*, 64.

²⁰³ *CDP*, VI, 166-167; Ников, *Българо-унгарски отношения*, 203. О тадашњем походу Угара против Византинаца који буди пажњу самом чињеницом да две државе нису имале заједничку границу, постоји још неколико докумената у којима се спомињу заслуге разних великаша, Fejér, *CD*, IV, 344-345, 465-469; *Regesta*, II/1, 31,39,41; nos. 1861,1878,1886; Ников, *Българо-унгарски отношения*, 197-198, 200-201; Darkó, *Byzantinisch-ungarische Beziehungen...*, 27-35; Achim, *Banatul de Severin*, 48.

²⁰⁴ Ников, *Българо-унгарски отношения*, 126-128; Златарски, *История*, III, 507-508; Fine, *Late Medieval Balkans*, 176-177; Петров, *Отношения*, 563.

²⁰⁵ Engel, *Realm*, 106-107; Ников, *Българо-унгарски отношения*, 139-140.

²⁰⁶ *CDAC*, XII, 8; *Documente/Hurmuzaki*, 347-348; Ников, *Българо-унгарски отношения*, 202-203.

²⁰⁷ **Iste etiam civitatem Budum suo dominio subjugavit dominiumque Bulgarorum eo vivente sibi compulsit obedire**, *Simon de Keza*, 184. Fejér, *CD*, V/2, 124-125; Ников, *Българо-унгарски отношения*, 151-153, 197, 206-207.

Урош I је такође званично признао сизеренство угарске круне.²⁰⁸ Користећи грађански рат између Беле IV и Стефана V, а вероватно и заузетост угарских снага у операцијама против Бугара, и он је одлучио да се ослободи туђинске хегемоније. Отприлике крајем 1267, српске снаге запоселе су део мачванске бановине.²⁰⁹ Њоме је тада владао млађи Ростислављев син Бела, а угарски краљ је свом унуку послао помоћ на челу са пожунским комесом Стефаном. Током пролећа наредне године дошло је до битке у којој је српски краљ заробљен, заједно са представницима властеле и својим, по имену непознатим зетом.²¹⁰ Барјак противничке војске био је свечано донесен у Будим, где су се налазиле краљеве ћерке са својим супрузима, као и бројна страна посланства, на које је трофеј требало да остави снажан утисак. Међу њима су били изасланици Грка и Бугара, као и татарски гласници Вибар, Абачи и Там(г)ачи.²¹¹

Пораз и понижење на бојном пољу довели су до још чвршћег везивања српске државе за северног суседа. Урошев најстарији син Драгутин се оженио Стефановом ћерком Каталином.²¹² До склапања брака је дошло најкасније у време Стефановог доласка на престо 1270. године.²¹³ Угарска доминација је на тај начин била чврсто успостављена над српским и северозападним бугарским земљама, а политичке прилике у региону осликане су у новом угарско-чешком мировном споразуму, склопљеном у Пожуну 3. јула 1271. године. Међу савезницима и вазалима Стефана V том приликом су изричито споменути војвода Мачве и Босне

---

²⁰⁸ Да је из угарске перспективе Урош био сматран вазалом сведочи једна од повеља Беле IV о догађајима из 1267-1268, када је српски владар напао Мачванску бановину: **Quod cum Vros rex Servie in superbiam elevatus: se non solummodo a iurisdictione nostra retraxisset, imo ausu ductus temerario confinia regni nostri per suas depredaciones devastasset...**, CDP, VIII, 96.

²⁰⁹ CDP, VIII, 96; Харди, *Господари и банови*, 72-74; Ћирковић, *Земља Мачва*, 6.

²¹⁰ Fejér, CD, IV/3, 491; V/1, 239; CDP, VIII, 96-97; М. Динић, *О угарском ропству краља Уроша I*, ИЧ 1 (1948) 30-36; Пурковић, *Принцезе*, 38-39.

²¹¹ **...et medio tempore nuncios diversorum regnorum recepisse, grecorum scilicet, bulgarorum, boemorum et specialiter Vybar filium Beubarth, Abachy et Thamasy nuncios tartharorum...**, CDP, VIII, 96. Име првог татарског гласника је потпуно неразумљиво, а име последњег – *Thamasy*, по свој прилици је мађаризовано. Абачи је можда нико други до Куремсин син и један од Ногајевих генерала посведочен касније у догађајима с краја XIII века, cf. СМАЗО, I, 111-112. (Бајбарс); Селезнев, *Элита*, 24.

²¹² ADEO/Górka, 35; *Directorium*, 436; *Pachymeres*, I, 350; Pach./Failler, II, 450-451; ВИИИЈ, VI, 24-25; *Chronicon Posoniense*, 46; Данило/Даничић, 13.

²¹³ Wertner, *Königlichen Nemanjiden*, 565-568; Јиречек, *Историја Срба*, I, 183; ИСН, 352.

Бела Ростислављевић, *Светислав цар Бугара, Урош, краљ Србије и његов син, млади краљ Стефан, наш зет.*²¹⁴

Србија и Бугарска у плановима Карла од Анжуа

Српска и бугарска држава су се крајем шездесетих година XIII века, поред угарског притиска, суочиле и са византијским покушајима да их преко династичких бракова привуче у своју сферу. Посланство из Цариграда на челу са патријархом Јосифом I посетило је око 1269. године Србију, са намером да закључи брак између Урошевог млађег сина Милутина и Ане, ћерке Михаила VIII. До брака није дошло, а у Пахимеровом делу је као одраз неуспеха приказана заостала и нимало привлачна слика српског двора.²¹⁵

Отприлике у исто време је преминула царица Ирина, супруга Константина Тиха.²¹⁶ Бугарски владар је постао погодан кандидат за женидбу. Убрзо је био постигнут споразум којим се предвиђало да се Михаилова сестричина Марија уда за њега, као и да се Бугарској препусте црноморски градови Анхијало и Месемврија који су представљали јабуку раздора две државе. Међутим, Михаило VIII је испоштовао само део договора: послао је невесту, али није вратио градове, што је довело до даље затегнутости у међусобним односима.²¹⁷

Напори византијске дипломатије да се приближи суседима нису уродили плодом, али су довели до успостављања блиских односа са Угарском. Они су били крунисани браком између Ане, ћерке Стефана V и престолонаследника Андроника.²¹⁸ Нови курс из Константинопоља био је везан за планове измирења

---

²¹⁴ **Item prediete ordinacioni et paci includi volumus et includimus excellentes dominos... Belam Ducem de Machow et de Bozna, fratrem nostrum; Urossium Regem Servie, et Stephanum filium eius, juniorem Regem Servie, generum nostrum; Swetizlaum Imperatorem Bulgarorum,** Theiner, *VMHN*, I, 303, no.530.

²¹⁵ Pachymeres, I, 350-355; Pach./Failler, II, 452-457; ВИНН, VI, 22-30; ИСН, 353-354. (С. Ћирковић)

²¹⁶ Failler, *Chronologie et Composition*, II, 207; Божилов, *Фамилијата*, 116, 118, n.26 (за преглед старијих мишљења); cf. Georgieva, *Byzantine Princesses*, 179-180.

²¹⁷ Pachymeres, I, 342-343; Pach./Failler, II, 440-443; Failler, *Chronologie et Composition*, II, 208-211; Златарски, *Историја*, III, 522-524; Божилов – Гюзелев, *Историја*, 512-513; *Градове и крепости*, 338-339. (В. Гюзелев).

²¹⁸ Pachymeres, I, 317-319; Pach./Failler, II, 410-415; Gregoras, I, 109; *ADEO/Górka*, 54; Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, 233; Laiou, *Constantinople*, 27.

са римском црквом, али је служио још једном циљу, односно спутавању Србије и Бугарске. У јеку спровођења припрема за концил у Лиону, цар и цариградска патријаршија одлучили су се за крајњу меру притиска. Одредба о одузимању аутокефалности српске и бугарске цркве и њиховом поновном потчињавању Охридској архиепископији донета је 1272. године. Иако је ова мера остала само на хартији, она показује одлучна стремљења Византије у жељи да сломи своје северне суседе.²¹⁹ Државе Јужних Словена су на ове изазове одговориле још чвршћим међусобним зближењем, које се исказало кроз преговоре са напуљским краљем и претендентом на константинопољску круну Карлом од Анжуа, млађим братом француског краља Луја IX.²²⁰

Двадесет седмог маја 1267. године изгнани латински цар Балдуин II и Карло од Анжуа закључили су на поседу папе Климента IV у Витербу споразум о пријатељству и поновној деоби византијског царства, уперен против *Михаила Палеолога, шизматика и узурпатора царског имена*. Уговором је, између осталог, било предвиђено да Карлу припадне трећина освојенихседа, укључујући и земље деспота (Епир), Албаније, или пак Србије.²²¹ У његове планове су убрзо биле увучене Србија, Бугарска, ренегатске грчке државице Епир и Тесалија, као и латинске кнежевине у Грчкој.

Додир са Францима у јужној Италији успостављени су још пре 12. септембра 1271. године, када се у Напуљу очекивао долазак гласника из Бугарске, Србије, Ахаје и Албаније.²²² Вероватно још током 1272. године, Карло Анжујски

---

²¹⁹ Дринов, *Съчинения*, II, 215-231; В.Н. Бенешевич, *Описание греческих рукописей св. Еккатарины на Синае*, I, Санктпетербург 1911, 542-554; Н. Радојчић, *Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве*, ГСКА 179 (1938) 224-228; Острогорски, *Историја*, 428; Ј. Тарнанидис, *Аутокефалија српске и бугарске цркве у плановима Михајла VIII Палеолога и унионистички сабор у Лиону*, Међународни научни симпозион – 950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке Крсташа (1204), прир. Р. Поповић, Београд 2005, 101-111; Антоновић, *Лионска унија*, 115-116.

²²⁰ Cf. Гюзелев, *Българското царство*, 125-126.

²²¹ *Layettes du Trésor des chartes*, IV, ed. E. Berger, Paris 1902, 222, no.5724; Giudice, *Codice diplomatico*, 37; *Acta Albaniae*, I, 73, no.253; Longnon, *Empire Latin*, 236-238; Setton, *Papacy*, 104-105.

²²² **Si processum temporis aliquos ambassatores seu nuncios de partibus Achaye, Servie, Bulgarie, Albanie aut de Imperio vel de Regno de Sagarach, deferentes aliquas licteras seu ambassarias a dominis ipsarum partium vel regnorum...**, Giudice, *Codice diplomatico*, 222; Макушев, *Архиви*, 29; Раčki, *Rukopisi*, 217. Назив *Imperio vel de Regno de Sagarach* изазива недоумице. Према једном мишљењу он означава *Загору*, односно Бугарску која се и у каснијим анжујским документима спомиње под именима *Agorax*, *Daragoras*, итд, Андреев, *Отношенията*, 64. Према другом, *Sagarach* је искварено од *Agareni* и односи се на државу египатских Мамелука, P. Durrieu,

је упутио своје посланике Гирација из Никотере и Јована Шпанца цару Бугара преко Дубровника или Задра, односно преко српске територије.²²³ Српски и бугарски представници боравили су заједно у Италији годину дана касније. На повратку их је пратио Никола из Сент-Омера,²²⁴ господар грчке Тебе, који се сматрао добрим познаваоцем балканских прилика.²²⁵ Карло је почетком фебруара 1274. послао још једно посланство у Србију, које су чинили извесни Јаков из Ређа и свештеник Јован де Герардо. Одговор краља Уроша убрзо је уследио, а септембра исте године испловио је брод који је враћао српског изасланика кнеза Ђорђа и његову пратњу назад преко Јадрана.²²⁶ Значајну улогу у додирима српске и анжујске стране играли су српска краљица Јелена, њена сестра Марија, као и њен супруг, Анселм де Кајо, генерални викар анжујског *краљевства Албаније*.²²⁷

Карло је петог новембра 1274. године послао витеза Лукизина из Фиренце и професора права Стефана де Белоканеа *свом најдражем пријатељу цару Бугара*.²²⁸ Присуство јуристе у овом посланству је, како се претпоставља, стајало у вези са актуелним теолошким проблемима и жељом да се одговори на византијске покушаје укидања аутокефалности двеју православних цркава.²²⁹ Мало позната забелешка о тадашњим везама бугарског и напуљског двора сачувана је у *Историји опата Монтекасина* Еразма Гатоле, написаној 1734. године. Гатола, који је био главни библиотекар манастира, пренео је текст данас

Documents en français des archives angevines de Naples (règne de Charles Ier), Paris 1933, 173, n.1. Међутим, у тексту извора Бугарска се већ спомиње, а у анжујским документима за Египат се устаљено користи име *Vavilonia*, док се њен владар титулише као *soldan*. Због тога ми се чини вероватнијим да овај термин крије у себи сасвим другу ознаку – можда га треба разумети као „царство Сарај“.

²²³ Giudice, *Codice diplomatico*, 221; Макушев, *Архивы*, 28; *Anjou-korból*, I, 418, no.395; Rački, *Rukopisi*, 219. За датацију: Андреев, *Отношенията*, 65-67.

²²⁴ Giudice, *Codice diplomatico*, 221; *Anjou-korból*, I, 416-417, no.393; Макушев, *Архивы*, 28; Rački, *Rukopisi*, 217.

²²⁵ *Chronique de Moree*/Buchon, 523-524; Андреев, *Отношенията*, 68-69.

²²⁶ Макушев, *Архивы*, 28; *Anjou-korból*, I, 417, no.394. Rački, *Rukopisi*, 217.

²²⁷ Cf. *Acta Albaniae*, I, 86, no.299; Ducellier, *Façade maritime*, 263-264; Антоновић, *Лионска унија*, 119-120.

²²⁸ **Amicos rogat et fidelibus precipit ut in omnibus faveant Luchisino de Florentia miles et Stephano de Bellocane iuris professori nunciis suis ad serenissimum Principem dominus illustres imperatorem Bulgarorum, karissimum amicum nostrum, pro quibusdam ardius et ipsius Imperatoris negotiis**, Андреев, *Отношенията*, 70, n.85.

²²⁹ Андреев, *Отношенията*, 71; Билярски – Илиев, *Николай IV*, 164-166, 179.

изгубљеног документа о преговорима које је у својству Карловог изасланика, након потписивања Лионске уније, водио опат Бернارد Аглијер. Било је предвиђено да у преговорима учествују и представници бугарског цара (*imperatoris de Agorasmis*). Међутим, Бернارد је био поткупљен од Грка и склопио је споразум без њиховог знања, што је напуљског краља касније веома разгневило.²³⁰

У обе јужнословенске земље је постојала јака опозиција про-западним стремљењима, коју је углавном оличавала црква. О томе сведоче смена архиепископа Данила I у Србији, затим бугарска приповест о страдању зографских монаха 1275. године, када је манастир постао жртва напада латинских банди, као и истицање трновског патријарха Игњатија као стуба правоверја у једној преписци вођеној током последње године владавине Константина Тиха.²³¹ Међутим, ни међу највишим круговима православних цркава анимозитет према приближавању западним силама није био опште место. Папа Никола IV је у свом писму из 1291. године подсећао тадашњег бугарског патријарха Јоакима III да је раније пред њим у палати Влахерна исказао спремност да се потчини папи.²³² Њихов сусрет се морао одиграти 1272-1274. године када је Јероним из Асколија (будући папа Никола IV) боравио у граду на Босфору као један од папских преговарача о склапању црквене уније.²³³

Карлу Анжујском је након потписивања уније у Лиону било избијено снажно оружје из руку, Он је морао да своје планове одложи за повољнија времена и није случајно да током наредних година престају вести о контактима

---

²³⁰ ...& commisit negocia sua ad tractandum, et faciendum treugam cum Paleologo juxta ordinationem domini Gregorii papae, ita tamen, quod eas non faceret donec venirent nuncii sui ab imperatore de Agorasmis cum consensu dicti imperatoris ad ipsas treugas faciendas, sine quo non poterant treugas facere, et ipse Abbas in contemtum ipsius regis et domnum ejus fecit treugas, quas voluit cum Paleologo, & dicitur quod inde habuit magnam pecuniam, nulum aliud servitium unquam fecit domini regi, E. Gattola, *Ad historiam abbatiae Cassinensis accessiones...*, Venetiis 1734, 354; И. Илиев – И. Билярски, *Неизползвано известие за българската история в документ от времето на крал Шарл д'Анжу (1266-1285)*, ИП 3-4 (1998) 167-170; Билярски – Илиев, *Николай IV*, 179-180. О мисији опата Бернарда Аглијера у Константинопол 1274-1275: *Annales Ecclesiastici*, XXII, 329; Setton, *Paras*, 119.

²³¹ Иванов, *Български старини*, 437-440; Дуйчев, *Книжнина*, 279-280; Б. Николова, *Сведения за отношения между България, Рим, Запада и Латинската империя в старобългарската книжнина (IX-XIV в.)*, ИП 4 (1987) 63; Билярски – Илиев, *Николай IV*, 181. Гюзелев, *Папството*, 154.

²³² Theiner, *VMHN*, I, 377, no.609; *Annales Ecclesiastici* XXIII, 103; Билярски – Илиев, *Николай IV*, 170.

²³³ Дижчев, *Francescanesimo*, 403; Антоновић, *О узроцима*, 111-112.

двора у Напуљу са балканским државама. Бугарска дипломатија ипак није мировала и одлучила се на подухват вредан пажње. Током 1275. или 1276. године, делегација из Трнова на челу са Јосифом Катаром посетила је јерусалимског и александријског патријарха и састала се са султаном Бајбарсом, коме је предлагала заједнички напад на Византију. Међутим, долазак бугарских изасланика је за Бајбарса био потпуно изненадан и он их уопште није удостојио одговора. Георгије Пахимер тврди да је иницијатива за ове преговоре потекла од царице Марије, задојене непријатељством према свом ујаку Михаилу VIII.²³⁴ Према једном мишљењу, она је могла је да буде подстакнута и сродничким везама између Кумана насељених у бугарским земљама и Египту.²³⁵ Извесно је да одлазак бугарске делегације у Каиро сведочи о непомирљивом анти-византијском ставу током последњих година владавине Константина Тиха, као и снажном упливу царице Марије у креирању државне политике.²³⁶

Прекид контаката са двором у Напуљу био је условљен и унутрашњим приликама у земљама Јужних Словена. У Србији је дошло до борбе око престола између краља Уроша и његовог старијег сина Драгутина, а Бугарску су потресли још хаотичнији догађаји. Она је доживела страхоте трогодишњег грађанског рата, праћеног војним ангажовањем Византинаца и Татара, током тзв. “Иваиловог устанка”. (стр.151-153)

Обнова веза преко Јадрана уследила је паралелно са поновним Карловим припремама за поход на Константинопољ, као и са нормализацијом прилика, прво у Србији, а потом и у бугарским земљама. У складу са споразумом из Витерба, напуљски краљ је 1278. године наследио Ахајску кнежевину на Пелопонезу. Ојачана контингентима из Италије, његова војска је 1280. ударила на Берат и ступила у одлучан сукоб са византијским снагама. Доласком на папску столицу Мартина IV (1281-1285), Карло од Анжуа је добио одрешене руке да организује опсежне припреме за коначно сламање Византије. Он и титуларни цар Филип су

---

²³⁴ *Pachymeres*, I, 427-429. *Pach./Failler*, II, 544-547.

²³⁵ П. Павлов, *България, Византия и Мамлюкски Египет през 60те - 70те години на XIII в.*, ИП 3 (1989) 15-23.

²³⁶ *Georgieva, Byzantine Princesses*, 182-183.

склопили 1281. године у Орвијету нови договор, коме је приступила и Венеција, са циљем *устостављања од Палеолога узурпирани римске империје*.²³⁷

У јеку ових збивања најпре се обнављају контакти између Напуља и Србије. Током 1279. године спомиње се одлазак двојице анжујских изасланика, свештеника Гиљелма де Аурелијана и витеза Рајмунда (Рајналда) Бланкроа рашком краљу, заједно са једним српским изаслаником који се враћао из Италије.²³⁸ Путовање Марије де Кајо (*де Шор*) из Србије у јужну Италију и назад, као и одлазак српског посланика кнеза Ђорђа на Апенинско полуострво забележени су током наредне две године.²³⁹ У ове планове се активно укључио и тесалски севастократор Јован Анђео. Он је једну своју ћерку удао за Милутина, а другу је верио за Теодора Светослава, сина бугарског владара Георгија I Тертера, који се тада налазио као талац у Константинопољу.²⁴⁰ И бугарска држава је током 1281. обновила додире са Напуљем, упутивши посланике преко мора. Документи бележе трошкове боравка овог посланства (*messagiers de l'empereor des Agorax*) у јужној Италији, као и њихов повратак.²⁴¹

Расплет преговора показује да везе са анжујским двором нису биле последица персоналних одлука два владара – краља Уроша и цара Константина Тиха, већ дугорочна и чврсто одређена државна стратегија како Србије, тако и Бугарске. Оријентацију Георгија I Тертера почетком његове владавине чини се да осликавају и новчићи са натписом ΓΕΩΡΓΗΝ ΔΥΧ ΓΕΩΡΓΗΝ. Изгледа да они нису били намењени за локалну употребу, већ за спољнополитичке циљеве. Налази наликују на монете *Михаила Асена*, вероватно коване у Србији (стр.102, п.118); углавном су пронађени у западној Бугарској, а један примерак чак и недалеко од Сплита.²⁴²

---

²³⁷ S. Runciman, *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge 1958, 135-213; Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, 189-364; Setton, *Papacy*, 123-129; Острогорски, *Историја*, 426-434; Ducellier, *Façade maritime*, 249-256.

²³⁸ Giudice, *Codice diplomatico*, 221; *Anjou-korból*, I, 418-419, no.396; Макушев, *Архивы*, 30-31.

²³⁹ Giudice, *Codice diplomatico*, 223; Макушев, *Архивы*, 31; Раčki, *Rukopisi*, 218-219.

²⁴⁰ *Pachymeres*, II, 73; *Pach./Failler*, III, 84-85; Б. Цветкова, *Българо-тесалските отношения по времето на Георги I Тертер*, ИБИД 22-24 (1948) 415-418; Андреев, *Отношенията*, 72.

²⁴¹ Giudice, *Codice diplomatico*, 222; Макушев, *Архивы*, 29; Раčki, *Rukopisi*, 219; Андреев, *Отношения*, 73.

²⁴² Дочев, *Монети*, 82-84; cf. Авдев, *Монетната система*, 130-131, 148.

Деловање српских власти није било ограничено само на преговоре. На немирној византијској граници је око 1280. године дошло до оштријих сукоба. Ојачани грчким пребегом Котаницом, српски одреди залетали су се дубоко на непријатељску територију, претпоставља се све до Сера.²⁴³ Међутим, у тренутку када је Милутин преузео власт, српска држава се, према речима архиепископа Данила, *нашла у великом теснацу и умањена*.²⁴⁴ На основу ових речи, уобичајено се закључује да је током 1282. године уследио византијски противудар који је за кратко обуздао српску експанзију.²⁴⁵

Међутим, главни догађаји одвијали су се иза кулиса, далеко од очију учесника громогласно најављиваних анжујских планова. Михаило VIII је новчано помогао арагонског краља Петра III (1276-1285), који је претендовао на анжујске тековине преко своје супруге, наследнице лозе Хоенштауфена. Византијским новцем је распиривано и незадовољство житеља Сицилије франачком владавином. Устанак на острву (*Сицилијанско вечерње*) је избио 30. марта 1282. године, а недуго затим дошло је анжујско-арагонског рата.²⁴⁶ Карло је морао да одустане од освајачких планова на истоку, а Византија је против његових савезника у југоисточној Европи имала још једно убојито оружје на располагању – Ногајеве Татаре.

Жаришта бугарског сепаратизма

Сепаратистички покрети у бугарским земљама су се током позног средњег века исказали на три већа периферна подручја. Гледано од истока на запад, прво међу њима је била област данашње јужне Добруце, односно приморски појас уз обалу Црног мора, током XII-XIII века познат под именом Карвуна.²⁴⁷ То је била

---

²⁴³ *Pachymeres*, I, 474; *Pach./Failler*, II, 599-600; *Manuelis Philae Carmina*, II, 254 (ГИБИ, X, 147); Максимовић, *Котаниц Торник*, 186; *Mavromatis, Fondation*, 31; *Pljakov, Moyenne Struma*, 67; Матанов, *Средновековните Балкани*, 293-294.

²⁴⁴ Данило/Даничић, 107; Данило/Мирковић, 81.

²⁴⁵ Ковачевић, *Неколико исправака*, 384-387; ИСН, 437-438. (Ј. Максимовић)

²⁴⁶ *Runciman, Sicilian Vespers...*, 214-227; *Geanakoplos, Michael Palaeologus*, 364-367; *Setton, Papacy*, 140-144; *Острогорски, Историја*, 434-435.

²⁴⁷ Помен *Карвунске земље* среће се у повељи Ивана Асена II Дубровчанима, Даскалова – Райкова, *Грамоти*, 30; Такође и у *Бугарском апокрифном летопису* где се говори о сеоби Бугара, названих

гранична област између степске и седлачке зоне и природан канал преко кога су кумански одреди и насељеници долазили у Бугарску.²⁴⁸ Географска локализација њихових миграторних кретања, посведочена у *Бугарском апокрифном летопису*, односи се на ово подручје, а можда за њега треба везати и Ибн Тагри-Бирдијеве вести о куманском насељавању у земљама *Асен-кана*. Сам назив *Карвуна* је нејасног, није искључено куманског порекла,²⁴⁹ а постоје индиције да је крајем XIII века њоме управљао извесни великаш Куман, у бугарским поменицима споменут као деспот.²⁵⁰

Аристократски слој Карвуне је почетком XIV века још увек чувао трагове куманског порекла. Деспот Срацимир, отац цара Ивана Александра, водио је, према речима Јована Кантакузина, порекло од *Миза* и *Кумана* (Κομάνων).²⁵¹ С обзиром да је његова супруга Кераца – Петрица била војвоткиња Карвуне,²⁵² њен господар је морао бити и Срацимир.²⁵³ Изнета је претпоставка да он није био Куманин по оцу, као већина припадника бугарске аристократије, већ по мајци.²⁵⁴ Њено име, Севина (Σεβίνη), вероватно је оријенталног порекла и посведочено је у једној повељи Ивана Александра манастиру св. Николе у Месемвријској области.²⁵⁵

Карвуна је у време Срацимира и Кераце још увек била интегрални део царства у Трнову. Као њен први самостални поглавар среће се око 1345. године

Куманима, Стојановић, *Хрисовуљи*, 191; *Книжнина*, 196; Божилов – Гюзелев, *Добруджа*, II, 197-198.

²⁴⁸ Атанасов, *Деспотство*, 26.

²⁴⁹ Атанасов, *Деспотство*, 21; према другим мишљењима грчког, сф. *Градове и крепости*, 278. (А. Кузев)

²⁵⁰ Иванов, *Поменици*, 222,224; И. Билярски, *Погановският поменик*, Годишник на СУ 84-85 (1991) 55; В. Игнатов, *Към историята на Карвунската средновековна област (XIII-XIV в)*, Добруджа 4 (1987) 19-28.

²⁵¹ *Santacuzenus*, I, 178, 459.

²⁵² Како показује једно писмо папе Бенедикта XII (1334-1342), упућено *nobili mulieri Petrissae ducissae Carvonne*, И. Дуйчев, *Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър*, ИБИБД 14-15 (1937) 205-210; Гюзелев, *Панството*, 391-394. Раније се сматрало да се под географским термином *Carvonne* крије Крнска област (Божилов, *Фамилијата*, 137-138), али име несумњиво означава Карвуну, Атанасов, *Деспотство*, 78.

²⁵³ Атанасов, *Деспотство* 80-81.

²⁵⁴ Атанасов, *Деспотство*, 79.

²⁵⁵ Дуйчев, *Книжнина*, 144; Стојанов, *Антропоними*, 218.

Балик (Μπαλίκαν τινά τοῦ Καρβωνά ἀρχόντα),²⁵⁶ који носи чисто куманско име.²⁵⁷ Међутим, његова рођена браћа носе словенска имена Теодор и Доброт(иц)а.²⁵⁸ Добротичин син Тертер (Иван Тертер?) био је господар Силистре, а његово име указује на сродство добруцанских господара са истоименом царском породицом.²⁵⁹

Упркос томе што су носиоци њеног локалног идентитета били куманског порекла, Карвуна се током друге половине XIII века није издвојила у самосталну област. Близина Ногајевих поседа на доњем Дунаву несумњиво је била један од разлога, док би други требало тражити у повезаности господара Карвуне са династијом Тертера. Тиме би се могла објаснити и полагана промена њиховог политичког курса након 1323. године.²⁶⁰

*

Сасвим је другачија била судбина подбалканске области, обухваћене горњим током Марице и пределом између сливова Струме и Тунџе (Средња Гора). У њој су се сепаратистичке тенденције јавиле непосредно након устоличења Георгија I Тертера у Трнову 1280. године. Њихови носиоци били су браћа Смилец, Радослав и Војсил са седиштем у тврђави Копсис, недалеко од данашњег града Сопота, на јужним обронцима Старе Планине.²⁶¹ Најстарији Смилец се ородио са Палеолозима, узевши за своју супругу ћерку севастократора Константина, брата Андроника II.²⁶² Склапање брака се уобичајено датује током 1283-1285,²⁶³ али с обзиром на политичку оријентацију трновског владара и

---

²⁵⁶ *Santacuzenus*, II, 584; Гюзелев, *Очерци*, 51-53; Атанасов, *Деспотство*, 91-92.

²⁵⁷ Стоянов, *Антропоними*, 205-206; Москов, *Езикови контакти*, 95.

²⁵⁸ *Santacuzenus*, II, 584-585.

²⁵⁹ Божилов – Гюзелев, *Добруджа*, 234sq; *Средовековна Българија*, 381. (Й. Андреев); Атанасов, *Деспотство*, 133, 291-295.

²⁶⁰ Cf. Атанасов, *Процеси*, 17.

²⁶¹ Коледаров, *Географија*, 80; Божилов – Гюзелев, *Историја*, 535; Кръстев, *Тертеревци*, 34.

²⁶² *Pachymeres*, II, 407; *Pach./Failler*, IV, 446-447.

²⁶³ Божилов, *Бележки*, 78-79. Преглед осталих мишљења у: Кръстев, *Тертеревци*, 33-34.

његово приближавање анжујским плановима, пре би га требало сместити у последњу годину владавине Михаила VIII Палеолога.²⁶⁴

Управљачи Средње Горе су били најозбиљнији противници династије Тертера, не само због своје снаге и ослоња на Византију, већ и услед близине њиховихседа престоници Бугарског царства. Смилец се касније успешно ослонио и на Ногајеву подршку, захваљујући којој је успео да се после 1291. године устоличи за цара. Није познато да ли је његова област тада променила свој управни карактер, али је њеним источним делом на самом крају XIII века завладао Алдимир, брат Георгија I Тертера. Његова престоница је била Крн, а ослонац власти потицао је од веза са претходним управљачима, пошто је он за супругу узео Смилчеву ћерку Марију.²⁶⁵ Област Средње Горе је поново инкорпорирана у састав царства у Трнову након устоличења Теодора Светослава. Смилчева браћа Радослав и Војсил морали су да се склоне у Византију, одакле су наставили да представљају константну претњу по његову власт.

Пример Смилца, Радослава и Војсила стоји у оштром контрасту са локалном аристократијом Карвуне. Они не само да нису били куманског порекла, већ су, према Пахимеровим речима, потицали из једног знатног бугарског рода.²⁶⁶ Упркос томе, они су били узрочници нестабилности у бугарским земљама. Важну улогу у њиховом деловању имала је географска локација њиховихседа и спољнополитичка подршка – најпре Византије, а потом и Ногаја.

*

Треће подручје су биле северозападне бугарске земље, које су током већег дела XIII века биле неуралгично подручје на коме су се манифестовале угарске територијалне аспирације. Први трагови тежњи ка самосталности у региону јављају се већ на самом почетку XIII столећа, у личности извесног кнеза Белоте (*princeps Bellota*) из Браничева, који је одржавао самосталну преписку са папом

---

²⁶⁴ Georgieva, *Byzantine Princesses*, 186-187

²⁶⁵ Крџев, *Тертеревци*, 39-40.

²⁶⁶ *Pachymeres*, I, 266-267; *Pach./Failler*, III, 292-293.

Иноћентијем III.²⁶⁷ Током владавине цара Борила (1207-1218) испољава се и отворени сепаратизам. Устанак против централне власти избио је у пролеће 1211. године,²⁶⁸ а побуњеници су обезбедили подршку куманских вођа преко Дунава и освојили Видин. Борил је био принуђен да се за помоћ обрати Угарској. Њена војска се сукобила са одредима тројице предводника из *Куманије* на реци Огости, десној притоци Дунава. Том приликом двојица су убијена, а трећи, по имену Карач (Karaz), био је заробљен и послат краљу као трофеј. Угри и Борилове снаге су потом ударили на Видин и после тешких борби заузеле град. Епилог је био погибија четворице вођа побуне и поновно успостављање царске власти у Видину.²⁶⁹

Кумански утицај у северозападним бугарским земљама је био оснажен након монголског продора. Међутим, када је почетком друге половине XIII века дошло до поновног јављања сепаратистичких тенденција, њихови носиоци били су дошљаци руског порекла - најпре Ростислав Михаилович, а потом и Јаков Светослав. Он се у већ помињаном писму руском митрополиту јавља као *велики господин Јаков Светослав, деспот Бугара*.²⁷⁰ Раније се сматрало да је деспотску титулу добио од Константина Тиха,²⁷¹ али је дародавац највероватније била Nikeја.²⁷² Наиме, према Пахимеру, Михаило VIII Палеолог је једну од сестара Јована IV послао Светославу, *владару планинске области око Хема у Мизији*.²⁷³

---

²⁶⁷ ЛИБИ, III, 315, 321; *Литература и книжнина*, 181; Гюзелев, *Папството*, 334; Дуйчев, *Книжнина*, 295-296; И. Божилов, *Белота – бугарски властел от началото на XIII в.*, ИП 1 (1977) 71-81; Николов, *Развитие*, 170; Николов, *Владения*, 183-191.

²⁶⁸ Златарски, *История*, III, 305, n.2; Vasary, *Cumans and Tatars*, 60.

²⁶⁹ Smičiklas, *CD*, V, 132, no.641; DRH D, 28, no.11; *Regesta*, I, 277-278, no.926. Према старијим мишљењима, вође побуне против цара Борила били су и сами куманског порекла, Златарски, *История*, III, 305-306; cf. Николов, *Сепаратизмът*, 102. У новије време на њих се углавном гледа као на бугарске локалне бољаре, или чак царске сроднике, Цанкова-Петкова, *Асеневици*, 89; Павлов, *Средновековна Бугария*, 39; cf. Ников, *Съдбата*, 127.

²⁷⁰ Срезневский, *Сведения...*, 13; Дуйчев, *Книжнина*, 64.

²⁷¹ Златарски, *История*, III, 499-501; Ников, *Българо-унгарски отношения*, 117; cf. Georgieva, *Byzantine Princesses*, 196.

²⁷² Ферјанчић, *Деспоти*, 142-144; Biliarsky, *Despots*, 147-148.

²⁷³ *Pachymeres*, I, 181; Pach./Failler, I, 242-243.

Овај брак је био склопљен након устоличења Михаила VIII, највероватније 1261. године,²⁷⁴ и преко њега би требало објаснити и Светослављеву деспотску титулу.

Активности и положај господара Видина стајали су у тесној вези са расплетом бугарско-угарских односа. Он је у пожунском мировном споразуму из 1271. године наведен као *Swetizlaus Imperator Bulgarorum*,²⁷⁵ што није његов једини помен са царском титулом; јавља се као *Јаков деспот цар* и у Погановском поменику.²⁷⁶ Истицање царског достојанства је јасан показатељ тадашње Светослављеве самосталности, али не од угарске круне чији је био вазал, већ од бугарске државе у Трнову.²⁷⁷ Једино су двојица господара руског порекла на тај начин оспоравали царску титулу трновских владара током друге половине XIII века.²⁷⁸ Како је Мутафчијев истакао, бугарске земље су током ове епохе биле у политичком смислу подељене на два одвојена царства – Трновско на челу са Константином Тихом, и западно којим је владао Јаков Светослав.²⁷⁹ Основни узроци оваквог положаја видинске области лежали су у слабости централне власти, као и у спољним приликама, а не у етничком карактеру локалног становништва.

Јаков Светослав је искористио смрт Стефана V да се поново приближи Трнову. Царица га је јавно посинила на свечаној церемонији одржаној у Цркви св. Марије. Тиме је Светослављев положај био легализован, а између две бугарске државе прокламовано измирење. Ипак, потези трновских власти били су само фасада за сасвим другачије циљеве. Недуго затим, како Пахимер преноси, покварена мајка је убила свог усиновљеника.²⁸⁰ Мучки чин је само за кратко довео до поновног укључивања отцепљених области под власт Трнова. Видинска област се током осамдесетих година XIII века поново осамосталила, захваљујући слабости централне власти током првих година владавине Георгија I Тертера, као

---

²⁷⁴ Златарски, *История*, III, 502; Ников, *Българо-унгарски отношения*, 117; Failler, *Chronologie et Composition*, I, 72-73; Georgieva, *Byzantine Princesses*, 195.

²⁷⁵ Theiner, *VMHN*, I, 303, no.530.

²⁷⁶ Иванов, *Поменици*, 224; Билярски, *Погановският поменик...*, 55.

²⁷⁷ Бакалов, *Владетел*, 221-222.

²⁷⁸ Николов, *Алтернатива*, 115-117.

²⁷⁹ Мутафчиев, *История*, 111.

²⁸⁰ Pachymeres, I, 430; Pach./Failler, II, 546-549; Georgieva, *Byzantine Princesses*, 183-184.

и спољној подршци, која је овог пута долазила од господара доњег Дунава – Ногаја.

Господари Браничева Дрман и Куделин

Браничевска област је припадала северозападним бугарским земљама током прве половине XIII века, након чега је прешла под угарску власт и постала гранично подручје према Видину. Због њеног специфичног положаја и сепаратистичке тенденције на овом подручју, упркос идентитету њихових носилаца, треба одвојено разматрати од других бугарских земаља. Оне су се исказале тек током седамдесетих година XIII века, када је унутрашња слабост угарске државе довела до губитка њеног доминантног положаја у Подунављу.

Круна св. Стефана, иако није успела да спречи отпадање видинске области, грчевито је настојала да задржи преостале претходно стечене тековине у региону. Бановина Браничево-Кучево (*Boronch et Kuchou*) је као посебна административна јединица у саставу круне образована 1272. године. Она је обухватала простор који се налазио јужно од Дунава и на десној обали Велике Мораве (Браничево),²⁸¹ али и области које су лежале западно од њеног доњег тока и чиниле средњовековно Кучево.²⁸² Њен бан Григорије (*Gregorius, banus de Boronch et de Kuchou*) се први пут спомиње 27. новембра исте године.²⁸³ С обзиром да најранији податак о постојању бановине потиче после смрти Стефана V (6. август 1272.),²⁸⁴ може се наслутити да је одлука о њеном оснивању донета од стране регентства под управом краљице-мајке Јелисавете. Отприлике у исто време (1. децембар 1272.) се јавља и први господар Мачве са титулом бана, Роланд из рода Ратот.²⁸⁵ Управна реорганизација је крајем 1272. године очигледно била спроведена дуж целокупне јужне угарске границе.

---

²⁸¹ О територијалном опсегу Браничева: Мутафчиев, *История*, 191; Динић, *Српске земље*, 85-86.

²⁸² А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2003) 139-162.

²⁸³ *CDP*, VIII, 149; *Regesta*, II/2-3, 28, no.2329.

²⁸⁴ Engel, *Realm*, 107.

²⁸⁵ Fejér, *CD*, V/2, 86-87; Харди, *Господари и банови*, 74-75.

Током наредне деценије угарски документи бележе постојање Мачванске бановине, али не и њеног источног суседа. Бан Григорије се последњи пут поуздано спомиње 14. маја 1273. године.²⁸⁶ С обзиром да је више повеља у којима се он среће датовано само годином (1273) могуће је да је бановина опстала још неколико месеци, али не и након тога.²⁸⁷ Као господари Браничева (и Кучева) сада искрсавају Дрман и Куделин, личности чијем окружењу, устоличењу и пореклу треба посветити пажњу.

Нестанак бановине из извора, унутрашња криза у угарским земљама и тешкоће у односима са Чешком, које су поново ангажовале угарску силу на северозападним границама, навеле су Никова на закључак да је још 1273. године дошло до издвајања Браничева и Кучева из састава Угарске.²⁸⁸ Овај став је прихваћен у старијим и појединим новијим радовима,²⁸⁹ али се све чешће устоличење Дрмана и Куделина суздржаније датује у време 1274-1284.²⁹⁰ Последњи покушај преиспитивања почетака њихове власти, учинио је Х. Димитров који се одлучио за 1280. годину, али су аргументи које износи у прилог своје тезе неодрживи.²⁹¹

---

²⁸⁶ *MES*, II, 20; *Regesta*, II/2-3, 42, no.2363.

²⁸⁷ Документи у којима се спомиње *Gregorius, banus de Boronch (Barunch) et de Kuchou (Cuchou)*: *Regesta*, II/2-3, 34, 35, 37, 39, 47, nos.2345, 2349, 2350, 2355, 2376; Ников, *Българско-унгарски отношения*, 179, п.5; Димитров, *Българско-унгарски отношения*, 222, п.5.

²⁸⁸ Ников, *Видинското княжество*, 39-41.

²⁸⁹ Динић, *Српске земље*, 96; Николов, *Сепаратизмът*, 102.

²⁹⁰ Коларов, *Отношения*, 217; Petkova, *Nordwestbulgarien*, 65; Петкова, *Българският северозапад*, 14; cf. Кръстев, *Тертеревици*, 22-23, п.29.

²⁹¹ Димитров, *Отношения*, 193-194, 199. Његова три аргумента су следећа:

- (1) У једном угарском документу из 1279. године спомиње се извесни Стефан *banus de Kulchu*, чији помен указује на то да је Кучевска бановина опстала. (Fejér, CD, V/2, 557; CDP, VI, 248.). Међутим, како је још Ников указао, *Kulchu* не мора бити једнако *Kuchou*, односно Кучеву, сумњиво је да се област јавља без помена Браничева и коначно, *terra et villa de Kulchua* се током друге половине XIII века среће у Трансилванији, па би и област баната *Kulchu* требало тражити на овом подручју, Ников, *Българско-унгарски отношения*, 179, п.5 (у прилог томе он наводи следеће документе: CDP, VI, 115, 262, 263, 274, 275. Додајмо да се у регистрима града Варадина из прве половине XIII века помиње извесни *pristaldu Karachun de villa Eculch*, Endlicher, *Monumenta arpadiana*, 643.)
- (2) У времену након 1273. бановина Браничево можда нестаје из извора зато што је присаједињена Мачванској бановини. Међутим, банови Мачве, Егидије и Алберт не наводе се као господари других области, а Угрин из рода Чак (1279) и краљица-мајка Јелисавета (1280-1284) спомињу се једино као господари *Мачве и Босне*. Аргументација *ex nihilo* не може се прихватити.
- (3) Вести Антонија Бонфинија с краја XV века можда представљају траг сеобе Кумана из чијих редова су потекли браничевски господари, са простора Влашке у Браничево: **Bessi**

Према архиепископу Данилу, у тренутку када је Стефан Драгутин преузео управу над Мачвом (1284) *браћа једне матере, наиме Дрман и Куделин* својим областима су владали *од многих времена*.²⁹² Његов извештај тиме снажно сугерише да је до њиховог устоличења дошло још током седамдесетих година XIII века. Српски писац даље тврди да је седиште Дрмана и Куделина био град Ждрело, тешко освојиви утврђени комплекс на литицама теснаца Млаве.²⁹³ Судаћи по походима на Драгутинову земљу која је била њихов сусед, нема сумње да су поред Браничева, они паралелно завладали и Кучевом.²⁹⁴

О Дрману и Куделину се уобичајено говори као о бугарским бољарима куманског порекла.²⁹⁵ Као показатељ најпре стоје њихова имена. Дрман (**Дръманъ**) је несумњиво куманско и потиче од глагола *tur-/dur-* “стајати”, “бити усправан”, односно носи пренесено значење “чврст”, “упоран”.²⁹⁶ Оно се често среће у угарским и влашким изворима XIV-XV века (*Dormanus, Dorman, Dărman, Дръманъ*),²⁹⁷ а оставило је трага и у топономастици. Два места по имену *Dărmănești* срећу се у окрузима Бакау и Сучава (Молдавија), једно је смештено у Дамбовици (Влашка), док у округу Хевеш (Мађарска) и данас постоји насеље *Dormánd*, које је раније носило назив *Dormánháza*.²⁹⁸ Оба имена – Дрман и

---

veteres, ut a principio diximus, fuere populi, quos Greci Bossos sepe appellarunt; ii a Bulgaris ex inferiore Mysia eieci in superiore submigrarunt et proximam Savo regionem incoluere, quiam intercepta littera Bosnam a Bossis vocaver. Huic igitur regioni Stephanus rex Mysorum late dominabatur, qui quidem ea tempestate in Illyricum et Macedoniam usque regnum propagarat, ЛИБИ, V, 140. Бонфинијев извештај не може да чува трагове некакве куманске сеобе, пошто је идентификација Беса – Боса са Куманима неутемељена (поједини познији извори под именом *Bessi* подразумевају Печенеге). Затим, Бонфинијева (фиктивна) сеоба се не односи на епоху краља Драгутина, као што ни њена географска локализација нема везе са Влашком, нити са Браничевом.

²⁹² Данило/Даничић, 114-115; Данило/Мирковић, 87.

²⁹³ Данило/Даничић, 115; Данило/Мирковић, 87; “Ждрело”, *Лексикон*, 107. (М. Вушковић)

²⁹⁴ С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII-XV век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије, I/3, ур. Ј. Николић, Пожаревац 2006, 14.

²⁹⁵ Нпр. Fine, *Late Medieval Balkans*, 220; Petkova, *Nordwestbulgarien*, 65; Vasary, *Cumans and Tatars*, 105.

²⁹⁶ L. Rásonyi, *Les anthroponymes Comans de Hongrie*, AOASH 20 (1967) 140; Стоянов, *Антропоними*, 195; Vasary, *Cumans and Tatars*, 104, п.19; Москов, *Езикови контакти*, 97.

²⁹⁷ Rásonyi, *Les Anthroponymes...*, 140; Стоянов, *Антропоними*, 195.

²⁹⁸ Vasary, *Cumans and Tatars*, 104, п.21.

Куделин – присутна су и у данашњој локалној топономастици североисточне Србије и северозападне Бугарске.²⁹⁹

Сматра се да је име другог брата – Куделин (**Кудџлинь**), словенско и да потиче од речи *кудеља*, тј. конопља.³⁰⁰ Оно се у српским документарним изворима јавља тек од XIV века, али прилично често и заједно са именима Шишман и Дрман.³⁰¹ Популарност и учесталост ових имена међу нижим друштвеним слојевима показује да српско народно памћење није браничевске господаре забележило у тако неповољној слици као што је то био случај са делима званичних хагиографа.

Господари Браничева су крајем претпоследње деценије XIII века успоставили везе са номадима у западном делу Влашке низије и може се претпоставити да је у томе одређеног утицаја имало и заједничко куманско порекло насељеника са обе стране Дунава. Њихова двојна власт такође би могла да указује на куманске трагове, с обзиром да се она јавља спорадично широм Евроазије и то углавном у хијерархијским виду.³⁰² Без улажења у теоријске расправе о карактеру и идеолошкој подлози овакве власти, треба истаћи њен пример међу куманским избеглицама у југоисточној Европи. Саронија и Јону, вође Кумана који су уочи монголског продора дошли у земље Латинског царства, Алберик титулише као краљеве и наглашава да је Јона био по положају старији од Саронија (...regis Ione qui videbatur esse maior in regibus Cumanorum).³⁰³ У случају браничевских господара, Дрман је вероватно имао првенство над својим полубратом и када је угарски краљ Ладислав IV (1272-1290) покренуо поход на

---

²⁹⁹ У другој половини XIX века, рушевине из старије епохе у горњем току Млаве носиле су народне називе „град Дрман“ и „град Куделин“, Ј. Драгашевић, *Принос за географију Србије – Млава и Пек*, ГСУД 43 (1876) 326, 328-329. Данас на браничевске господаре реферише топоним *Дрман* код Костолца, Динић, *Српске земље*, 84-85. Идентичног порекла су имена села у северозападној Бугарској - *Дърманци* (општина Мездра) и *Куделин* (општина Брегово).

³⁰⁰ Грковић, *Речник имена*, 109; Vasary, *Cumans and Tatars*, 104.

³⁰¹ Ивић – Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 89, 95, 96, 116, 164, 175, 188, 189, 242; Грковић, *Речник имена*, 95, 109, 194.

³⁰² Cf. Gy. Györffy, *Dual Kingship and the Seven Chieftains of the Hungarians in the Era of the Conquest and the Raids*, AOASH 47 (1994) 87-104; A. Khazanov – A. Wink (edd.), *Nomads in the Sedentary World*, Richmond 2001, 34-37 (P. Golden); P. Golden, *Khazaria and Judaism*, AEMA 3 (1983) 144sq.

³⁰³ *Alberic* 950.

Браничево 1284. године, у једној његовој повељи је изричито речено да је он вођен *против Дрмана и Бугара* (contra Dormanum et Bulgaros).³⁰⁴

Речи из краљеве повеље такође се тумаче као показатељ бугарског порекла браничевских господара. Међутим, на основу њих је једино извесно да је поход био вођен против (1) Дрмана и (2) Бугара (дакле, не “Дрманових Бугара”). Стога би оне могле и да осликавају подршку видинског господара Шишмана својим суседима. Управљачи Браничева и Видина били су несумњиво савезници и чврсто оријентисани једни на друге. Међутим, на основу тога не би требало извлачити закључак о зависности Дрмана и Куделина према свом источном суседу. Њихов положај јасно осликавају речи архиепископа Данила да су они били *самовласни* (**САМОВЛАСТЊНА**).³⁰⁵ Дакле, они себе нису сматрали делом северозападних бугарских земаља са седиштем у Видину, а још мање царства у Трнову, са којим њихове земље нису чак ни имале заједничку границу.³⁰⁶

На мешано куманско-бугарско порекло господара Браничева, ипак, указује још једна важна околност. У тренутку када је дошло до насељавања куманских пребега, област Браничева је још увек била под влашћу Бугарског царства (стр.101-102). Дрман (и Куделин) су, по свој прилици потицали из редова дошљака и упркос томе што им није био наклоњен, Данило, истиче да је *Браничевска земља* представљала њихово **ДОСТОЈНИК** (“наследство”).³⁰⁷ Његове речи снажно сугеришу на “укорењеност” Дрмана и Куделина на овом подручју.

---

³⁰⁴ Fejér, *CD*, V/3, 276; Vasary, *Cumans and Tatars*, 105-107. Данило такође Дрмана помиње на првом месту међу браћом. Улијарска повеља и Житије у свитку прво наводе Куделина, Стојановић, *Хрисовуљи*, 20; Мошин, *Крал Милутин*, 344; cf. Крџев, *Тертревици*, 140-141.

³⁰⁵ Данило/Даничић, 115; Данило/Мирковић, 87.

³⁰⁶ За разлику од тврдњи у нпр. Божилов – Гюзелев, *История*, 532; *Средновековна Българија*, 105. (П. Павлов)

³⁰⁷ Данило/Даничић, 116; Превод “наследство” у Данило/Мирковић, 88. Реч **ДОСТОЈНИК** могла је бити употребљена и у простом значењу “поседа”, “власти” (cf. Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, I, Београд 1863, 294). Међутим, Данило господаре Браничева и Шишмана не карактерише терминима попут “безакони”, за разлику од Ногаја или византијског цара Михаила VIII Палеолога, чији се положај из перспективе српског аутора заиста могао сматрати незаконитим.

IV. НОГАЈ И ЊЕГОВО ДОБА

Уколико се историјски процеси ове епохе у југоисточној Европи могу сагледати кроз визуру личности, онда најистакнутије место међу њима несумњиво припада Ногају. Он није био само прекаљени војсковођа, већ и умешни дипломата, истовремено следбеник древних монголских традиција и човек новог кова, који је делимично усвојио тековине медитеранске и византијске цивилизације. Његов утицај се током последње четири деценије XIII века пронео од Закавказја до Литваније и од Урала до Угарске и српских земаља.

Ногајеву генеалогiju забележили су са мањим међусобним одступањима арапски и персијски писци. Према Бајбарсу, он је био син Татара, сина Могала (مغل), сина Душихана (Џучија), сина Џингис-кана. Овај родослов понавља Ибн Халдун, док ал-Нувајри грешком прескаче помен Џучија и назива Могала сином Џингис-кана.¹ Рашид ал-Дин даје нешто другачије податке: Ногај је син Татара, сина Бувала/Буала (بوال , بوال) Џучијевог седмог сина.² Идентична генеалогija, без прецизирања Буваловог редоследа међу Џучијевим потомцима, присутна је и у анонимном тексту *Таварих-и Гузида*, писаном почетком XVI века.³

Ногајево порекло се уобичајено наводи према Рашид ал-Дину, али у њима леже одређене тешкоће. Он се први пут спомиње на месту војног заповедника пре 1260. године, што значи да се родио најкасније око 1240.⁴ У случају да је његов деда био млађи брат Батуа, рођеног најраније 602 А.Н. (1205/1206),⁵ а према устаљеном становишту око 1208. године,⁶ постојала би очигледна препрека. Наиме, Бувал би у време Ногајевог рођења имао највише тридесетак година. Са друге стране, Џувејни га сматра најстаријим Џучијевим сином, дајући следећи

¹ СМАЗО, I, 109, 152, 380 (Бајбарс, ал-Нувајри, Ибн Халдун); Веселовский, *Ногај*, 2-3; Vasary, *Sultans and Tatars*, 71.

² Рашид ад-Дин, II, 75-76.

³ *Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков*, edd. С.К. Ибрагимов et al, Алма-Ата 1969, 38.

⁴ Сф. Почекаев, *Цары ординские*, 48; Мыськов, *История*, 113; Павлов, *Татарите на Ногај*, 121.

⁵ СМАЗО, II, 210. (Гафари)

⁶ Изведеном на основу обавештења Рашид ал-Дина да је господар Џучида умро у доби од 48 година, Рашид ад-Дин, II, 81.

редослед: Бувал, Орда, Бату, Шибан, Тангут, Берке и Беркечер.⁷ Стога, Рашидов списак пре одражава хијерархију Џучијевих потомака него њихов узраст и указује да Бувалова мајка није била главна Џучијева супруга, већ нека од других жена, или чак наложница.⁸ То не значи да је Бувал био незаконити син, пошто у древном монголском друштву деца рођена од других супруга у односу на главну нису сматрана незаконитим.⁹

Пуно име потоњег господара доњег Дунава било је Јесу-Ногај, како је и посведочено у више арапских извора.¹⁰ *Yisün/есен* (“девет”) је чест префикс код монголских личних имена.¹¹ *Ногај* на монголском значи “пас”,¹² али име не само да није за собом носило негативну конотацију, већ се веома често среће међу Џингисидима.¹³ Нека на овом месту буде дозвољено да изнесемо и једну слободнију претпоставку – можда је Ногај своје име дуговао пракси њиховог давања деци према години рођења, што није реткост ни међу данашњим турко-монголским народима. У том случају, његов долазак на свет могао би се датовати у „годину пса“, односно 1237/38.¹⁴

Извори не доносе никакве податке о Ногајевом деди и оцу, осим њиховог места у генеалогии Џучијевих потомака. Једино ал-Ајни напомиње да је Могал (Бувал) учествовао под Батуовим заповедништвом у западном походу.¹⁵ По свему

---

⁷ Juvaini/Boyle, 266-267.

⁸ Почекаев, *Батый*, 50.

⁹ Владимирцов, *Работы*, 348; cf. Мыськов, *История*, 113

¹⁰ *ييسو* *yisu*, СМИЗО, I, 79, 354, 422. (Бајбарс, Ибн ал-Фурат, ал-Макризи) Тизенхаузенова транскрипција је *Ису-Ногај*, СМИЗО, I, 101, 360, 434.

¹¹ Веселовский, *Ногай*, 6, п.4. Као најкарактеристичнији примери могу се истаћи Чагатајев син Јесун-Менгке, унук по имену Јесун-Дува, његов потомак Јесун-Бука, затим двојица истакнутих Кублајевих потомака који носе име Јесун-Темур, cf. Juvaini/Boyle, 249; Marco Polo, *Description*, I, 276-277, 286; Pelliot, *Horde d'Or*, 88-92; V. Rybatzki, *Genealogischer stammbaum der Mongolen*, Florilegia altaistica: Studies in honour of Denis Sinor on the occasion of his 90th birthday, edd. E. Boikova - G. Stary, Wiesbaden 2006, 164, 170, 177 et passim

¹² Pelliot, *Horde d'Or*, 73; Cleaves, *Mongolian Names*, 424-425. Cf. *Hystoria Tartarorum*, 13: **Nochoy enim tartarice canis dicitur latine.**

¹³ Име носи један од унука принца Кадана, као и један од унука Арик-Буке, Hambis, *Chapitre CVII*, 81,94. Код Џучида, име је посведочено код двојице праунука Батуове браће Орде и Тука-Темур, *Рашид ад-Дин*, II, 69; СМИЗО, II, 60.

¹⁴ “*Ногај-ил*, година пса која одговара 665. А.Н. [24. VIII 1237 – 13. VIII 1238.]”, *Рашид ад-Дин*, II, 39.

¹⁵ СМИЗО, I, 503. (ал-Ајни)

судећи, ниједан од њих двојице није био значајнија личност у монголском свету, па самим тим ни Ногај није био својим рођењем предодређен за високи положај и значајну улогу коју је играо током живота.

“Млади ветеран”

Прва Ногајева појава на историјској позорници везана је за почетке раздора између Џучида и Илканида. Подсетимо се да је Бату послао као подршку Хулегуовом походу војску на челу са три своја сродника: Тутаром (Ногајевим братом од стрица), Балаканом и Кулијем. Џучидски предводници су пострадали у унутармонголском обрачуну, војска је већим делом била побијена, а само мањи број људи успео је да се спасе бекством. Међу њима су била и двојица џучидских предводника нижег ранга, Нуха-Коун (*Nuxak'awun*, *Nuxak'owun*) и Аратемур, који су успели да се извуку из клопке захваљујући томе што су били унапред упозорени. Они су са собом повели дванаест хиљада људи и велику количину блага, злата и добрих коња. Побегавши преко реке Куре, они су се успешно вратили у северне земље.¹⁶ Наравно, *Нуха-Коун* кога помиње Григор из Аканча је нико други до Ногај.¹⁷ Назив *k'awun* (монг. *köbегүн/хөвгүүн*, “дечак”, “младић”) била је неформална титула додељивана млађим монголским принчевима.¹⁸

Ногајево присуство у Беркеовој војсци, пострадалој приликом иранског похода, осветљавају и речи Рашид ал-Дина о његовој мржњи и жељи за осветом због убиства сродника Тутара.¹⁹ Прилику није морао дуго да чека. Рат између Џучида и Хулегида отпочео је вероватно још у зиму 1261/1262.²⁰ Међутим, војне операције су вођене споријим темпом и углавном у зимско време, пошто су лета била непогодна због велике врућине и изливања река.²¹ Ратна иницијатива била је

---

¹⁶ Патканов, *История Магакии*, 32; *Grigor of Akanc*, 341.

¹⁷ Патканов, *История Магакии*, 91-92, п.59; Веселовский, *Ногай*, 19; Cleaves, *Mongolian Names*, 424-425.

¹⁸ Владимирцов, *Работы*, 395; Cleaves, *Mongolian Names*, 425.

¹⁹ *Рашид ад-Дин*, III, 59.

²⁰ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, 79. Због међусобне неусаглашености арапских и персијских извора ток ратних операција и њихова хронологија се у литератури различито интерпретирају, cf. Веселовский, *Ногай*, 4-18; Камалов, *Отношения*, 39-59; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, 78-91.

²¹ Киракос/Ханларян, 237.

на страни Џучида, док су персијски Монголи, суочени са ратом на два фронта – у Закавказју против својих сродника, и у Сирији против Мамелука – углавном били у дефанзиви.²²

До првих озбиљнијих окршаја дошло је у другој половини 1262. године, када се и Ногај јавља као један од кључних учесника. Нашавши се на челу претходнице Беркеове војске, која је бројала тридесет хиљада људи, он је разбио илканидски одред под заповедништвом Ширемуна. Битка се одиграла у околини Ширвана, недалеко од обала доњег тока Куре. Недуго затим, други илканидски заповедник Абатај нанео је 14. новембра пораз Ногајевом одреду и, према Рашид ал-Дину, побио много његових људи.²³ Арапски извори такође говоре о Ногајевом поразу,²⁴ додајући да је он током борбе био копљем погођен у око.²⁵ Сиријски аутор Ибн Васил (†1298) пише да је Хулегуова војска након битке упала у земље противника и починила велику пустош.²⁶ Ногај се 16. децембра и по трећи пут сукобио са Хулегуовим одредима, али није успео да одбрани Дербент и био је поново натеран у бекство.²⁷

Сазнавши вести о поразу, Берке је предузео општу мобилизацију. Према речима Ибн Васида, *наредио је да свако старији од 10 година узјаше коња и било је толико народа да им се није видело ни краја ни конца,*²⁸ односно, како преноси Персијанац Васаф, подигао је осам десетина целокупног људства Џучида и наложио им да се припреме за борбу.²⁹ Хулегуова војска је прешла Терек и дошла до напуштених зимских логора противника, где се задржала три дана. Берке их је правовремено изненадио и нанео им страховит пораз 14. јануара 1263. године.

---

²² Мыськов, *История*, 91.

²³ *Рашид ад-Дин*, III, 59; Spuler, *Goldene Horde*, 42-43.

²⁴ Једино ал-Муфадал (СМИЗО, I, 188.) спомиње да је Хулегу у околини Ширвана претрпео пораз, али је погрешка вероватно настала због ауторове лоше интерпретације каснијих догађаја и потоњег пораза илканидске војске.

²⁵ СМИЗО, I, 121, 152, 508-509 (Бајбарс, ал-Нувајри, ал-Ајни). Рашид ал-Дин тврди да је Ногај изгубио око тек приликом каснијих борби, током 1265, додајући да је рану задобио од непријатељске стреле, *Рашид ад-Дин*, III, 68. Поједини историчари дају предност Рашид ал-Диновој верзији (нпр. Почекаев, *Цары ординские*, 52), али је на овом месту више поверења исказано у арапске писце, пошто њихова обавештења долазе са џучидске стране.

²⁶ СМИЗО, I, 74. (Ибн Васил)

²⁷ *Рашид ад-Дин*, III, 59-60; d'Ohsson, *Histoire*, III, 380-381.

²⁸ СМИЗО, I, 74. (Ибн Васил)

²⁹ СМИЗО, II, 81. (Васаф)

Повлачећи се преко Терека, поражени бегунци су пострадали пошто је лед под њима попуцао, повукавши их у хладну воду. Хулегуов син Абака се једва спасао, а потпуна катастрофа била је избегнута захваљујући храброј заштитници илканидске армије на челу са Ширемуном.³⁰ Победници су сакупили све лешеве погинулих непријатеља на три велике хумке које су се могле видети на удаљености од два дана пута, а Берке је тада наводно изговорио чувену реченицу: *Нека Алах посрами Хулегуа који је убијао Монголе мачевима Монгола, јер да смо били заједно покорили бисмо цео свет.*³¹

Хулегу је потом наредио да се побију сви Беркеови трговци који су се налазили у Табризу и да им се конфискује имовина. Као жртве освете пало је и пет хиљада Беркеових људи у Бухари.³² Главар Џучида узвратио је истом мером и побио је све трговце из персијских земаља који су му пали у руке.³³ Трговачки путеви су током рата потпуно замрли. Међу онима који су осетили последице сукоба били су и двојица људи из Венеције, браћа Николо и Матео Поло, који су се тада из Сараја, одлучивши да избегну поприште ратних операција, отиснули на судбоносно путовање које их је одвело на двор Кублај-кана.³⁴

Ногај није изричито споменут у ратним операцијама током 1263. године. Можда је због тешког рањавања остао по страни. Ипак, већ наредне 662. А.Н. (4. XI 1263 – 22. X 1264.) поново се среће као заповедник на граничном подручју у околини Дербенда. Одатле се спремао да почини упад на југ, али му је Хулегу послао свог поверљивог човека који је глумио пребега из противничког табора. Ногај се повукао када је од њега примио вести да је Кублај однео победу над Арик-буком, те да је Хулегу добио *јарлик* којим му се потврђује власт над западом и да му са истока хита у помоћ тридесет хиљада коњаника.³⁵ Судаћи по вестима изреченим Ногају, сусрет се одиграо у другој половини 1264.

---

³⁰ Рашид ад-Дин, III, 60; Киракос/Ханларян, 237; Веселовский, *Ногай*, 13-14.

³¹ СМАЗО, I, 75. (Ибн Васил); Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, 80; Камалов, *Отношения*, 54-55.

³² СМАЗО, II, 81-82. (Васаф)

³³ СМАЗО, II, 81. (Васаф); cf. Камалов, *Отношения*, 48.

³⁴ Marco Polo, *Description*, I, 74-76.

³⁵ Рашид ад-Дин, III, 60; d'Ohsson, *Histoire*, III, 382-383.

Хулегу је преминуо почетком фебруара наредне године.³⁶ Берке је одлучио да искористи прилику и његовом наследнику Абаки зада одлучујући ударац. Дејствујући према његовим заповестима, Ногај је током лета 1265. године предузео нови продор на илканидску територију. Иза њега је ишла снажнија цучидска војска од 50.000 људи под заповедништвом Сунтаја.³⁷ Абака је на нападаче послао одред под заповедништвом принца Јушумута, који је прешао Куру и сукобио се са Ногајем у области Чаганмурен (“бела река”), односно близу Агсуа у Азербејдану. Битка је била изузетно жестока и са тешким губицима на обе стране, али је на крају победа припала Јушумуту.³⁸ Дошавши на поприште битке, и видевши саборца опкољеног непријатељским војскама, Сунтај је одлучио да се повуче. Ипак, Ногај је успео да се пробије из обруча, доживевши још један пораз, али избегавши катастрофу. Кривица је пала на Сунтаја, док је Ногајев углед само порастао. Берке му је, према речима ал-Нувајрија, доделио заповедништво над још неколико тумена војске.³⁹

Попут претходних борби и ово је био само окршај претходница. Војске Беркеа и Абаке сусреле су се на обалама Куре, али се ниједна од њих није усудила да преброди реку, па се битка свела на размену стрела.⁴⁰ Берке је након две седмице одлучио да покуша да форсира реку узводно, недалеко од Тифлиса (Тбилиси). Међутим, умро је на путу, а његово тело пренесено је у већ спремљени гроб у Сарај, пише Рашид ал-Дин.⁴¹ Персијски аутор засигурно греша што се тиче датума Беркеове смрти. Он је највероватније тада оболео од срдоболе, која га је и коштала живота.⁴² Према вестима других извора, главар Цучида умро је тек 1266, или почетком 1267.⁴³ Убрзо је рат на кавкаском бојишту утихнуо и између

---

³⁶ Spuler, *Goldene Horde*, 49.

³⁷ СМАЗО, I, 152. (ал-Нувајри)

³⁸ *Рашид ад-Дин*, III, 68.

³⁹ СМАЗО, I, 152-153. (ал-Нувајри)

⁴⁰ Киракос/Ханларян, 239.

⁴¹ *Рашид ад-Дин*, III, 68.

⁴² СМАЗО, II, 92, 210-211. (Хамдалах Казвини, Гафари). Ал-Муфадал преноси да је Берке страдао од ломова ногу, СМАЗО, I, 193.

⁴³ Руски летописци бележе Беркеову смрт *sub anno 6774* (1265/1266), а арапски је датују у 665. А.Н. (2. X 1266-21. IX 1267), СМАЗО, I, 153, 276, 380 (ал-Нувајри, Ибн Кесир, Ибн Халдун)

зараћених страна је нешто касније склопљен мир.⁴⁴ Чини се да је важну улогу у привременој нормализацији односа две монголске државе играло обострано признавање врховне власти Кублај-кана.⁴⁵ Што се Ногаја тиче, он се последњи пут спомиње на кавкаском бојишту 1265. године и није познато да ли је учествовао у каснијим борбама. Његова дотадашња каријера није била овенчана славом, већ напорним и тешким походима у којима је претрпео више пораза и доживео тешко рањавање.

На ободу *Дешт-и Кипчака*

Ратне године обезбедиле су Ногају Беркеову наклоност, али он није фигурирао као његов наследник. Разлог томе није била младост, већ његово порекло. Систем наслеђивања у Монголском царству почивао је на изборности, али су у пракси најближи сродници преминулог владара имали више могућности да заседну на престо од припадника даљих огранака.⁴⁶ Пошто Берке није имао мушке деце,⁴⁷ наследио га је Менгке-Темур, други од петорице синова Тугана, Батуовог сина.⁴⁸ Његов старији брат Тарбу више није био међу живима, па је Менгке-Темур био једини директни Батуов потомак који је био довољно одрастао да прихвати узде власти.⁴⁹ Можда ни ова промена није протекла без насиља.

---

⁴⁴ Према вестима Сиријца Ибн-Кесири, Абака је разбио војску Менгке-Темуре 1266/1267, СМАЗО, I, 276; cf. СМАЗО, I, 204 (ал-Захави). Кирак из Ганцака тврди да је рат завршен 715. године по јерменској ери (1266/7), Киракос/Ханларян, 237. Рашид ал-Дин пише о мировном споразуму између Беркеовог наследника Менгке-Темуре и Абаке, али без помена године, *Рашид ад-Дин*, II, 82. О времену склапања мира: Почекаев, *Цары Ордынские*, 269-270, п.65.

⁴⁵ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, 88-89; Камалов, *Отношения*, 60-62.

⁴⁶ Трепавлов, *Строй*, 102-111; Федоров-Давыдов, *Строй*, 68-70.

⁴⁷ Једино се у руској житијској књижевности, тачније *Житију Петра, царевића Ординског* из XV века, спомиње Беркеов син који се разболео и умро у раној младости, *Повести и сказания древней Руси*, ed. Д.С. Лихачев, Москва – Санкт-Петербург 2001, 421. Ал-Макризи спомиње сина извесног Беркеа (СМАЗО, I, 432; Spuler, *Goldene Horde*, 52, п.1), али по свој прилици није реч о истоименом цучидском поглавару, СМАЗО, I, 432, п.2.

⁴⁸ *Рашид ад-Дин*, II, 72.

⁴⁹ Cf. Мыськов, *История*, 104. Према ал-Муфадалу, Берке је десигнирао свог наследника који је у његово време носио титулу *емир-оглу* или *емир-мали*, СМАЗО, I, 193. Титуле су анахроне за време на које се казивање арапског писца односи и треба их примити са резервом. Почекаев, *Цары ордынские*, 268, п.58. У појединим рукописима Рашид ал-Диновог дела говори се да је Беркеовог наследника на власт поставио велики кан Кублај, СМАЗО, II, 68, п.5.

Сл. 6.

БОРБЕ МЕЂУ МОНГОЛИМА,

Из рукописа *Цами ал-Таварих* Рашид ал-Дина, XIV век

преузето из: *Dschingis Khan und seine Erben: Das Weltreich der Mongolen*, Munich 2005.

Ипатијевски летописац под 1266. годином помиње велики метеж међу Татарима, и како их је *безбројно мноштво погинуло као морски песак*.⁵⁰ Фраза је била различито тумачена: према старијим историчарима односила се на сукоб Беркеа и Хулегуа,⁵¹ али је савремени истраживачи интерпретирају као сведочанство о унутрашњим борбама међу Џучидима после Беркеове смрти.⁵²

Током првих година Менгке-Темурове владавине дошло је до Ногајевог устоличења у западним областима. Раније се веровало да је он и раније био присутан у региону, те да је водио татарски одред приликом садејства са бугарским снагама у нападу на византијску Тракију 1264/1265. године. Међутим, ниједан извор не спомиње његово учешће у овом походу, што није изненађујуће, пошто је у то време био ангажован на кавкаском бојишту. У појединим радовима,

---

⁵⁰ ПСРЛ, II, col. 863.

⁵¹ Веселовский, *Ногай*, 14, п.3.

⁵² Егоров, *Развитие*, 39; Егоров, *География*, 199-200; Почекаев, *Цары ордынские*, 35; cf. Мыськов, *История*, 103-104.

већ је указано на то да Ногајево присуство у тим збивањима не треба само довести под сумњу, већ у потпуности искључити.⁵³

О Ногајевом устоличењу остала су два важна извештаја – из пера Рашид ал-Дина и Георгија Пахимера. Према персијском писцу, он је завладао земљама *Урус* (Русија) и *Кехреб/Кехрет* (كهرت, كهرت, Керч?),⁵⁴ преко реке *Узи* (Дњепар), које је начинио својом *јуртом* и пребивалиштем.⁵⁵ Уместо земље *Урус*, у појединим рукописима његовог дела наводе се *Тамах*, *Узнак* или *Валах* (Влашка/Бугарска).⁵⁶ Византијски историчар наводи да је Ногај био послат од вођа свог племена који су се називали *кановима* са многобројном војском и да је потчинио народе који су живели северно од Црног мора. Видевши да су земље које је освојио добре, те да је њима лако управљати, он се одрекао власти канова и почео је да влада самостално.⁵⁷

Раније се веровало да је Ногајево премештање у западне крајеве био његов самосталан чин.⁵⁸ Међутим, у новије време се претпоставља да је он полагао породично право на области којима је владао.⁵⁹ Оно се заснива на хипотези према којој је Ногајев деда Бувал/Могал идентичан монголском заповеднику Мауцију (*Мауси*) кога Јован Плано-Карпини спомиње као господара области на левој обали Дњепра.⁶⁰ Ипак, оно се мора одбацити у светлу чињенице да је Карпинијев *Мауси* највероватније син Џучијевог брата Чагатаја – Муци.⁶¹ Ногајев деда и отац су

---

⁵³ Насонов, *Монголы и Русь*, 43; Параска, *Условия*, 38-39; А.А. Порсин, *К вопросу об участии Ногай в походе на Константинополь 1265. года*, Вестник Челябинского государственного университета. История. 40 (2010) 34-37; Порсин, *Политика*, 158-159; Павлов – Владимиров, *Златната орда*, 94.

⁵⁴ Брун, *Черноморье*, II, 352.

⁵⁵ *Рашид ад-Дин*, II, 83.

⁵⁶ СМИЗО, II, 69, n.11; cf. Федоров-Давыдов, *Строй*, 80; Павлов, *Татарите на Ногай*, 122.

⁵⁷ Ὁ δὲ Νογᾶς οὗτος κράτιστος ἦν ἀνὴρ τῶν Τοχάρων, εἰς στρατηγίαν τε ξυνητὸς καὶ τρίβων τοῖς πράγμασιν, ὃς ἅμα πλείσταις δυνάμεσιν ἐξ ὁμογενῶν Τοχάρων, οὓς αὐτοὶ Μουγουλίου λέγουσιν, ἐξαποσταλεῖς ἐκ τῶν κατὰ τὰς Κασπίας ἀρχόντων τοῦ γένους, οὓς κάνιδας ὀνομάζουσιν, εἰσβάλλει τοῖς ἀνὰ τὸν Εὐξείνιον βορείοις ἔθνεσιν... Ταῦτ' ἄρα καὶ ἀκονιτὶ φανεῖς προσελάμβανε καὶ κατεδουλοῦτο. Ἰδὼν δὲ χώρας ἀρετώσας καὶ ἔθνη εἰς ἀρχὴν κατὰ σφᾶς αὐτάρκη, ἀφηνιάζει μὲν τῶν πεμφάντων καὶ ἑαυτῷ τὰ ἔθνη προσκτᾶται, *Pachymeres*, I, 345; Pach./Failler, II, 444-445.

⁵⁸ Греков – Якубовский, *Золотая орда*, 35; Закиров, *Отношения*, 64.

⁵⁹ Сафаргалиев, *Распад*, 42; Мыськов, *История*, 46-47

⁶⁰ Plano-Carpini/Wyngaert, 67.

⁶¹ Plano-Carpini/Wyngaert, 606; *Рашид ад-Дин*, II, 88; Почекаев, *Батый*, 76; Порсин, *Политика*, 160; cf. Федоров-Давыдов, *Строй*, 53; Аксенов – Юрченко, *Христианский мир*, 257.

вероватно имали своје поседе у западним областима Монголског царства, можда и у самим црноморским степама, али њихов опсег и локација остају непознати.⁶²

Назнаке о околностима Ногајевог устоличења срећу се и у делу Бајбарса ал-Мансурија. Према египатском аутору, он се учврстио у *северним земљама* захваљујући Менгке-Темуровој супрузи Чичек-катун (арап. Цицек).⁶³ Она је претходно била Беркеова жена и активни учесник у његовим преговорима са египатским посланицима.⁶⁴ То значи да је Ногајево премештање у западне области учињено уз подршку врховне власти, самим тим и уз сагласност Менгке-Темуре.⁶⁵ Можда је оно учињено и са одобрењем самог великог кана Кублаја (уколико није случајност што Пахимер помиње *канове* у множини).⁶⁶

Још су поједини старији историчари сматрали да Ногајев долазак у западне крајеве треба датовати око 1270. године.⁶⁷ Он се одиграо непосредно пре 669. А.Н. (20. VIII 1270 – 8. VIII 1271.), када је започела његова преписка са мамелучким султаном Бајбарсом.⁶⁸ Даље је упадљиво да овај догађај хронолошки коинцидира са новим сукобима на угарско-татарској граници дуж Карпата, које је током 1270-1271. посведочило више западних хроничара.⁶⁹ Штавише, према речима чешког

---

⁶² Cf. Трепавлов, *Строй*, 89; Почекаев, *Батый*, 156. Уосталом, поједини удели цучидских представника нису били стални и непроменљиви, да би се на тај начин морало објаснити Ногајево устоличење. Рубруков извештај показује да је према Батуовом наређењу Берке морао да своја станишта премести са обала Волге на друго место, Rubruc/Wyngaert, 209. Исту политику је изгледа примењивао и Менгке-Темур, устоличивши Уран-Темуре на Криму и Шибановог сина Багатура у Кафи, *Абуль-Гази*, 152; Почекаев, *Цары Ордынские*, 38-39, 272-273, п.71.

⁶³ СМІЗО, I, 109. (Бајбарс)

⁶⁴ СМІЗО, I, 193-194, 358. (Ал-Муфадал, Ибн ал-Фурат); Закиров, *Отношения*, 48-49.

⁶⁵ cf. Почекаев, *Цары Ордынские*, 52-53; Порсин, *Политика Золотой Орды*, 162.

⁶⁶ Vernadsky, *Mongols and Russia*, 165.

⁶⁷ Леонид, *Нагай*, 32; Веселовский, *Ногай*, 23.

⁶⁸ СМІЗО, I, 101-102. (Бајбарс); Веселовский, *Ногай*, 22; Егоров, *Развитие*, 40. Садржај овог писма укратко понављају и Ибн ал-Фурат и ал-Макриси, СМІЗО, I, 360, 434.

⁶⁹ **Anno Domini 1270 rex Ungariae Bela mortuus est, et Tartari fratrem suum [sic!] Stephanum in bello vulnaverunt et multa millia in bello ociderunt in Ungaria**, *Chronica minor auctore Minorita Erphordensi*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS XXIV, Hannover 1879, 213; **Rex Castello... fecit multas parentellas... nam vero neptem suam dare debet magno cani imperatori Tartarorum qui est inimicus regis Ungariae**, *Annales Placentini Gibellini*, ed. Ph. Iaffe, MGH SS XVIII, Hannover 1863, 553 (sub a. 1271); Bratianu, *Vicina*, 53-54; Papacostea, *Romanians*, 222, п.85.

краља Отакара II, управо је татарска претња била један од разлога за склапање мира са Стефаном V у Пожуну 1271. године.⁷⁰

Може се претпоставити да сукоби нису били изазвани Ногајевим самосталним деловањем, већ да је до њих дошло у склопу ширих завојевачких планова Менгке-Темур након смиривања ратног стања на кавкаској граници. То показује и ново ангажовање татарских одреда јужно од Дунава које је недуго затим уследило.

Повод је лежао у византијско-тесалском супарништву. Михаило VIII је настојао да по сваку цену издвоји браћу Нићифора Епирског и Јована Тесалијског из савеза са Карлом Анжујским и привуче их к себи. Нићифора је оженио једном својом рођаком, а Јован је од цара, након што је једну од својих ћерки дао његовом сестрићу Андронику Тарханиоту, добио високо достојанство севастократора. Међутим, брачне везе Тарханиота и Анђела показале су се веома несрећном по Палеологе. Андроник је побегао на двор свог таста који је постао средиште антивизантијских интрига.⁷¹ Овај великаш је још приликом боравка у Константинопољу позвао велики број Татара који су дошли примамљени пленом. Како пише Пахимер, они су починили таква зверства да би се о томе *могла написати посебна књига, не словима, већ сузама* и додаје да су они тада поубијали скоро исто толико људи, колико у ранијем походу под вођством Константина Тиха.⁷² Андроник Тарханиот је можда ступио у везе са Татарима преко неког од посланстава која су путовала на релацији Сарај – Каиро,⁷³ али није искључено да су ови контакти остварени и преко Бугарске.

Неки истраживачи нису обратили пажњу на овај поход; поједини су изразили сумњу да се он уопште и одиграо.⁷⁴ Међутим, о њему није остало трага само у Пахимеровом делу, већ и у читавом низу других извора. Ибн Халдун преноси да је Менгке-Темур 670. А.Н. (9. VIII 1271 - 28. VII 1272.) лично кренуо

---

⁷⁰ *Acta Imperii Selecta – Urkunden Deutschen Könige und Kaiser*, ed. J. Böhmer, Innsbruck 1870, 693, no.989.

⁷¹ Nicol, *Despotate*, II, 1-16; Ферјанчић, *Тесалија*, 95-105.

⁷² *Pachymeres*, I, 322-323; Pach./Failler, II, 418-419.

⁷³ У исто време (670. А.Н.) забележен је долазак једног посланства из земаља Цучида султану који се налазио у Дамаску, СМАЗО, I, 102-103, 194-195. (Бајбарс, ал-Муфадал)

⁷⁴ МЫСЬКОВ, *История*, 107-108; Cf. Порсин, *Политика*, 162-163.

на Константинопољ, пошто је био незадовољан царем *Ласкарисом* и да се вратио назад тек пошто је дочекан покорно и са почастима.⁷⁵ Ал-Нувајри, ал-Макриси и ал-Ајни такође говоре о Менгке-Темуровом нападу на земље Константинопољског царства, датујући га у 668. А.Н. (1269-1270), образлажући га незадовољством због поступака византијског владара и мешајући га са претходном војном интервенцијом која је довела до Изединовог ослобађања.⁷⁶ Назнаке тадашњег похода јужно од Дунава забележио је и Абул-гази,⁷⁷ а поузданије вести потичу из много ближих врела. Јерменско јеванђеље из Трнова садржи под 722. годином (1272/1273) следећу белешку: *дође татарски народ који нанесе велике штете Грцима*,⁷⁸ а у својој краткој аутобиографији Михаило VIII Палеолог, реферишући на ове догађаје, пише како су се *Бугари показали незахвалнима, дали Масагетима слободан пролаз и чак им помагали у најезди*.⁷⁹

Овај напад се одиграо 1271. или 1272. године.⁸⁰ Он је несумњиво уследио на Менгке-Темурову иницијативу, а осим позива Андроника Тарханиота, иза њега је стајао и много битнији разлог – притисак на Византију са циљем да одустане од одржавања тешњих веза са Хулегидима.⁸¹ Тиме се може објаснити зашто су ал-Нувајри и његови настављачи помешали два похода – Беркеов и Менгке-Темуров. Није искључено да је у њему учествовао и Ногај, а можда му је и стајао на челу, али је у сваком случају он деловао по налогу кана из Сараја. Бугарска држава, која се у ово време укључила у анти-византијске планове стваране на анжујском двору

---

⁷⁵ СМИЗО, I, 380. (Ибн Халдун)

⁷⁶ СМИЗО, I, 153-154, 434, 511. (ал-Макриси, ал-Ајни)

⁷⁷ *Абуль-Гази*, 152-153.

⁷⁸ Margos, *Deux sources*, 296.

⁷⁹ Н. Gregoire, *Imperatoris Michaelis Paleologi de vita sua*, Byzantion 29-30 (1959-1960) 457.

⁸⁰ На основу јерменске преписке у бугарској историографији се углавном закључује да се татарски напад одиграо 1273: Павлов, *Татарите на Ногај*, 124; Павлов – Владимиров, *Златната орда*, 98. Међутим, датацију овог извора би требало померити годину дана уназад, као и у случају убиства цара Михаила Асена (стр.108). У 1271. га датује Vasary, *Cumans and Tatars*, 79; за 1270. су се одлучили Веселовский, *Ногај*, 40. (његова интерпретација је погрешна) и Насонов, *Монголы и Русь*, 43-44.

⁸¹ Егоров, *География*, 194.

у Напуљу, такође је била укључена у поход кроз пружање логистичке подршке, како показују наводи из аутобиографије византијског владара.⁸²

Верни василевсов савезник

Михаило VIII је претњу са севера, оличену у Бугарима и Татарима, отклонио храбрим, али и веома прорачунатим подухватом, који је током наредне деценије из корена променио односе снага у југоисточној Европи. Он је искористио опробано средство које је већ применио у преговорима са Илканидима – династички брак. Као и у претходном случају, цар није сматрао за сходно да се законите принцезе удају за неверничке владаре, али полигамни Монголи нису уочавали дистинкцију између ћерке од законите царице и других царевих ћерки.⁸³ Византијски посланици су даривали Ногаја златним и сребрним израђевинама, скупоченом одеждом и вином, понудивши му руку василевсове незаконите ћерке Еуфросине (према Григори, њено име је било Ирина).⁸⁴ Међутим, господар западне степе потицао је из другачијег културног окружења и није делио грчки систем вредности. Луксузне тричарије нису оставиле снажан утисак и када је добио на поклон скупочену *калитру* (вео), он је иронично упитао византијског посланика да ли је она добра за главу зато што спречава главобољу, или зато што бисери којима је опточена могу да заштите оног који је носи од муња и удара грома.⁸⁵ На крају је ипак прихватио Еуфросинину руку и пристао да склопи савез, процењујући политичке користи које су се могле извући из једне тако угледне везе. Тако остварено везивање за царство у

---

⁸² Хронолошка подударност упада Татара у Тракију на Тарханиотов позив и тадашње операције Карлових војски против Византије на Пелопонезу сугеришу одређену сагласност ових активности, Андреев, *Отношенията*, 64.

⁸³ Runciman, *Ladies*, 46.

⁸⁴ *Pachymeres*, I, 344; Pach./Failler, II, 442-443; *Gregoras*, I, 149. Према мишљењу П. Павлова, опис поклона који је Ногај добио од византијских представника одговара тзв. *скиадиону*, делу одеће и инсигнија деспота, Павлов, *Татарите на Ногај*, 124; Павлов - Владимиров, *Златната орда*, 99. *Скиадион* је, међутим, био обележје не само деспота већ и других дворских достојанственика у Византији, М. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography, (11th-15th Centuries)*, Leiden – Boston 2003, 69-70; Атанасов, *Инсигниите*, 201-202. Стога, поклон вероватно одражава позив Ногају за улазак у византијску дворску хијерархију, али не и директан еквивалент додељивању деспотског достојанства.

⁸⁵ *Pachymeres*, I, 347-348; Pach./Failler, II, 446-449

Константинопољу било је признање Ногајевог угледа и његовог самосталног положаја.

До склапања савеза Византије и господара западних цучидских земаља дошло је отприлике 1273 године.⁸⁶ То је био један од најтежих неуспеха спољне политике Другог бугарског царства у целокупној његовој историји.⁸⁷ Последице су се непосредно осетиле у дунавској делти, где је успостављена двојна византијско-татарска хегемонија. У једном панегирику приписаном Манојлу Холоболу говори се о тадашњој обнови византијске власти над *паристријским острвима*,⁸⁸ а постоје индиције да се чак и Варна нашла под њеном контролом.⁸⁹ Власт Константинопоља је успостављена и у важном трговачком средишту дунавске делте, Вичини (њена локализација је спорна),⁹⁰ чији је митрополит 1285. године учествовао на Другом Влахернском концилу.⁹¹ Уз грчке и ђеновљанске трговце, у граду су били присутни и они татарског порекла (Nicolaus filius Philippi Tartaro, Anthonius Tartarus).⁹² Главно Ногајево упориште у региону постао је Сакчи, на десној обали Дунава узводно од делте, где је током седамдесетих година отпочела са радом његова ковница новца. (стр.201-202)

---

⁸⁶ Cf. Failler, *Chronologie et Composition*, II, 211; Margos, *Deux Sources*, 300. (са прегледом старијих мишљења); Павлов, *Татарите на Ногај*, 124.

⁸⁷ Павлов, *България*, 31.

⁸⁸ L. Previale, *Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo*, BZ 42 (1943) 36-37; Laurent, *Domination Byzantine*, 188-189, 193; Deletant, *Genoese*, 515; Ghiața, *Formations politiques*, 41; Атанасов, *Деспотство*, 29-30.

⁸⁹ **...nobilem virum Petrum Grisonum Venetum dum esset in Constantinopolis et duxisset bene modios DC frumenti de partibus Varai Constantinopolitani curente MCCXXVI, indictione III, die sexto decimo intrante Augusti, per Marinum Bilongum...**, Tafel – Thomas, *Urkunden*, II, 179, no.241. Запис о довозу и продаји жита у Константинопољ је несумњиво искварен. **De partibus Varai Constantinopolitani** је преводјено као “из области Варне у Константинопољ” или „из области Константинопољске Варне“ (што је граматички најисправније), па чак и тумачено као лично име, Атанасов, *Деспотство*, 23-24.

⁹⁰ О замршеном питању локализације средњовековне Вичине настали су бројни радови у којима су изношене претпоставке о њеној истоветности са археолошким локалитетима Пакујул луж Шоаре, Нуфару, Мачином, Тулчом, па чак и са Сакчијем (последња хипотеза је убедљиво одбачена), Bratianu, *Vicina*, 77-80; Bromberg, *Miscellanies*, 15-29; *Градове и крепости*, 218-220, 222-223. (Е. Тодорова); Г.Атанасов, *Отново за локализацијата на средновековни град Вичина*, ИП 3 (1993) 3-19; Хейвуд, *Некаторые проблемы*, 133-134; Руссев, *Золотая орда*, 97.

⁹¹ V. Laurent, *Les signataires du second synode de Blakhernes (été 1285)*, Echos d'Orient 26 (1927) 145-146; Атанасов, *Деспотство*, 30-31.

⁹² Bratianu, *Vicina*, 51, 151-152, 162-163, nos. 6, 22, 23; Laurent, *Domination Byzantine*, 191; cf. Атанасов, *Процеси*, 18-19; *Градове и крепости*, 221-222. (Е. Тодорова)

Татарски чинилац је од спољне подршке властима постао главни узрочник нестабилности у бугарским земљама. Напори Константина Тиха да заузме градове Анхијало и Месемврију били су осујећени, пошто су нови византијски прекодунавски савезници били спремни да ударе на бугарског цара с леђа, у случају његовог напада.⁹³ Ногајева војна сила, међутим, није служила само као брана бугарским тежњама према јужном суседу. Током наредних година, Пахимер примећује да се мноштво према цару односило са презиром, нарочито суседни Татари који су свакодневно чинили пљачкашке нападе и над *Мизима* вршили “мизијску пљачку”.⁹⁴ Сликвити увид у постојеће прилике вероватно пружа текст натписа пронађеног у Шумену, који се по својим палеографским особеностима може датovati у последње три деценије XIII века: *Ја Ге[о]ргије, погледавши доле и горе рекох: Боже, имена ти твојег, избави нас од Татара.*⁹⁵

Пред крај своје владавине, Константин Тих је доживео и личну незгоду – сломио је ногу и, како примећује византијски историчар, када год је требало негде да иде, морали су да га возе у колима као товар.⁹⁶ Паралелно са тим, фактичка власт је све више прелазила у руке његове супруге Марије. Њена основна жеља је била да обезбеди престо свом малолетном сину Михаилу. Она се успешно решила Јакова Светослава,⁹⁷ али се потом појавио много опаснији противник. Био је то Лахана (Λαχανᾶς), како га називају Григора и Манојло Фил,⁹⁸ односно Кордокува (Κορδοκουβας) како га именује Пахимер, додајући да је то назив који *грчки језик зближава са лахана* (купус, зеље).⁹⁹ Име *Кордокува* се стога уобичајено коригује у древну словенску (бугарску) реч *бардоква* (бърдоква),¹⁰⁰ али је било и покушаја да

⁹³ *Pachymeres*, I, 344; *Pach./Failler*, II, 442-445.

⁹⁴ *Pachymeres*, I, 432; *Pach./Failler*, II, 550-551.

⁹⁵ аз герги погледа[ѡ] долоу и горѣ и рекохъ в[оже] на има твоє избави ны ѡт татаръ, А. Маргос, *За новооткрития надпис от Шуменската крепост*, *Археология* 1 (1969) 22-26; В. Константинова, *Средновековни надписи от Шуменско (XII-XV в.)*, *Paleobulgarica* 3 (1983) 68-78; *Albulgarische Inschriften*, 131; *Литература и книжнина*, 201, 313. (Б. Николова) Божилов – Гюзелев, *Добруджа, II*, 201-202.

⁹⁶ *Pachymeres*, I, 432; *Pach./Failler*, II, 550-551.

⁹⁷ *Pachymeres*, I, 429-430; *Pach./Failler*, II, 546-549; Златарски, *История*, III, 542-543; Ников, *Видинското княжество*, 27-28.

⁹⁸ *Gregoras*, I, 131; *Manuelis Philae Carmina*, II, 251. (ГИБИ, X, 143)

⁹⁹ *Pachymeres*, I, 430; *Pach./Failler*, II, 548-549.

¹⁰⁰ Златарски, *История*, 544, n.1. (са старијом литературом и тумачењима)

се његово порекло протумачи као протобугарско или куманско.¹⁰¹ Словенско име вође побуне познато је из тзв. *Сврљишких одломака*, која садрже запис датован у *дане цара Иваила и епископа нишевског Никодима, године 6787, индикта седмог, када Грци стајаху под градом Трновом.*¹⁰² Изворни бугарски облик имена није Ивајло, како се уобичајено наводи, већ Иваил.

О трогодишњем “Иваиловом устанку”, његовој природи и социјалном карактеру пуно је писано и изношена су различита тумачења.¹⁰³ Корени покрета били су у североисточној Бугарској, нарочито изложеној татарским налетима, а први Иваилов подухват био је препад на један татарски одред. Он је потом наставио са герилским дејствима, окупљајући све већи број присталица, а његова слава се толико увећала да су целе области *почеле да му се придружују мислећи да ће им бити добро под његовом влашћу.*¹⁰⁴ На његовом удару нашла се сада омражена власт у Трнову, коју је оличавао не толико цар, колико царица Марија, чији је обрачун са унутрашњом опозицијом у земљи изазвао атмосферу неповерења и међусобне мржње.¹⁰⁵ Побуњеници су однели победу над царском војском у бици недалеко од престонице, а Константин Тих је био заробљен и убијен.

Михаило VIII није пропустио да се умеша у несређене прилике код северног суседа. Он је желео да на бугарски престо доведе свог штићеника Ивана Асена III, унука по мајци Ивана Асена II, кога је претходно оженио својом ћерком Ирином.¹⁰⁶ У Трнову је постало јасно да се мора изабрати између побуњеника и византијске доминације. Марија је одлучила да отвори градске капије и понуди престо и своју руку Иваилу, уколико добије гаранције за свог сина. “Народни

---

¹⁰¹ Нпр. преко прабугарског Kurt (“вук”) и туркичког/куманског префикса kub (“светао”, “жут”), Ц. Райчевска, *За името на българския цар Кордокува (Ивайло)*, Минало 4 (2006) 16-23; cf. Стојанов, *Куманите*, 23.

¹⁰² Стојановић, *Записи и натписи*, I, 12, по.25; Дуйчев, *Книжнина*, 65; Овчаров, *Приноси*, 302-303.

¹⁰³ Скрећемо пажњу само на основну литературу: Златарски, *История*, III, 537-566; Мутафчиев, *История*, II, 135-141; Ђ. Андреев, *Въстанието на Ивайло (Изследования и проблеми)*, ТВТУ 17 (1980) 9-27; Ангелов, *Военна история*, 158-168; Петров, *Отношения*, 563-572; Павлов, *Бунтари*, 97-106; Божилов – Гюзелев, *История*, 515-519.

¹⁰⁴ *Pachymeres*, I, 432; Pach./Failler, II, 550-551.

¹⁰⁵ *Pachymeres*, I, 434; Pach./Failler, II, 552-553; Ников, *Българско-унгарски отношения*, 184-185; Мутафчиев, *История*, 134-136; cf. Georgieva, *Byzantine Princesses*, 184.

¹⁰⁶ Cf. Божилов, *Фамилията*, 249 sq; Georgieva, *Byzantine Princesses*, 185.

вођа” је оберучке прихватио понуду, оженио се њоме и свечано се крунисао за цара.

У том тренутку су се, као ударна песница византијских политичких циљева, умешали Ногајеви Татари. Иваил је био принуђен да крене на север ради сузбијања њихових напада. Међутим, њега је у Силистри опсела сједињена татарска и византијска војска, под вођством младог Михаила Тарханиота Главаса.¹⁰⁷ Иваил три месеца није био у могућности да помогне својим присталицама, док је за то време главнина византијских снага дошла под Трново, где јој се придружио и део Ногајевих одреда. Марија и њен син су током пролећа 1279. изручени Михаилу VIII, а за цара је био изабран Иван Асен III. Татарски одреди су одиграли кључну улогу у борбама, одвлачећи већи део бугарских снага и ширећи већ уобичајени масовни страх пред собом. Византијски владар је у знак захвалности одликовао њиховог заповедника, извесног Чавуш-бакшија (Чауш-баши), високим војним звањем протостратора.¹⁰⁸

Михаило VIII, свестан да његов штићеник нема ширу домаћу подршку, настојао је да привуче бољаре и њиховог предводника Георгија Тертера. Бугарски великаш куманског порекла се оженио сестром Ивана Асена III, Маријом (Кирамаријом). Он је од византијског владара добио деспотско звање,¹⁰⁹ а заузврат је пристао да своју прву супругу и сина Теодора Светослава пошаље у Константинопољ.¹¹⁰

Иваил још увек није био поражен. Он је некако успео да се извуче из опсаде, окупи своје присталице и да обезбеди подршку Чавуш-бакшија. Током лета 1279. здружени бугарско-татарски одреди потукли су две византијске војске код Девине и на обронцима Средње Горе. Недуго затим, малодушни Иван Асен III

---

¹⁰⁷ *Pachymeres*, I, 446; *Pach./Failler*, II, 564-567; *Manuelis Philae Carmina*, II, 251-253; (ГИБИ, X, 143-146); *Градове и крепости*, 186-187. (А. Кузев)

¹⁰⁸ Пахимер га помиње под именом Τζασιπαχης, *Pachymeres*, I, 466; *Pach./Failler*, II, 588-591; *Moravcsik, Byzantinoturcica*, II, 261. Уобичајена транскрипција била је Касим-бег, cf. *Ников, Татаробългарски отношения*, 13; Златарски, *История*, III, 569, 573. За форму *Чауш-Баши*: *Zachariadou, Observations*, 264-266.

¹⁰⁹ Ферјанчић, *Деспоти*, 144-145; Божилов, *Фамилијата*, 253, n.25, 257-258.

¹¹⁰ *Pachymeres*, I, 447-449; *Pach./Failler*, II, 566-569.

је у тајности напустио Трново, а почетком 1280. Бугарска је добила новог владара, у личности Георгија Тергера.¹¹¹

Након устоличења домаћег владара, Иваил је изгубио свој најјачи ослонац и упориште у борби. Он је одлучио да потражи помоћ од Ногаја. Истовремено, Михаило VIII је упутио монголском главару свог штићеника Ивана Асена III, да би му он помогао *као брату у заштити његових права*.¹¹² Ногај је пружио гостопримство обојици и, уживајући у њиховим међусобним сплеткама, водио их је свуда са собом. Коначно, припремио је гозбу на коју је позвао обе заинтересоване стране. Пошто су се званице опустиле, он је наредио слугама да погубе Иваила и Чавуш-бакшија. Иван Асен III се тада силно уплашио за свој живот, али је био поштеђен захваљујући Еуфросинином заузимању.¹¹³

Упркос драматичности Пахимеровог казивања, чини се да је сценарио представе са трагичним исходом био у потпуности изрежиран. Ногај се показао као веран византијски савезник и Михаило VIII је, недуго затим, поново затражио његову подршку како би сузбио агресивне намере својих суседа. Ибн-ал Фурат бележи да је почетком лета 1282. године на двор у Каиру приспело Ногајево посланство које су чинили великодостојници Сугурус, Нургас и извесни Саифедин Абу-Бекр. Са њима је путовао и посланик византијског владара „Кирис ал-Едрини” (префект Хадријанопоља?).¹¹⁴ Вероватно је приликом проласка татарских изасланика био постигнут договор за слање војне подршке, потребне за ратне операције у балканским земљама. Како сведоче Пахимер и Григора, током октобра је приспело 4.000 татарских коњаника које је цар претходно затражио од Ногаја.¹¹⁵ Цар је са њима намеравао да сломи Јована Анђела и коначно реши тесалијско питање, које је оптерећивало Византију још од њене рестаурације.¹¹⁶ Штавише, према Пахимеру, он уопште није рачунао на домаће, већ само на

---

¹¹¹ *Pachymeres*, I, 466-467; *Pach./Failler*, II, 588-589.

¹¹² *Pachymeres*, I, 467; *Pach./Failler*, II, 588-591

¹¹³ *Pachymeres*, I, 467-468; *Pach./Failler*, II, 590-591

¹¹⁴ СМЗО, I, 362 (Ибн ал-Фурат)

¹¹⁵ *Pachymeres*, I, 524; *Pach./Failler*, II, 659; *Gregoras*, I, 149.

¹¹⁶ *Gregoras*, I, 149.

татарске снаге, намеравајући да, према њиховом маниру, покрене војна дејства у зимско време.¹¹⁷

Михаило VIII је направио смотру пристигле татарске војске између насеља Пахомион и Алага у северном делу Галипољског полуострва. На њено чело је поставио вође из редова Ромеја.¹¹⁸ Иако у тешком здравственом стању, он се уз наду у свој опоравак захвалио Татарима на доласку, изразивши жељу да их у блиској будућности поведе у велику победу и богато их награди.¹¹⁹ Међутим, опоравка није било и у Пахомиону, 11. децембра, један од највећих владара позне Византије је преминуо, подједнако ожаљен од Ромеја и Татара.¹²⁰ Уместо на Тесалију, Ногајеви људи су послати у поход на српске земље и то је била последња манифестација византијско-татарског савезништва. (стр.191-192)

Једно царство – два господара

У време Ногајевог устоличења дошло је до чвршћег везивања оближњих руских кнежевина за цучидског владара на Волги.¹²¹ Настојећи да реши проблем литванских напада и експанзионистичких тежњи њиховог предводника Трајдениса (1269-1282), кнез Лав Данилович је 1274. године био принуђен да потражи помоћ од Менгке-Темур. Како летописац примећује, тада *сви кнежеви беху у вољи татарској*.¹²² Недуго затим дошло је до важне промене коју је густински летописац укратко сажео: *Те [6785 = 1276/1277] године код Татара цар Ногај*.¹²³ Речи показују да су у том тренутку западноруски прваци признали врховну Ногајеву власт.¹²⁴ Смена покровитеља је, нимало случајно, дошла у време док је Менгке-Темур био заузет великим походом против Алана, а литванска претња поново постала актуелна на руским границама. Ипатијевски летописац

---

¹¹⁷ *Pachymeres*, I, 524-525. *Pach./Failler*, II, 658-661.

¹¹⁸ *Gregoras*, I, 149-150.

¹¹⁹ *Pachymeres*, I, 528-530; *Pach./Failler*, II, 662-665.

¹²⁰ *Pachymeres*, I, 530-532; *Pach./Failler*, II, 666-667; *Gregoras*, I, 152-154.

¹²¹ *Zdan, Dependence*, 517; Харди, *Наследници Кујева*, 214-215.

¹²² ПСРЛ, II, col. 871-874.

¹²³ *Густинская летопись*, 345.

¹²⁴ Леонид, *Нагај*, 37-38; Шабульдо, *Земли*, 14.

бележи да је те године Ногај послао писма и своје емисаре Тегичага, Кутлубуку и Јушумута кнежевима у Лавову и Владимиру: *Стално ми се жалите на Литву, сада вам шаљем војску и са њом војводу Мамшеја. Пођите са њим на ваше непријатеље.*¹²⁵

Заједнички руско-татарски поход на литванске земље био је најавна чвршће сарадње која ће обележити надлазеће време. Након смрти малопољског војводе Болеслава V Стидљивог 1279. године, Галичани су одлучили да искористе прилику и умешају се у пољска збивања. Лав је отишао да тражи помоћ од Ногаја, који му је спремно послао тројицу својих *туменика* – Кончака, Козеја и Кубатана са војском.¹²⁶ Ојачани татарским одредима, Лав, његов син Јуриј и низ других кнежева из западне Русије извршили су напад на земље Болеслављевог наследника Лешка II Црног. Они су током зиме 1280/1281. прешли залеђену Вислу и дошли под Сандомјеж, а поједина одељења су продрла све до Кракова. До одлучујуће битке је дошло 23. фебруара код Гослица (недалеко од Плоцка). Малобројнија војска бранилаца изашла је из окршаја као одлучан победник над мноштвом састављеним од Руса, Татара и Литванаца.¹²⁷ Галички кнез је морао да се врати назад, не постигавши ништа, а овакав исход руског летописца није превише растужио.¹²⁸

Уобичајено се узима да је преломни тренутак који је означио почетак двовлашћа у земљама Џучида била смрт Менгке-Темуре, највероватније током 1282. године.¹²⁹ Он је иза себе оставио девет или десет синова,¹³⁰ али су сви још

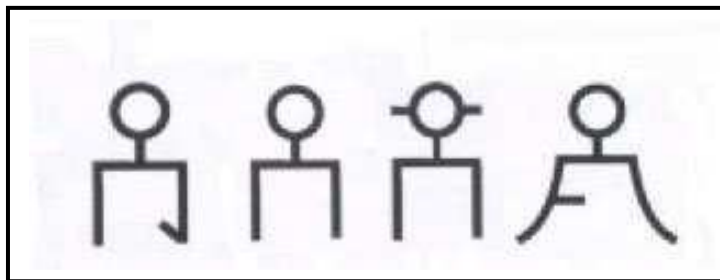
¹²⁵ ПСРЛ, II, col. 876; Леонид, *Нагај*, 37-38; Горский, *Ногај и Русь*, 131.

¹²⁶ *Густинская летопись*, 346; ПСРЛ, II, col. 881; cf. Веселовский, *Ногај*, 27.

¹²⁷ *Rocznik Traski*, 844; *Rocznik Malopolski*, 181; *Ioannis Dlugossii Annales, lib. VII-VIII*, 210-211. Сва три пољска извора смештају ову битку *sub anno 1280*, а бројке су веома непоуздане: на пољској страни је наводно било само 600 људи док је 6-8 хиљада нападача побијено, 2 хиљаде заробљено, заједно са седам барјака. Тачна 1281. година наведена је у *Annales Sandivogii*, MGH, SS XXIX, ed. M. Perlbach, Hannover 1892, 427.

¹²⁸ ПСРЛ, II, col. 881-882; Горский, *Ногај и Русь*, 132.

¹²⁹ Рашид ал-Дин и Бајбарс датују је у 681. А.Н. (11. IV 1282 – 31. III 1283), *Рашид ад-Дин*, II, 83; СМАЗО, I, 104. (Бајбарс); други арапски аутори у I. цумаду 680. (17. IX – 15. X 1281) или раби ел-авал 679. (јул 1280), СМАЗО, I, 68, 155 (Калавунов биограф, ал-Нувајри). Понекад се наводи да је Менгке-Темур умро још 1280 (Pelliot, *Horde d'Or*, 62; Почекаев, *Цары Ордынские*, 45.), али се 1282. година чини извеснијом и на основу налаза сребрних новчића из Булгара на Ками са кановим именом и годином ковања 680. и 681. А.Н. Г.А. Федоров-Давыдов, *Денежное дело и денежное обращение Болгара*, Город Болгар – очерки истории и культуры, ed. Г.А. Федоров-Давыдов, Москва 1987, 165; Мыськов, *История*, 110-111.

Сл. 7.

ТАМГЕ НА НОВЧИЋИМА ЦУЧИДСКИХ КАНОВА

с лева на десно: тамге Менгке-Темур, Туда-Менгкеа, Тула-Буке и Токте

преузето из: Нуамаа, *Coins*

увек били малолетни, па је његов наследник постао млађи брат од исте мајке Туда-Менгке.¹³¹ Нови кан није био у стању да спречи ширење Ногајеве сфере утицаја и на друге руске области. Њен јасан показатељ је чињеница да се господар западне степе од почетка осамдесетих година XIII века спомиње са царском титулом и у локалним летописима северне Русије.¹³²

Узлет Ногајеве моћи је уследио као последица избијања отвореног сукоба између двојице синова Александра Невског током 1281/2, великог кнеза Димитрија и његовог брата Андреја који је уживао подршку сарајског кана. Две татарске казнене експедиције, прва на челу са Кодајем и Алчедајем, а потом и она коју су водили Ток-Темур и Алин, биле су послате против Димитрија и велики кнез се, у немогућности да изађе на крај с нападачима, склонио код Ногаја.¹³³ Обезбедивши његову подршку, пребег се вратио у своје земље на челу татарске војске. Браћа су се потом помирила и заједно пошла на Новгород, где је Димитрије, отприлике током 1284. године, поново засео на великокнежевску столицу. То је био први случај да је неки руски првак рачунао на татарску подршку која није долазила из Сараја.¹³⁴ Други су убрзо уследили: Владимир

¹³⁰ СМИЗО, I, 104. (Бајбарс); *Рашид ад-Дин*, II, 72-73.

¹³¹ *Рашид ад-Дин*, II, 73.

¹³² ПСРЛ, III, 327; ПСРЛ, XVIII, 78; Шабуљдо, *Земли*, 14.

¹³³ ПСРЛ, I, col. 525; ПСРЛ, XVIII, 78; *Троицкая летопись*, 339; Fennell, *Crisis*, 145-147; Горский, *Политическая борьба*, 74-75; Горский, *Ногай и Русь*, 132-133.

¹³⁴ ПСРЛ, III, 325-326; Fennell, *Crisis*, 147-148; Горский, *Политическая борьба*, 75; Горский, *Ногай и Русь*, 133.

Василькович, кнез Владимира Волинског, отишао је током 1285/6. године Ногају на поклоњење.¹³⁵ Господар западних џучидских земаља није своју сферу утицаја ширио само војним средствима, већ и мудро политиком. Постоје индиције да је он Димитрију уступио право да на својим поседима сам прикупља данак, уместо монголских званичника.¹³⁶

Паралелно је уследио и Ногајев успон у међународним круговима, о чему сведочи размена посланстава између Египта и црноморског приморја. Бајбарсов наследник Калавун (1279-1280) је 1281. године потврдио споразум са Михаилом VIII. Њиме је регулисан положај хришћанских робова у Египту, али је за султана најважније било гарантовање слободног пролаза египатских трговаца и гласника ка татарским земљама.¹³⁷ Калавун је у исто време упутио посланике са скупоченим даровима за Менгке-Темур, његове катуне и војне старешине, укључујући и Ногаја који је међу Татарима био заповедник војске.¹³⁸ Недуго затим, самостално Ногајево посланство је, заједно са византијским представником, посетило султанов двор у Каиру.¹³⁹ Калавун је марта 1284 отпустио изасланике Туда-Менгкеу, Ногају и Кајдуу, фактичком господару Чагатајидског каната.¹⁴⁰ Његов анонимни биограф је под 685. А.Н. (1286/87) забележио долазак два одвојена посланства са севера; прво је послао џучидски кан, а друго Ногај.¹⁴¹

Почев од осамдесетих година, Ногај је и у унутармонголским односима играо самосталну улогу. Он је најпре успоставио блиске односе са некадашњим најгорченијим противницима – Хулегидима. Према Рашид ал-Дину, Абаки је послао једну од својих супруга, заједно са сином Турајем, а од господара персијских Монгола је испросио две ћерке. Једна од њих се удала за Тураја, који је провео неко време код својих сродника, пре него што се вратио испраћен с

---

¹³⁵ Горский, *Ногай и Русь*, 139.

¹³⁶ Cf. Vernadsky, *Mongols and Russia*, 177.

¹³⁷ M. Canard, *Le traite de 1281 entre Michel Palaeologue et le sultan Qalawun*, Byzantion 10 (1935) 669-680.

¹³⁸ СМАЗО, I, 67-68, 104-105, 155. (Калавунов биограф, Бајбарс, ал-Нувајри)

¹³⁹ СМАЗО, I, 362 (Ибн ал-Фурат)

¹⁴⁰ СМАЗО, I, 69, 105 (Калавунов биограф, Бајбарс)

¹⁴¹ СМАЗО, I, 69 (Калавунов биограф)

наклоношћу.¹⁴² Персијски аутор такође пише о заједничкој одлуци Туда-Менгкеа, Ногаја и Ординог потомка и наследника Куничија¹⁴³ да учествују на свемонголском *курултају*, о чему су преко гласника обавестили и великог кана Кублаја. Ипак, пошто је њихов савезник и Кублајев противник Кајду одбио своје учешће, ни три џучидска првака се на крају нису појавили.¹⁴⁴ Ногајево заједничко иступање са Туда-Менгкеом и господарем *Плаве хорде* осликава израстање два нова центра моћи на истоку и западу џучидских земаља, који су, упркос томе што су и даље признавали канову супрематију, по свом утицају фактички постали равни Сарају. Овај утисак потврђују и речи јерменског писца Стефана из Сјуника да су у то време *северним царством владали Тота-Мангу и Нуха*, тј. Туда-Менгке и Ногај.¹⁴⁵

Друга Монголска инвазија

Туда-Менгкеово признавање Кублајеве врховне власти довело је до формалног обнављања јединства Монголског царства. Због интензивирања сукоба великог кана и Кајдуа, оно није дуго потрајало, али је пружио подстрек за нову експанзију Џучида у централној и југоисточној Европи.¹⁴⁶ *Друга монголска инвазија* била је много ограниченијег домета од Батуовог и Субедејевог похода

---

¹⁴² Рашид ад-Дин, II, 86. Постоји одређена сумња у потпуну тачност Рашид ал-Диновог казивања, пошто се у монголским генеалогјама нигде не помињу Абакине ћерке удате за Ногаја и његове потомке, Костюков, *Буддизм*, 194-195, n.5

¹⁴³ Куничијева личност заслужује нешто дужу примедбу. То је добро познати краљ Кончи из дела Марка Пола, који је из *Чингис-канове лозе и сродник великог кана, а чији људи су Татари и држе се обичаја правих Татара... Растом су високи, хране се млеком и месом. Жита немају. Никада не ратују, већ са свима живе у великом миру*, Marco Polo, *Description*, I, 215-216. Према Рашид ал-Дину, он је био син Сартактаја, најстаријег сина Орде и гајио је велико пријатељство са илканидским владарима Аргуном и Газаном. Куничи се временом толико угојио да није могао да јаше, већ су морали да га возе на колима. Од претеране гојазности је и умро, Рашид ад-Дин, II, 66-67; M. Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, Surrey 1997, 64-65; Након Куничијеве смрти 701. А.Н. (6. IX 1301–25. VIII 1302) дошло је до сукоба између његових синова Бајана и Кујлука. Бајан је испрва потражио помоћ од сарајског кана Токте, али се потом окренуо Газану. Кујлук је уживао подршку Кајдуа и његовог наследника Дуве, СМАЗО, I, 118. (Бајбарс); Рашид ад-Дин, II, 68; Костюков, *Улус Дџучи*, 191-192.

¹⁴⁴ Рашид ад-Дин, II, 171.

¹⁴⁵ Патканов, *История Монголов*, 63.

¹⁴⁶ Biran, *Qaidu...*, 64; Jackson, *Mongols*, 198-199.

пола века раније, али је и поред тога изазвала снажан утисак на савременике и оставила дубоке последице у региону.

Земље које су представљале циљеве монголске експанзије – Угарска и Пољска, биле су и раније изложене Ногајевим дејствима. Он је активно помагао своје руске штићенике против војводе Лешка Црног, а још раније, његово учвршћење у областима западно од Дњепра било је праћено борбама на карпатској граници. За напад на Угарску постојао је и много ближи повод. Краљ Ладислав IV је 1279. године, на дијети сазваној у Тетењу крај Будима, под притиском цркве донео тзв. *Куманске статуте* (*Articuli Cumanorum*) који су прописивали мере за покрштавање свих непокрштених дошљака, њихову обавезу да се придржавају закона цркве, да напусте своје преносиве филчане шаторе и да “по хришћанском обичају живе и умиру у насељима, у сталним кућама и домовима”.¹⁴⁷ То је изазвало оштро незадовољство Кумана, на чије је чело стао извесни *Олдамир, војвода Куманије који је желео да силом нападне и потчини себи Угарску краљевину*.¹⁴⁸ Помен *војводе Куманије* указује на номадског лидера са друге стране Карпата, односно на подршку њихових сународника који су припадали татарској сфери.¹⁴⁹ Стога је мало места сумњи да је оваква интервенција могла да уследи без допуштења и подршке неугодног угарског суседа, Ногаја.

Одлучујући окршај између Кумана и краљевих снага одиграо се 1282. године на обалама језера Ход (недалеко од данашњег града *Hódmezővásárhely*, крај Сегедина). Кумани су били потучени до ногу, краљ се лично истакао у борби, али су и његове снаге претрпеле тешке губитке.¹⁵⁰ Он је предузео енергичну потеру за бегунцима преко карпатских теснаца, све до Влашке и Ногајевих боравишта.¹⁵¹ У једној његовој повељи, издатој 27. јуна 1286. године, помиње се

---

¹⁴⁷ Endlicher, *Monumenta Arpadiana*, 556-558; Engel, *Realm*, 109; Kosztolnyik, *Hungary*, 264; Berend, *Gate of Christendom*, 136.

¹⁴⁸ ...*Oldamyr/Oldamir dux Cumanie congregato exercitu Cumanorum circa lacum Hood/Hoold vocatur, volens hostiliter invadere regnum Hungarorum ut suo dominio subjugaret*, *Chronicon Posoniense*, 44; *Chronici Hungarici*, 471. Човек истог имена јавља се у бугарским збивањима: Алдимир/Елтимир, брат цара Георгија I Тертера, али није реч о идентичној личности, већ о прилично честом куманском имену, чије етимолошко објашњење потиче од *al* – “рука”; *temür* – “гвожђе”, Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 124; Rásonyi, *Quelques catégories*, 333. Име је посведочено и у локалној топономастици, нпр. Алдомировци у Софијском крају, Алтимир, недалеко од Бјале Слатине, итд, Младенов, *Узу-Кумани*, 131; Стојанов, *Антропоними*, 199-201.

¹⁴⁹ Cf. Kosztolnyik, *Hungary*, 284-285.

експедиција до граница Татара (*ultra Alpes in confinio Tartarorum*).¹⁵² Две године касније, краљ је поново реферисао на ове догађаје помињући потеру за одбеглим Куманима до граница Татара које нико од његових претходника није прешао.¹⁵³ Илустрована хроника преноси да су само малобројни од ових Кумана успели да побегну код Татара и заједно са другим угарским изворима XIV века, сведочи да је нови монголски напад уследио на њихов подстрек.¹⁵⁴

Савременици су и овог пута придавали нападачима изузетне бројке. Један прелат из Острогона у свом писму говори о 200.000 људи,¹⁵⁵ а према аналисти манастира Алтајх, татарска војска се простирала на дужини од једанаест миља.¹⁵⁶ Нападаци су напредовали у две колоне, под вођством Ногаја који је кренуо на Брашов и Тарбуовог сина Тула-Буке, чији су одреди пребродили Карпате даље на северу.¹⁵⁷ Ногајева војска очигледно је прошла кроз јужнокарпатски прелаз Бузау.¹⁵⁸ У походу су учествовали и Лав Данилович, његов син Јуриј, као и други руски кнежеви.¹⁵⁹

Поход преко Карпата се одиграо на самом почетку 1285. године. Татари су пустошили земљу током четрдесетодневног поста пред Васкрс,¹⁶⁰ а поједини

---

¹⁵⁰ *Simon de Keza*, 187; *Chronicon Posoniense*, 44; *Chronici Hungarici*, 471-472. У старијој литератури веровало се да се битка крај језера Ход одиграла 1280. године, на основу обавештења повеља сумњиве веродостојности. Међутим, угарске хронике недвосмислено говоре о 1282. години. За датум: *Vasary, Cumans and Tatars*, 106, n.29.

¹⁵¹ *Kosztolnyik, Hungary*, 285; cf. *Spinei, Great Migrations*, 316.

¹⁵² *CDP*, VI, 316.

¹⁵³ **...pro reducendis Cumanis, qui clandestine de regno nostro aufugerant, de finibus et terminis Tartarorum, quos nemo praedecessorum nostrorum peragrauerat, ultra alpes collecta multitudine Baronum et Nobilium regni nostri accessissemus**, *Fejér, CD*, V/3, 410.

¹⁵⁴ *Chronicon Zagradiense cum textu chronici Chronici Varadiensis collatum*, ed. E. Szentpétery, SRH, I, Budapest 1937, 213; *Chronicon Posoniense*, 44; *Chronici hungarici*, 472; *Ioannis Dlugossii Annales, lib. VII-VIII*, 238.

¹⁵⁵ *MES*, II, 409.

¹⁵⁶ *Hermannii Altahensis Annales*, 414.

¹⁵⁷ **Ногаи поиде на Брашевѣ а Телевоугга поиде поперек Горѣ што вѣшетъ перенти треими дѣньмиини ходи по ѿ дѣниини**, *ПСРЛ*, II, col. 890.

¹⁵⁸ cf. *Горский, Ногай и Русь*, 135.

¹⁵⁹ *Густинская летопись*, 346.

¹⁶⁰ **hoc anno Tartari Ungariam invaserunt circa purificationem [2. фебруар] et terram per totam quadragesimam potenter occupantes, infinitos populos occidunt. Tandem a principibus Hungariae quasi totus eorum exercitus interimitur. Pestilentia pecudum solito maior per totam estatem**

Сл. 8.

ТАТАРСКИ НАПАД 1285. ГОДИНЕ
Угарска илустрована хроника, XIV век

преузето из: *Képes Krónika - Chronicon Pictum*, edd. D. Dercsényi et al., Budapest 1964.

њихови одреди су продрли све до Пеште.¹⁶¹ Они су нанели велику штету у источној Угарској, али су, према сведочанству једног немачког савременика, претрпели и тежак пораз.¹⁶² Нападачка армија је сасвим извесно трпела од оскудице хране због некакве болести која је десетковала стоку.¹⁶³ Ипатијевски летописац чак преноси како је међу Татарима завладала толика глад да су се окренули андрофагији. Дајући преувеличану бројку од стотину хиљада настрадалих од глади он тврди да се *Тула-Бука вратио пешке, са својом женом на једној кобили, посрамљен од Бога.*¹⁶⁴ Уз остале тешкоће, и одбрамбени источни појас у који су током владавине Беле IV уложени велики труд и средства, одиграо је своју улогу у ублажавању последица напада.¹⁶⁵

---

duravit, ita ut in Augusta non decima pars vaccarum remanet viva, *Annales Augustani Minores*, ed. B. Otto, MGH SS X, Hannoverae 1852, 10.

¹⁶¹ *Chronicon Zagrabense...*, 213; *Chronicon Poseniense*, 44; *Chronici hungarici*, 472.

¹⁶² **Hoc anno innumerabilis multitudo Tartarorum erupit per Meotida paludem, et Ungariam cede, incendiis et rapinis incredibiliter vastarunt, ad ultimum ad septem castellesibus (sic!) conclusi, superati, interfecti sunt, vix tante cladis nuncii paucissimi vix ad propria remearunt**, *Annales S. Stephani Frisingenses*, ed. W. Wattenbach, MGH SS XIII, Hannoverae 1883, 57.

¹⁶³ *Rocznik Traszki*, 850; *Rocznik Małopolski*, 183.

¹⁶⁴ ПСРЛ, II, col. 891.

¹⁶⁵ Engel, *Realm*, 109; Веселовский, *Новаї*, 33-34; Spinei, *Moldavia*, 121-122.

Како показује једно писмо острогонског архиепископа Лодомера, татарски одреди су средином јуна још увек били на угарској територији.¹⁶⁶ Ладислав IV је између маја и августа боравио у источним деловима земље, настојећи да омета њихово повлачење.¹⁶⁷ Удела у томе су имале и активности локалне милиције, попут Секеља из Аријеша, који су нанели удар татарској колони и ослободили бројне заробљенике.¹⁶⁸ Фрањевачки хроничар Салимбен из Парме (1221-1290) је тврдио да су се нападачи повукли тек пошто су склопили мир са угарским краљем. Међутим, не може му се поклонити велико поверење, пошто је он као доказ своје тврдње укључио и наводно писмо татарског владара, у потпуности инспирисано легендом о свештенику Јовану.¹⁶⁹

Располажући са слабијим снагама у односу на Батуа и Субедеја, мало је вероватно да су се Ногај и Тула-Бука заносили идејом освајања Угарске. На поход би пре требало гледати као на својеврсну демонстрацију силе, која је имала ограничене политичке (“освета” за страдање Кумана) и економске циљеве. Међутим, гласине о новом монголском нападу пренеле су се далеко на исток, па је и Рашид ал-Дину било познато да је Ногај, на челу велике војске, опустошио земљу *Мађаристан*.¹⁷⁰

Недуго затим, дошло је до промене на власти у земљама Џучида. Туда-Менгкеа је као нови кан сменио Тула-Бука. Потом је уследио монголски напад на Пољску, односно на земље Лешка II Црног. Један од мотива похода представљале су војводине везе са угарском круном. Лешко је, наиме, био ожењен ћерком Ростислава Михаиловића, Агрипином.¹⁷¹ Он је рачунао на подршку Угара (и угарских Кумана), које је предводио Ђорђе Шовари, приликом гушења бунта

---

¹⁶⁶ Fejér, *CD*, V/3, 301.

¹⁶⁷ Jackson, *Mongols*, 205

¹⁶⁸ *Documente*/Hurmuzaki, 488; Параска, *Условија*, 47; cf. MES, II, 419; Spinei, *Mongols*, 289.

¹⁶⁹ Salimbene de Adam, *Cronica*, II, ed. G. Scalia, Bari 1966, 842-843; Richard, *Ultimatums*, 221.

¹⁷⁰ *Frankengeschichte*, 53. Имајући у виду искуства претходних похода, и овај је можда пратила некаква дипломатска офанзива. Занимљиво је да исландски анали *sub anno* 1286. бележе долазак једног татарског посланства краљу Ерику II Магнусону у Норвешку: **Komu sendibodar Tartara konungs til Eiriks Noregs konungs**, *Ex Annalibus Islandicis*, ed. G. Waitz, MGH SS XXIX, Hannover 1892, 264. На основу постојећих података, оно се не може повезати са две мисије које су из земаља персијских Монгола допутовале у Европу 1285. и 1287. године, cf. Jackson, *Mongols*, 169.

¹⁷¹ O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Krakow 1895, 333-334.

локалног племства.¹⁷² Одређену улогу свакако су играли и нерашчишћени рачуни из похода 1280. године, када је здружена руско-татарска војска претрпела тежак пораз од Пољака. Западноруске кнежевине пружиле су и у новом походу своју подршку, кроз људство, коње и друге потрештине.¹⁷³

Претпоставља се да је инспиратор и подстрекач похода био Ногај.¹⁷⁴ Ипак, према Длугошу, на његовом челу заједнички су стајали он и кан,¹⁷⁵ док Ипатијевски летописац спомиње као вођу Тула-Буку.¹⁷⁶ Бајбарс, коме свакако треба поклонити поверење, пише да је Ногај покренуо војску на *краковску* (*krk*) *земљу* следећи канове заповести.¹⁷⁷

Нападаци су поново наступали подељени у две колоне, на челу са Тула-Буком и Ногајем. Они су, према проценама савремених истраживача, располагали са око двадесетак, односно десетак хиљада људи,¹⁷⁸ а били су присутни на пољској територији од почетка децембра 1287. до почетка фебруара 1288. године.¹⁷⁹ Ногајева дејства су ишла преко Сандеца ка Кракову,¹⁸⁰ чија је околина опустошена око Божића.¹⁸¹ Један одред из састава његове војске залетео се на северозапад све до Шјераца, недалеко од Лођа.¹⁸² Међутим, Ногајеви планови су

---

¹⁷² *Rocznik Małopolski*, 183; *Annales Cracovienses compilati*, ed. W. Arndt, MGH SS XIX, Hannover 1866, 606. Шовари је том приликом од пољског војводе као захвалност добио једно село у околини Сандеца (данашњи *Stary Sacz*, задужбина Св. Кунигунде), Fejér, CD, V/3, 384-385.

¹⁷³ ПСРЛ, II, col. 892-893.

¹⁷⁴ Cf. Krakowski, *Polska*, 203.

¹⁷⁵ *Ioannis Dlugossii Annales, lib. VII-VIII*, 247.

¹⁷⁶ ПСРЛ, II, col. 891.

¹⁷⁷ СМІЗО, I, 106. (Бајбарс). Мишљење А. Горског (Горский, *Ногај и Русь*, 136-137) да Бајбарсове вести не сведоче о походу на Пољску, већ на Угарску, није могуће прихватити. Наиме, о походу се говори након Тула-Букиног устоличења у Сарају и потом наводи да су зимске прилике напакостиле татарској војсци у каснијој фази похода, а не на њеном почетку, што је једино у складу са околностима напада на Пољску.

¹⁷⁸ Процена бројности према Krakowski, *Polska*, 212. Према руском летописцу, Ногај и Тула-Бука ударили су са “мноштвом попут скакаваца”, *Густинская летопись*, 347.

¹⁷⁹ **Tempore quo Tartari terram Polonie invaserant et moram ibidem a festo sancti Nicolai usque ad carnisprivium traxerunt...**, *Vita et miracula Sanctae Kynge ducisse Cracoviensis*, ed. W. Kętrzyński MPH IV, 715.

¹⁸⁰ *Rocznik Małopolski*, 184; ПСРЛ, II, col. 893.

¹⁸¹ *Annales Capituli Posnanienses*, MGH SS XXIX, ed. M. Perlbach, Hannover 1892, 470; cf. *Rocznik Traszki*, 852.

¹⁸² *Rocznik Franciszkański Krakowski*, ed. A. Bielowski, MPH, III, Lwów 1878, 51; *Rocznik Świętokrzyski*, 76. где се помиње пустошење *Супадије* (Шјераца). Татари који су стигли до овог

били осујећени због кашњења Тула-Буке, у чијој су се пратњи налазили Лав Данилович и руски кнежеви. Наиме, пошто није успео да форсира Вислу, Тула-Бука се дуж леве обале реке упутио ка Сандомјежу.¹⁸³ Град који је Лешко Црни обновио само непуне две године раније, дајући му привилегије под тзв. *Магдебуршким законима*, био је у стању да одоли монголском нападу.¹⁸⁴ Неуспех Монгола да освоје Сандомјеж стоји у оштром контрасту са Бурундајевим походом непуне три деценије раније, када је град био порушен до темеља.¹⁸⁵ Искуство претходних напада је научило Пољаке да тврди бедеми представљају најбољу одбрану од “татарског гнева”.

Лешко је и сада могао да рачуна на угарску подршку. Он је потражио уточиште код свог јужног суседа, заједно са супругом и великашима,¹⁸⁶ док се у пољске земље поново упутио Ђорђе Шовари. Његова војска се пробила до Сандеца, где је током првих месеци 1288. године разбила један татарски одред од хиљаду људи, убила њиховог заповедника и ослободила заробљенике.¹⁸⁷ Успех угарског заповедника није имао већег утицаја на ток ратних операција, пошто је он, судећи по месту битке, разбио само једно издвојено одељење из састава Ногајеве војске.

Извори сведоче да су и нападачи и браниоци имали тешке губитке. Ипатијевски летописац пише да је тада међу Пољацима био велики помор и да их је погинуло безбројно мноштво.¹⁸⁸ Тешко су пострадали и одреди галичког кнеза, иако није јасно да ли је руски компилатор мислио само на њихово страдање у

места вероватно су представљали само извидницу. Извесно је да су потицали из Ногајеве војске, пошто се Тула-Бука није залетао западно од Висле, Krakowski, *Polska*, 217.

¹⁸³ ПСРЛ, II, col. 893-894; cf. Jackson, *Mongols*, 205.

¹⁸⁴ J. Chądzyński, *Wspomnienia sandomierskie i opis miasta Sandomierza*, Warszawa 1850, 40-41.

¹⁸⁵ Сандомјеж је спаљен 2. фебруара 1260. године, *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski*, I, Krakow 1876, 153, no.128, cf. *Rocznik Świętokrzyski*, 73; Krakowski, *Polska*, 187-188; Urbanski, *Tartarorum gens brutalis*, 242-243.

¹⁸⁶ *Vita et miracula Sanctae Kynge...*, 715; *Густинская летопись*, 347; Krakowski, *Polska*, 217.

¹⁸⁷ **...Ultra mille homines de Tartaris circa castrum Zandech inuasit, cum quibus preliando, ducem et principem eorum interfecit; ex eis eciam pluribus interhemptis; et sic quasi innumerabiles personas ex ipsius terre incolis de captiuitate ipsorum Tartarorum per suam militiam liberauit**, Fejér, CD, V/3, 395.

¹⁸⁸ ПСРЛ, II, col. 895.

Пољској, или и на последице проласка татарских војски преко Галиције.¹⁸⁹ Густински летописац тврди да су Татари, поред Пољске, приликом свог повратка похарали и руске земље: *када пребројаше све девице које су уграбили, беше их на броју двадесет и једна хиљада.*¹⁹⁰ Тешке последице оставиле су и временске прилике: *те зиме, не само у Русији, беше гнев Божији и помор... И код Пољака и Татара помреше коњи, стока и овце. Све помре и ништа не оста.*¹⁹¹ Према ал-Нувајрију, Тула-Букина војска је тешко пострадала због снега и зиме, док су његови људи били принуђени да једу стоку за вучу, ловачке псе, али и лешеве оних који су промрзли.¹⁹²

Према причи сумњивог порекла, Татари су отровали изворе и реке које су текле у руске земље од чега је помрло и мноштво Руса.¹⁹³ Познији извори уобичајено говоре о свирепости нападача који нису штедели ни децу, старце или свештенике,¹⁹⁴ али је извесно да је барем у једном случају Тула-Бука исказао самилост према хришћанским светињама. Он није дозволио својим људима да опљачкају бенедиктинску опатију Св. Крста у Лисјецу, недалеко од Сандомјежа, и то по наговору његових руских пратилаца.¹⁹⁵ Уопште узевши, чини се да су Татари постигли већи успех него приликом похода на источну Угарску две године раније. Иако су неповољне временске прилике однеле више људских живота него борбе, и упркос томе што су већи градови одолели њиховом нападу, уграбљени плен и робље је вероватно учинио кампању исплативом са економске стране.

---

¹⁸⁹ По ѿшествии же Телевоужинѣ и Ногаеве Лев князь сочте колко погивло воѣ его земляѣ людии што поимано избито и што их Божиєю волею изьмерло поль трѣтьи падесать тысячѣ, ПСРЛ, II, col. 895.

¹⁹⁰ Густинская летопись, 347; Ioannis Dlugossii Annales, lib. VII-VIII, 250; cf. Rocznik Franciszkański..., 51: ...**31 millia de solis virginibus et iuvenclis primo maturatis numeravint.**

¹⁹¹ ПСРЛ, II, col. 895-896.

¹⁹² СМИЗО, I, 156. (ал-Нувајри); cf. СМИЗО, I, 106. (Байбаре)

¹⁹³ Ioannis Dlugossii Annales, lib. VII-VIII, 250-251.

¹⁹⁴ Матвей Меховский, Трактам, 149-150.

¹⁹⁵ Rocznik Świętokrzyski, 76; cf. Urbanski, Tartarorum gens brutalis, 259-260.

Човек који је постављао канове?

Често се о Ногају говори као о човеку који је током последње две деценије XIII века самовољно постављао канове у Сарају. Каква је заиста била његова улога приликом избора Туда-Менгкеа (1282), Тула-Буке (1287) и Токте (1291)? Три устоличења су се одиграла у различитим историјским околностима и свако је потребно засебно анализирати.

Најпре треба истаћи да су прилике у којима се одиграо Туда-Менгкеов избор слабо познате. Ал-Нувајри говори како је он одстранио синове свог претходника од власти и потом, описујући долазак египатског посланства у црноморске степе, истиче да је Ногај тада био заповедник војске међу *северним Татарима*, не доводећи два податка у било какву везу.¹⁹⁶ О његовој улози у устоличењу Менгке-Темуровог наследника једино пише Марко Поло. Међутим, казивање млетачког путника потиче од познијих гласина и садржи веома испремештану релативну хронологију, према којој је Туда-Менгкеова владавина дошла након Тула-Букине.¹⁹⁷

Туда-Менгке је из монголске перспективе био исувише слаба и недовољно енергична личност, неспособна да задржи полуге власти у својим рукама. Према вестима арапских писаца, он је прешао 1283. године у ислам, и све више времена је проводио у друштву факира и шеика, потпадајући под утицај суфизма и усвајајући њихов начин живота и исхрану.¹⁹⁸ Бајбарс и ал-Нувајри саопштавају да је он био *принуђен да оде са власти, јер му је речено да је царству потребан цар који ће се о њему и бринути*. Туда-Менгке је тада одлучио да власт преда свом наследнику уз одобрење свих својих сродника, жена и блиских људи.¹⁹⁹ Ал-Макризи такође говори о његовом добровољном одрицању, наводећи да је Тула-Бука изабран по савету претходног кана.²⁰⁰ Познија Шибанидска традиција,

---

¹⁹⁶ СМИЗО, I, 155. (ал-Нувајри).

¹⁹⁷ Marco Polo, *Description*, I, 483-484.

¹⁹⁸ СМИЗО, I, 68, 105, 165. (Калавунов биограф, Бајбарс, ал-Нувајри); Коновалова, *Восточная Европа*, 28 (Ибн Саид); Spuler, *Goldene Horde*, 68-69.

¹⁹⁹ СМИЗО, I, 105-106, 155. (Бајбарс, ал-Нувајри); Vernadsky, *Mongols and Russia*, 178.

²⁰⁰ СМИЗО, I, 435. (ал-Макризи)

сачувана код Утемиш-хација, говори о слабоумности Туда-Менгкеа, као и о његовом добровољном силаску са престола.²⁰¹

Међутим, извештај Рашид ал-Дина је много директнији и показује да је промена представљала државни преврат: *синови Менгке-Темуре, Алгуј и Тогрил, и синови Тарбуа, Тула-Бука и Кунчек збацили су Туда-Менгкеа под изговором да је он полудео.*²⁰² Потврду његовом казивању пружају Васаф и Хамдалах Казвини.²⁰³ Верзија персијских писаца је несумњиво поузданија од арапских савременика чије вести потичу из “званичног” извора.²⁰⁴ Упадљиво је да ниједан извор не говори о Ногајевој подршци превратницима. Док су кључни покретачи потицали из ужег круга Батуових потомака, изгледа да је он у овим збивањима остао по страни.²⁰⁵

Према Ипатијевском летописцу, односи између Ногаја и Тула-Буке су били затегнути још на почетку похода на Пољску (“**Бѣше же межи има нелюбовье велико**”),²⁰⁶ а до раздора је несумњиво дошло током војних операција. Тула-Бука није правовремено притекао у помоћ Ногају код Кракова, а сваки од монголских главара враћао се у своја боравишта *различитим путем.*²⁰⁷ Односи руских летописаца према монголским вођама потврђују ову подвојеност – владимирски говоре о Ногају као *окајаном* и *безаконом*, а галичко-волински идентичне епитете употребљава за Тула-Буку.²⁰⁸ Бајбарс ал-Мансури преноси да је Тула-Бука замрзео Ногаја који се током ратовања одвојио од главнине монголске војске и оставио његове људе да се врате назад преко ненастањених беспућа, где су многи пострадали.²⁰⁹

Исказане размирице нису одмах резултирале отвореним сукобом. Ногај и Тула-Бука су можда невољно сарађивали у још једном војном подухвату – на

---

²⁰¹ *Утемиш-хаджи*, 100.

²⁰² *Рашид ад-Дин*, II, 60.

²⁰³ СМАЗО, II, 86, 91. (Васаф, Хамдалах Казвини)

²⁰⁴ Насонов, *Монголы и Русь*, 69-70, п.4; Костюков, *Улус Джучи*, 191.

²⁰⁵ Сф. Почекаев, *Цары ордынские*, 62.

²⁰⁶ ПСРЛ, II, col. 892; cf. Горский, *Ногай и Русь*, 140-141.

²⁰⁷ ПСРЛ, II, col. 892-895; Егоров, *Развитие*, 41.

²⁰⁸ Горский, *Ногай и Русь*, 142.

²⁰⁹ СМАЗО, I, 107. (Бајбарс)

кавказском бојишту где је обновљен сукоб две гране Џингисида.²¹⁰ Поједини историчари и у овим догађајима виде Ногајеву покретачку иницијативу,²¹¹ али подаци Рашид ал-Дина доводе овакву интерпретацију у сумњу. Ногајеви посланици сусрели су се са илканидским владарем Аргуном (1284-1291) током априла 1288. године, уручивши му скупочене поклоне.²¹² Већ наредног месеца, џучидска војска од пет хиљада људи на челу са Тама-Токтом је прешла Куру и упала на илканидску територију. Главар персијских Монгола је покренуо војску, али до борбе није дошло јер су се џучидски одреди повукли.²¹³ Стиче се утисак да иницијатива за овај напад није могла лежати на Ногају, као и да је Тама-Токта био човек у служби Тула-Буке. Наиме, мало је вероватно да би у време слања гласника Аргуну, Ногај напао територију персијских Монгола и то са тако малом војском. Није без значаја ни чињеница да се Тама-Токта касније убрајао међу Ногајеве огорчене противнике (стр.244), па се чини да су дејства џучидског емира имала сасвим супротан циљ – спречавање зближења Ногаја и Аргуна.²¹⁴

Кавкаско подручје је наредне године постало поприште жешћих борби. Како преноси Хамдалах Казвини, из *Дешт-и Хазара* приспео је у Иран емир Бурулдај, послат од Ногаја са огромном војском. Аргун је на њега одаслао двојицу својих војсковођа Тогачара и Чубана, који су га током маја 1289. поразили.²¹⁵ Наредне године џучидски тумен на челу са Абачијем (Абаци),²¹⁶ Менгке-Темуровим сином Менгли-буком и још двојицом заповедника претрпео је пораз од стране илканидске ордије на обалама реке Карасу јужно од Дербента. Међу погинулима је био заповедник *хиљаде* Бурулдај, како се чини, идентичан са човеком споменутиим у збивањима претходне године.²¹⁷ Бројке ангажованих

---

²¹⁰ Егоров, *География*, 198-199; Камалов, *Отношения*, 64-65.

²¹¹ Почекаев, *Цары Ордынские*, 62.

²¹² *Рашид ад-Дин*, III, 117-118.

²¹³ *Рашид ад-Дин*, III, 118; cf. Горский, *Ногай и Русь*, 147.

²¹⁴ Костюков, *Буддизм*, 196-197; за другачију интерпретацију: Камалов, *Отношения*, 64.

²¹⁵ СМАЗО, II, 92. (Хамдалах Казвини)

²¹⁶ Абачи, предводник Џучидског похода у Иран 1290, вероватно је био син Батуовог унука Тарбуа и брат потоњег кана Токте који је настрадао приликом преврата 1291. године, *Рашид ад-Дин*, II, 72; Селезнев, *Элита*, 24. Не треба га поистовећивати са Курмишијевим сином и човеком истог имена, који је можда као монголски гласник боравио код Беле IV 1268. године и био један од сведока краљевог тријумфа над Урошем I.

²¹⁷ *Рашид ад-Дин*, III, 124-125.

бораца и релативно ниски статус Бурулдаја показују да ратне операције 1289. године нису биле великог замаха. Стога, уколико је тачно Казвинијево обавештење да је Бурулдај био Ногајев, а не канов човек, значај његовог учешћа не би требало преувеличавати. Рат је потом утихнуо, у великој мери због смрти једног од протагониста – Аргуна, и збацивања другог – Тула-Буке. Нови владар Цучида, Токта, није имао намеру да изазива даље сукобе и послао је почетком 1294. године гласнике Аргуновом наследнику Гајкатуу (1291-1295), који их је примио у месту Далан-Нор и отпустио са богатим поклонима.²¹⁸

У руским земљама се одиграо инцидент током отварања новог фронта на Закавказју, који сведочи о продубљењу раздора између Ногаја и кана. Нема потребе упуштати се у детаље приче о *баскаку* Ахмату/Ахмеду из Курска, која саопштава важне податке о организацији монголске врховне власти у руским земљама и њеним механизмима функционисања,²¹⁹ већ једино истаћи да је татарски чиновник, подривајући утицај кнежева Свјатослава и Олега који су владали Липецком и Рилском, потражио помоћ од Ногаја. Господар западне степе је интервенисао, пославши током 1289/90,²²⁰ војску на кнеза Олега, који се склонио код Тула-Буке.²²¹

Током 1291. године одиграли су се судбоносни догађаји. Тула-Бука је одлучио да погуби Ногаја, који је био *умешни старац, лукав и искусан у интригама*.²²² Гласине о кановим намерама дошле су до Ногаја и сада је са његове стране уследила окрутна игра. Он се састао са кановом мајком и уверивши је да му је искрено стало да изглади односе, успео је да преко ње уговори сусрет са

---

²¹⁸ Рашид ад-Дин, III, 134; Камалов, *Отношения*, 65.

²¹⁹ М. Karyrchine, *Russes et Mongols: l'épisode du basqaq de Kursk*, *Revue des études slaves* 64 (1992) 671-696; В.А. Кучкин, *Летописные рассказы о слободах Баскака Ахмата*, *Средневековая Русь* 1 (1996) 5-57.

²²⁰ Кучкин, *Летописные рассказы...*, 31-38; cf. Горский, *Политическая борьба*, 84; Горский, *Ногай и Русь*, 143-144. У руским летописима догађаји око активности баскака Ахмата углавном су датовани нешто раније, око 1282-1285. Таква датација је присутна у радовима старијих историчара, као и појединих новијих аутора, али то би тешко објаснило Тула-Букину улогу. Поједини истраживачи заступају мишљење да је име кана у овим догађајима напросто погрешно наведено (Почекаев, *Цары Ордынские*, 61.) или да је Тула-Бука био само заступник интереса свог претходника на сарајском престолу (Vernadsky, *Mongols and Russia*, 178).

²²¹ *Троицкая летопись*, 340-343; ПСРЛ, I, col. 482.

²²² СМАЗО, I, 107. (Бајбарс); cf. СМАЗО, 156. (ал-Нувајри)

каном.²²³ Тула-Бука је загризао мамац и распустио већи део своје војске, пошто је било предвиђено да се сретну са малом пратњом. Ногај је позвао крај себе четворицу Менгке-Темурових синова: Токту, Бурлука, Сарај-Буку и Тудана. Њих је оставио у заседи, док је са пратиоцима пошао ка Тула-Букином логору. Са каном су била преостала петорица Менгке-Темурових синова. Тек што су преговори започели, Ногајеви људи су окружили логор и заробили Тула-Буку, збацивши га са коња (преговори су очигледно били вођени у седлу). Он је био предат најстаријем Менгке-Темуровом сину Токти, који је наредио да се кан погуби по традиционалном монголском обичају без проливања крви. Заједно са њим страдала су и петорица његове браће лојалних Тула-Буки, тако што су им стављени покривачи преко главе и поломљена кичма.²²⁴

За разлику од арапских извора, руски летописи сасвим кратко или уопште не говоре о убиству Тула-Буке. Једино Никоновски и Новгородски летописац преносе *sub anno 6799* (1290/91): *Те године у Хорди зарати цар Тохта са Телебугом и Соалгујем, и одоле Тохта. Цар Ногај уби цара Телебугу и Соалгуја.*²²⁵ Васаф пише како је Токта збацио кана, уопште не помињући Ногајево учешће.²²⁶ Поузданији и начелно боље обавештени Рашид ал-Дин преноси да је Токта био на челу завере против кана и да се Ногај умешао на његов наговор,²²⁷ а Казвини како је Менгке-Темуров син устао против Тула-Буке уз Ногајеву подршку.²²⁸

---

²²³ Извори не саопштавају име канове мајке, али су истраживачи указали на могућност да је у питању била Чичек-катун, Почекаев, *Цары Ордынские*, 281, п.122; нешто суздржаније Веселовский, *Ногай*, 39. Међутим, томе противречи казивање Бајбарса и Ибн-Халдуна. Пишући крајем XIV века о овим догађајима, Ибн-Халдун наводи да је Тула-Бука наредио Ногају да убије Чичек-катун, што је он и учинио, СМИЗО, I, 381-382. Поузданији Бајбарс потврђује да је Ногај наложио да убију Чичек-катун, али га везује за догађаје из 1293/1294. године, након Токтиног доласка на власт, СМИЗО, I, 109. Штавише, говорећи о потомству Менгке-Темура, он изричито спомиње да је једини син њега и Чичек-катун био Алгуј, СМИЗО, I, 104. Рашид ал-Дин наводи да су сви синови Менгке-Темура потицали од преостале три његове супруге: Олцај-катун из племена Онгират, Султан-катун и Кутуј-катун, од којих је прва наведена као Алгујева мајка, *Рашид ад-Дин*, II, 72-73.

²²⁴ СМИЗО, I, 107-108, 156-157. (Бајбарс, ал-Нувајри); Vernadsky, *Mongols and Russia*, 184-185; Федоров-Давыдов, *Строй*, 72.

²²⁵ ПСРЛ, III, 327; ПСРЛ, X, 168; cf. ПСРЛ, XLIII, 102; Леонид, *Нагай*, 41; Веселовский, *Ногай*, 39; Насонов, *Монголы и Русь*, 74. *Саолгуј* руских летописаца је Алгуј, један од синова Менгке-Темура који су били до краја лојални Тула-Буки, *Рашид ад-Дин*, II, 72; Селезнев, *Элита*, 32-33.

²²⁶ СМИЗО, II, 86. (Васаф)

²²⁷ *Рашид ад-Дин*, II, 83-84.

²²⁸ СМИЗО, II, 91. (Хамдалах Казвини)

Токтино устоличење био је, дакле, једини преврат у земљама Џучида где је Ногај играо активну улогу. Она је била условљена не само успоном његове моћи, већ и жељом да се одбрани од интрига сарајског кана који је према њему исказао отворено непријатељство. Ногај је тада, према Бајбарсовим речима, *уручио царство Токти и учврстио га у њему*,²²⁹ а нови владар је свом сроднику као награду подарио *Крим* (вероватно је реч само о Солхату, или о четвртини прихода са полуострва који су директно припадали џучидским кановима).²³⁰ Иронијом судбине, Токтин долазак на власт је био почетак његовог пада, али је у том тренутку мало ко могао да претпостави да ће млади кан бити непуну деценију касније носилац пропасти свог заштитника.

Од реке Узи до Гвоздених врата

Након осврта на Ногајеву каријеру од њених почетака до врхунца моћи, потребно је позабавити се природом његових поседа и власти, као и питањем његовог положаја у татарским земљама. Као и у случају других номадских творевина, приликом географских разматрања Ногајевих домена исправније је говорити о простирању утицаја, а не о прецизно одређеним границама.

О томе где су се његови поседи завршавали на истоку, сведоче борбе између њега и Токте. Оне су се одиграле крај реке Аксај у сливу Дона, *између њихових земаља*.²³¹ Према Рашид ал-Дину, стара Ногајева *јурта* се налазила на обалама реке Тарку (Берку, Берди),²³² тј. Дњестра,²³³ а у више наврата он помиње

---

²²⁹ СМИЗО, I, 108. (Бајбарс)

²³⁰ СМИЗО, I, 111, n.1 (белешка на маргинама рукописа Бајбарсовог дела); Vernadsky, *Mongols and Russia*, 185.

²³¹ СМИЗО, I, 111. (Бајбарс). Ногај је у одговору Токтиним посланицима 1297. године, истакао да *ће коње својих људи напојити водом из Дона*, што јасно показује да његови поседи нису обухватили и слив ове реке, cf. СМИЗО, I, 110. (Бајбарс)

²³² *Рашид ад-Дин*, II, 86; СМИЗО, II, 71.

²³³ Сафаргалиев, *Распад*, 61; Русев, *Золотая орда*, 99. Чак и у савременом језику туркојезичних Ногајаца Дњестар носи име Тарку, Р.К. Атуов, *Ногајско-рускиј словарь (тематический)*, Черкесск 2005, 25. На мапи света Андреје ди Бјанка из 1436. године при ушћу Дњестра, односно како тумачи Ф. Брун, између ушћа Дњестра и његове притоке Курчуган, стоји недовољно јасан натпис *zizera ya de Nogau*, који може указивати на Ногајево седиште, Брун, *Черноморье*, II, 353; cf. Русев, *Золотая орда*, 99. Друге оновремене мапе имају на дотичном месту уписано *zizera* (цазира, тј. „острво“), cf. Добролюбский – Смирнов, *Захід*, 46.

реку Узи (Дњепар) као место разграничења Ногајевих и Токтиних поседа.²³⁴ Стога се може констатовати да се Ногајево седиште власти налазило у сливу Дњестра и да су се његови поседи простирали на исток до Дњепра, обухватајући можда и целокупни слив ове реке.²³⁵

Писмо фрањевачког *кустода Газарије* из 1287. показује да је Ногај и пре Токтиног устоличења остваривао политички утицај у градовима Кримског полуострва. (стр.181-182) Бајбарс и други арапски писци као да магловито указују на постојање Ногајевих земаља још даље на истоку. Према њиховим вестима, Токта је након Ногајеве погибије упутио своје синове Тукул-Буку и Илбасара у земље противника: првог на доњи Дунав, док се други устоличио на реци *Јајук*, односно Урал.²³⁶ Могуће објашњење ових навода могло би лежати у чињеници да су земље на истоку представљале првобитне поседе Ногајевог оца или деде.²³⁷ Међутим, није искључено да је реч о погрешци у транскрипцији хидронима у самом извору, или у његовом читању (стр.259,п.106).²³⁸ Поље Ногајевих активности не пружа ни најмању назнаку да је он у било ком тренутку управљао тако удаљеним областима.

У шумско-степском подручју које је раздвајало непосредне татарске поседе и територије руских кнежевина постојала је гранична зона, где није било представника кнежевске власти, већ једино татарских чиновника, као што је био случај са Перејаслављем.²³⁹ Град је 1239. године пострадао и у њему се поново јавља локална кнежевска власт тек после Ногајеве смрти. Кијев, смештен узводно уз Дњепар, био је након монголских освајања додељен Александру Невском, а Густински летописац назива кнезом и његовог брата Јарослава Јарославича (1263-

---

²³⁴ Рашид ад-Дин, II, 85-86.

²³⁵ Из наведених разлога, становиште В. Јегорова (Егоров, *Географија*, 34) да се Ногајев утицај завршавао у сливу Дњестра, мора се одбацити.

²³⁶ СМИЗО, I, 117. (Бајбарс)

²³⁷ Костюков, *Улус Джучи*, 187.

²³⁸ Још једно необично сведочанство налази се у извештају персијског писца Натанзија (*Mu'in al-Din Natanzi*, раније називан Искандеров аноним) с почетка XV века, који напомиње да су потомци Ногаја управљали пределима Улуг-Така, Секиз-Јагача и Каратала, као и крајевима око Ценда и Барчкенда, СМИЗО, II, 127. (Аноним Искандера). Међутим, Овде свакако није реч о Буваловом сину Ногају, већ вероватно о његовом далеком сроднику, Тука-Темуровом потомку по имену Кара-Ногај, односно земљама које су припадале улусу Орде, Федоров-Давыдов, *Кочевники*, 243.

²³⁹ В.Л. Егоров, *Граница руси с Золотой ордой в XIII-XIV веках*, Вопросы истории 1 (1985) 19-21.

1271).²⁴⁰ Њиме је, потом, можда загосподарио галички кнез, уз Ногајеву подршку.²⁴¹ Судбина кијевског митрополита, који је после Ногајеве смрти морао да побегне из свог седишта (стр.252), показује да је монголски великаш остваривао изузетно снажан утицај над старим седиштем Рјуриковића. Даље на северозападу, границе Ногајевих домена додиривале су се са Галичко-волинском кнежевином, обухватајући јужне и централне делове данашње Молдавије где су живеле заједнице његових савезника и поданика Алана.²⁴²

Након устоличења западно од Дњепра, Ногајев утицај снажно се осетио и на простору доњег Дунава. Овде је седиште његове власти и главно упориште био Сакчи. Арапски географ Абулфеда је почетком XIV века описао овај град као место средње величине, смештено усред равнице, близу ушћа Дунава и недалеко од планине *Кашка-таг*.²⁴³ Док Рашид ал-Дин говори о Ногајевим боравиштима на Дњестру као о *старој* јурти, Бајбарс као његова станишта спомиње области уз Дунав.²⁴⁴ Стога се чини да је отприлике око 1285. године Ногај пребацио тежиште власти у дунавску делту или источну Влашку. Међутим, један номадски господар није имао сталну резиденцију, па би било погрешно говорити о некаквој престоници или јединственом управном центру. Одатле се његова власт ширила дуж леве обале Дунава, све до *Гвоздених врата* (*Bāb al-hadīd*), одн. Ђердапске клисуре.²⁴⁵ Значај контроле над дунавском делтом огледа се у томе што је она повезивала лево и десно крило његовихседа, односно западне делове *Деит-и Кипчака* и Влашку. Татарско насељавање јужно од Дунава није посведочено током друге половине XIII века.²⁴⁶

---

²⁴⁰ ПСРЛ, I, col. 472; *Густынская летопись*, 344; Горский, *Ногай и Русь*, 133-134.

²⁴¹ Л. Войтович, *Границы Галицко-Волинского государства*, Русин 3 (2011) 13-14.

²⁴² Напоменимо и запажања Такома Лукарија, према коме је Молдавија **dopo l'uscita degli Unni lungo tempo fu vuota d'abitatori; ma gli Tartari entrando dala parte di Boristene popolarono una parte, lasciando il resto per le tane e caverne delle bestie slvatiche**, Luccari, *Annali*, 178.

²⁴³ *Géographie d'Aboulféda*, II/1, 316; Коновалова, *Восточная Европа*, 119-120; Русев, *Золотая Орда*, 95-96. Под именом *Кашка-таг* помишљало се на локална узвишења око Бабадага и Никулице (*Niculitel*) у северној Добруци (Атанасов, *Деспотство*, 46, п.79), или на Стару планину (cf. Гюзелев, *Българските земи*, 20.), али, с обзиром на Абулфедине податке о локалним народима на овом подручју (стр.7), ороним треба идентификовати као јужни део Карпата.

²⁴⁴ СМАЗО, I, 117. (Бајбарс)

²⁴⁵ СМАЗО, I, 117, 161, 384. (Бајбарс, ал-Нувајри, Ибн Халдун); Vasary, *Cumans and Tatars*, 97, п.42.

²⁴⁶ Атанасов, *Процеси*, 26.

Често се истиче да је крајња западна граница Ногајевих посета на врхунцу моћи била угарска тврђава Турну-Северин.²⁴⁷ Међутим, учвршћење татарског утицаја у Влашкој низији током друге половине XIII века било је постепено и она је највећим делом ове епохе играла улогу граничног подручја између хришћанског и номадског света. Како показује повеља Беле IV из 1247, област западно од реке Олте се делом налазила под директном управом витезова Јовановаца у служби круне, а делимично под ефективном влашћу полуаутономних кнежевина на челу са Јованом и Фаркашом (*kenazatibus Joannis et Farcassii*). Северна Олтенија је остављена влашком војводи Литовоју (*terra kenazatus Lytuoy woivode quam Olatis relinquitimus*), потпуно изузетом из јурисдикције Јовановаца. Повеља много неодређеније дефинише управу над територијама источно од Олте, односно над *Куманијом*, али потврђује постојање влашког аутономног ентитета у овим крајевима, под управом војводе Сенеслава (*terra Szeneslai woivode Olatorum*).²⁴⁸ Бурундајеви походи и Ногајево учвршћење на доњем Дунаву су урушили угарски одбрамбени систем у *Куманији*, омеђивши утицај круне св. Стефана само на простор Олтеније. Учешће војводе *Куманије* у угарским збивањима почетком осамдесетих година XIII века, сугерише на закључак да су земље западно од Олте у том тренутку биле гранично подручје под Ногајевом контролом.

Угарска војска је за време малолетства Ладислава IV била принуђена да гуши устанак војводе Литовоја (*Lythway wayvoda*), идентичне личности поменуте у повељи Јовановцима, или његовог непосредног наследника. Побуњеник је био побеђен и убијен у борби,²⁴⁹ али су то били последњи успеси угарске круне у Олтенији, где се одбрамбени појас полагано дезинтегрисао под татарским притиском. Крајем осамдесетих година папски документи говоре о константном притиску Татара, Сарацена и пагана на краљевину.²⁵⁰ У документарним изворима

---

²⁴⁷ Егоров, *Географія*, 33-34.

²⁴⁸ Iosipescu, *Români*, 47-49; Papacostea, *Romanians*, 230-233; Vasary, *Cumans and Tatars*, 146-147. A. Madgearu, *Voievodul Litovoi și prima acțiune de unificare a statului muntean*, *Revista de Istorie Militară* 3 (2002) 42-46.

²⁴⁹ Györffy, *Román állam*, 20-21; DRH D, 34-35; Iosipescu, *Români*, 49-50; Papacostea, *Romanians*, 234-236; Vasary, *Cumans and Tatars*, 147-148.

²⁵⁰ Theiner, *VMHN*, 354, 357, 362, 371, nos.573,577,582,595; *Annales ecclesiastici*, XXIII, 18, 36, 84. Ови извештаји настали су у склопу пропаганде усмерене против краља Ладислава IV, који се

се после 1291. године више не спомиње ни северински бан, што по свој прилици означава и губитак угарске власти над овом дунавском тврђавом.²⁵¹ Истовремене везе између господара Браничева и номада на левој обали Дунава још један су показатељ ширења Ногајеве власти до крајњих западних граница Влашке низије.

Није познато каква је била судбина Литовојевог брата и наследника Барбата, кога је Ладислав IV инвестирао у посед. Познија румунска традиција датира долазак легендарног *Негру Воде*, херцега Амлаша и Фагараша у Кампулунг током 1289/90.²⁵² Упуштати се у познију генезу Влашке кнежевине и евентуалне везе легендарног вође са Литовојевом династијом, није потребно чинити на овом месту, али је сам датум изузетно сугестиван. Он се поклапа са смрћу Ладислава IV, угарским губитком Турну-Северина и татарском подршком господарима Браничева. У локалној цркви у Кампулунгу сачуван је кенотаф *комеса* Лаврентија (вероватно судије локалне саксонске заједнице) из 1300. године.²⁵³ То је важна индиција о постојању не само урбаних комуна, већ и једне аутономне јединице на јужним обронцима Карпата крајем XIII века. С обзиром на прилике тога доба, она није могла бити под угарском, већ једино под Ногајевом врховном влашћу. У Влашкој је можда био успостављен сличан систем као и у *Дешт-и Кипчаку*; степска подручја (Бараганска равница и други крајеви уз Дунав) била су под директном татарском контролом, а рубна под влашћу локалних управљача, зависних и оданих татарској сили.

окружио куманским конкубинама и наводно сарађивао са Татарима. Последње гласине су несумњиво биле неосноване. Заједно са другим нападачима се спомињу и *neugerii*, тј. *нукери*, турко-монголски термин који означава војне пратиоце, а у угарским повељама се односи на краљеву куманску телесну стражу, Berend, *Gate of Christendom*, 144-145. (и тамо наведена литература)

²⁵¹ Papacostea, *Romanians*, 192-193; Achim, *Banatul de Severin*, 50-53; cf. Iosipescu, *Românii*, 54-55.

²⁵² **...Iar când au fost cursul anilor de la Adam 6798, fiind în Țara Ungurească un voievod ce l-a chemat Radu Negru voievod, mare herțeg pre Amlaș și pre Făgăraș, rădicat-s-au de acolo cu toată casa lui și cu mulțime de noroade: rumâni, papistași, sași, de tot feliu de oameni, pogorându-se pre apa Dâmboviții, început-au face țară noao. Întâi au făcut orașul ce-i zic Câmpul Lung...**, *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*, edd. C. Grecescu – D. Simionescu, București 1960, 1-2; D. Căprăroiu, *Asupra începuturilor orașului Câmpulung*, *Historia Urbana* 15/2 (2008) 37-64; Iosipescu, *Românii*, 52-54; Cf. Rădvan, *At Europe's Borders*, 154-155; Papacostea, *Romanians*, 276-278.

²⁵³ **Anno domini MoCCCo hic sepultus est Laurentius de Longo Campo pie memorie**, Iosipescu, 60; Rădvan, *At Europe's Borders*, 152-154. Приликом археолошких истраживања у Кампулунгу још увек није откривен слој старији од XIV века, док је сама црква у којој се налази Лаврентијев кенотаф претрпела велике измене у потоњим столећима, Gh. Cantacuzino, *Probleme ale secolelor XIII și XIV la Câmpulung și cercetările arheologice la fosta curte domnească*, SCIVA 32/1 (1981) 131-139.

Много народа – једна нација

Вести Георгија Пахимера како су други народи *усвојили током времена татарске обичаје, језик и одећу*, представљају важно сведочанство о татаризацији староседелачког номадског и полуномадског становништва у црноморским степама.²⁵⁴ Она је несумњиво била важан чинилац у успостављању и учвршћивању Ногајеве моћи, с обзиром да су међу локалним становништвом монголски дошљаци били бројчано најслабије заступљени. Међутим, њихова аристократија је највећим делом чинила војну елиту Ногајевог *улуса*. Његови истакнути војни заповедници били су тројица синова туменика Курмишија (Куремса): Абачи, Јанчи (арап. Јанци) и Карачин (арап. Карацин),²⁵⁵ као и други који носе чисто монголска имена: *millenarius* Аргун из Вичине (стр.201), потом Мачи, Ак-Бука, Тајта и други предводници посведочени приликом сукоба са Токтом..²⁵⁶ Према вестима Рашид ал-Дина, заједно са Ногајем је у *Дешт-и Кипчаку* била већина *мингана* (“хиљада”) монголског племена Хадаркин/Хидеркин. Они су тешко пострадали након сукоба са Токтом и били су потом расељени.²⁵⁷ Друге монголске племенске групе у Ногајевим земљама се не спомињу и ова околност се не може приписати само оскудности извора, већ и њиховом малом броју.²⁵⁸

Значајан удео у војном потенцијалу Ногајеве силе играли су Кумани, одн. њихови татаризовани потомци. Неки од њих су се винули до високих војних положаја, попут Кончака и Козеја, предводника одреда послатог у помоћ галичком владару против Пољака 1279.²⁵⁹ Приликом борби против Токте среће

---

²⁵⁴ *Pachymeres*, I, 345. *Pach./Failler*, II, 445-446.

²⁵⁵ СМАЗО, I, 111. (Бајбарс)

²⁵⁶ СМАЗО, I, 113. (Бајбарс)

²⁵⁷ *Рашид ад-Дин*, I/1, 190; СМАЗО, II, 30.

²⁵⁸ Често понављана хипотеза да је окосницу Ногајеве хорде чинило монголско племе Мангкита (*Vernadsky, Mongols and Russia*, 164.) није одржива. Уколико назив потоње Ногајске хорде настале од мангкитског клана, уопште има везе са личним именом Ногај, много је изгледније да је њен епонимни оснивач био Тука-Темуров праунук Кара-Ногај, а не господар доњег Дунава, В.В. Трепавлов, *История Ногайской Орды*, Москва 2002, 7, 51, 488-489. (са наведеном литературом)

²⁵⁹ *Густинская летопись*, 346. ПСРЛ, II, col. 881; cf. Павлов, *Татарите на Ногај*, 125.

се, судећи по имену, још један Куманин – Теркериј, чије име указује на везу са кланом Тертероба. Ногајев брат од стрица, син Татаровог брата Мингкадара носи име Урус.²⁶⁰ Име подсећа на кумански род Урусоба,²⁶¹ али, мора се признати, вероватније је да указује на порекло од етнонима *Рус*.²⁶² Лична имена двојице најстаријих Ногајевих синова, Чака и Тека, такође су пре туркичког, него монголског корена.²⁶³

Још један важан етнички елемент у Ногајевим земљама били су и Алани-Јаси. Плано-Карпини спомиње извесног Аланина по имену Михеј (*Micheas*), који је био начелник једног од села кроз које су западњаци прошли.²⁶⁴ Извештај једног од египатских посланстава које је шездесетих година ишло за Сарај показује да су, заједно са Кипчацима и Русима, Алани чинили становништво Старог Крима.²⁶⁵ Међутим, тек након сламања аланског отпора у Закавказју током 1277/1278. дошло је до великог размештања овог народа на западним ободима *Деит-и Кипчака* и широм Монголског царства. Једна група је била насељена на далеком истоку, где су њихова недисциплина и масовно пијанство, ако је веровати речима Марка Пола, нанели тежак ударац монголском походу против јужнокинеског царства Сонг.²⁶⁶

Аланско присуство је оставило значајног трага у топономастици данашње западне Украјине и Молдавије. У првој регији се срећу места Јаска (Јаска) и Оленешти, који су смештени један насупрот другом на обалама доњег Дњестра,²⁶⁷ затим Кичкас (изведено од *küçük as*) на левој обали Дњепра,²⁶⁸ а у Молдавији

---

²⁶⁰ Рашид ад-дин, II, 75-76.

²⁶¹ Крџтев, *Етническият състав*, 183.

²⁶² Cf. Rásonyi, *Quelques catégories*, 339-345. Такав је несумњиво случај са личношћу Урус-кана, припадником споредне гране Џучида који је у великим смутњама током седамдесетих година XIV века за кратко преузео власт у Сарају, Vernadsky, *Mongols and Russia*, 246-249; Селезнев, *Элита*, 204. Још један Урус среће се као посланик кана Узбека који је путовао у Египат 1324. године, СМИЗО, I, 526. (ал-Ајни).

²⁶³ Vasary, *Cumans nad Tatars*, 92, n.20.

²⁶⁴ Plano Carpini/Wyngaert, 104; Alemany, *Sources*, 168.

²⁶⁵ СМИЗО, I, 65. (Ибн Абделзахир); Alemany, *Alans*, 273.

²⁶⁶ Marco Polo, *Description*, I, 323-324; Alemany, *Sources*, 163-164; Кузнецов, *Очерки*, 362-363; Кычанов, *Сведения*, 42.

²⁶⁷ Брун, *Черноморье*, II, 356; Бубенок, *Аланы-асы*, 232.

²⁶⁸ Бубенок, *Аланы-асы*, 172-173.

Сл. 9.

НОМАД НА КОЊУ

цртеж италијанског стрип-уметника и илустратора Роберта Диза

поклон аутору, 10. Међународни салон стрипа, СКЦ Београд 2012.

Јаши (Јаський торгъ), присутан у изворима од почетка XV века.²⁶⁹ На мапи света из Херефорда (*Hereford Mappa mundi*) с краја XIII века, једна од левих притока Дунава – вероватно Прут, обележена је под именом *Alanus fluvius*,²⁷⁰ док је на портолану Ђеновљанина Ђованија Карињана (почетак XIV века) подручје северно од дунавске делте названо *Alania*.²⁷¹ Чак и средином XV века венецијански путник Јосафат Барбаро одређује Аланију као простор који лежи од Крима све до острва насупрот Маврокастру при ушћу Дњестра (l'Alania laqual vâ per l'Isola verso Moncastro).²⁷² Савремена антрополошка и археолошка истраживања указују на могућност да би чувена некропола из села Каири на доњем Дњепру (*Каирский могильник*), датована отприлике у XIII век, могла припадати популацији пореклом са северног Кавказа.²⁷³ Да је татаризација у великој мери захватила аланско

²⁶⁹ Тихомиров, *Русское летописание*, 94; Брун, *Черноморье*, II, 355-356; Vasary, *Cumans and Tatars*, 93-94; Кузнецов, *Очерки*, 352-353.

²⁷⁰ D. Dana – M. Radu, *Transilvania pe harta de la Hereford (sec. XIII)*, *Studii și Materiale de Istorie Medie* 20 (2002) 258-259; Ciociîtan, *Alans*, 50; Spinei, *Moldavia*, 144.

²⁷¹ Alemany, *Alans*, 273; Spinei, *Moldavia*, 144.

²⁷² Ramusio, *Navigazioni*, 97.

²⁷³ Бубенок, *Аланы-асы*, 175-183.

становништво на подручју западне степе показују речи Каталанца Рамона Мунтанера. Он примећује да Алани живе у истом маниру као и Татари, да се увек крећу са својом имовином, да никада не обитавају у градовима или селима, као и да се сматрају најбољом коњицом на истоку.²⁷⁴

Номадско и полуномадско становништво Ногајеве хорде чинили су етнички Монголи, татаризовани Кумани и Алани, као и потомци Бродњика са доњег Дњестра.²⁷⁵ Под непосредан утицај њеног господара потпадале су и урбане заједнице у дунавској делти, на ушћу Дњестра, као и на Криму, али су главну улогу у Ногајевим походима играли житељи *Деит-и Кипчака*. Бајбарс помиње 15 или 17 његових заповедника *тумена* (зависно од тога да ли су тројица Курмишијевих синова заповедали једним одредом или је сваки имао свој), наводећи да је укупна Ногајева војна сила износила преко 200.000 коњаника.²⁷⁶ С обзиром на број начелника одреда, у најбољем случају би се могло говорити о 150.000 људи, али треба имати у виду да попуњеност монголских *тумена* никада није достигала пуну бројку. О њиховом бројчаном саставу не може се као поуздан показатељ узети ни пребегавање петорице Ногајевих емира Токти пред одлучујући сукоб 1299. године, који су, према Бајбарсу, водили са собом 30.000 људи.²⁷⁷ Бројка је и у овом случају вероватно претерана, а од петорице пребега, само су двојица претходно посведочени као начелници одреда од десет хиљада људи. Индикативан је случај извесног Баба-Огула, чији је *тумен* од 1.500 људи прешао из земаља Џучида у Персију 1315. године,²⁷⁸ али на овом месту бројка вероватно не одржава уобичајено бројчано стање основне тактичко-оперативне јединице татарске војске, већ само њен окрњени састав.

Приликом процене Ногајеве војне силе, ипак се треба ослонити на неке податке из извора. Византији је 1282. године послата подршка од 4.000 људи, а идентична је била бројка одреда упућеног шеснаест година касније на Крим, ради

---

²⁷⁴ ...Alans ho fan a manera de Tartres, que ab tot ço del llur vantostemps e jamés no posen en ciutat, ne envilla, ne en poblat...són tenguts per la millor cavaleria que sia al Llevant, Muntaner, Crónica, 422, cap.226; cf. Alemany, Sources, 302-307.

²⁷⁵ Vernadsky, *Mongols and Russia*, 180.

²⁷⁶ СМАЗО, I, 111. (Бајбарс)

²⁷⁷ СМАЗО, I, 113, 159. (Бајбарс, ал-Нувајри)

²⁷⁸ СМАЗО, II, 139-140 (Настављач Рашид ал-Дина)

гушења бунта локалних градова.²⁷⁹ Уколико се ови наводи узму као показатељ попуњености једног *тумена*, укупна војна сила господара западне степе би износила нешто мање од половине идеалне бројке, односно око 60-65 хиљада људи. И ове ефективне вероватно су се могле постићи само приликом опште мобилизације и уз подршку савезника и вазалних држава. Била је то слабија војска од оне којом је располагао сарајски кан, али она илуструје Ногајеву потпуну војну надмоћ према околним државама, чак и уколико се не узму у обзир војнички квалитети номада у односу на њихове седелачке суседе.²⁸⁰

Верска трпељивост на делу

Ислам није играо значајнију цивилизацијску и културну улогу у земљама Џучида све до устоличења кана Узбека 1313. године. Међутим, барем два поглавара западних Монгола, Берке и Туда-Менгке, прихватили су Мухамедову религију, а њихов пример следили су и други утицајни припадници владајуће породице. У Беркеовом писму султану Бајбарсу из 1263. године помиње се низ монголских великаша који су прешли у ислам следећи главарев пример. Међу њима је био и Ногај; уколико име једног од људи наведених у овом документу – *Јаниунука/Јаншанука*, заиста треба читати као *Јесу-Ногај*.²⁸¹ У сваком случају, Ногај је 669. А.Н. (20. VIII 1270 – 8. VIII 1271) у писму уверавао мамелучког владара да и даље иде путем правоверних, што јасно показује да је ислам прихватио пре овог датума.²⁸²

---

²⁷⁹ СМИЗО I, 111, n.1 (Бајбарс)

²⁸⁰ Као очигледан пример војне снаге балканских држава може се навести битка код Велбужда 1330. године, где је бројчано стање две сукобљене војске, уз подршку татарских и аланских савезника на бугарској и западних најамника на српској страни, износило око 15.000 људи, G. Škrivanić, *Bitka kod Velbužda 28. VII 1330. godine*, *Vesnik vojnog muzeja* 16 (1970) 67-77; Ангелов - Чолпанов, *Военна историја*, 180-185.

²⁸¹ СМИЗО I, 99. (Бајбарс); Vasary, *Cumans and Tatars*, 72, n.10.

²⁸² СМИЗО, I, 101-102, 360, 434. (Бајбарс, Ибн ал-Фурат, ал-Макризи); Веселовский, *Ногај*, 22; Егоров, *Развитие*, 40. Ногај је писмо послао заједно са још двојицом монголских великаша – Тук-Буком и Уртемуром, који је био један од Беркеових посланика у Каиру током 1263. године, СМИЗО I, 99. (Бајбарс). Уртемур је вероватно идентичан Аратемуру, који је заједно са Ногајем избегао из Хулегуових земаља и Уран-Темур, коме је Менгке-Темур уступио области на Криму, *Абуль-Гази*, 152. Уртемур/Аратемур/Уран-Темур је очигледно био Ногајев сарадник у првим годинама његове власти и један од заговорника успостављања чвршћих веза са Египтом. О његовој генеалогiji: *Рашид ад-дин*, II, 77, где се он назива Урунг или Урунг-Темур. За Уран-

Прелазак у ислам представља један од оних детаља из Ногајеве биографије чији су значај истраживачи несумњиво прецењивали.²⁸³ Наиме, прихватање нове вере је било чисто декларативно и не постоје никаква сведочанства о његовом деловању у прилог њеног ширења. Као показатељ Ногајевог односа према исламу не могу се навести ни новчићи које је он ковао крајем XIII века, са арапском легендом. Монете кана Токте, као и оне његових претходника, садрже арапске легенде и натпис *Насир лид-дин Алах* (“помоћник вере и Алаха”).²⁸⁴ Упркос томе, чак и њему наклоњени арапски писци признају да је Токта био “неверник” или *љубитељ Ујгура и бакишија*.²⁸⁵

Ногајево примање ислама потребно је сагледати у контексту општих прилика у Џучидским земљама. Наиме, двоје људи којима је Ногај дуговао свој успон – Берке и Чичек-катун, били су муслимани,²⁸⁶ па и његов прелазак у нову религију пре указује на настојање да буде близак са про-исламском фракцијом међу Џучидима, него што је он сам био промотер таквих идеја.²⁸⁷ Овај чин му је доносио још једну практичну корист, пошто је отварао врата за преговоре са мамелучким двором у Каиру, односно за афирмацију на међународној сцени.

Ногај није настојао да новоприхваћену религију наметне члановима свога дома. Византијска принцеза Еуфросина остала је православна хришћанка, како показује њено кумство будућој супрузи бугарског принца Теодора Светослава. (стр.205) Случај друге Ногајеве жене Алаке/Бајлак, још је упечатљивији. Једанаестог априла 1287. године, Ладислав, фрањевачки кустос *провинције Газарије*, јављао је свом надређеном брату Лаврентију о несвакидашњим догађајима: повољном пријему хришћанских мисионара од стране татарских

Темурове активности на Криму се уобичајено везује и ђеновљанско устоличење у Кафи, Брунџ, *Черноморье*, II, 141-142; Vratianu, *Commerce Génois*, 205-206; Deletant, *Genoese*, 514.

²⁸³ Мыськов, *История*, 120.

²⁸⁴ Мухамадиев, *Монетная система*, 46sq

²⁸⁵ СМАЗО, I, 174, 277, 514. (ал-Бирзали, Ибн Кесир, ал-Ајни) Штавише, најближи сродници сарајског кана – мајка Теодула и катун Керлеј, били су покрштени, док је према недовољно поузданим вестима фрањевачке пропаганде и он лично у једном тренутку примио крштење, Golubovich, *Biblioteca*, III, 170-177; Pelliot, *Horde d'Or*, 71; D. Sinor, *Some Latin Sources on the Khanate of Uzbek*, *Essays on Uzbek History, Culture and Language*, edd. B. Nazarov – D. Sinor, Bloomington IA 1993, 110-119.

²⁸⁶ СМАЗО, I, 151. (ал-Нувајри)

²⁸⁷ DeWeese, *Islamization*, 88.

царева Ногаја и Тула-Буке (*Imperatores Thelebuga et Nohay*), величанственој хришћанској миси служеној у Солдаји на запрепашћење локалних муслимана, а потом и о доласку царице Јајлак (=Бајлак), старије и моћније Ногајеве супруге (*Jaylak imperatrix, maior et potencior ixor Nohay*) која је изразила жељу да се покрсти у Кирк-Јеру (*Kerqueti*, данашњи Чуфут-Кале).²⁸⁸ Ладислав је, заједно са својим сабратором Стефаном из Кафе, и у присуству једног јерменског архиепископа и невољних грчких прелата, крстио Ногајеву супругу, као и још једну угледну татарску даму и њено домаћинство.²⁸⁹

Ладислављево писмо је важан документ о присуству и активностима фрањевачких мисионара у земљама Цучида.²⁹⁰ Његов садржај показује благоноклони Ногајев однос према католичким представницима у време између похода на Угарску и Пољску. Јасно се уочава да Ногајева агресивна политика према околним земљама није имала никакву верску компоненту, као и да је он у потпуности следио традиционални монголски трпељиви однос према различитим верским скупинама које су биле присутне у његовим земљама – муслиманима, западним и православним хришћанима.

Верска припадност Ногаја и његове две супруге показују заступљеност све три религије у његовој породици. Претпоставља се и да је његов прворођени син и наследник Чака био муслиман, судећи по чињеници да је носио титулу султана. Међутим, њена употреба се такође може објаснити идеолошким и политичким разлозима.²⁹¹ Сасвим је извесно да је муслиманка била његова ћерка, Кабак, рођена из брака са Алаком. Њу је током последње деценије XIII века испросио за свог сина Салчидај-гурген, монголски угледник из централне Азије.²⁹² Међу младенцима је убрзо дошло до раздора. Кабак је након склапања брака прешла у ислам, док је њен супруг био *ујгур* (будиста), невољан да се помири са њеном

---

²⁸⁸ Смештеном недалеко од престонице Кримског каната – Бахчисараја, Јакобсон, *Крым*, 82-83; Morgan – Jackson, *William of Rubruck*, 69, n.5.

²⁸⁹ *Mitteilungen aus dem Vatikanischen Archive*, II, ed. O. Redlich, Wien 1894, 248-250; Golubovich, *Biblioteca*, II, 444-445.

²⁹⁰ Tănase, *Nogai*, 268 sq

²⁹¹ Штавише, неколико покрштених Татара који носе име Чака и нису ни у каквој вези са Ногајевим сином, забележено је у изворима XIII-XIV века, Антонин, *Заметки*, 616, 622, nos.138,189; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 310.

²⁹² О Салчидај-Гургену из племена Онгират, СМАЗО, II, 50, n.11; Селезнев, *Элита*, 154.

новом вером. Она је била изложена злостављању од стране Салчидајеве породице и Ногај је од Токте затражио да казни преступнике.²⁹³ И у овом случају, његово држање не може се посматрати као заштита исламске вере, већ само достојанства кћери.

У Ногајево време се може наслутити спорадично присуство ислама у градовима дунавске Делте. Марко Поло помиње земљу *Лак* (“Влашка”), на граници са Русијом у којој живе хришћани и муслимани,²⁹⁴ док Абулфеда наводи да већинско становништво Сакчија, *града у земљи Влаха* исповеда ислам.²⁹⁵ Мухамедова религија се током последње две деценије XIII века бојажљиво јавља и на Криму. Ладислављево писмо сведочи о присуству локалне исламске заједнице, док ал-Макризи преноси да је султан Калавун 1287/88. послао две хиљаде динара за изградњу једне џамије, као и свог каменоресца који би је украсио султанским титулатурама.²⁹⁶ Евлија Челеби је четири столећа касније писао да је најстарија џамија на полуострву постројена још 1263, као и да је њен задужбинар био извесни Хаџи Омар ел-Бухари.²⁹⁷ Прича ипак нема упориште у савременим изворима, а данас најстарија сачувана џамија са медресом на подручју Крима изграђена је у Солхату тек 1314. године, почетком владавине кана Узбека.²⁹⁸

---

²⁹³ *Рашид ад-Дин*, II, 84; DeWeese, *Islamization*, 88-89.

²⁹⁴ Старији истраживачи и коментатори дела млетачког путника били су склони да у имену *Lac* виде кавкаску Лезгију. Међутим, Маркова обавештења потичу од самих Монгола, као што су то била и обавештења Вилема де Рубрука који примећује: **Et juxta Pascatyr sunt Ilac, quod idem est quod Blac. Sed B [litteram] nesciunt Tartari sonare, a quibus venerunt illi qui sunt in terra Assani. Utrosque enim vocant Ilac et hos et illos**, Rubruck/Wyngaert, 219; cf. *Roger Bacon*, I, 367. Остављајући по страни Рубрукову погрешну идентификацију народа Булак (*Illac*) са *Власима* (Pelliot, *Horde d’Or*, 144-154) нема сумње да су *Blac* и *Lac* идентична географска одредница, cf. Vasary, *Cumans and Tatars*, 31; Spinei, *Romanians*, 78. Бизли је упозорио да, иако овај назив свакако треба читати *Влашка*, њен положај као земље која лежи на север-североисток од Русије, као и присуство хришћана и муслимана, изазивају сумњу, Beazley, *Dawn*, III, 156. Међутим, француска редакција Полових путовања показује да земља *Лак* лежи на север – североисток, не од Русије, већ од Константинопоља: **e comenceron tout primer de Constantinople. Mes si voz conter du tout avant d’oune provence que est entre tramontaine e maistre. Or sachiés qè en celle contrée qe je vos ai dit; â une provence qe est apellé Lac, qe confine con Rosie; et ont roi e sunt cristienz et saracinz. Il ont pelames assez et buens qe por maintes autres pars s’enportènt por les merchanz. Il vivent de mercandie e d’ars**, *Le Livre de Marco Polo*, ed. G. Pauthier, Paris 1865, 753.

²⁹⁵ *Géographie d’Aboulféda*, II/1, 316; Коновалова, *Восточная Европа*, 120.

²⁹⁶ СМИЗО, I, 435. (ал-Макризи)

²⁹⁷ Эвлија Челеби. *Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*, прев. Е.В. Бахревский, Симферополь 2008, 168.

²⁹⁸ Якобсон, *Крым*, 107; DeWeese, *Islamization*, 92-93, n.52.

Међу житељима кримских градова, православно хришћанство још увек је било најдоминантнија религија. Говорећи о Солдаји, Ибн-Саид напомиње да су његови житељи мешавина свих народа и свих религија, али да највише има хришћана; за Абулфеду је неколико деценија касније то већ био муслимански град.²⁹⁹ На основу грчког синаксара из Солдаје уочава се да је, захваљујући деловању византијске цркве, христијанизација локалног куманског (татарског) становништва током друге половине XIII и почетком XIV века била већ поодмакао процес.³⁰⁰ Извор садржи бројне помене људи који носе двојна хришћанска и татарска имена, као што су *Параскева хришћанка Татарка* (τατάρισσα) упокојена 1274/5, *Арсеније назван Алачи* (ἀλάτζη) упокојен 1286/7, *Параскева, названа Барак* (παράκ), упокојена 128х (последњи број нечитак).³⁰¹

Теже је говорити о верским приликама у унутрашњости Ногајевих домена. Добро је познато писмо папе Николе III из 1278, у коме се говори о обнављању седишта Куманске епископије у Милкову, *на границама Татара*, које је у то време било без епископа и хришћанских душа.³⁰² Уобичајено се верује да поновно успостављање епископске организације осликава промене на карпатском луку и обнову угарске власти над овим подручјем. Међутим, уколико се узму у обзир несређене прилике у краљевини Св. Стефана и слабост њене централне власти, то је мало вероватно. Много је веродостојнија интерпретација према којој је иницијатива папске курије за обнову куманске епископије уследила уз монголску (Ногајеву?) сагласност.³⁰³ Томе у прилог сведочи садржај Ладислављевог писма, али и успеси фрањевачких мисионара забележени 1274. године у једном документу послатом на Лионски сабор. У њему се спомиње да је тада било десет активних мисија у земљама *Северних Татара*, пет у градовима и пет у степским

---

²⁹⁹ *Géographie d'Aboulféda*, II/1, 319; Коновалова, *Восточная Европа*, 30, 122.

³⁰⁰ I. Vásáry, *Orthodox Christian Cumans and Tatars of the Crimea in the 13th-14th Centuries*, CAJ 32 (1988) 260-271.

³⁰¹ Антонин, *Заметки*, 607-608, no.82; 615, no.136; 618, no.155.

³⁰² **Ciuitas de Multo, posita in confinibus Tartarorum, iam dudum per praedictos Tartaros destructa fuerit, nec inibi Episcopus et alii catholici habitatores extiterint quadraginta annis et amplius iam elapsis**, Fejér, CD, VI/2, 403-404; DRH D, 29, no.12.

³⁰³ Achim, *Structuri ecclesiastice*, 134-135; cf. Papacostea, *Romanians*, 236-237.

подручјима.³⁰⁴ Аланско становништво које је било насељено у околним крајевима, исповедало је хришћанску веру “грчког обреда”,³⁰⁵ а чак их и Абулфеда описује као Турке који су примили хришћанство.³⁰⁶

Општи увид у верске прилике у унутрашњости џучидских земаља може се наслутити из писма угарског фрањевца Јоханке, упућеног генералном викару реда, Михаилу из Њезене, 1320. године. Јоханка, који је шест година провео међу народима у Понтијско-каспијској степи, као и међу Башкирима, пише о бројним хришћанским заједницама, упражњавању мешовитих хришћанско-паганских обичаја и великој трпеливости татарских власти према мисионарском раду њега и његове сабраће.³⁰⁷ Млетачки писац Марино Санудо Торчело, који примећује да људи *Газарије* припадају грчкој цркви, као и речи Ибн Батуте да народ *Кипчак* исповеда хришћанску веру, показују да исламизација током Узбекове владавине још увек није ухватила дубљег корена међу номадским становништвом степских подручја.³⁰⁸

Ислам, западно и источно хришћанство не заокружују у потпуности верску слику области под Ногајевом влашћу. Треба се подсетити на преговоре и размену поклона између његових посланика и Аргуна 1288. године. Том приликом је владар персијских Монгола добио на поклон будистичке реликвије. Како је истакао В. Костјуков, то су јасне назнаке присуства ове религије у Ногајевим земљама, која је дошла заједно са монголским освајачима.³⁰⁹

Постоји још један низ обавештења који посредно илуструје присуство будистичке заједнице на овом подручју крајем XIII века. Након Ногајеве погибије, један од његових следбеника по имену Кучин-бакши (*Κουτζιπλαχης*), настојао је да пребегне у Анадолију, али је силом прилика његов брод пристао у Понтијској Хераклеји. Пребег се нашао на византијској територији, покрстио се и био је

---

³⁰⁴ **...in Tartaria Aquilonari ecclesia fidelium plantavit. Per fratres minores decem loca edificata, V in civitatibus, V in exercitibus et campestriis pasqualibus**, Golubovich, *Biblioteca*, II, 262; Tănase, *Nogai*, 292-294.

³⁰⁵ Cf. Аннинский, *Известия*, 96; Benedictus/Wyngaert, 137; Rubruc/Wyngaert, 191-192; Ramusio, *Navigazioni*, 92; Кузнецов, *Очерки*, 360-362.

³⁰⁶ *Géographie d'Aboulféda*, II/1, 287.

³⁰⁷ Аннинский, *Известия*, 108-112.

³⁰⁸ Норф, *Chroniques*, 143; *Ibn Batoutah*, II, 357; Tănase, *Nogai*, 278.

³⁰⁹ Рашид ад-Дин, III, 117-118; Костюков, *Буддизм*, 195.

именован за *хегемона* у Никомедији. Андроник II га је у једном тренутку послао у Тракију са намером да умири аланске пребеге у Византији, који су одрекли верност Константинопољу. Угледни Татарин је тада променио страну, пришао побуњеним Аланима и оженио се сестром њиховог вође Куршата.³¹⁰ На основу преписке цариградског патријарха Атанасија I, изгледа да је виспрени Кучин-бакши у једном тренутку био заточен у византијској престоници, и да је под неразјашњеним околностима успео да побегне из тамнице.³¹¹

Кучин-бакши није лично име, већ титула.³¹² Назив *бакши* представљао је ознаку за шамане, будистичко свештенство, али и чиновнике који су користили ујгурско писмо.³¹³ У земљама Џучида је означавао будистичко духовништво и уопште писаре.³¹⁴ Међутим, нема сумње да је татарски пребег био свештено лице. Пахимер саопштава да је он био следбеник религије *Персијанаца* и главни маг на Ногајевом двору, што и само његово име означава.³¹⁵ Уколико се претпостави да је он био муслиман, придев *бакши* и његова квалификација „мага“ губе смисао. Осим тога, Пахимер означава и илканидске Монголе као *Персијанце*, а њихови владари су све до Газановог времена били без изузетка будисти. Попут Марка Пола,³¹⁶ чини се да је и византијски аутор будистичке свештенике – *бакшије* окарактерисао као магове. Из ове перспективе, необична личност и судбина Кучин-бакшија представљају још један траг присуства источних религија у Ногајевим земљама, као и у његовом најближем окружењу.

---

³¹⁰ Pach-Failler, IV, 378-379, 602-603, 626-629.

³¹¹ A.M. Maffry Talbot, *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople*, Washington DC 1975, 114-117. (поменут као Παξῆς); Zachariadou, *Observations*, 262.

³¹² О етимологији имена: Н. Yule – А. С. Burnell, *Hobson-Jobson: A Glossary of Colloquial Anglo-Indian Words and Phrases*, London 1903, 135; cf. Zachariadou, *Observations*, 263. cf. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 170.

³¹³ DeWeese, *Islamization*, 82-83.

³¹⁴ М.А. Усманов, *Жалованные акты Джучиева улуса XIV-XVI вв*, Казань 1979, 125-128.

³¹⁵ καὶ τὸν Κουξίπλαξιν Τόχαρον, ὃς Νογᾶ μὲν ᾤκείωτο πάλαι, τὰ Περσῶν δ' ἔσεβε καὶ τῶν περὶ ἐκείνον Μάγων τὰ κράτιστα ἦν, *Pachymeres*, II, 345; Pach./Failler, IV, 379; Κουτζίπλαχίς... πρῶτος δὲ τῶν ἱερομαγῶν τοῦνομα τοῦτο ἐξελληνίζεται, *Pachymeres*, II, 590; Pach./Failler, IV, 649.

³¹⁶ Marco Polo, *Description*, I, 189-190.

(Не)законитост Ногајевог положаја

Ногај је на западу титулисан као као император или краљ, у Египту као велик, а у словенском свету као цар.³¹⁷ Доживљај Ногаја као владара највишег ранга представља сведочанство о његовој фактичкој моћи. Захваљујући сазнањима на пољу нумизматике, данас се зна да је он заиста узео титулу кана, али тек 1296/7 године, непосредно пред избијање рата против Токте (стр.245-246). Додуше, ал-Ајни тврди да је због заслуга на бојном пољу Берке Ногају дао заповедништво над неколико тумена војске и да га је убројио међу *канове*,³¹⁸ али ове речи не треба схватити дословно. Берке није носио титулу кана, па није могао да је дарује ни другима.

Какав је у политичко-правном смислу био Ногајев положај до тог тренутка? Да ли је он био законит или не, и да ли га треба сматрати узурпатором? Бајбарс ал-Мансури, Ибн ал-Фурат и ал-Макриси, називају га заповедником Беркеове војске, односно *беглер-бегом*.³¹⁹ Чак и у време Токтиног доласка на власт, Казвини говори о Ногају као о заповеднику војске (*емир-и лашкар*) улуса Џучида.³²⁰ На основу ових података, може се закључити да је његов положај током шездесетих година био заснован на високом војном заповедништву, које је задржао и у потоњим деценијама.

Међутим, Ногајев статус је временом добио још нека карактеристична обележја. Како преноси Рашид ал-Дин, он је својим областима управљао као заповедник *десног крила Џучијевог улуса*, односно као заповедник запада.³²¹ Приликом збацивања Тула-Буке, он се позивао на специјална овлашћења која је добио још од Батуа, по којима је он био задужен да са својим људима одржава ред

---

³¹⁷ Marco Polo, *Description*, I, 226; СМАЗО, I, 69, 101, 195-196, 350, 362, 434. (Калавунов биограф, Бајбарс, ал-Муфадал, Ибн ал-Фурат, ал-Макриси); ПСРЛ, XLIII, 102; *Троицкая летопись*, 339-340; Данило/Даничић, 120; Данило/Мирковић, 90; cf. Веселовский, *Ногай*, 1; Spuler, *Goldene Horde*, 64; Закиров, *Отношения*, 63-65.

³¹⁸ СМАЗО, I, 509-510. (ал-Ајни)

³¹⁹ СМАЗО, I, 101, 360, 434 (Бајбарс, Ибн ал-Фурат, ал-Макриси); Трепавлов, *Строй*, 87-89

³²⁰ СМАЗО, II, 91. (Хамдалах Казвини) То, међутим, не значи да је Ногај био у том тренутку врховни заповедник целе армије, Трепавлов, *Строй*, 88.

³²¹ Рашид ад-Дин, II, 105.

и буде арбитар у међусобним споровима чланова џучидске породице.³²² С обзиром на његову тадашњу младост, он није могао да добије таква овлашћења за Батуовог живота. Међутим, Ногај је 1291. године несумњиво био најстарији живи Џучид и није случајно што Рашид ал-Дин на следећи начин преноси Токтине речи, изречене приликом његовог устоличења: *док сам жив, бићу потчињен старијем и нећу нарушити његову вољу.*³²³

Подела на лево крило под кановима у Сарају и десно под Ногајем, вероватно је установљена још током Менгке-Темурове владавине.³²⁴ Међутим, и овде постоје одређене тешкоће у интерпретацији. Приликом слања посланства из Каира у црноморске степе 1282. године помињу се као примаоци поклона емири Маву и Таир – заповедници десног и левог крила.³²⁵ Једино логично објашњење јесте да су њих двојица били војни заповедници потчињени Ногају, односно кану.³²⁶ Даље, у строго формалном смислу, Ногајев положај у земљама Џучида морао би да буде дефинисан као западни део западног дела, пошто су целокупни поседи владајуће породице били подељени на лево крило, којим су владали Ордини и десно, под влашћу Батуових потомака. Пахимер као да на једном месту подцртава особеност Ногајевог положаја, именујући његове поданике *западним Татарима* (τοὺς δυτικούς Τοχάρους).³²⁷

У формалним приликама, Ногај је стајао непосредно испод сарајског кана. Према вестима Ибн ал-Фурата, поклони из Египта су 1282. редом били упућени Менгке-Темуру, Ногају, кановом брату принцу Аукацију, Туда-Менгкеу и Тула-Буки. Две године касније, гласници из Египта иду Туда-Менгкеу, Ногају и Кајдуу.³²⁸ Редослед свакако осликава и њихову хијерархију у очима страних посматрача. Важно је истаћи да, са формалне и практичне стране, Ногајев положај није значио подвојеност у односу на кановску власт у Сарају. Када су Токта и његова браћа одлучили да збаци Тула-Буку, он их је у једном тренутку

³²² Рашид ад-Дин, II, 83.

³²³ Рашид ад-Дин, II, 83; cf. СМИЗО, II, 69.

³²⁴ Федоров-Давыдов, *Строй*, 58-59.

³²⁵ СМИЗО, I, 67, 104, 155 (Калавунов биограф, Бајбарс, ал-Нувајри)

³²⁶ Федоров-Давыдов, *Строй*, 59-60; cf. Трепавлов, *Строй*, 88.

³²⁷ *Pachymeres*, I, 180; *Pach/Failler*, I, 242-243.

³²⁸ СМИЗО, I, 67, 69. (Ибн ал-Фурат); cf. СМИЗО, I, 104, 155. (Бајбарс, ал-Нувајри)

посаветовао да *сазову курилтај, да би им он [на њему] дао мир.*³²⁹ Један сепаратиста не би могао да учествује на курилтају, а још мање да га сазове. То је други показатељ да је после смрти Менгке-Темуре Ногај постао *ака*, односно старешина рода *Џучида*.³³⁰

Веселовски је сматрао да је Ногај у основи био независан владар, са тим да га не би требало сматрати самосталним као што су то по праву били Батуови директни потомци.³³¹ Јегоров је истакао да је Ногајев *улус* остао део државне територије *Хорде*, у коме се водила самостална унутрашња и спољна политика, често у раскораку са деловањима канова из Сараја.³³² Ипак, најсвеобухватније становиште је изнео В. Трепавлов истакавши да је Ногајев статус у *џучидским* земљама одговарао Батуовом положају у Монголском царству педесетих година XIII века: као управљач он није могао да наруши традицију и да заузме место господара, пошто је заповедништво над десним крилом затварало и Ногају и Батуу пут ка врху државне хијерархије.³³³

Ногај је као умешни политичар, на основу двојности свог положаја – заповедника *десног крила* и старешине рода, имао оправдање за оне активности које су представљале нарушавање директних права канова, попут подршке једној фракцији северноруских кнежева у међусобном сукобу. Међутим, он је избегавао директан сукоб са владарима у Сарају и пуштао је своје противнике да ударе први. “Стога је он напосто био принуђен да се брани и у очима многих савременика остаје човек који је незаслужено пострадао за правду”, примећује Мисков.³³⁴ Неко се можда не би сложио са последњом изреченом оценом, али његово деловање у границама монголског права објашњава зашто ни у једном тренутку он није покушао да сам завлада *улусом Џучида*, упркос томе што је имао средстава, могућности, а вероватно и довољно снажну силу да то учини.

---

³²⁹ Рашид ад-Дин, II, 84.

³³⁰ Мыськов, *История*, 117.

³³¹ Веселовский, *Ногай*, 50-55.

³³² Егоров, *География*, 35.

³³³ Трепавлов, *Строй*, 90.

³³⁴ Мыськов, *История*, 116-117.

V. СРБИЈА, БУГАРСКА И ТАТАРИ КРАЈЕМ XIII ВЕКА

Епоха хронолошки омеђена крајем грађанског рата у бугарским земљама и Ногајевом погибијом 1299. године, представља један од најдинамичнијих, али и најслабије документованих периода у средњовековној историји земаља јужно од Дунава. Рашка и царство у Трнову изашли су из турбулентних унутрашњих сукоба и успоставили још чвршће савезничке односе, крунисане династичким браком. Недуго затим, уследио је сукоб Драгутина и Милутина са управљачима сепаратистичких области бугарског северозапада. Тада је уследило и снажније Ногајево ангажовање у региону.

Испрва, Ногајева политика је следила интересе кана Менгке-Темуре, а склапањем савеза са Византијом, његова војна сила постала је верно оруђе царских стремљења. Почетком осамдесетих година дошло је до обрта, који није био повезан само са сменом на престолу у Константинопољу и смрћу његовог таста. Док је утицај канова у Сарају ослабио, Ногај је успоставио покровитељство над западним руским земљама и постао самосталан чинилац у унутармонголским односима. Паралелно он је пребацио тежиште своје власти даље на запад, са обала Дњестра на доњи Дунав, што се манифестовало и снажењем његовог утицаја на европском југоистоку.

Током последње деценије XIII века Ногај је успео да за своју државну творевину веже не само бугарске, већ и српске земље, обухвативши под својом сфером утицаја целокупни балканско-карпатски простор. Хара-Даван је на сликовит начин исказао важност и значај овог догађаја: *Србија је тако, заједно са северним и средишњим делом Балканског полуострва, потпала под власт Монголске империје која се тада на истоку наслањала на Жуто, а на западу на Јадранско море. Овај период историје Монголског царства значајан је по томе што је она под својом влашћу објединила Источне Словене са балканским, а чак*

ни Русија XVIII-XIX века, без обзира на своја снажна стремљења, није могла да постигне то уједињење.¹

Битка на Дриму

Преузевши власт поред очеве постеље, Михаилов син Андроник II (1282-1328) се суочио са великим тешкоћама. Прилике у земљи нису биле сређене због незадовољства проунијатском политиком преминулог владара. Осим тога, постојала је бојазан да ће Татари, након смрти Михаила VIII коме су били лично одани, изазвати нереде. Њима је, наводи Григора, било лако да заробе царску благајну, заједно са младим царем, пошто око њега уопште није било ромејске војске. Андроник II није могао да отпусти Татаре без плена, али није сматрао ни достојним да их награди од византијског новца.² Стога је, још пре Божића 1282. године,³ донета одлука да заповедништво над татарском војском преузме прослављени Михаило Тарханиот Главас, који је тада добио и почасно звање *великог контоставла*. Одлука је вероватно била мотивисана чињеницом да је царски војсковођа имао искуство у руковођењу номадским одредима приликом заједничког ратовања у бугарским земљама, а татарски одред је уместо на Тесалију, требало да буде упућен против *Трибала*, тј. Срба. Они до тада нису били сматрани за главног непријатеља Византије, упркос томе што су током јесени заузели Горњи и Доњи Полог, Овче Поље, Злетово и Пијанец, као и “град славни” Скопље.⁴ Пахимер тврди да слање Татара у српске земље није учињено због ратне потребе, већ ради потенцијалног плена и пљачке, односно да би ови најамници имали чиме да се исплате.⁵

---

¹ Хара-Даван, *Чингис-хан*, 178.

² *Gregoras*, I, 159; ВИИНЈ, VI, 164.

³ *Pachymeres*, II, 12-13; *Pach./Failler*, III, 18-21. Пахимер, пошто је представио Андроникову намеру да се реши Татара, наводи да се после мало времена цар вратио у Константинопољ и да се то десило пре 26. децембра 1282, када је донета одлука о смени патријарха, *Pachymeres*, II, 14; *Pach./Failler*, III, 24-25; cf. Laiou, *Constantinople*, 32-37.

⁴ Данило/Даничић, 108-109; Данило/Мирковић, 82; Mavromatis, *Fondation*, 30sq, оспорава уобичајено датовање и дomete српских освајања у јесен 1282, али се његова аргументација не може прихватити.

⁵ *Pachymeres*, II, 12; *Pach./Failler*, III, 18-19; ВИИНЈ, VI, 33.

Нападаци су наступали брзо и без отпора, све док нису стигли до области око градова Липљана и Призрена. Ударац је на противничкој страни био неочекиван, на шта се одразило и зимско време, када су спроведене ове операције. Поједина одељења нападачке војске, по свему судећи византијска, вратила су се тада назад. Међутим, *један део пука татарског*, наводи архиепископ Данило II, одвојио се код Призрена од главнине и приспео у рано пролеће 1283. године на реку Дрим који је нашоа од поплава. Татарски одред је покушао да форсира реку, али многи нападачи су се том приликом подавили, док су они који су стигли до друге обале били побијени. Потпуни тријумф српске стране постигнут је заробљавањем татарског заповедника Црноглава, коме је одсечена глава и на копљу донесена *благочастивоме краљу као нарочити дар*.⁶

О питању личности заробљеног и погубљеног татарског вође изнето је неколико занимљивих претпоставки. Обично се узима да је српски писац помешао личности Црноглава и византијског заповедника Михаила Главаса.⁷ Изнето је и становиште да се име овог Татарина, а нарочито његово ритуално убиство, може повезати са старим словенским пантеоном и богом Црноглавом, те да су се у начину његовог погубљења сачували чак и трагови српске предхришћанске традиције.⁸ Међутим, претходне хипотезе ипак треба одбацити у светлу оне коју је истакао Вашари; име Црноглав представља ништа друго до дословни превод турског *Кара-баиш*, које у пренесеном смислу означава роба или слугу.⁹ Словенски назив Црноглав, као ни његов турски еквивалент, не представља лично име, већ статус и звање татарског заповедника.

Иако је у Милутиновом житију битка на Дриму представљена као значајан догађај који је означио крај опасности, сам текст изричито спомиње да је у сукобу учествовао само део Татара. Шта се десило са осталима и каква је била њихова судбина? Нићифор Григора, представљајући циљеве овог војног подухвата наводи да је царева намера била да се *Трибали* ослабе и да се у исти мах Татари са

---

⁶ Данило/Даничић, 112; Данило/Мирковић, 84.

⁷ Maugomatis, *Fondation*, 32; ВИИНЈ, VI, 32-33, n.66. (Ј. Максимовић)

⁸ А. Лома, *Пракосово – словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд 2002, 193-195, n.304-305.

⁹ Vasary, *Cumans and Tatars*, 102. cf. Rásonyi, *Quelques catégories*, 330.

богатим пленом врате преко Дунава, као и да је све то било остварено по плану.¹⁰ На основу тога се може претпоставити да су се Татари некако преко српских земаља пробили до својих пребивалишта на северу. Није познато на који начин - можда силом, или некаквим споразумом са српским владарем.

Нова власт у Константинопољу је још увек Тесалију доживљавала као најопаснијег противника у региону. Већ 1283. предузет је напад на земље Јована Анђела, али се ратовање завршило фијаском које је само још више исцрпело војну снагу Царства.¹¹ Милутин је, за то време, обезбедио помоћ свог брата Драгутина и предузео је у другој половини исте године нову снажну офанзиву. Здружене српске снаге су продрле дубоко у Македонију где су дочекале Божић. Одмах након тога су упале у струмску и серску област, дошавши до Свете горе и до обала Егејског мора код Христопоља. Током друге половине 1284. године оне су наставиле напредовање и освојиле Пореч, Кичево и Дебар, померивши државну границу на југ све до одбрамбене линије коју су браниле византијске тврђаве Струмица, Просек, Прилеп, Охрид и Кроја.¹² Још пре тога, дошло је до склапања савеза који је требало да Милутину обезбеди важну потпору у даљој борби и експанзији на јужним границама.

Бугарско-српски савез

Српско-бугарски односи су током седамдесетих година XIII века били изразито срдачни, што се може видети из заједничких наступа представника две државе пред анжујским двором. Доласком на престо Георгија I Тертера спољнополитичка оријентација власти у Трнову није се значајније променила. Преговори које је нови бугарски владар водио са Тесалијом и Напуљем током 1281. године морали су ићи преко Србије.¹³ Штавише, у то време је можда дошло до неких бугарско-византијских чарки о којима доста магловито извештава

---

¹⁰ *Gregoras*, I, 159; ВИИИЈ, VI, 165.

¹¹ Nicol, *Despotate*, II, 31; Laiou, *Constantinople*, 37-39; Bartusis, *Army*, 67-68.

¹² Данило/Даничић, 112-114; Данило/Мирковић 84-85; ИСН, 441-442. (Ј. Максимовић)

¹³ Мошин, *Балканската дипломатија*, 174; Андреев, *Отношенията*, 72-73.

Григора.¹⁴ Међутим, у другој фази анжујских планова против Константинопоља, бугарска страна је задржала извесну резерву. На то упућује долазак Ногајевог одреда у помоћ Византији 1282. године, чији су покрети морали ићи преко бугарских земаља. О држању двора у Трнову током ове судбоносне године сведочи и једна алузија патријарха Георгија Кипранина који, величајући подвиге Михаила VIII, помиње жељу *Миза* за зближавањем према Константинопољу.¹⁵

Георгије I Тертер је имао разлога да не улази у отворен сукоб са Византијом. Теодор Светослав је од 1279. године био талац у Константинопољу и требало је сада обезбедити његов повратак. Како пише Пахимер, бугарски владар је одбацио своју супругу, сестру Ивана Асена III, са којом је живео незаконито. Настојећи да склопи мировни споразум са царем, желео је да прогласи тај брак ништавним, да је врати у Византију, и заузврат прими своју прву супругу.¹⁶ Трновски патријарх Јоаким III је послат у Константинопољ, са жељом да уговори склапање брака између ћерке стратопедарха Синадина и бугарског двора (непознато је ко је био заложник са бугарске стране), као и повратак царевог сина.¹⁷ Други циљ овог подухвата био је успешно изведен и Теодор Светослав се вратио у Бугарску, вероватно још током прве половине 1284. године.¹⁸ Одмах затим, он је именован за очевог савладара, што се може видети на основу новчића са именима оца и сина, и њиховим заједничким представама.¹⁹ То је био корак од виталног значаја за заснивање нове династије, а промена византијске политике према царству у Трнову била је одраз нових прилика, у којима је оно требало да игра улогу тампон-зоне између византијских поседа и земаља некадашњег савезника, Ногаја.²⁰

---

¹⁴ Gregoras, I, 140; К. Петков, *България и византийско-неаполитанският конфликт през 1281. година*, Военноисторически сборник 60/3 (1991) 3-14; Кръстев, *Тертеревци*, 45-49.

¹⁵ Georgius Cyprius, *Encomium Michaelis Palaeologi*, Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca, CXLII, ed. J.P. Migne, Paris 1863, col. 380; ГИБИ, X, 136.

¹⁶ Pachymeres, II, 57; Pach./Failler, III, 68-69; Мутафчиев, *История*, 148-149.

¹⁷ Pachymeres, II, 267; Pach./Failler, III, 294-295; cf. Божилов – Гюзелев, *История*, 538; Georgieva, *Byzantine Princesses*, 199.

¹⁸ Ников, *Отношения*, 18-19; Цветкова, *Съдбата*, 45-46; Мошин, *Балканската дипломатија*, 175-176.

¹⁹ Т. Герасимов, *Медни монети на Георги Тертерий I и сина му Тодор Светослав*, ИБИД 14-15 (1937) 109-115.

²⁰ Cf. Гюзелев, *Българското царство*, 124.

Међутим, уколико је овим чином византијска страна гајила наде да ће обезбедити бугарску подршку и пријатељство, горко се преварила. Недуго затим, наступио је преломни тренутак у српско-бугарском зближењу. Династички брак између Милутина и ћерке Георгија I Тертера је био склопљен непосредно пре 11. августа 1284. године, када је дубровачка општина послала поклоне српском краљу поводом његове женидбе. За краља је био предвиђен износ од четири стотине перпера, а за његовог челника Градислава дар у скупоченој одежди вредан двадесет и шест перпера.²¹

Дотадашњи кључни српски адут у борбама против Византије био је севастократор Јован Анђео. Око 1282. године био је склопљен брак између Милутина и једне од Јованових ћерки, што је свакако стајало у вези са српско-тесалским приближавањем у оквиру анжујске коалиције.²² О његовом склапању постоји алузија и у једном писму цариградског патријарха Григорија III, насталом после марта 1283. и његовог избора на патријаршијску столицу, која показује да су се ови преговори одигравали управо у то време, или нешто пре тог датума.²³ Јован Тесалијски је током наредне године испао из игре, због пропасти планова Карла Анжујског, али и услед породичних недаћа. Он се успешно одбранио од напада византијских снага, али је недуго затим његов син Михаило био на превару заробљен и послат у Цариград од стране епирског деспота Нићифора, а ћерка, која се налазила у Бугарској као несудођена супруга Теодора Светослава, била је изручена Византинцима.²⁴ Отприлике у то време и Милутин је своју жену Тесалку вратио њеном оцу.²⁵ Очигледно је да морална начела нису играла

---

²¹ **Item sunt dona facta regi Vrossio, quando accepit in uxorem filiam regis Bulgarie... Sunt omnia yperperi CCCCXXVI, de quibus donati fuerunt regi yperperi CCCC et Gradisclauo celnico suo, donati fuerunt yperperi XXVI in gonella et guarnacia**, Чремошник, *Списи*, 122, по.354. Трошкови за поклоне потврђени су у још једном документу написаном између 11. и 19. новембра 1284, Чремошник, *Списи*, 136, по.367.

²² Ферјанчић, *Тесалија*, 101-102; ВИИИЈ, VI, 39-40, п.81; Malamut, *Reines*, 495-496. Старија становишта полазила су од претпоставке да је Милутинова жена Тесалка приказана у Ђурђевим ступовима, па се на основу тога сматрало да је овај брак био склопљен *ca.* 1273-1276, Радојчић, *Портрети*, 27; Purković, *Two Notes*, 547. На погрешку је указао Мошин, *Балканската дипломатија*, 145sq.

²³ ВИИИЈ, VI, 588-589. (Н. Радошевић). У писму се такође прети походом *безбожних варвара* на Тесалију, због севастократорове неверности. По свој прилици, реч је о Ногајевим Татарима који су дошли у помоћ Михаилу VIII крајем 1282, Nicol, *Despotate*, II, 32.

²⁴ *Pachymeres*, II, 72-73; Pach./Failler, III, 84-85; Nicol, *Despotate*, II, 31.

²⁵ *Pachymeres*, II, 275; Pach./Failler, III, 302-303; ВИИИЈ, VI, 38-41.

снажнију улогу у међусобним односима политичких чинилаца у југоисточној Европи, али се, ипак, може истаћи да се српски краљ према ћерци Јована Тесалијског понео часније него што је то учинио бугарски владар према њеној сестри.

Мошин је претпостављао да је утицаја на српско-бугарско зближење имала и татарска претња.²⁶ После непријатног искуства са његовим људима у византијској служби, Милутин је несумњиво постао свестан да је Ногајева сила на доњем Дунаву била чинилац на који се морало озбиљно рачунати. Међутим, краљев главни противник и амбиције лежале су на југу. На другој страни, интереси бугарског двора морају се сагледати и у светлу жеље за јачањем легитимитета нове династије и слабљењем утицаја сепаратистичких покрета у земљи, оличених у господарима Средње Горе и Видина. Због ових околности, али и природе тадашњих бугарско-татарских односа (о којима ће касније бити више речи), значај татарског чиниоца у склапању савеза два суседа не би требало прецењивати.

Георгије I Тертер је имао иза себе два брака. Његова прва супруга била је Бугарка Марија (поменута у Бориловом синодику),²⁷ а друга Кирамарија, сестра Ивана Асена III, са којом је ушао у везу 1279. године.²⁸ Милутинова супруга рођена је из друге везе, па је извесно да је у тренутку уласка у свој брак имала највише пет година.²⁹ Она се уобичајено назива Ана Тертер; њено име се наслућује на основу спомена краљице Ане у тзв. Пљеваљском требнику с краја XIII века.³⁰

---

²⁶ Мошин, *Балканската дипломатија*, 172.

²⁷ *Синодик*/Попруженко, 88. Иванов, *Поменици*, 222; cf. Кръстев, *Тертеревци*, 49-52.

²⁸ Pach./Failler, III, 300-301; ВИНН, VI, 37-38; Божилов, *Фамилијата*, 258, п.1

²⁹ Божилов, *Фамилијата*, 258. До брака ње и Милутина дошло је недуго након развода Георгија I Тертера и Кирамарије. То је, уз раскид Михаила III Шишмана и његове српске супруге Ане 1324. године, једини познати случај развода у бугарској династичкој средњовековној историји, Georgieva, *Diplomatic Marriages*, 123-124.

³⁰ **Многа лѣта створи бѣ Урошоу краљу нашему, Стефану краљу нашему и бл҃гочестивѣи кралицѣ Аннѣ и чедома юю многа лѣта, Шковоу преосвѣщеному архиепископу все срьбьскыѣ землѣ многа лѣта**, Љ. Стојановић, 'Требник' манастира Св. Тројице код Пљеваља, ССКА 56 (1922) 25. С обзиром да се дотична краљица спомиње са децом, као и да није изричито наведено да се ради о Милутиновој супрузи, идентификација се мора узети са благом резервом.

Данило извештава о Милутиновој посети бугарској престоници: *са бугарским [царем] у Трнову саставши се, сваку правду краљевству своје пронађе*.³¹ Вест је пренета као својеврсна рекапитулација учинака краљеве владавине, заједно са обавештењем о сусрету српског монарха и византијског цара Андроника II у Солуну. Уобичајено се сматра да она реферише на Милутинов сусрет са Теодором Светославом почетком XIV века.³² Међутим, то се чини мало вероватним, с обзиром да је у то време српски владар био у добрим односима са његовим супарницима, Андроником II и Шишманом. Стога је исправније становиште да је до посете дошло 1284. године, након Милутиновог повратка из грчког похода, што је послужило као увод у склапање брака са Тергеровом кћери.³³

Династички бракови били су средство за решавање спорних питања, а индикативно је да је у ово време дошло и до важних територијалних промена на бугарско-српској граници. Област око Велбужда, освојена од Јована Ватаца,³⁴ враћена је током владавине Константина Тиха у бугарске руке, судећи према подацима из *Виргинске* повеље о даривању манастиру Св. Ђорђа.³⁵ Претпоставља се да је бугарска власт на овом простору опстала до 1282. године, када ју је Милутин присајединио приликом свог похода у северну Македонију.³⁶ Под српском влашћу нашла се свакако и област Мрака (у целости или делимично) са градом Земеном (Землн).³⁷ На српску власт у овим крајевима током Милутинове владавине указују повеље манастиру Светог Николе у Орехову,³⁸ а посредно и

---

³¹ Данило/Даничић, 141; Данило/Мирковић, 106.

³² Јиречек, *Историја Срба*, I, 196; Ников, *Видинското княжество*, 106; Златарски, *Отношения*, 89-90; Ангелов, *Отношения*, 114-115.

³³ Мишић, *Милутин и Бугари*, 7-8; Мишић, *Односи*, 334-335; cf. Мошин, *Балканската дипломатија*, 175.

³⁴ *Acropolites*, I, 78.

³⁵ Даскалова, Райкова, *Грамоти*, 31.

³⁶ Ђ. Иванов, *Северна Македонија – исторически издирвања*, София 1906, 47-48; Д. Ангелов, *Средновековният Велбъжд (VII-XIV в.)*, Кюстендил и Кюстендилско, edd. Г. Кръстева et al, София 1973, 79.

³⁷ С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002, 28; Мишић, *Милутин и Бугари*, 7. Приликом похода 1330. године, цар Михаило Шишман се, ушавши у српску државу, улогорио у месту Земен на обалама реке Струме, Данило/Даничић, 182; Данило/Мирковић, 137.

³⁸ У повељи краља Стефана Душана манастиру из 1339. године помиње се одредба да црква и даље држи оно што је држала у време древних царева и прародитеља краљевства ми, то јест Милутина, С. Марјановић-Душанић, *Хрисовуља краља Душана о даривању манастира Светог Николе*

казивање Даниловог настављача према коме је 1330. године српско-бугарска граница пролазила близу места Извори, недалеко од данашњег Радомира, које је било на бугарској територији.³⁹ Затим, постоје снажне индиције да су се пре краја XIII века унутар граница српске државе нашле и области Славишта и Жеглигова. Потврду пружа запис извесног Радина Нагоричанина из Жеглигова, исписаног у *дане краља Уроша и краљице Симониде*.⁴⁰ Закључак о преузимању ових крајева почива и на географским разлозима. Од Византије су у јесен 1282. године отети Овче Поље и Злетово који се налазе јужно од Славишта, као и Пијанец, који лежи на југоистоку. Такав правац освајања не би био замислив без контроле над Славиштем, које на истоку затвара Мрака.⁴¹

Да ли је Милутин искористио нападе на Византију да преотме и бугарске пограничне области? У светлу заједничке сарадње две државе у анжујским плановима 1281. године и српских војних циљева током 1282-1283, уперених на византијске земље, не изгледа уверљиво да би се рашки краљ одлучио на такав корак. Претпоставља се и да су српски одреди приликом ратовања на југу само користили бугарску територију,⁴² али постоји још једна могућност: поменуте области су прешле под српску фактичку контролу током завршетка унутрашњих борби у Бугарској и првих рашких похода на византијске земље крајем Драгутинове владавине. У контексту постојања територијалних спорова треба сагледати и Данилове речи о Милутиновој потреби да приликом сусрета са бугарским владаром *правду краљевству своје пронађе*. Околности његовог познијег брака са византијском принцезом Симонидом указују на оно што се

Мрачког у Орехову манастиру Хиландару, Стари српски архив 2 (2003) 55-68. Овом манастиру Душан је издао још две повеље, пре њега Стефан Дечански (вероватно 1330. године) а 1347. године и бугарски владар Иван Александар, Новаковић, *Законски споменици*, 643; С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског манастиру светог Николе Мрачког у Орехову (спорне аутентичности)*, Стари српски архив 1 (2002) 55-68; Даскалова-Райкова, *Грамоти*, 41-43. Аутентичност повеља српских владара се доводи у питање, али њихов садржај као индикација територијалних промена нужно не губи тиме свој значај, cf. С. Марјановић-Душанић, *Комплекст от грамоти за Манастира Св. Никола Мрачки в Орехово, Принос към сръбската и българската дипломатика*, Бугария и Србија в контекста на византијската цивилизација, Софија 2005, 111-126. (са прегледом различитих мишљења)

³⁹ Данило/Даничић, 193; Данило/Мирковић, 146; Мишић, *Југоисточна Србија...*, 30-31.

⁴⁰ Стојановић, *Записи и натписи*, I, 14-15, no.34.

⁴¹ М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983) 85.

⁴² Коледаров, *Географија*, 81.

могло одиграти и петнаест година раније. Коначни прелазак Велбужда, Мраке, Жеглигова и Славишта под српску власт можда осликава ништа друго до мираз бугарске принцезе. Ове области су биле далеко од Трнова, али од виталног значаја за даљу српску експанзију у долину Вардара и Струме, односно за учвршћење освајачких тековина у Македонији. Уколико је предложена интерпретација оправдана, чини се да цена коју је бугарски владар морао да плати за савез са Србијом није била само судбина његове ћерке, већ и одређени територијални уступци.

У недостатку података из извора, претходна разматрања морају остати у домену претпоставке, али је извесно да је брак Милутина и Тертерове ћерке повлачио за собом склапање војног савеза две државе. Данило помиње како *од других околних царевина многи ићаху ка овоме благочастивоме слушајући за велику његову врлину и славно име*, наводећи даље у излагању: *са таквим силама подигавши се, пође и узне земљу дебарску са свима градовима и државама њиховим; такође и државу земље кичевске... поречку земљу такође.*⁴³ С обзиром да се казивање извора односи на Милутинов војни поход у јесен 1284,⁴⁴ нема сумње да су војници који су српском владару тада дошли у помоћ потицали из бугарских земаља.⁴⁵ Приметно је и да архиепископ Данило о говори о *околним царевинама* у множини, а није тешко наслутити на какву подршку је Милутин рачунао и међу самим Византинцима – реч је о Котаницу Торнику који се вратио у царско окриље пре 1282. године, а сада се поново одметнуо и прешао на српску територију.⁴⁶

Како су се даље развијали српско-бугарски односи може се само посредно осветлити. Српска краљица Јелена је посредством барског архиепископа Марина

---

⁴³ Данило/Даничић, 114; Данило/Мирковић, 86.

⁴⁴ ИСН, 440-441. (Љ. Максимовић)

⁴⁵ Мошин, *Балканската дипломатија*, 175; Узелац, *Најамничке војске*, 12.

⁴⁶ Према Пахимеровим вестима, који га назива краљевим *хипостратегом* (“под-стратегом”, одн. другим по заповедништву), током свог боравка у Србији Котаниц је уживао и високи војни положај, а после 1284. године он је учествовао у рату против Византије на српској страни *проваљујући на разбојнички начин и пљачкајући уз границу*. Приликом Симонидине удаје за Милутина 1299. године, он је био изручен својим сународницима. Том приликом било је и других византијских пребега у Србији који су предати Византији, *Rach./Failler*, III, 284-285, 298-299; *ВИИНЈ*, VI, 34-35, 98-100; Љ. Максимовић, *Котаниц Торник*, 188-191; *Mavromatis, Fondation*, 31-33. У натпису откривеном у цркви Светог Ђорђа у селу Горњи Козјак крај Штипа, Котаниц се јавља са високом титулом деспота, Г. Томовић, *Ко је био деспот Торник из записа граматака Нестора*, *ЗРВИ* 46 (2004) 257-269.

предлагала папи Николи IV да пише бугарском цару, са којим је намеравала да се састане. О предлогу краљице Јелене остао је сачуван потврдни папин одговор од 23. марта 1291. године, као и писма барском прелату за бугарског цара и “архиепископа”.⁴⁷ Није познато какви су били резултати планиране мисије и да ли је до Јеленине посете Трнову заиста дошло.⁴⁸ Ипак, извесно је да Никола IV не би српској краљици поверио ношење писама да није био уверен у изгледност подухвата, као што ни краљичина планирана посета не би била могућа да се Србија и царство у Трнову тада нису налазили у срдачним односима. Ово је важна околност коју треба нагласити с обзиром да се у то време Милутин укључио у борбе против господара Браничева. Оне очигледно нису пореметиле односе бугарског владара са зетом.⁴⁹

Проблематика бугарско-татарских односа

Свега годину дана након склапања српско-бугарског савеза крунисаног династичким браком, татарска сила поново се јавила у земљама јужно од Дунава. Густински летописац бележи како *приђе цар татарски Ногај и Телебука... на Угре и Грке*.⁵⁰ Длугош је одређенији и прави разлику између два похода – на Угарску и на *Константинопољско царство*, који је довео до пустошења многих области и отимања великог плена.⁵¹ Татарски напад на Византију бележи и папски капелан у Авињону, Бартоломео Фидони (*ca.* 1236-1327), у својој *Црквеној историји*.⁵² Он се одиграо у другој половини 1285. године, након повратка Ногајевих одреда из

---

⁴⁷ Theiner, *VMHN*, I, 375-377, по.608-609; Билярски – Илиев, *Николай IV*, 168-170; Гюзелев, *Папството*, 156.

⁴⁸ Дујчев, *Francescanesimo*, 403-404.

⁴⁹ Мишић, *Милутин и Бугари*, 9; cf. Николов, *Сепаратизмът*, 104-105.

⁵⁰ *Густинская летопись*, 346; Веселовский, *Ногай*, 30.

⁵¹ **Invaserunt et eo anno Thartari imperium Constantinopolitanum multasque terras imperii cede ingenti in hominibus facta occuparunt**, *Ioannis Dlugossii Annales, lib. VII-VIII*, 258.

⁵² **...Tartari Imperium invadunt Constantinopolitanum, venientes de Septentrione & Oriente, multasque terras Imperii occupant & magnam stragem de hominibus faciunt**, *Ptolomaei Lucensis Historia Ecclesiastica, Rerum Italicarum Scriptores XI*, ed. L. Muratori, Mediolani 1727, col. 1193; cf. Spinei, *Mongols*, 298-299.

Угарске,⁵³ а више детаља о ратним дешавањима записао је Пахимер. Један *скитски* одред који је бројао скоро десет хиљада људи, прешао је византијску границу, плачкајући области уз пут, али је био одбијен захваљујући одлучности локалног стратега Убертопула у Месемврији. Иако је располагао са малобројнијом војском, царски заповедник је успео да побије део нападача, а остатак натера у оближњу реку, где су се већином подавили. *Тако су они спознали да мудрост заједно са храброшћу може победити неразумно мноштво*, примећује византијски историчар.⁵⁴ На основу помена *Скита* изведен је закључак да се нападачка војска састојала претежно од Кумана,⁵⁵ али се вероватно и у овом случају радило о шароликом одреду сачињеном од бројних народа у саставу Ногајеве хорде.⁵⁶

Истичући победу византијских снага, Пахимер пропушта да спомене важне последице татарске интервенције – византијска власт над паристријским градовима престала је да постоји и они су дошли под непосредну татарску контролу.⁵⁷ Над вичинском митрополитском катедром је током 1285. године висила татарска претња, а у писму Ладислава *кустода* Газарије из 1287. године у овом месту (*Vicum*) се већ спомиње татарски *минган-нојон* (“тисућник”) Аргун (*millenarius populi illius, qui dicitur Argum*).⁵⁸ Наклоност монголског заповедника према католичким мисионарима, посведочена у писму, можда је била политички мотивисана, са жељом да се отклони утицај из Константинопоља оствариван преко православне митрополије.⁵⁹

---

⁵³ Обично се узима да је до похода дошло у првој половини 1285. године, истовремено са нападом на Угарску, Ников, *Отношения*, 18; Ников, *Българи и татари*, 122; Цветкова, *Съдбата*, 45-46; Божилов – Гюзелев, *История*, 539. Понегде се он чак датује у 1284, Павлов – Владимиров, *Златната Орда*, 106. Мало је вероватно да би, покрећући велики војни подухват на Угарску, Ногај ослабио своју силу и послао део људства у поход јужно од Дунава. Уз то, према Длугошу, који по правилу пише на основу поузданих извора: (1) поход на Византију уследио је након напада на Угарску и (2) одиграо се исте, тј. 1285. године.

⁵⁴ *Pachymeres*, II, 80-81; *Pach./Failler*, III, 92-93; Lippard, *Mongols and Byzantium*, 208-209.

⁵⁵ Павлов, *България*, 33; cf. Параска, *Условия*, 37-38.

⁵⁶ Кърстев, *Тертеревци*, 97.

⁵⁷ Руссев, *Золотая орда*, 96.

⁵⁸ *Mitteilungen aus dem Vatikanischen Archive*, II, ed. O. Redlich, Wien 1894, 249; Golubovich, *Biblioteca*, II, 444. За идентификацију *Vicum*=Вичина: Bratianu, *Vicina*, 58-59; Tănase, *Nogai*, 298; за титулу *millenarius*: Oberländer-Târnoveanu, *Contributii*, 99.

⁵⁹ Ghița, *Formations politiques*, 42.

Промене прилика у дунавској делти осликавају и нумизматички налази. Најранији тип Ногајевих новчића кованих у Сакчију јесу бронзани фолари са натписима IC XC NIKA на реверсу и личном *тамгом* (симбол рода или клана) на аверсу. Ускоро му се придружују још два слична типа где је грчки натпис укљештен између крста или представе двоглавог орла (овај последњи тип је изузетно редак). Судаћи по бројним налазима првог типа, ова новчана емисија је кована дуже време (ca.1273-1285), док су друге две биле сразмерно краћег датума (ca.1280-1285).⁶⁰ Е. Оберлендер-Тарновеану, чијом заслугом су ови нумизматички налази постали доступни широј научној јавности, сматрао је да је Сакчи у то време представљао полуаутономну творевину под Ногајевом врховном контролом и да је њен главар, судаћи по представама двоглавог орла, носио деспотску титулу.⁶¹ Међутим, грчки натпис на новчићима, крст и представе двоглавог орла много је једноставније објаснити дотадашњим Ногајевим везама са царским двором у Константинопољу, византијским присуством у паристријским градовима и чињеницом да је грчки језик био трговачка *lingua franca* целог црноморског региона.⁶²

Након 1285. године, у Сакчију почиње ковање сасвим другог типа монета – сребрних новчића са Ногајевим и Чакиним именом: THXERO[Σ] ΝΟΓΑΝΣ / ΤΣΑΚΑΣ, исписанима око ногајидске тамге и представом коњаника са копљем на реверсу.⁶³ На њима је задржана грчка легенда – кроз титулу *тихирос* (τύχηρος),⁶⁴ али се као нови елемент појављују имена господара доњег Дунава и његовог сина. Налази су од кључног значаја, пошто показују промену у Ногајевом курсу и успон

---

⁶⁰ Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții*, 91, 103-105; Oberländer-Târnoveanu, *Byzantino-tartarica*, 193, 206-207.

⁶¹ Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții*, 96; Oberländer-Târnoveanu, *Contributions*, 249; Oberländer-Târnoveanu, *Byzantino-tartarica*, 204; Vasary, *Cumans and Tatars*, 90.

⁶² Атанасов, *Деспотство*, 49-50, n.136.

⁶³ Oberländer-Târnoveanu, *Contributions*, 246-249.

⁶⁴ Она је вероватно блиско повезана са епитетима *пантеутихес*, *еутихестатус* и *еутихес* који се односе на највиша дворска достојанства кесара, севастократора и деспота, присутним у трактату *О звањима* Псеудо-кодина, Oberländer-Târnoveanu, *Contributions*, 249; Oberländer-Târnoveanu, *Byzantino-tartarica*, 205.

Сл. 10.

НОГАЈЕВ НОВЧИЋ СА ГРЧКИМ НАТПИСОМ И ТАМГОМ
реплика

преузето са: <<http://www.mongoliancoins.com>>

Чакве као политичког актера. Новчићи су, поред локалитета у дунавској делти, нађени и приликом археолошких истраживања у Царевцу (Велико Трново).⁶⁵ Још један тип Ногајевих монета, који би требало датовати у време *ca.*1285-1296, откривен је на локалитету Пакујул луј Шоаре. На њима се такође среће ногајидска тамга и стилизовано исписано место ковања, прочитано као *sar[ai]*. Свакако није реч о Сарају на Волги, већ о неком месту на Криму или у *земљи Алана*.⁶⁶ Недавно је у области Добрича у северној Бугарској пронађен изоловани налаз – новчић са арапским натписом, Ногајевим именом без титуле и ногајидском тамгом на реверсу.⁶⁷

Какво је било држање власти у Трнову према Ногајевом походу 1285. године и како се он одразио на бугарске земље? Често се наводи да је он био усмерен против Бугарске, а Ников је чак својевремено извео далекосежни закључак да је разлог интервенције могао лежати у жељи Георгија I Тертера да сузбије Ногајев притисак тако што би се ослонио на легитимне кипчачке канове.⁶⁸ Овакво становиште не може се прихватити, с обзиром на потпуни губитак утицаја сарајских владара у западним земљама. Крајем седамдесетих година Менгке-

⁶⁵ Дочев, *Монети*, 167-168, 184, Павлов, *Теодор Светослав*, 183, n.5; Крџтев, *Тертеревци*, 381.

⁶⁶ Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții*, 95, n.23; L. Lazarov, *Sur un type de monnaies en cuivre avec la tamgha de Nogaj*, BHR 4 (1997) 3-12.

⁶⁷ Л. Лазаров, *Нумизматични проучвања и материјали*, V, Велико Трново 1999, 131-143

⁶⁸ Ников, *Българи и Татари*, 112.

Темур је још увек одржавао прекоморске везе са Константинопољем,⁶⁹ али су његови додори са Бугарском престали оног тренутка када је дошло до Ногајевог зближења са Византијом. Уз то, Бартоломео Фидони, Длугош и руска летописна традиција недвосмислено показују да циљ похода нису биле бугарске, већ византијске земље. Једино Пахимер пише да су, пре него што су упали у Тракију, Татари веома опљачкали околину.⁷⁰

Бугарско-татарски односи несумњиво су након 1285. године доживели корените промене. Једна од ћерки Георгија I Тертера постала је Чакина супруга,⁷¹ а уобичајено се сматра да је том приликом бугарски владар био принуђен да пошаље свог сина као таоца Ногају.⁷² Међутим, династички брак и судбина Теодора Светослава захтевају пажљиву интерпретацију пре извођења коначних закључака.

До брака Чаке и ћерке бугарског владара дошло је између 1285. и 1292; Пахимер га помиње описујући бекство Георгија Тертера из Трнова. Давање принцезе Ногајевом сину је из хришћанске перспективе представљало одређену жртву, али је монголска тачка гледишта несумњиво била другачија – склапање сродничких веза са породицом Тертера сведочи о високом статусу који је у том тренутку бугарски владар уживао међу Ногајевим савезницима и вазалима. На судбину бугарске принцезе не би требало гледати као на некакав “боравак у харему”, попут случаја Кере Тамаре, ћерке Ивана Александра, послате османском емиру Мурату у другој половини XIV века.⁷³ Друштвени положај жена у татарској средини био је сразмерно виши, не само у односу на муслиманско, већ и на феудално хришћанско окружење. Не задржавајући се на примерима из опште монголске историје (Туракина, Огул-Гајмиш, Боракчин, Чичек-катун, итд.),

---

⁶⁹ Сарајски епископ Теогност је више пута ишао у град на Босфору ради решавања црквених и политичких питања У коликој мери су се она преплитала видљиво је у самој чињеници да је он носио писма и поклоне од кана и кијевског митрополита за василевса и цариградског патријарха, *Троицкая летопись*, 336-337; Vernadsky, *Mongols and Russia*, 174; Lippard, *Mongols and Byzantium*, 206-207; П. Павлов, *За ролята на православната църква в отношенията на Византия и България със Златната орда*, Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век, София 1997, 179-181

⁷⁰ *Pachymeres*, II, 80-81; Pach./Failler, III, 92-93

⁷¹ *Pachymeres*, II, 264; Pach./Failler, III, 290-291; Ников, *Татаробългарски отношения*, 15-16.

⁷² Ников, *Татаробългарски отношения*, 18-19; Цветкова, *Съдбата*, 46; Божилков – Гюзелев, *История*, 539; Vasary, *Cumans and Tatars*, 88.

⁷³ Као што нпр. посматра Georgieva, *Diplomatic Marriages*, 125-126.

довољно је споменути много ближе случајеве две Ногајеве супруге Алаке и Еуфросине, чија каријера показује да су жене и сроднице главара *улуса* утицале на доношење политичких одлука највишег нивоа.

Друга, често понављана констатација – талаштво Теодора Светослава, представља конструкцију савремених историчара, у настојању да се растумаче оскудни подаци Георгија Пахимера о боравку бугарског принца у Ногајевим земљама крајем XIII века. Пишући о догађајима непосредно пре његовог повратка у Бугарску, заједно са Чаком, византијски историчар тврди да је Тертеров син, нашавши се у беди, упознао извесног богатог трговца по имену Пантолеон. Он је склопио брак са Пантолеоном унуком, ћерком извесног Манкуса (Μαγκούσης, Μαγκούσος), чија је кума на крштењу била Ногајева супруга Еуфросина.⁷⁴ Поједини истраживачи датирају брак Теодора Светослава у 1299. годину,⁷⁵ али испремештана хронологија у Пахимеровом делу наводи на опрез у доношењу закључака и једино се са сигурношћу може констатовати да је он био склопљен током последње деценије XIII века.⁷⁶ Улога византијске супруге монголског великаша не само да показује снажну политичку мотивацију која је стајала иза ове плодне брачне везе,⁷⁷ већ се иза ње наслуђује и Ногајево лично покровитељство.⁷⁸

Постоје снажне индиције да је судбина бугарског принца крајем XIII века била сасвим другачија него што се уобичајено помишља. У Силистри, Пакујул луж Шоаре, Ветрену и Тутракану нађени су примерци две различите монетне емисије са натписима **СВТИ ДЕС**, прочитани као „Светослав Деспот“. Новчићи су били

---

⁷⁴ Τζακάς... προσλαμβάνει τε καὶ τὸν ταύτης ἀδελφὸν Ὀσφεντίσθλαβον, καὶ σὺν αὐτῷ Βουλγάρους δουλαγωγεῖν ἤθελεν. ἀλλ' ἐκεῖνος πένης ὦν ἀφνειῷ τινὶ ἀπὸ πραγματειῶν ἀνδρὶ Παντολέοντι προστυχῶν, εὐγενῆς ὦν καὶ ἐκ βασιλέως τυχόντι καὶ ιδιώτη ἐπ' Ἐγκόνῃ Μαγκούσου τινὸς θυγατρὶ, τεκνοποιῆ θείσῃ πάλαι τῇ τοῦ Νογᾶ Εὐφροσύνη ἐκ τοῦ θείουβαπτίσματος, διὰ τὸν πλοῦτον ἐπιγαμβρεύεται, *Pachymeres*, II, 264-265; *Pach./Failler*, III, 290-291; A. Failler, *Euphrosyne – l'epouse du tsar Théodore Svetoslav*, *BZ* 78 (1985) 92-93.

⁷⁵ Павлов, *Теодор Светослав*, 182.

⁷⁶ Cf. Кръстев, *Тертеревци*, 105-106.

⁷⁷ Светославлева супруга († ca.1301-1306) је родила наследника трновског престола Георгија II, а у лепом светлу остала је запамћена и у бугарским поменицима који бележе *вечну памет Еуфросини, благочестивој царици цара Светослава*, Иванов, *Поменици*, 222, 226; *Синодик/Попруженко*, 88; Кръстев, *Тертеревци*, 225-226.

⁷⁸ Павлов, *Теодор Светослав*, 179-181.

атрибуирани господару Видина Јакову Светославу,⁷⁹ али ниједан не потиче са територије северозападне Бугарске, где би их било природно очекивати. На основу натписа и географске локализације налаза, румунски истраживач П. Дјакону је изрекао хипотезу према којој их треба приписати Теодору Светославу, даље указавши да је он, по свој прилици, крајем XIII века управљао североисточним бугарским земљама са средиштем у Силистри.⁸⁰ Главна препрека оваквој идентификацији је титула деспота. Међутим, она се може објаснити околношћу да је у време када је одређен за очевог савладара бугарски принц добио и ову титулу.⁸¹

Можда није безначајна ни чињеница да се међу Ногајевим заповедницима у време првог оружаног сукоба са Токтом крајем 1297. године среће и извесни Теркериј (ترکری , *trkrj*). Уколико је ова личност, чије име указује на припадност куманском роду Тертероба, идентична са бугарским принцем, могло би се закључити да је Теодор Светослав током последње деценије XIII века имао своје поседе којима је владао, као и своју војску.

Наравно, идентификација Ногајевог *туменика* може се гурнути у страну као недовољно поуздана, али чак и уколико се интригантна Дјаконуова запажања приме са резервом, Пахимерове вести о материјалној беди у којој се бугарски принц нашао и његово везивање за Ногајеву породицу, много снажније указују на улогу политичког пребега, него на таоца. Индикативно је да је након Смилчеве смрти 1298. године, нова власт у Трнову оличена у његовој удовици и брату Георгија I Тертера, Алдимиру, највероватније одрекла верност Ногају. (стр.240) У таквим околностима наслућује се да је Теодор Светослав постао нови фаворит господара доњег Дунава и позадина његовог брака са Еуфросином постаје много очигледнија.

Томе у прилог стоји још једно сведочанство о овом браку које је било неправедно занемарено. Оно потиче из пера Бајбарса (преко њега и ал-Нувајрија), који наводи да је *владар Влаха* био ожењен једном од Чакиних рођака.⁸² Наводи се

---

⁷⁹ Дочев, *Монети*, 80, 229.

⁸⁰ P. Diaconu, *À propos des soi-disant monnaies de Jacob Sviatoslav*, Добруджа 12 (1995) 242-256.

⁸¹ Атанасов, *Деспотство*, 27-28.

⁸² СМИЗО, I, 117, 161 (Бајбарс, ал-Нувајри)

често тумаче као рефлексива брака Чаке и ћерке Георгија I Тертера,⁸³ али нема разлога да се начелно добро обавештеном египатском историчару и овога пута не поклони поверење – супруга Теодора Светослава била је у неком степену сродства са Чаком, и последично Ногајем. Како су истраживачи указали, име невестиног оца – Манкус, само је грцизирана варијанта неког од турко-монголских антропонима – Менгке,⁸⁴ или Мангуш.⁸⁵ Није без значаја ни то што се међу Ногајевим великашима и заповедницима истицао Таз, син Мунцука/Манцука (منجك), који је био ожењен његовом ћерком и Чакином (полу)сестром Тугулцом.⁸⁶ Таз је био један од најугледнијих монголских великаша у Ногајевој хорди и играо је важну улогу у збивањима крајем XIII и почетком XIV века. О његовом оцу нема детаљнијих вести, али је он, својим именом, једини од Ногајевих сродника који би могао да повеже Бајбарсово обавештење и Пахимеров помен Еуфросиновог оца. Стога, може се обазриво наслутити да би супруга Теодора Светослава могла да буде управо ћерка Мунцука и (полу)сестра татарског емира Таза.

Постоји група нумизматичких налаза који су се прихватили као доказ успостављања чврсте Ногајеве контроле над Бугарском после 1285. године – новчићи са монограмом Тертер и полумесецом, звездом и људским попрсјем. Мање од десетак ових новчића откривени су у североисточној Бугарској и приписани су Георгију I Тертеру, док су симболи на њима објашњавани као знамење татарске врховне власти.⁸⁷ Међутим, изнета је и претпоставка да би личност њиховог наручиоца требало повезати са другим Тертером, господарем

---

⁸³ Pjakov, *Aussenpolitik*, 29; Павлов, *Чака*, 74; Vasary, *Cumans and Tatars*, 94; супротно мишљење у: Крџтев, *Тертеревци*, 109-110.

⁸⁴ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 179; cf. PLP, no.16077; Pach./Failler, III, 291, n.83. Невестин деда носи хришћанско име Пантолеон, али примери татарских трговаца са хришћанским именима у ђеновљанским документима, као и християнизованих Кумана/Татара у *Синаксару из Солдаје*, показују да њихово ношење није било ексклузивно везано за нетатарско становништво Ногајевих земаља. Даље, Пахимер нигде не указује на то да је Манкус био Пантолеонов син, па се пре чини да је поменути трговац био Еуфросинин деда по мајци.

⁸⁵ Крџтев, *Тертеревци*, 226. Поред Котјановог сина, још један човек истог имена – Мангуш, среће се као посланик кана Узбека који је у више наврата ишао египатском султану, СМИЗО, I, 324, 326, 516, 526. (Ибн-Дукмак, ал-Ајни); Селезнев, *Элита*, 125.

⁸⁶ СМИЗО, I, 109.

⁸⁷ Т. Герасимов, *Монети на Георги Тертер с полумесец, звезда и бюст на човек*, Известия на археологическия институт 28 (1965) 25-30.

Добруде с краја XIV века.⁸⁸ Судећи по малом броју монета и њиховој локализацији у областима североисточне Бугарске и доњег Дунава (Пакујул луј Шоаре и Силистра), једино је извесно да оне нису коване у великим количинама и да су биле намењене за локалну употребу.

Напустивши своју улогу верног византијског савезника и преобративши се у противника Константинопоља, чини се да је Ногај постао покровитељ царства у Трнову и гарант опстанка нове власти, пошто се ородио са Тертеровом династијом. Положај централних бугарских земаља према татарској сили био је својеврсно враћање на време пре 1273. године, али је постојала важна разлика: врховни утицај није долазио из удаљеног Сараја, већ из много ближег Сакчија у дунавској делти. Тиме је маневарски простор Георгија I Тертера био сужен, на шта је одређеног утицаја имала и околност да је отприлике у ово време и видинска област дошла у директну зависност од Ногаја.⁸⁹ Ипак, оцене попут оне да је бугарски цар био „принуђен да моли Ногајеву милост“,⁹⁰ су у основи престроге. Његове земље током 1285. године нису биле мета татарских напада, већ су обављале логистичку улогу, сличну оној коју су играле приликом Менгке-Темуровог похода 1271-1272. У светлу приближавања Србији, удаљивања од Константинопоља и слабости централне власти у земљи, везивање за татарску силу на доњем Дунаву био је логичан подухват власти у Трнову. Из ових комбинација Георгије I Тертер искрсава као вешт и прагматичан политичар, који је своје ћерке користио у маниру достојном Михаила VIII Палеолога.

Успон и пад господара Браничева

У међувремену, татарски интереси са једне, и српске и угарске тежње са друге стране, жестоко су се сучелиле у борби за контролу над подунавским областима. Ладислав IV је у Угарској био принуђен да куманско питање 1282. године реши силом оружја. Недуго затим, током априла – маја 1284. године он је

---

⁸⁸ P. Diaconu, *O formațiune statală la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al XIV-lea necunoscută până în prezent*, SCIVA 2 (1978) 188-190; cf. Кръстев, *Тертеревци*, 100-101.

⁸⁹ Ников, *Българи и Татари*, 122-124.

⁹⁰ *История на България*, III, 298; Божилков – Гюзелев, *История*, 539; cf. Ников, *Татаробългарски отношения*, 19; Младенов, *Узи-Кумани*, 128; Павлов –Владимиров, *Златната орда*, 107.

покушао да обнови угарску власт на подручју Браничева.⁹¹ Догађаји су детаљно описани у његовој већ спомињаној повељи од 8. јануара 1285. године, издатој магистру Георгију, у којој му се поклањају три села у комитату Сарош (*Sarus*).⁹² Дарујући свог великаша, краљ је набројао његове заслуге, између осталог и у борбама против господара Браничева. Из текста се сазнаје да је краљ испрва настојао да се договори са Дрманом, пошавши лично на преговоре, али је том приликом један од угарских барона био заробљен. Магистар Георгије је након тога успео да ухвати и доведе једног Дрманових пратилаца, а краљ га је потом поставио за заповедника војске сачињене од Трансилванаца и Кумана (оних који су остали у Угарској) и послао га *против Дрмана и Бугара*.⁹³

Војна операција, упркос хвалоспевима магистру Георгију, није уздрмала власт браничевских господара. Недуго потом, на јужној угарској граници је дошло до нове промене у административној организацији. Краљица-мајка Јелисавета је од 1280. до 11. јуна 1284. године, када је последњи пут споменута у том својству, носила титулу војвоткиње Мачве и Босне.⁹⁴ Ове области су затим прешле под власт краљевог зета, Стефана Драгутина. После 1282. године и “сабора” у Дежеву, Драгутин је задржао крајеве око Рудника, Ариља и Дабра, а можда и Ускопље крај Требиња као издвојену област.⁹⁵ Сада су његови поседи били значајно увећани, добијањем Мачве, као и Усоре и Соли у североисточној Босни. Могуће је да је Драгутин преко своје мајке поседовао одређена права на ове територије, како је указао Мекданијел.⁹⁶ У сваком случају, обједињавањем северних српских и јужних угарских земаља под његовом влашћу, створена је нова државна творевина, вазал круне Св. Стефана, која је држала блиске везе са својим северним и јужним суседом.

---

⁹¹ У старијој литератури се сукоб угарског краља и Дрмана датовао 1282-1284. За датацију: Vasary, *Cumans and Tatars*, 106-107.

⁹² Fejér, *CD*, V/3, 274-277; *CDAC*, XII, 438-441.

⁹³ **...Ceterum, quum ad Dormanum, ad colloquium, sub spe pacis accessimus, ubi quosdam barones nostros captiavit... Idem M. Georgius... vnum e sociis Dormani eiusdem captum adduxit. Insuper quum nostros homines fideles Transilvanos, vna cum Cumanis nostris, contra Dormanum et Bulgaros misissemus, M. Georgium eiusdem exercitus capitaneum praeficientes. Idem M. Georgius loco in eudem grata obsequia exercuit et condigna honori regie maiestatis**, Fejér, *CD*, V/3, 276; *CDAC*, XII, 439.

⁹⁴ *CDP*, VIII, 235, no.189; Харди, *Господари и банови*, 76-77.

⁹⁵ Динић, *Српске земље*, 123-149.

⁹⁶ McDaniel, *On Hungarian-Serbian Relations...*, 50.

Terminus post quem почетка Драгутинове власти над Мачвом и суседним областима је већ помињани датум – 11. јун 1284. На основу тога се претпоставља да је он добио Мачву и околне области у другој половини исте године.⁹⁷ Јелисавета се у једном синовљевом писму поново спомиње 5. августа 1284. године као *Domina regina*, без навођења њене управе над Мачвом и Босном.⁹⁸ Постоји још један посредан траг у прилог томе да је Драгутин управо између јуна и августа 1284. добио власт над јужним угарским земљама. Он је, заједно са братом учествовао у нападу на византијске земље 1283, али не и у оном који се одиграо у јесен наредне године. Милутин је, наиме, *отпустио свог брата у његову сремску државу*.⁹⁹ Његово одсуство могло би се објаснити заузетостију на северу, око преузимања нових поседа, па чак и учешћем у нападу угарског краља на господаре Браничева.¹⁰⁰

Пошто је преузео власт над Мачвом, Драгутин је дошао у директан сукоб са својим источним суседима. Нове борбе представљале су продужетак угарских тежњи у Подунављу, а Драгутинова политика није била “про-српска”, већ “про-угарска”, са јасним циљем да се издвојене области врате под власт круне св. Стефана. Како Данило пише: *после не много времена, када је благочастиви краљ Стефан ново примио власт земље сремске... ови [Дрман и Куделин] веома хвалећи се силом својом и не дајући никоме да има власти око њихових предела, од ђаволског дејства наговорени, почеше се носити злом мишљу против овога благочастивога, хотећи озлобити и њега и његову државу. И овај христољубиви краљ, чувши њихову злу заверу, и сакупивши сву силу своје државе, пође у област њихову, хотећи их прогнати...*¹⁰¹ Српски архиепископ је одговорност за сукоб приписао завери господара Браничева, али не подлеже сумњи ко је први напао – то је био Драгутин.¹⁰² Данилова одредница *после не много времена* односи се на

---

⁹⁷ Динић, *Област краља Драгутина*, 132-133; ИСН, 441. (Љ. Максимовић); Ћирковић, *Земља Мачва*, 10-11.

⁹⁸ Fejér, CD, V/3, 245-246. У документарним изворима, она се последњи пут спомиње 1290. године, CDP, VIII, 279-280.

⁹⁹ Данило/Даничић, 113; Данило/Мирковић, 85-86.

¹⁰⁰ Cf. Fine, *Late Medieval Balkans*, 220

¹⁰¹ Данило/Даничић, 114-115; Данило/Мирковић, 86-87.

¹⁰² У бугарској историографији се понекад среће становиште да је Данило настојао да прикрије истину ко је први напао у овом сукобу, cf. Петкова, *Българският северозапад*, 19; Коларов,

крај српских похода у Македонији 1284. године.¹⁰³ Напад “сремског краља” свакако није уследио током 1285, док је татарска опасност поново била актуелна у Угарској, па се стога он може датовати у време између 1286. и 1289. године.

Данилове речи недвосмислено показују и какав је био исход Драгутиновог похода: *када је он дошао у њихову државу, земљу браничевску, пошто је ова земља била веома утврђена, није им могао никакве пакости учинити, нити их одагнати из тих предела и опет се врати у своју државу.*¹⁰⁴ Сада је ратна иницијатива прешла на Дрмана и Куделина који су спровели опсежне припреме пре него што су предузели противудар: *видевши насиље овог благочастивог краља [Драгутина] против њих, отишавши, сакупише око себе многу војску народа татарскога и Кумане, давши им много злата.*¹⁰⁵ Њихова регрутација Кумана и Татара преко Дунава не би била могућа без Ногајевог допуштења, али је индикативно да су они војну подршку морали да плате златом. Из пишчевих речи се јасно види да су кумански и татарски одреди били најамничког карактера, а не савезничка помоћ, као и да су браничевски господари располагали замашним финансијским средствима.¹⁰⁶

Уз подршку прекодунавских номада, Дрман и Куделин су се *једнодушно устремили на државу овога благочастивог краља Стефана. И тада завојевавши многе стране његове државе, и веома нападајући чињаху му велике пакости не разилазећи се.*¹⁰⁷ Домете њихових подухвата илуструју документи из угарске државне канцеларије. Повеља краља Андрије III из 1298. године помиње заслуге тројице браће Матеја, Павла и Михајла у борби против Татара који су заузели Мачву и желели да *узнемуре и нанесу штету нашем величанству и опустоше*

Отношения, 217. Међутим, српски архиепископ јасно сведочи да је Драгутин отпочео рат, јер су се *од ђаволског дејства наговорени*, браничевски господари *почели носити злом мишљу против овога благочастивога*. Његово објашњење узрока сукоба је свакако тенденциозно.

¹⁰³ Данило/Даничић, 112-114; Данило/Мирковић, 84-86; ИСН, 440-441. (Љ. Максимовић)

¹⁰⁴ Данило/Даничић, 115; Данило/Мирковић, 87.

¹⁰⁵ Данило/Даничић, 115; Данило/Мирковић, 87.

¹⁰⁶ *Средновековна Бугария*, 105. (П. Павлов). Без сумње, господари Браничева користили су потенцијал златоносних река данашње источне Србије, cf. М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 1026. Занимљиво сведочанство о богатству водотокова суседних подручја златним прахом среће се и у Опису источне Европе, где се наводи да се по заповести господара Видинске области *злато непрестано вади и испира*, *ADEO/Górka*, 38.

¹⁰⁷ Данило/Даничић, 115; Данило/Мирковић, 87.

нашу краљевину Угарску. У документу се даље говори како су Татари намеравали да пређу Саву, али су их њих тројица предухитрили и напали, заједно са магистром Угрином из рода Чак. Они су однели победу и потом одрубали главе двојици татарских вођа, које су послали краљу у Будим.¹⁰⁸ У другој краљевој повељи издатој 10. новембра 1293, спомиње се да су током зиме, друге године по краљевом крунисању, Татари опустошили Мачву на шта је краљ послао војску да их сузбије. Угарски поход, на челу са магистром Лаврентијем, донео је потпуни успех и као његова последица, велики број хришћана је био ослобођен из татарског ропства.¹⁰⁹

Према мишљењу Никова, које се и данас често понавља, ови догађаји одиграли су се на самом почетку владавине Андрије III, око 1290, а потоњи слом Браничевских господара уследио је наредне, 1291. године.¹¹⁰ Међутим, обавештења из друге повеље наводе на преиспитивање овог мишљења. Оба документа односе се на хронолошки веома блиске, или идентичне догађаје, јер је једини татарски напад на Мачву био онај који су предузели браничевски господари против Драгутина. Имајући у виду датум Андријиног ступања на престо (23. јул 1290)¹¹¹ и помињање зиме као времена борби, јасно је да се сукоб између магистра Лаврентија и татарских снага у служби браничевских господара одиграо крајем 1291. или почетком 1292. године. Дрман и Куделин су у ово време још увек држали Мачву под својом контролом, због чега и преовлађујуће мишљење о времену њиховог пада током 1291. није одрживо.

---

¹⁰⁸ ....ut dum Tartari partes Macho obsedissent, et ad Nostre Maiestatis perturbacionem ac detrimentum, et Regni nostri Hungarie deuastacionem se transferre niterentur; Matheus, Paulus et Michael filii Urbanus predicti, fervore fidelitatis accensi, cum predicto Magistro Ugrino Domino ipsorum fluuium Zava transeuntes, abiecto rerum et persone sue periculo uiriliter dimicavit; ubi prefatus Matheus letali wlnerе sauciatus claudicacionis sui pedis est passus orbitatem, et duos Tartaros militari suo exercicio, prout idem Magister Ugrinus retulit, capite detruncavit; quorum capita idem Magister Ugrinus nobis Bude existentibus transmisit, CDAC, XII, 617-618; Smičiklas, CD, VII, 309-310, no.268.

¹⁰⁹ Ad hec etiam, quod cum perfida gens Tartarorum post coronationem nostram secundo anno circa yemem quandam particulam regni nostri Macho vocatam venisset ad spoliandum nosque magistrum Laurencium dictum Cheta fidelem nostrum ipsis Tartaris... missetimus, comes I(temus) et fratres sui antedicti virtutem virtutibus accumulantes in societate ipsius magistri Laurencii euntes multos captivos Cristianorum de manibus ipsorum Tartarorum [eliber]ando cum effusione suorum sanguinum,“ *Regesta*, II/1, 125, no.3951; Papacostea, *Romanians*, 223, n.134; Jackson, *Mongols*, 226, n.73.

¹¹⁰ Ников, *Видинското княжество*, 60-63, 81-83.

¹¹¹ Engel, *Realm*, 110.

О размерама активности господара Браничева може се посредно нешто више сазнати у вези једног од најболнијих тренутака у историји српске цркве – спаљивања манастира Светог Спаса и седишта архиепископије Жиче. Питање ко је стајао иза спаљивања манастира је недавно претресано, тако да ће овде бити наведена само кључна аргументација.¹¹² Данило, пишући житије свог даљег претходника Јевстатија I († 4. јануар 1286.), наводи да су његове мошти морале *после неког времена, пошто је наишла велика напаст од подизања рата и не мала узбуна на то свето место... вољом Божјом и бригом преосвећеног архиепископа Јакова* бити пренесене из Жиче у Пећ.¹¹³ Његов настављач додаје да је Жича *дуго времена стајала у пустоши наиласком безбожног народа куманскога, и све је било огњем сажежено, а после њих, пошто је било време краља Уроша [Милутина] и док је у његово време био преосвећени архиепископ Јевстатије [1292-1309] то место би обновљено, али не свршено, као што беше испрва.* Због тога је и сам Данило II после 1324. године, то јест након што је постао архиепископ, довршио обнову Жиче.¹¹⁴ Пустошење манастира се одиграло док је на архиепископској столици седео Јаков I. Он је ступио на дужност 1286, и седео је “на престолу светог Саве”, све до своје смрти 3. фебруара 1292. године.¹¹⁵ Јевстатијеве мошти су барем неко време лежале у Жичи пре премештања, пошто се прво од више чуда, која су се десила над његовим гробом, одиграло *неколико година* после његове смрти.¹¹⁶ Напад на Жичу се стога десио између самог краја претпоследње деценије XIII века и почетка 1292. године. Хронологија је значајна, пошто показује да манастир није пострадао током Шишмановог похода против Србије, већ приликом активности браничевских господара против својих суседа.¹¹⁷ У том погледу, значајно је истаћи и да Данилов настављач помиње

---

¹¹² А. Узелац, *Ко је спалио Жичу?*, Браничевски гласник 6 (2009) 1-13; Мишић, *Односи*, 335-336.

¹¹³ Данило/Даничић, 318; Данило/Мирковић, 242.

¹¹⁴ Данило/Даничић, 371-372; Данило/Мирковић, 283-284.

¹¹⁵ Данило/Даничић, 321; Данило/Мирковић, 244; Стојановић, *Записи и натписи*, I, 13-14, по.27; Стојановић, *Житија*, 109-111; Станојевић, *Српски архиепископи*, 63-65.

¹¹⁶ Данило/Даничић, 315; Данило/Мирковић, 240; Станојевић, *Српски архиепископи*, 63.

¹¹⁷ За разлику од становишта присутних у: Станојевић, *Краљ Милутин*, 7; Јиречек, *Историја Срба*, I, 192; Илиев, *Шишмановият поход*, 52-53; Fine, *Late Medieval Balkans*, 221.

Кумане као нападаче, а они нису посведочени у војсци господара Видина приликом његовог напада на српске земље.¹¹⁸

Зашто се седиште српске архиепископије, које није припадало Драгутиновој, већ Милутиновој држави, нашло на мети нападача? Вашари наслућује да је узрок томе лежао у чињеници да су номадске банде занемаривале наређења најмодаваца и вођене жељом за пљачком радиле на своју руку.¹¹⁹ Судаћи по Даниловим речима о ратној опасности и узбуни које су били свесни и српски монаси на челу архиепископом Јаковом I, ипак се мора закључити да напад није уследио спонтано, изненадно, или на самосталну иницијативу куманских чета. У изворима није документовано какав је повод Милутин пружио господарима Браничева за напад на Жичу, али се он може наслутити. Као што је Драгутин подржао Милутина у рату против Византије, тако је и млађи брат можда помагао старијег у претходним борбама против господара Браничева.

Пустошење манастира је вероватно уследило у склопу веће војне акције браничевских господара, које су Милутина натерале да своје приоритете усмери са јужне на североисточну границу.¹²⁰ Након 1284. године, српска офанзива према византијским земљама није стала. У савременом запису о устоличењу архиепископа Јакова 1286. године, рашки владар се назива *самодржавним краљем свих српских и поморских земаља и господарем грчких страна*.¹²¹ Штавише, он се отприлике у време почетка сукоба Драгутина са Дрманом и Куделином, како истичу хагиографски текстови (Данило, Улијарска повеља, Житије у свитку), устремио на *државу земље Влахиотске* и њене градове *завојевао својом великом силом*.¹²² Између некадашњих савезника – рашког и тесалског владара – можда је дошло до захлађења односа, или је српска интервенција уследила као последица несређених прилика које су пратиле одлазак енергичног Јована Анђела са историјске позорнице (преминуо пре марта 1289).¹²³

---

¹¹⁸ Данило/Даничић, 117; Данило/Мирковић, 88.

¹¹⁹ Vasary, *Cumans and Tatars*, 100.

¹²⁰ Cf. ИСН, 441. (Ј. Максимовић)

¹²¹ Стојановић, *Записи и натписи*, I, 14, no.27.

¹²² Данило/Даничић, 114; Данило/Мирковић, 86; Стојановић, *Хрисовуљи*, 20; Мошин, *Крал Милутин*, 344; Убипарип, *Зборник*, 63.

¹²³ Cf. Ферјанчић, *Тесалија*, 125; Nicol, *Despotate*, II, 35-36.

Какав год разлог лежао иза Милутиновог војног похода на Тесалију, извесно је да су српски напади на грчке земље стали тек у време Драгутиновог слома у борби са Дрманом и Куделином и њиховог напада на рашку територију, приликом кога је пострадала Жича.

Док су се угарске снаге бориле против Татара из састава војске браничевских господара на Сави, двојица српских владара су се спремала за противудар. Они су се састали у месту Мачковци, на Западној Морави, где је Милутин заповедио да се сви војници његове државе сакупе у помоћ вазљубљеноме своме брату.¹²⁴ Сјединивши своје снаге, они су напали и прогнали ове зломисленике са њиховог наследства и они одоше посрамљени у погибли и великом презиру на другу обалу Дунава.¹²⁵

Освајање Браничева се, како је већ истакнуто, није могло одиграти 1291. С обзиром на време слома Татара у Мачви, највероватније га треба датovati у наредну 1292. годину. Понекад се истиче да је том приликом Браничево дошло под српску власт и да се средњовековна српска држава тада проширила све до Дунава.¹²⁶ Такво схватање је у основи погрешно, пошто су се две области (не треба заборавити Кучево), иако под управом српског владара, тада поново нашле под врховним сизеренством угарске круне.¹²⁷ Милутин у овим походима није постигао никакве територијалне добитке и његови тренутни интереси превасходно су били обезбеђивање сигурности на североисточним границама државе.¹²⁸

---

¹²⁴ Данило/Даничић, 115-116; Данило/Мирковић, 87-88. У Улијарској повељи помиње се да је ова одлука донета уз благослов архиепископа и сабора српског Стојановић, *Хрисовуљи*, 20; Мошин, *Крал Милутин*, 345.

¹²⁵ Данило/Даничић, 116; Данило/Мирковић, 87-88. Милутинова Улијарска повеља/Житије у свитку додају следећи детаљ: **ИХЖЕ ИМЕ СЪ ПАМЕТІЮ ПОГЫБАЕТЪ ДАЖЕ И ДО ДНЕ СЕГО**, Стојановић, *Хрисовуљи*, 20; Мошин, *Крал Милутин*, 345; Убипарип, *Зборник*, 63.

¹²⁶ Динић, *Српске земље*, 98; Николов, *Сепаратизмът*, 104.

¹²⁷ Занимљив спомен Драгутинове власти над Браничевом почетком XIV века налази се у Опису источне Европе, где стоји да Драгутинова **Seruia... continet enim in se tres prouincias, uidelicet Bosnam, Maciam et Marciam. Est enim hec pars regni sita circa Hungariam ita quod nullum est medium inter ipsam et Hungariam**, *ADEO/Górka*, 31. Према једном становишту помен *Маркије* на овом месту односи се на простор западног Срема који је заиста носио назив *Marchia*, Ђирковић, *Земља Мачва*, 12. Међутим, “сремска” *Маркија* се помиње у *Опису источне Европе* на другом месту, као једна од граничних области Угарске у ужем смислу, *ADEO/Górka*, 45. Под именом *Маркије* стога треба подразумевати Поморавље (*March*=Морава), тј. Браничево и Кучево.

¹²⁸ Uzelac, *Tatars and Serbs*, 13.

Крајем осамдесетих година XIII века, док се сукоб у Подунављу интензивирао, Дрман и Куделин су се приближили Ногају. Они су уживали подршку номада са леве обале Дунава, а преко реке су и нашли уточиште након пораза. Међутим, подршка са којом су браћа из Браничева располагала била је најамничког карактера и очигледно је да се њихов однос према Ногају не може оценити као вазални.¹²⁹ Њихове борбе против угарске круне и Драгутина одговарале су Ногајевим интересима и чини се да је Мачва требало да служи као даља база за налете татарских одреда у јужну Угарску.¹³⁰ Ногајева реакција на слом Дрмана и Куделина била је много умеренија него што је то био случај приликом пораза који је претрпео његов директни вазал, видински господар Шишман. Она се може објаснити у светлу различите природе односа видинске и браничевске области према татарској сили. Док је прва била у директној зависности од Ногаја, који је активно штитио интересе њеног господара, са браничевском земљом то очигледно није био случај.

Брак Милутина и Јелисавете

Борба против Дрмана и Куделина успела је да повеже три регионалне силе – Угарску, Драгутинову и Милутинову државу. Својом личношћу и поседима, Драгутин је представљао природну спону између своја два суседа и савезника. Међутим, блиски односи између Милутина и угарске државе наслућују се и на основу његовог брака са принцем Јелисаветом, ћерком Стефана V и Куманке Јелисавете, чија је сестра Каталина већ била удата за Драгутина.

Брак Милутина и Јелисавете уобичајено се смешта у време између 1283. и 1284. године, пре везе српског владара и бугарске принцезе и након брака са ћерком Јована Тесалијског.¹³¹ Претпостављени редослед Милутинових бракова

---

¹²⁹ Господаре Браничева Ногајевим вазалима сматрају нпр. Станојевић, *Краљ Драгутин*, 20; Иречек, *История на българите*, 198; Матанов, *Средновековните Балкани*, 296. Умереније оцене присутне су у Ников, *Видинското княжество*, 58; Петкова, *Българският северозапад*, 19-20; Илиев, *Шишмановият поход*, 57.

¹³⁰ Cf. Jackson, *Mongols*, 205-206.

¹³¹ Радојчић, *Портрети*, 27; Mavromatis, *Fondation*, 36-38; Мошин, *Балканската дипломатија*, 160-171; ВИНЈ, VI, 40-42, п.81,82 (Ј. Максимовић), 137-139 (И. Ђурић) са прегледом старије литературе.

налази потврду само у речима Нићифора Григоре: *Прву жену што је била кћи архонта Влахије [Милутин] је послао родбини после неког времена... Узео је затим свастику свог рођеног брата којој је збацио монашку ризу коју је била претходно обукла. Како се српска црква томе браку много супротстављала отерао је и њу после неког времена. Као трећу супругу узео је сестру бугарског владара Светослава. Ни са једном од те три жене није имао деце.*¹³²

Уз Григорине вести, непоуздане и у неким елементима извесно нетачне (Милутиново потомство), као аргументација у прилог склапања брачне везе 1283. године наводи се и околност да се Јелисавета, опатица у манастиру Св. Маргарете на Зечјем острву крај Будима, не помиње у угарским документима током 1283-1285. године.¹³³ Међутим, њен последњи помен пре овог временског оквира је од 28. новембра 1283. када је краљ Ладислав IV потврдио једну њену даровницу.¹³⁴ Временски распон између последњих месеци 1283. и јуна 1284. године, када је Милутин ступио у везу са бугарском принцезом, исувише је кратак да би се могло претпоставити да је она тада боравила у Србији. Даље, у документима се током 1283. и 1285. среће извесни *Comes Bartolomeus... de genere Kata* који је био *officialis domine Elisabeth de insula Beate Marie Virginis Gloriose*, односно *domine Elisabeth de insula dominarum*.¹³⁵ Важнији од помена Јелисаветиног званичника јесте епитет *de insula*, који показује не само континуитет боравка принцезе у манастиру на Зечјем острву, већ и да она у то време није била удата.¹³⁶ Предложена датација брака Јелисавете и Милутина је већ на основу ових показатеља неодржива.

Сведочанство Георгија Пахимера по питању Милутинове везе са Јелисаветом се разликује од Григориног. Говорећи о краљевом склапању брака са Симонидом, он напомиње да је проблем био тај што је византијска принцеза била малолетна, брак са Тертеровом ћерком законит, и што је *Србин* (тј. Милутин)

---

¹³² ВИИНЈ, VI, 169.

¹³³ ВИИНЈ, VI, 51, п.103. (Ј. Максимовић)

¹³⁴ *Regesta*, II/2-3, 328, no.3272.

¹³⁵ Fejér, *CD*, V/3, 204, 300; Wertner, *Königlichen Nemanjiden*, 576.

¹³⁶ На последњу поменуто околност ми је скренуо пажњу и мр Марко Драшковић, сарадник Византолошког института САНУ и председник Српског хералдичког друштва, коме се овом приликом захваљујем на усменим примедбама.

зграбио свастику свог брата Стефана, односно и самог цара, кћерку краља Угарске, која је по нужди боравила у српским крајевима и коју је блудно упознао у монашкој одећи. Све ово се чинило довољним да спречи ствар.¹³⁷ Пахимер, дакле, говори о вези са Јелисаветом као о нечему временски блиском брачним преговорима краља Милутина са двором Палеолога, више од једне и по деценије након наводне хронологије ове везе.

Док византијски историчар представља брак као својеврсну аферу, савремени домаћи извори га уопште не спомињу. Стога су Григорине и Пахимерове речи о противљењу цркве браку несумњиво тачне. Тек у XVIII веку тзв. *Родослов србских царева* бележи да се Милутин оженио угарском принцезом, не наводећи њено име и уз помен да је реч о ћерки Андрије III.¹³⁸ Међутим, за западне писце није било никакве сумње да се радило о законитој вези. Према псеудо-Брокарду, *Урош је за жену узео госпођу Јелисавету... која је одбачена и за [њеног] живота узео ћерку грчког цара који је тада владао.*¹³⁹ Аутор Описа источне Европе још је одређенији. Он преноси како Милутин *нема синова, већ само неко копиле од неке јавне жене (comuni muliercula) и једну ћерку од ћерке угарског краља и сестре сицилијанске краљице, која је примила монашки завет и рухо и тридесет четири године била затворена у манастиру.*¹⁴⁰ Затим, он наводи да је Јелисавета боравила у манастиру *где је сахрањена девица Маргарета, његова [тј. Стефана V] сестра и ту је остала тридесет и две године. После је напустила манастир и удала се за неког чешког племића. Када је он умро, удала се за краља Рашке и са њом је краљ Рашке добио ћерку.*¹⁴¹

Судећи по два места у спису где се спомиње принцезин боравак у манастиру у трајању од тридесет две, односно тридесет четири године, очигледно је писац имао два различита извора располагању. Упркос мањим хронолошким

¹³⁷ Pach./Failler, IV, 306-309; ВИНЈ, VI, 50-52.

¹³⁸ П. Срећковић, *Родословіе сербскеі цареи*, ГСУД 21 (1867) 241.

¹³⁹ *Accepit autem Urosius uxorem dominam Elizabeth, sororem domine avie vestre; quia repudiata, et vivente accepit filiam imperatoris Grecorum qui tunc erat, Directorium*, 437.

¹⁴⁰ *Filium nullum habet, sed tamen quendam bastardum a quadam comuni muliercula et unam filiam quam habuit a filia regis Ungarie, sorore regine Sycilie, que fuit monialis professa et uelata XXXIII annis et in monasterio inclusa, ADEO/Górka*, 35-36.

¹⁴¹ *...ubi iacet corpus prefate uirginis Margarete, sororis sue, in quo stetit per triginta duos annos, postmodum apostatauit et nobilem quendam de Bohemia duxit in maritum, quo mortuo duxit regem Rasie in uirum et ex ea dictus rex Rasie habet filiam, ADEO/Górka*, 54.

непрецизностима, оба навода искључују Јелисаветино напуштање манастира на Зечјем острву током 1283-1284. и показују да је њен брак са Милутином уследио тек након везе са *чешким племићем*. Јелисавета се 1288. године удала за великаша чешке круне Завишу од Фалкенштајна, убијеног две године касније.¹⁴² Она се, потом, из Прага вратила у Угарску, где јој је брат вратио одређене поседе на управу.¹⁴³ Стога је брак са Милутином могао да уследи тек након 1290. године. Разматрајући податке присутне у *Опису источне Европе*, на овакво становиште недавно је стала и Е. Малами, сматрајући да је он био закључен у време српско-угарског зближења током борби против господара Браничева.¹⁴⁴ Узимајући у обзир погодан политички тренутак који је могао довести до остварења брачне везе српског владара и Јелисавете, намеће се још један догађај који се одиграо истовремено или недуго затим – збацивање Георгија I Тертера у Трнову. Овај чин је означио крај српско-бугарског савеза. Тиме је даљи брак са малолетном бугарском принцезом изгубио сваку практичну корист за Милутина.

Из брака Милутина и Јелисавете рођена је барем једна ћерка која је носила необично и снажно идеолошко име – Царица.¹⁴⁵ Оно је у немањићкој владарској лози јединствено и не само да указује на законито порекло принцезе, већ и на значај који је владар придавао њеном рођењу. Њој је била намењена изузетна улога, како показује споразум који су Милутинови представници склопили 1308. године са претендентом на царску круну у Константинопољу, Карлом од Валоа. Њиме се допуштала могућност брака између Царице и Карла од Алансона, млађег сина титуларног константинопољског цара, при чему се предвиђало да српска принцеза претходно треба да пређе у римокатоличку веру.¹⁴⁶ Царичин заручник се

---

¹⁴² *Chronicon Aulae regiae*, ed. J. Loserth, *Fontes Rerum Austriacarum, Scriptores VIII*, Wien 1875, 78-81.

¹⁴³ *CDAC*, IV, 340, no.217; Wertner, *Königlichen Nemanjiden*, 576.

¹⁴⁴ Malamut, *Reines*, 496-499.

¹⁴⁵ У литератури се она назива *Зорица* или *Царица*. Друга варијанта њеног имена је правилна како су указали још Wertner, *Königlichen Nemanjiden*, 581-582; Пурковић, *Принцезе*, 54. Крај њеног портрета на лози Немањића у Грачаници стоји натпис: **Царица дъци кралева**, Радојчић, *Портрети*, 38; Б. Тодић, *Грачаница: сликарство*, Београд - Приштина 1988, 107, 170.

¹⁴⁶ **...unicam filiam suam nomine Zarizam quam ex Elizabet, uxore sua legitima, procreavit daturum in uxorem legitimam Carolo filio nostro**, А. Убичини, *Уговори о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Уроша од 27. марта 1308*, ГСУД 27 (1870) 322; Mavromatis, *Fondation*, 130.

родио средином или крајем последње деценије XIII века, те је по свему судећи био још малолетан у време ових преговора.¹⁴⁷ На другој страни, прихвати ли се старија датација брака Милутина и Јелисавете, морало би се закључити да је Царица рођена најкасније 1284. године и да је била барем деценију старија од свог несуденог супруга. Међутим, судећи по претходним разматрањима и њено рођење би се хронолошки морало сместити након 1292. године, па је на основу тога јасно да је Царица у време преговора са Карлом од Валоа била у најбољим годинама за удају.

Тергерова ћерка је имала највише пет година када је ушла у брак, па је и за његов раскид Милутин могао да понуди оправдање – околност да он није ни био конзумиран. Ово је претпоставка на основу које строго држање црквених кругова и Григорина “погрешка” у редоследу бракова искрсавају у јасном светлу. Наиме, бугарска принцеза је остала у Србији све до 1299. године, када је била изручена Византинцима,¹⁴⁸ док је Јелисавета напустила земљу пре овог датума. Она је отишла у Угарску, а затим се, током јула 1300. године, преселила у јужну Италију, код своје сестре, напуљске краљице Марије, где је и провела остатак живота као приориса једног манастира.¹⁴⁹

Према Малами, до њеног одласка је дошло у време Милутиновог приближавања Византији 1297-1298. године.¹⁵⁰ Међутим, ктиторски портрет у Цркви св. Ахилија у Ариљу, завршен око 1296. године, приказује краљеве Драгутина и Милутина, при чему је једино старији брат насликан са супругом.¹⁵¹

---

¹⁴⁷ J. Petit, *Charles de Valois (1270-1325)*, Paris, 1900, 44.

¹⁴⁸ Она се након доласка у Константинопол преудала за деспота Михаила Дуку, коме је родила децу, а губи јој се траг након што је 1304. године ухапшена заједно са супругом, Божилов, *Фамилијата*, 258; Божилов, *Българите*, 354.

¹⁴⁹ *Anjou-korból*, I, 154, no.192; Wertner, *Königlichen Nemanjiden*, 576. У *Књизи трошкова краља Карла II* под 1301/1302. годином помињу се и они за манастир Сан Пјетро крај Напуља који припада сестри госпође краљице, G. De Blasiis, *Racconti di Storia Napoletana*, Napoli 1908, 129-130, n.2. Јелисавета се наводи као приориса дотичног манастира у више докумената, *Anjou-korból*, I, 169-170, no.215; De Blasiis, *Racconti...*, 129. Преминула је пре своје сестре (†1323) и сахрањена је у Сан Пјетру, С. Minieri Riccio, *Studi storici su' fascicoli Angioini del' archivio della regia Zecca di Napoli*, Napoli 1863, 37; Wertner, *Königlichen Nemanjiden*, 577.

¹⁵⁰ Malamut, *Reines*, 499.

¹⁵¹ Радојчић, *Портрети*, 30-34.

Сл. 11.

МИЛУТИН, ДРАГУТИН И КАТАЛИНА НА КТИТОРСКОМ ПОРТРЕТУ У ЦРКВИ СВ. АХИЛИЈА

преузето из: М. Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд 1996.

Због тога се претпостављало да је већ у ово време дошло до разлаза између Милутина и Тертерове ћерке.¹⁵² Да ли би се, узимајући у обзир све претходно речено, могло пре говорити о краљевом разлазу са његовом фактичком супругом – угарском принцезом Јелисаветом? Треба имати у виду да на ктиторском портрету не одсуствују само Милутинова супруга, већ и деца, док су Драгутинова двојица синова приказани. Стога, усамљена фигура рашког краља можда пре своју појаву дугује идеолошком програму саме композиције, а не његовом тренутном брачном стању.

Преврат у Трнову

Везивање Трновског царства за татарску силу после 1285. године је природно морало да доведе до даљег захлађења у односима са Византијом. Француска редакција *Морејске хронике* спомиње да је 1289, у време женидбе

---

¹⁵² Пурковић, *Принцезе*, 48; Љ. Максимовић, *Византијски свет и Срби*, Београд 2008, 344-345.

Флорана од Еноа са наследницом ахајске кнежевине Изабелом Вилардуен, византијски владар ратовао са малоазијским Турцима, деспотом од Арте и *царем Загоре*.¹⁵³ Иако потиче из позног извора, податак не треба одбацити.¹⁵⁴ Ногајев однос према Константинопољу, брачна веза бугарског и српског двора и учешће бугарских одреда у Милутиновим војним подухватима, такође упућују на то да су односи између царства у Трнову и Византије морали бити затегнути.

Георгије I Тертер је још почетком последње деценије XIII века био на власти. О томе сведочи натпис из цркве у селу Иваново, недалеко од града Русе, датован 6799. годином (1290/91), у *време Георгија цара*,¹⁵⁵ као и писма папе Николе IV за бугарског цара и патријарха од 14. марта 1291.¹⁵⁶ Његов положај био је тада угрожен услед татарског притиска и, како примећује Пахимер, *он не само да није био у стању да помогне другима, већ ни самоме себи*.¹⁵⁷ Недуго затим, он је био принуђен да избегне из престонице, а владар Бугара је, у складу са Ногајевом вољом, постао Смилец.¹⁵⁸ До промене власти у Трнову дошло је отприлике током 1292. године.¹⁵⁹

Георгије I Тертер је побегао у Византију, где је остао све до почетка XIV века, када је његов син успео да га врати у земљу.¹⁶⁰ Теодор Светослав је такође

---

¹⁵³ **Cellui temps l'empereor avoit mult grant guerre au Levant avec les Turs qui le guerroyoient moult asprement et lui tolloient ses chastiaux et son pays, et auxi avoit guerre avec le despot de l'Arte et à l'empereur de Jaguora, Chronique de Moree/Buchon, 299-300; Laiou, Constantinople, 39.**

¹⁵⁴ Крџев, *Тертеревци*, 52-53.

¹⁵⁵ А. Маргос, *За надписите свързани с цар Георги Тертер I, при село Иваново, Русенско, Paleobulgarica 4 (1982) 44-46; Albulgarische Inschriften, 65.*

¹⁵⁶ Theiner, *VMHN*, I, 375-377, no.608-609; Билярски – Илиев, *Николай IV*, 168-170.

¹⁵⁷ *Pachymeres*, II, 105; Pach./Failler, III, 120-121.

¹⁵⁸ *Pachymeres*, II, 266; Pach./Failler, III, 292-293.

¹⁵⁹ Ников, *Татаробългарски отношения*, 22-23; Ников, *Българи и Татари*, 124. Оваква датација углавном се прихвата и у савременим радовима: Божилов – Гюзелев, *История*, 540; Рјакон, *Aussenpolitik*, 21; Крџев, *Тертеревци*, 53-54; cf. Иречек, *История на българите*, 330. (“после 1291”); Герасимов, *Монети на Георги Тертер...*, 29-30; Ангелов – Чолпанов, *Военна история*, 170. (“1291”)

¹⁶⁰ Испрва, не желећи да изазове Ногајев гнев, Андроник II је одбио да званично прими бугарског владара, који се крио у околини Хадријанопоља, *Pachymeres*, II, 264. Pach./Failler, III, 290-291. Нешто касније је ублажио свој став и пристао да бегунцу пружи уточиште, *Pachymeres*, II, 753-754; cf. ГИБИ X, 190. Почетком XIV века, Теодор Светослав је заменио оца за ромејске аристократе које је држао код себе и, према непровереним гласинама, затворио га је у један од својих градова давши му да проживи живот у раскоши, *Pachymeres*, II, 267; Pach./Failler, III, 292-293; Рјакон, *Aussenpolitik*, 30-31. Према једном мишљењу, о његовој даљој судбини сведочи натпис из Иванова исписан од Ива Граматика у *време када је погинуо цар Георгије* (Џ. Андреев,

морао да се под недовољно разјашњеним околностима склони крајем XIII века из Бугарске, али је за разлику од оца уточиште нашао код Ногаја. На изгнанство је био принуђен и Георгијев брат Алдимир. На основу Метохитовог писма Нићифору Хумну, извесно је да се он вратио у Бугарску тек након Смилчеве смрти 1298. године.¹⁶¹ Остаје непознаница где је он боравио током овог времена. Поједини историчари закључују да је отишао Ногају,¹⁶² док други питање остављају отвореним.¹⁶³ Алдимиров евентуални боравак код господара доњег Дунава тешко је помирити са његовим каснијим повратком у земљу пре Теодора Светослава, орођавањем са Смилчевом породицом и настојањима ка јачем српско-бугарском зближењу. (стр.238-239) Због тога се не може искључити ни могућност да се током последње деценије XIII века, он налазио у Србији. На везе са српским двором посредно упућује и каснија судбина његове породице. Наиме, након што је Теодор Светослав око 1305. присајединио Крнску област царству у Трнову,¹⁶⁴ Алдимиров син Иван Драгушин и супруга Марина (у монаштву Марија) су побегли прво у Византију, а потом у српске земље. Они су осликани у цркви Св. Ђорђа крај Кавадараца у Полошкој области, а на Ивана Драгушина реферише и повеља Стефана Душана Хиландару из 1340. године у којој је недавно преминули Алдимиров син ословљен као *истински и свесрдачни брат краљевства ми*.¹⁶⁵

---

*Надписите при село Иваново, Русенско, и последните години от живота на цар Георги Тертер I, Векове 3 (1975) 77-84). Већина истраживача сматра да се ове речи односе на његовог унука Георгија II, убијеног 1322. године, Маргос, За надписите..., 47-49; *Altbulgarische Inschriften*, 67; Божилов – Гюзелев, *История*, 555; cf. Коледаров, *География*, 84. На недаће некадашњег бугарског владара и његово бекство пред Татарима алудира византијска сатира у стиховима *Птичеслов*, В. Гюзелев, *Самият Търновград ще разтръби победите (Средновековни поети за България)*, София 1981, 98-99; Кръстев, *Тертеревци*, 101-102. Оне су оставиле трага и у бугарској народној традицији, али је она много беневољентније осликала улогу Татара у царевом страдању: **Не пий, Калинке, таз вода / тази е вода кървава / снощи татари минаха / Цар Георги ранен носеха / люти му рани миеха / кървави връзки перяха**, В. Стоин, *Народни песни от Средна Северна България*, София 1931, по.171; Павлов-Владимиров, *Златната орда*, 107. За варијације ових стихова: Т. Моллов, *Български фолклорни мотиви, т.1: Обредни песни*, Варна 2006. <<http://liternet.bg/folklor/motivi/kalina-garlo-bolialo/content.htm#1>>*

¹⁶¹ ВИИНЈ, VI, 139; Ников, *Татаробългарски отношения*, 25-26.

¹⁶² Павлов – Владимиров, *Златната орда*, 109.

¹⁶³ Матанов, *Нови сведения*, 110.

¹⁶⁴ Z. Pljakov, *Die Bulgarisch-Byzantinischen Beziehungen Anfang des 14. Jahrhunderts. (1300 bis Mitte 1305)*, ВНР 3 (1990) 33-45; *История на България*, III, 300; Кръстев, *Тертеревци*, 73-76.

¹⁶⁵ Ц. Грозданов – Д. Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком*, Зограф 14 (1983) 60-67 / Зограф 15 (1984) 85-93 / Зограф 18 (1987) 37-42; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 124, по.62; Матанов, *Нови сведения*, 107-113; Овчаров,

Тако је у бугарским земљама, под недовољно расветљеним околностима и после нешто више од једне деценије на власти, дошло до потпуног слома породице Тертера. Према традиционалној интерпретацији Пахимерових вести, промену на власти би требало објаснити тиме што је бољарска партија предвођена Смилцом наговорила Ногаја да интервенише и отера Георгија I са престола.¹⁶⁶ Међутим, с обзиром на склапање сродничких веза са господарем доњег Дунава, није изгледно да су Смилчеве интриге саме по себи биле довољан разлог да он напусти свог таста, па и да га натера на бекство из земље. Георгије I Тертер је неким својим поступцима, о којима у изворима није остало трага, навукао на себе Ногајев гнев.

Као показатељ промене Ногајеве политике према бугарским земљама узима се интригантан епиграфски споменик, натпис на крсту – енколпиону, откривеном 1918. године у манастиру Ватопед на Светој Гори.¹⁶⁷ Он гласи: *од натписа на крсту плаше се варварски пукови, јер су њиме прогоњени и тешко побеђени. Триблажено и триљубавно дрво буди ми покровитељ у биткама и заштитник у беди, мени Георгију Тертеру, владару међу царевима, јер ти си власт царева и сила верних.*¹⁶⁸ Иако је у науци постојао спор око припадности реликвије једном од двојице бугарских царева истог имена, она се у новије време углавном везује за личност Георгија I, а помен *варварских пукова* са татарским притиском на Бугарску.¹⁶⁹

Приноси, 156-169; Н. Овчаров, *Тертеровци, погребани в Срѣбското царство през 14 в.*, Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров, Велико Търново 2002, 159-167

¹⁶⁶ Ников, *Татаробългарски отношения*, 21-22; Ников, *Българи и татари*, 126-127; Божилов – Гюзелев, *История*, 540; Пљаков, *Aussenpolitik*, 22-23.

¹⁶⁷ А. Frolow, *Une inscription bulgare inédite*, *Revue des études slaves* 21 (1944) 97-111; Л. Дончева-Петкова – С. Смядовски, *Кръст енколпион реликвиар на цар Георги Тертер*, *Археология* 2 (1990) 45-52.

¹⁶⁸ **Кръстнымъ знамениемъ ѿжасахъ сѧ варварсти плци; ꙗко тѣмъ повѣждаеми и прогоними крѣпко тѣмъ трѣблаженое и трилюбовное дрѣво покровитель въ бранехъ пособникъ въ вѣдахъ бѣди ми въ царехъ владащѣ Георгию Тертерію ты во еси дрѣжава царемъ и крѣпость вѣрнымъ**, Дончева-Петкова – Смядовски, *Кръст енколпион...*, 46, 49. са минорним разликама у читању у односу на Frolow, *Une inscription...*, 97.

¹⁶⁹ Дончева-Петкова – Смядовски, *Кръст енколпион...*, 50-51; cf. Атанасов, *Инсигниите*, 159. За личност Георгија II везују га: Pокonstantinov-Kronsteiner, *Inchriften*, 19; Божилов – Гюзелев, *История*, 556.

Због форме исказа и алузије на општа места, није могуће говорити о неким конкретним збивањима на које би натпис могао да алудира. Међутим, они се посредно назиру у околностима које су пратиле преписку папе Николе IV са српском краљицом Јеленом. У писмима за бугарског владара и патријарха, састављеним 1291. године, било је речи само о еклесијастичким питањима и црквеној унији, али се сама околност да је носилац ових писама требало да буде српска краљица не може пренебрегнути. Јелена несумњиво није била спремна да отпутује у Трново само ради папских интереса, док су се Милутин и Драгутин у исто време налазили у јеку борбе против браничевских господара, помогнутих од номадских снага са леве обале Дунава. Њен пут сугерише на блиске везе двора у Трнову са Милутином, и следствено томе, на мотив Ногајеве омразе коју је бугарски цар навукао на себе. Његова судбина, односно бекство у Тракију, упућује на могућност да се пред сам крај владавине Георгије I Тертер донекле приближио и византијском двору. У сваком случају, разлоге Ногајевог гнева који је довео до царевог збацивања треба сагледати не само у светлу унутрашњих, већ и спољних чинилаца.

Поглед на опште прилике показује да је почетком последње деценије XIII века дошло до великог преокрета у односима између сила на европском југоистоку. Склапајући савез са Трновом 1284. године, Милутин је обезбедио подршку источног суседа против Византије. Недуго затим, Георгије I Тертер се приближио Ногају, који је такође постао противник царства у Константинопољу. Паралелна оријентација бугарског владара на Србију и татарску силу била је могућа током осамдесетих година, али је сукоб угарске круне, а потом и Драгутина, против господара Браничева изазвао ланчану реакцију и урушио постојеће блокове као кулу од карата. У сукоб су били увучени најпре Милутин, који је своје ресурсе усмерио са јужне границе на североисток, а на другој страни, Шишман и Ногај. Трновско царство се тада нашло у процепу, притиснуто снажном унутрашњом опозицијом оличеном у господару Средње Горе, и принуђено да бира између западног суседа и моћног монголског великаша преко Дунава. Избор који је Георгије I Тертер начинио био је озбиљна грешка и довео је до његовог пада. Како се Ногајева сила све снажније и све директније укључивала у сукоб, то је била злокобна најава онога што је очекивало и рашког краља.

Шишман и његов поход на Рашку

Наследник Јакова Светослава у Видину је био бугарски великаш Шишман, несумњиво куманског порекла. Јован Кантакузин наводи да је његов син Михаило потицао од Бугара и Кумана,¹⁷⁰ а само име Шишман је туркичког корена, са значењем “пуни”/”дебели”.¹⁷¹ Попут Георгија I Тертера, Алдимира и Дрмана, и он је вероватно припадао другој генерацији потомака куманских насељеника. Према Лукарију, Теодор Светослав је био сродник (обично се интерпретира као “братучед”) Шишмановог сина Михаила.¹⁷² На основу ове белешке изношене су различите хипотезе о пореклу и родбинским везама између господара Видина и династије Асена и Тертера, углавном по женској линији.¹⁷³ Шишманова прва супруга, Михаилова мајка, несумњиво је потицала из неког бугарског великашког рода и можда је заиста била царског порекла, али уколико у Лукаријевим речима има историјске истине, поставља се логично питање да ли су Шишман и Георгије I Тертер били сродници по другој линији – мушкој, односно преко свог заједничког куманског порекла?¹⁷⁴

Попут господара Средње Горе, и Шишманово устоличење је уследило као последица унутрашњих сукоба у бугарским земљама током 1277-1280. Аутор описа источне Европе примећује да су *након што је Угарска ослабила, Татари преузели поменуто царство (=Видин) и учинили га зависним.*¹⁷⁵ Узимајући у обзир ове речи, учвршћење Ногајевог утицаја над Бугарском после 1285. године и приметно учешће татарских одреда у његовим борбама против Милутина, може се закључити да је покровитељство господара доњег Дунава играло важну улогу од

---

¹⁷⁰ *Santacuzenus*, I, 175; Ников, *Видинското княжество*, 43-44; Младенов, *Узи-Кумани*, 129; Бурмов, *Шишмановци*, 14; cf. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 277.

¹⁷¹ Стоянов, *Антропоними*, 196-197.

¹⁷² ...*Michele Re de' Bulgari ch' era successo a Svetislavo suo cugino*..., Luccari, *Annali*, 81.

¹⁷³ В.Н. Златарский, *Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана-Александра*, Статјеи по славяноведениу, II, ed. В.И. Ламанский, Санктпетербургъ 1906, 174; Ю. Трифонов, *Деспот Иван Александър и положението на България след Велбъждската битка*, Списание на БАН 43 (1930) 64; Божилов, *Фамилията*, 445-446; cf. Бурмов, *Шишмановци*, 16, п.88.

¹⁷⁴ Како сматра и Павлов, *Обществено-политическия живот*, 24, п.59.

¹⁷⁵ *Vacillante autem Vngaria Tartari preoccupauerunt dictum imperium et fecerunt eum sibi tributarium*, *ADEO/Górka*, 39-40.

самих почетака Шишманове власти. Међутим, извесно је да угарска доминација у Видину није била одмах замењена татарском, као што ни Шишман није био непосредни наследник Јакова Светослава. Његове области су за кратко присаједињене Трновском царству, а током грађанског рата, чини се да је бугарски северозапад био под Иваиловом контролом.¹⁷⁶ Он се помиње као цар у Сврљишким одломцима, а Манојло Фил, међу градовима које је Михаило Главас освојио од Бугара, наводи и Видин.¹⁷⁷ Вести песника треба узети са резервом, пошто није изгледно да су византијске снаге, ангажоване у борбама око Силистре, могле да прошире поље својих дејстава тако далеко на запад.¹⁷⁸ Међутим, постоји још једно могуће објашњење његових речи; није искључено да је Манојло Фил слави византијског оружја приписао и тадашње татарске успехе у борби против Иваила.¹⁷⁹

Данило тврди да је Шишман владао Видином, *околним крајевима и многим бугарским земљама*.¹⁸⁰ Исказ је веродостојан, пошто је извесно да власт Шишманових наследника није била ограничена само на простор западног дела Дунавске равнице око Видина, већ се ширила све до долине Нишаве и излазила на Велику Мораву. На ктиторском портрету у цркви у Доњој Каменици, недалеко од Књажевца, осликаном средином XIV века, приказан је извесни *деспот Михаило, син цара Михаила*. Вероватно је реч о једном од синова Михаила Шишмана, непознатом из других извора.¹⁸¹ Црква Св. Николе у Станичењу, недалеко од Пирота, украшена је у дане *благоверног цара Ивана Асена* [тј. Ивана Александра] *и господина Белаура... године 6840 (1331/2)*.¹⁸² У *Похвали* Ивану Александру из

---

¹⁷⁶ Петкова, *Българският северозапад*, 23-24.

¹⁷⁷ *Manuelis Philae Carmina*, II, 251. (ГИБИ, X, 146)

¹⁷⁸ Ников, *Видинското княжество*, 28-29.

¹⁷⁹ Петров, *Отношения*, 567-568.

¹⁸⁰ Данило/Даничић, 117; Данило/Мирковић, 88.

¹⁸¹ П. Ников, *Образи на видинския княз Михаил Шишман и на семейството му*, ИБИД 6 (1924) 77-89; М. Гецић, *Око Цркве у Доњој Каменици*, Историјски гласник 3-4 (1951) 87-93; Л. Мавродинова, *Църквата в Долна Каменица. Стенописи от времето на Михаил Шишман*, София 1969; D. Рапауотова, *Les portraits de Dolna Kamenska*, ЗРВИ 12 (1970) 143-156; Ферјанчић, *Деспоти*, 149-150; Польвянный, *К истории*, 93-94; Божилов, *Фамилијата*, 144-148.

¹⁸² С. Смядовски, *Надписите към стенописите от църквата „Св. Никола“ край с. Станичене, Нишко (1331–1332 г.)*. *Paleobulgarica* 18/3 (1994), 17–43; Овчаров, *Приноси*, 150-156; М. Поповић et al, *Црква светог Николе у Станичењу*, Београд 2005, 79-80. (Б. Цветковић)

1336/7, која реферише на тадашње сламање Белауровог отпора новој власти, исписано је да је цар освојио **Бѣдин и вѣсе подоунавие, даже и до Моравж**.¹⁸³ Према Никовљевом мишљењу, видински господари су држали под својом влашћу подручје око Алексинца и Делиграда.¹⁸⁴ Ипак, узимајући у обзир претходну административну организацију на подручју Поморавља, она је пре обухватала целокупну истоимену жупу, која се простирала отприлике од ушћа Велепольске реке, па све до Равног (Ћуприја).¹⁸⁵

С обзиром да су десна обала Мораве, као и крајеви око данашњег Пирота били под влашћу видинских господара, то је свакако била и *Нишевска земља*, која је претходно признавала Иваилову власт.¹⁸⁶ Њима је припадала и долина Тимока, а један натпис, пронађен недалеко од Зајечара, био је уклесан у *дане видинског цара Срацимира*.¹⁸⁷ У Средечком јеванђељу среће се нота датована 6837 (1328/9) у *дане цара Михаила Асена*.¹⁸⁸ С обзиром да је у то време Михаило Шишман већ постао владар целокупних бугарских земаља, политичка припадност софијског подручја у ранијој епохи остаје неразјашњена.¹⁸⁹

Поред Ногаја, Шишманови савезници били су и господари Браничева Дрман и Куделин. Он их је вероватно помагао у борби против угарске круне 1284. године и њихов слом након здруженог Драгутиновог и Милутиновог напада природно је изазвао реакцију господара Видина. Узимајући у обзир претходна запажања о хронологији освајања Браничева, његов напад на српске земље је уследио 1293. године. Данило тврди да је Шишман био наговорен од стране *лупешке узбуне*.¹⁹⁰ Претпоставља се да се иза ових речи крије подстрек Ногаја, пошто је српско-угарски продор у Подунавље почео озбиљно да нарушава

---

¹⁸³ Дуйчев, *Книжнина*, 69-72, 360.

¹⁸⁴ Ников, *Видинското княжество*, 52.

¹⁸⁵ cf. Овчаров, *Приноси*, 305. О жупи Поморавље и њеним границама: С. Мишић, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград – од устанка ка независности 1806-1876, Београд 2007, 2-3.

¹⁸⁶ Ников, *Видинското княжество*, 52; cf. Калић, *Ниш*, 28-29.

¹⁸⁷ *Altbulgarische Inschriften*, 209.

¹⁸⁸ Дуйчев, *Книжнина*, 68.

¹⁸⁹ Cf. Полывянный, *К истории*, 94-95.

¹⁹⁰ Данило/Даничић, 117; Данило/Мирковић, 88.

татарске интересе.¹⁹¹ Бугарским снагама су придодати и татарски одреди, а напад је био усмерен на језгро Немањићке државе – данашње косовско-метохијске крајеве. Шишманова бугарско-татарска војска је, како се претпоставља, следила пут који је преко Ниша, Прокупља и Куршумлије водио на Косово поље.¹⁹²

Нападаци су продрли све до места Ждрело у Хвосну на реци Дрим.¹⁹³ Њихов циљ је био пустошење *Дома Спасова* (односно, како стоји у Житију у свитку - Пећке архиепископије).¹⁹⁴ Међутим, војна кампања је имала много шири замах од обичног пљачкашког похода, како на њега гледају српски извори. Милутин је вероватно био заузет некаквим активностима на југу, чиме би се могао објаснити дубоки продор нападачке војске која није наишла на отпор.¹⁹⁵ Он несумњиво није био присутан на месту борбе, иначе би српски писци његово учешће забележили.¹⁹⁶ Нападаци су претрпели пораз под не сасвим разјашњеним околностима. Данило га објашњава чудима српских светаца Симеона, Саве и његовог наследника архиепископа Арсенија, као и страхотним знамењима, попут огњеног стуба са неба, која су толико обесхрабрила Шишманову војску да је она морала да се повуче.¹⁹⁷

Милутин је затим мобилисао своје снаге, и уз благослов сабора и архиепископа, предузео силовит противудар. Он је постигао изузетан успех, иако је, судећи по речима српског писца, ратовао без ичије помоћи. Заузео је целокупну видинску област, заједно са престоним градом, а Шишман се, поступајући попут господара Браничева, спасио побегавши преко Дунава.¹⁹⁸ Потом је уследило измирење. Према Улијарској повељи, иницијатива за склапање

---

¹⁹¹ Ников, *Съдбата*, 144; Илиев, *Шишмановият поход*, 57-58.

¹⁹² Ников, *Видинското княжество*, 56-57.

¹⁹³ Данило/Даничић, 117; Данило/Мирковић, 88.

¹⁹⁴ Мошин, *Крал Милутин*, 345; Убипарип, *Зборник*, 64.

¹⁹⁵ Ников, *Видинското княжество*, 69.

¹⁹⁶ Илиев, *Шишмановият поход*, 55; Кръстев, *Тертеревци*, 148.

¹⁹⁷ Данило/Даничић, 118; Данило/Мирковић, 89. Знамења би се можда могла објаснити појавом неког већег метеорита или комете, Ђ. Радојичић, *О старом српском књижевнику Теодосију*, ИЧ 4 (1952-1953) 31.

¹⁹⁸ Данило/Даничић, 118; Данило/Мирковић, 89.

мира је уследила од *благородних и добрих мужева* са обеју страна.¹⁹⁹ Није било тешких услова наметнутих пораженом противнику, као ни територијалних промена. Данило наводи да је српски краљ господару Видина *вратио његову државу коју му беше узео*,²⁰⁰ али је Шишман морао да формално призна Милутиново сизеренство (стр.276) и да, као залог новоуспостављених односа, узме за супругу ћерку српског великог жупана Драгоша. Српски владар је касније, пошто је *увидео његову велику приврженост и сваку истиниту послушност и службење*, удао своју кћер Ану, за Шишмановог сина Михаила.²⁰¹

Узимајући у обзир благе услове победника, намеће се закључак да је овај споразум морао да буде везан за нешто каснији договор српског владара и Ногаја.²⁰² Постоји још једна важна околност која поткрепљује овакво тумачење и на коју није обраћена дужна пажња. До брака Шишмана и ћерке жупана Драгоша, који је представљао залог мира, није дошло паралелно са склапањем споразума, него тек након њега. То показују Данилове речи, а још упечатљивије и текст Улијарске повеље.²⁰³ Следствено томе, брак је морао да буде склопљен уз Ногајеву сагласност и нема сумње да је господар доњег Дунава играо снажну улогу у увођењу стабилности на српско-бугарској граници.

---

¹⁹⁹ ...**благородними и добримы моужми и нашими и своимы рабскимъ молкнїемъ смерѣникъмъ молит се...**, Стојановић, *Хрисовуљи*, 21; Мошин, *Крал Милутин*, 346. Житије у свитку пише о Шишмановим људима који су послати Милутину да измоле за мир, Мошин, *Крал Милутин*, 346; Убипарип, *Зборник*, 64. Данило, пак, говори само о *молбеним речима* које је видински господар упућивао српском краљу, Данило/Даничић, 118; Данило/Мирковић, 89. Казивање Улијарске повеље, према коме је Милутин пристао на преговоре са Шишманом тек после молби представника српске аристократије, изгледа веродостојно, с обзиром да је на тај начин владар имао оправдање за благе услове постављене *зломисленом* господару Видина.

²⁰⁰ Данило/Даничић, 119; Данило/Мирковић, 90.

²⁰¹ Данило/Даничић, 118-119; Данило/Мирковић, 90. Мавро Орбин краљеву ћерку назива Неда (*Domnica*, "Недељка"), *Мавро Орбин*, 28, 281. *Краљица Неда* и њен супруг *краљ Михаило Бугарски*, јављају се и у позном Дечанском поменику, Новаковић, *Поменици*, 31. Због тога се она у литератури обично назива двојним именом Ана – Неда, cf. Пурковић, *Принцезе*, 51.

²⁰² Коларов, *Отношения*, 219-220; Uzelac, *Tatars and Serbs*, 14.

²⁰³ ...**възврати се въ прѣстолоу свокому. и по сиѣхъ въдасть кмоу дъштеръ великааго своко жоупана Драгоша...**, Данило/Даничић, 118-119; Данило/Мирковић, 90. **симъ же тьчью потврѣднихъ его: моего велможе великааго жоупана Драгоша заповѣдахъ емоу дъщеръ его себѣ взеты за женоу, еже по малоу временоу и бысть**, Стојановић, *Хрисовуљи*, 21; Мошин, *Крал Милутин*, 346.

Споразум Милутина и Ногаја

Након довођења свог послушника на власт у Трнову, Ногај је био у прилици да се окрене против следећег противника – Милутина. Како Данило преноси, *овом цару поганих беху јавили они који су прво војевали на државу овог благочастивога краља,*²⁰⁴ Речи би могле да се односе на видинског кнеза, али вероватније упућују на господаре Браничева, с обзиром да су, како смо видели, њихове војне активности биле уперене и против Милутинових земаља. Подстакнут поразима својих штићеника, Ногај је отпочео припреме за директну интервенцију. Сазнавши за опасност, Милутин му је без оклевања послао своје изасланике који су га затекли *где се сабрао са великом силом у држави царства свога.*²⁰⁵ Они су успели да га одврате од намераваног похода и у српске земље господар доњег Дунава је, уместо војске, упутио емисаре. Милутин је са њима утаначио договор да монголском великашу пошаље *на службу вазљубљенога сина свога Стефана са великоименитом властелом земље српске.*²⁰⁶ Улијарска повеља додаје још два детаља о преговорима, који су измакли пажњи истраживача. У њој се неодређено говори о Милутиновом саветовању са архиепископом и српским сабором око одашиљања гласника, и веома јасно о *многим великим и различитим даровима* послатим господару доњег Дунава.²⁰⁷ Оба детаља су веродостојна: краљ није могао да се одлучи на преговоре са Ногајем без шире друштвене подршке, а слање дарова је у складу са његовим настојањима да потражи дипломатско решење у новонасталој опасности.

²⁰⁴ Данило/Даничић, 120; Данило/Мирковић, 90-91.

²⁰⁵ Данило/Даничић, 121; Данило/Мирковић, 92.

²⁰⁶ Данило/Даничић, 122; Данило/Мирковић, 92.

²⁰⁷ **Сіе же кралквство ми истинно оувѣдѣвъ и не возмогъ протывоу толикыим силам удолѣти ми, молбныѣ глаголы съ въздыханиѣмь срьдѣчнымъ къ своемуу архіереоу и събороу сръвсомоу посилаеть кралквство ми съ извѣщеніемъ въсѣхъ хотещіихъ въздвигноути се на штѣствы наше... Самже оустроивъ многык и великык различніе дары съ нѣкоиы молбными и многыими глаголы къ незаконномуу и нечѣствоמוу цароу томоу посилакть кралквство ми,** Стојановић, *Хрисовуљи*, 21; Мошин, *Крал Милутин*, 347; Житије у свитку помиње саветовање са архиепископом и црквеним сабором, али прескаче помен дарова, Мошин, *Крал Милутин*, 347; Убипарип, *Зборник*, 64; Познија хагиографска традиција је, по свему судећи, изоставила непријатан детаљ слања поклона Ногају.

Милутин је на тај начин исказао спремност да пристане на Ногајеве захтеве. Извесно је да се они нису ограничили само на обећање да српски владар више неће узнемиравати бугарске земље.²⁰⁸ Данилове речи не осликавају ништа друго до исказивање вазалне верности.²⁰⁹ Да је српски владар признао зависност и врховну власт господара доњег Дунава, јасно се види у чињеници да је он преко својих представника исказао спремност да се *против такве велике силе повинује*,²¹⁰ као и из исхода самих преговора – слања краљевог сина и припадника *великоимените властеле на службу* Ногају.²¹¹

Слом угарског граничног појаса услед номадских напада, затим смена на престолу у Трнову, као и признање татарске врховне власти од стране српског владара, представљали су само поједине манифестације Ногајевих активности у југоисточној Европи почетком последње деценије XIII века. Оне су целокупни карпатско-подоунавски и балкански регион успешно везале за државни организам заснован на џингисидским традицијама. Мора се истаћи да постигнути резултати нису били последица толико војног ангажовања Татара, колико смишљене политике која се ослањала на међусобне трзавице међу хришћанским владарима и обласним господарима.

Ногајев успех ипак није био потпун. Браничево и Кучево остали су под влашћу Драгутина, односно под номиналним сизеренством угарске круне. Поставља се питање зашто се он задовољио половичним решењем и није предузео мере да врати отете области својим савезницима, Дрману и Куделину. Део објашњења могао би лежати у чињеници да је Токта већ почео да озбиљно нарушава Ногајев утицај у руским земљама, чиме је одвукао његову пажњу на исток.²¹² Такође, браничевски господари нису били татарски вазали у правом

---

²⁰⁸ Како су то сматрали старији историчари (нпр. Јиречек, *Историја Срба*, I, 192). У новијој историографији се говори о „изјавама покорности“ од стране српских представника, ИСН, 443. (Љ. Максимовић); Матанов, *Средновековните Балкани*, 297. Међутим, много су исправнија становишта о „признању татарског суверенитета“ (Ников, *Видинското княжество*, 74-75, п.2) или „о признању татарске врховне власти“. (Jackson, *Mongols*, 203; Curta, *Southeastern Europe*, 414.)

²⁰⁹ Мишић, *Милутин и Бугари*, 13; Мишић, *Односи*, 336.

²¹⁰ **Противоу таковѣи силѣ велицѣи повиноуѣ се и боле за отъуѣствиѣ своиѣ,** Данило/Даничић, 120; Данило/Мирковић, 91.

²¹¹ Данило/Даничић, 122; Данило/Мирковић, 92.

²¹² Да је Ногајев релативно помирљив однос према српским земљама био вероватно узрокован погледима раздора између њега и Токте, указао је још Хара-Даван, *Чингис-хан*, 178.

смислу те речи, њихови поседи лежали су даље од средишта Ногајеве моћи и коначно, постигнути споразум је укључивао само Милутина, а не и Драгутина. Занимљива је претпоставка И. Петкове да је Драгутин задржао област Браничева признајући врховну власт Ногаја.²¹³ Међутим, она нема никакво поткрепљење у изворима. Такође, не делује убедљиво да би Драгутин могао да самостално иступа према татарској сили, мимо свог угарског сизерена.

Склапање споразума Милутина и Ногаја датовало се између 1292. и 1296. године,²¹⁴ док се, према често понављаном становишту, принц Стефан вратио у земљу тек после Ногајеве погибије 1299. године.²¹⁵ Данило о томе пише следеће: *Пошто је овај син његов [Стефан] много времена провео у двору безаконога цара татарскога Ногеја и нико му није рекао да се опет врати у отацтво своје, но добри Бог који се брине за све нас и овога младића неповређена врати к својему родитељу. Када је после његовог одласка прошло мало времена, ђаво не имајући да учини никакво зло ономе благочастивоме [Милутину] хтеде да се повесели њиховом погибијом гледајући где се међусобно сатиру. Јер, подиже у њима мржњу убиства и устаде један силноименити тога народа татарскога са својом силом и дође на тога нечастивога цара Ногеја који се хвалио против државе овога благочастивога. Пошто је ту био међу њима велики рат и крвопролиће, [он] убивши га својим оружјем узне његов престо. Од тада почеше сами да непријатељство воде, међу собом уништавајући се.*²¹⁶

Српски архиепископ је био добро упознат са ратом између Ногаја и Токте (“једног силноименитог тога народа татарскога”), његовим исходом, као и чињеницом да су Ногајеви синови Чака и Турај после очеве смрти наставили да пружају отпор сарајском кану. Још је значајнија његова тврдња да се Стефан није

---

²¹³ Петкова, *Българският северозапад*, 36-37.

²¹⁴ За 1292. годину: Ников, *Татаробългарски отношения*, 23; Ников, *Видинското княжество*, 83; Станојевић, *Краљ Милутин*, 8-9; Хара-Даван, *Чингис-хан*, 177; Purković, *Two Notes*, 548. За “мало после 1292.”: ИСН, 443. (Љ. Максимовић); Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 214; за 1293: Vernadsky, *Mongols and Russia*, 186; Мишић, *Милутин и Бугари*, 13; за 1296: Леонид, *Нагај*, 36-37; Веселовский, *Ногај*, 42.

²¹⁵ Јиречек, *Историја Срба*, 192; Станојевић, *Краљ Милутин*, 9; Mavromatis, *Fondation*, 48; Међутим, Мошин *Балканската дипломатија*, 180; Мишић, *Односи*, 337, Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 215. датују Стефанов повратак у 1298. годину, исправно примећујући да се он одиграо пре Ногајеве смрти..

²¹⁶ Данило/Даничић, 122; Данило/Мирковић, 92.

вратио после Ногајеве погибије, већ *мало времена* пре него што је избио рат између њега и Токте. Он је отпочео 697. А.Н. (19. X 1297 – 8. X 1298),²¹⁷ у првом окршају Ногај је однео победу, а у Египту се сазнало за ову битку током месеца *џумаде-л-ула* исте године (14. II – 16. III 1298). Путовање вести између црноморског приморја и Египта трајало је по више месеци, па је извесно да се битка одиграла пре завршетка претходне године.²¹⁸ Самим тим се намеће закључак да се и Стефан, који је напустио Ногајеве земље *мало времена* пре отпочињања сукоба, морао вратити у Србију још током 1297. године.²¹⁹

Погледајмо сада и хронологију претходних збивања. Татарско-угарске борбе у Мачви одиграле су се у зиму 1291-1292, а српско заузимање Браничева уследило је највероватније још током 1292. Пре Ногајеве интервенције, а по свему судећи годину дана касније, десили су се Шишманов поход и Милутиново освајање Видина. Споразум српског владара са Ногајем према томе није могао уследити пре 1293. године, а Стефан је отишао у земље преко Дунава највише годину дана касније. Позније датовање не би се могло помирити са његовим дужим боравком преко Дунава, односно са Даниловим речима да је краљев син провео *много времена* међу Татарима.

Стефан је у тренутку одласка имао око седамнаест година.²²⁰ Његов боравак код Ногаја није необичан у светлу више примера руских кнежева и нарочито њихових синова који су проводили време међу Татарима.²²¹ Док сами кнежеви по правилу нису остајали “гости” дуже од једне године (при чему је пола године често било потребно само за путовање из удаљених области и повратак), њихови синови су понекад боравили дужи временски период, о чему постоје вести углавном с краја XIV века.²²² Једна од уобичајених обавеза руских кнежева било је и уступање војних одреда. У овом погледу ни српски случај није био

---

²¹⁷ СМІЗО, I, 110-111, 158-159, 435-436. (Бајбарс, ал-Нувајри, ал-Макризи).

²¹⁸ СМІЗО, I, 435-436 (ал-Макризи); Мыськов, *История* 134-136.

²¹⁹ Uzelac, *Tatars and Serbs*, 15.

²²⁰ Purković, *Two Notes*, 549; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 212; Мошин, *Балканската дипломатија*, 138-139. (преглед старијих мишљења).

²²¹ М.Д. Полубояринова, *Русские люди в Золотой орде*, Москва 1978, 6-20.

²²² Полубояринова, *Русские люди...*, 13-14.

изузетак, ако имамо у виду слање припадника *великоимените властеле* и њихове пратње Ногају.

Веровало се да је Стефан из Ногајевих земаља побегао, на основу Данилових речи да му *нико није рекао да се врати*. Ипак, с обзиром да се његов повратак није одиграо у смутним околностима након Ногајеве смрти, већ раније, ова интерпретација није уверљива. Помишљало се и да Стефанов одлазак из прекодунавских земаља крије у себи некакве политичке импликације, при чему је указивано на принчев брак са Смилчевом ћерком Теодором.²²³ Међутим, како је убедљиво показано, до склапања овог брака дошло је тек око 1306-1308, и у њему је кључну улогу играла породица деспота Алдимира.²²⁴ Стефанов повратак се може објаснити и на сасвим једноставан начин – тиме што је његов рок службе Ногају напросто истекао. Говорећи о принчевом повратку, Данило не спомиње властелу која је заједно са њим отишла из домовине. Ипак, само на основу ове чињенице било би превише наслућивати да је на почетку борбе Ногаја и Токте још увек било српских војних одреда у земљама северно од Дунава.

Стефанов боравак међу Татарима се на основу текста Милутиновог житија укратко спомиње у тзв. *Старијим српским летописима* насталим у другој половини XIV века, као и у низу летописа млађе генерације (Верковићев, Остојићев, Сеченички и Бранковићев).²²⁵ Међутим, о овом важном детаљу нема ни речи у његовој повељи-аутобиографији манастиру Дечани (тзв. *Прва Дечанска хрисовуља*), као ни у његовом житију из пера Григорија Цамблака. Татарска епизода из Стефановог младићког живота отишла је, чини се намерно, у заборав.

Пројекат српско-бугарске персоналне уније

Након склапања споразума Милутина и Ногаја дошло је до поновног интензивирања сукоба на јужним границама српске државе. Царска војска је

---

²²³ Мошин, *Балканската дипломатија*, 180-181; cf. *История на България*, III, 298.

²²⁴ Различита аргументација у прилог овакве тврдње изнесена је у: Ников, *Татаробългарски отношения*, 27; Мишић, *Милутин и Бугари*, 14-15; Мишић, *Односи*, 337-339; Николов, *Сепаратизмът*, 108, п.17; cf. Матанов, *Нови сведения*, 110.

²²⁵ Стојановић, *Родослови*, 78-79, 103, 192-193, 199, 284.

успела да у неком тренутку заузме град Драч, преотевши га од анжујских снага.²²⁶ Ова важна лука се, међутим, од 1296. нашла под српском контролом.²²⁷ Околности промене власти над Драчом нису познате, али, с обзиром на византијску офанзиву која је недуго затим уследила, до тога је несумњиво дошло путем борби. Срби су задржали контролу над градом све до 1304, када је он био враћен Анжујцима.²²⁸

У исто време, татарска претња је све више добијала на значају у византијској политици. Андроник II је после 1285. године, плашећи се нових напада прекодунавских номада, предузео пресељавање сеоског становништва у утврђења. Такође, он је организовао премештање Влаха, настањених по неприступачним местима у Тракији између Визје и предграђа Цариграда, на малоазијску обалу, страхујући да би ови горштаци могли да се придруже татарским нападачима. Осим тога, наредио је да се посмртни остаци његовог оца пренесу у утврђену Селимврију недалеко од престонице, пошто се бојао да би Татари могли да их оскрнавe.²²⁹ Бугарска више није представљала никакву брану од Ногајевих Татара. Дугујући свој успон на власт његовој подршци, Смилец је верно следио татарске интересе. Алузија из поеме Манојла Фила о непријатељству Смилца према Константинопољу и борбама вођеним између две стране изгледа сасвим веродостојно.²³⁰

Византија се сада поново суочила са непријатељством свих њених суседа. Пахимер спомиње да је Андроник II имао пуно брига због немирних *Тохара* који су посели северне крајеве и због *Трибала*,²³¹ док Манојло Фил помиње победе Михаила Главаса над *Трибалима* и *Скитима*, односно Србима и Татарима.²³² Претпоставља се да су се догађаји које спомињу оба аутора одиграли 1297.

---

²²⁶ Hopf, *Chroniques*, 129.

²²⁷ V. Makušev, *Isprave za odnošaj Dubrovnika prema Veneciji*, *Starine JAZU* 30 (1902) 340-341.

²²⁸ Ducellier, *Façade maritime*, 327-329.

²²⁹ *Pachymeres*, II, 106; Pach./Failler, III, 120-123. cf. Vasary, *Cumans and Tatars*, 87-88

²³⁰ *Manuelis Philae Carmina*, II, 255 (ГИБИ, X, 147); Ников, *Татаробългарски отношения*, 28-29; Кръстев, *Тертеревци*, 55-56; Петров, *Отношения*, 572. Сумње у веродостојност овог обавештења изражавају Божилов – Гюзелев, *История*, 541.

²³¹ *Pachymeres*, II, 257; Pach./Failler, III, 282-283; ВИИНЈ, VI, 34. (Јљ. Максимовић)

²³² *Manuelis Philae Carmina*, II, 413-414; ВИИНЈ, VI, 595. (Н. Радошевић)

године.²³³ На тадашње прилике можда упућује и једна беседа ретора Манојла Холобола, упућена Андронику II, у којој се као претња по Царство спомињу *Персијанци* (Турци), *Итали* (западњаци), *Трибали и скитска племена, налик на четврту многоглаву звер*.²³⁴ Иако извори не сведоче прецизно о заједничким активностима српске и татарске стране, њих је несумњиво повезивао заједнички непријатељ оличен у Константинопољу. Нови српски подухвати против Византије били су последица завршетка конфликта на североисточним границама рашке државе и успостављања мира са господарем видинске области, под Ногајевим покровитељством.²³⁵

Након што византијски покушај да одлучном војном акцијом сломи српског противника и поврати преотете територије није дао резултате, Андроник II се одлучио на преговоре са Милутином.²³⁶ Према Пахимеру, идеја је потекла од Михаила Главаса, док Теодор Метохит као иницијатора наводи српског достојанственика и дипломату Ђорђа, који се тада налазио у византијском заробљеништву.²³⁷ Поборника преговора било је очигледно на обе стране. Подстакнут жељом да се одбрани од напада Татара, Андроник II је отприлике у исто време предузео још једну дипломатску иницијативу. Након што је избио отворени рат између Ногаја и Токте, он се ставио на страну сарајског кана. Као што је својевремено Еуфросина била послата Ногају, тако је сада његова незаконита ћерка Марија постала Токтина супруга.²³⁸ Напори византијске дипломатије усмерени на отклањање српске и татарске опасности несумњиво су стајали у међусобној вези.

---

²³³ *Pachymeres*, II, 847; Ников, *Татаробългарски отношения*, 30-31; Мошин, *Балканската дипломатија*, 186. Златарски, *История*, III, 604; ВИИНЈ, VI, 34-35; 592- 595 (Љ. Максимовић, Н. Радошевић); Fine, *Late Medieval Balkans*, 219-220; Pljakov, *Aussenpolitik*, 23.

²³⁴ ВИИНЈ, VI, 582-583. (превод и коментари Н. Радошевић). Према различитим мишљењима беседа или реферише на време око 1284. или на сам крај XIII века.

²³⁵ Однос Срба и Татара према Византији између 1294. и 1297. године могао би се најпрецизније одредити савременим енглеским термином *co-belligerents*, који подразумева сарадњу против заједничког непријатеља, али без формалног савеза или чак прецизније координације војних дејстава, Uzelac, *Tatars and Serbs*, 15

²³⁶ Станојевић, *Краљ Милутин*, 10; Острогорски, *Историја*, 456; ИСН, 445. (Љ. Максимовић); Mavromatis, *Fondation*, 36; Нуждин, *Договор*, 101-102.

²³⁷ *Pachymeres*, II, 272; Pach./Failler, III, 298-299; Mavromatis, *Fondation*, 106; ВИИНЈ, VI, 36, 119. Ђорђе је вероватно заробљен управо током Главасове кампање 1297. године, Нуждин, *Договор*, 98.

²³⁸ *Pachymeres*, II, 268; Pach./Failler, III, 294-295; Richard, *Byzance*, 97; Runciman, *Ladies*, 47; Lippard, *Mongols and Byzantium*, 208-209; Vasary, *Cumans and Tatars*, 87-88

Српско-византијски преговори о окончању ратног стања, промени граница у корист српске државе и орођавању краља Милутина са породицом Палеолога вођени су током 1298-1299. Није неопходно упуштати се у њихове детаље који су детаљно описивани и анализирани у много наврата,²³⁹ већ се на овом месту треба осврнути на улогу татарског чиниоца у њима, као и на тадашње односе српске државе са царством у Трнову. Према често понављаном становишту, татарска претња била је један од кључних мотива зближења Србије и Константинопоља.²⁴⁰ Она је несумњиво играла улогу приликом преговора Теодора Метохита на српском двору, али повољне околности за њихово спровођење нису створене њеним постојањем, већ слабљењем!

Наиме, Милутин се окренуо разговорима са Константинопољем тек након Стефановог повратка и Токтиног напада на Ногаја. Овакво тумачење даље поткрепљују наводи једне анонимне царске беседе, чије се ауторство приписује Манојлу Холоболу. У њој се говори о Андрониковој иницијативи за преговоре са српским двором као о мудрог поступку због опасности коју нарочито оличава *Скит од оних који живе у близини*.²⁴¹ Још је директније сведочанство Метохита. Византијски дипломата бележи више долазака бугарских представника на српски двор, а нарочито истиче улогу вође посланства, старијег и оседелог човека који не само да је присуствовао српско-византијским преговорима, већ се у њих и лично мешао.²⁴² Он је приметио да је удовица бугарског цара Смилца, у жељи да осујети зближавање два суседа, ширила преко свог гласника на српском двору лажне вести о татарским нападима на Византију.²⁴³ У српским и византијским дипломатским круговима се не без разлога веровало да су Ногајеви људи својом

---

²³⁹ Острогорски, *Историја*, 456-457; Fine, *Late Medieval Balkans*, 221-223; ИСН, 445-448. (Љ. Максимовић); Mavromatis, *Fondation*, 36-53, Рљаков, *Aussenpolitik*, 26-28; Нуждин, *Договор*, 103-109; Malamut, *Reines*, 500-501; такође коментари уз српски превод Метохитовог дела у ВИИИЈ, VI, 63-143 (И. Ђурић)

²⁴⁰ Динић, *Однос*, 57; Mavromatis, *Fondation*, 48-49.

²⁴¹ ВИИИЈ, VI, 606. (превод и коментари Н. Радошевић)

²⁴² Mavromatis, *Fondation*, 117-118; ВИИИЈ, VI, 139-140. Раније се помишљало да би овај бугарски представник могао бити лично Алдимир. Међутим, Метохит који је био добро упознат са личношћу бугарског великаша куманског порекла, то не би пропустио да спомене. За оправдану критику овог становишта: ВИИИЈ, VI, 140, n.111. (И. Ђурић); Крљев, *Тертеревци*, 159-160.

²⁴³ Mavromatis, *Fondation*, 118; ВИИИЈ, VI, 141.

појавом јужно од Дунава могли да осујете постизање мировног договора две државе.

У том тренутку, Смилец више није био међу живима.²⁴⁴ Умро је још током 1298. године,²⁴⁵ а власт је прешла на његову супругу и малолетног сина Ивана.²⁴⁶ Смилчева удовица је, иако Византинка, била спремна да жестоко брани бугарске и своје породичне интересе. Она је ослонац нашла у Алдимиру, брату Георгија I Тертера који се, како преноси Метохит, вратио *из туђине* и оженио њеном ћерком.²⁴⁷ Њена намера је била да свој и положај своје државе ојача везивањем за Милутина, нудећи му своју руку, а преко ње и положај цара *Миза*.²⁴⁸

Тако се, на самом крају XIII века, јавила идеја обједињавања српске и бугарске државе у персоналну унију. Међутим, за разлику од уније из Крева (1385) или Калмара (1397), који су обликовали судбину централне и северне Европе, пројекат српско-бугарског уједињења није био последица далекосежних државничких идеја, већ очајнички потез власти у Трнову.²⁴⁹ Додуше, понуда је на први поглед била примамљива – улог су биле не само бугарске земље, већ и царска титула коју је брачна понуда носила са собом.²⁵⁰ Међутим, Милутин је није прихватио и као разлози истичу се, уз престиж који је са собом носио брак са принцезом “рођеном у пурпуру”, јака унутрашња опозиција у самој Србији и страх од Татара.²⁵¹

---

²⁴⁴ О његовим односима са српском државом краља Милутина ништа није ближе познато. *Троношки родослов* помиње да је српски владар ратовао са Смилцем и да је, победивши га, узео његову ћерку као супругу свом сину Стефану, *Троношки родослов*, 59. Међутим, реч је само о конструкцији писца XVIII века, у жељи да објасни околности које су довеле до склапања брака, Ников, *Българо-татарски отношения*, 26-27; Ников, *Видинското княжество*, 46, п.1; Радојчић, *О Троношком родослову*, 26-27. Казивање Троношца у одређеној мери прихвата Мошин, *Балканската дипломатија*, 180-181.

²⁴⁵ Ников, *Татаробългарски отношения*, 41-44.

²⁴⁶ И. Божилов, *Бележки върху българската история през XIII в.*, Българско средновековие - Българо-Съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев, София 1980, 78-81.

²⁴⁷ Mavromatis, *Fondation*, 117; ВИИНЈ, VI, 139.

²⁴⁸ Mavromatis, *Fondation*, 118; ВИИНЈ, VI, 140-141.

²⁴⁹ Ово није била јединствена манифестација идеје бугарско-српског обједињења. Она ће се поново исказати након битке код Велбужда 1330. године, cf. Ангелов, *Проекти*, 17-18.

²⁵⁰ Ангелов, *Проекти*, 15-16.

²⁵¹ Златарски, *Отношения*, 89; Mavromatis, *Fondation*, 49; Ангелов, *Проекти*, 16-17; ВИИНЈ, VI, 141, п.113. (И. Ђурић); cf. Димитров, *Македонија*, 124-125.

Понуда из Трнова је несумњиво била мотивисана царичином бригом за свој положај који су угрожавали њени девери, Смилчева браћа Радослав и Војсил.²⁵² Можда се иза ње крио још један разлог, који стоји у вези са збивањима северно од Дунава. Поједини истраживачи сматрају да су бугарске власти у том тренутку још увек уживале Ногајеву подршку.²⁵³ Међутим, околности склапања брака Теодора Светослава и Еуфросине упућују на супротно тумачење. Уз то, индикативно је да су се Ногајеви заповедници Таз и Тонгуз 1300/01. године спремали на поход против Руса и *Влаха* (Бугара), као и да је његов син Чака морао да *потчини Бугаре* приликом доласка у бугарску престоницу, заједно са Теодором Светославом (стр.255). На основу тога се пре може закључити да је у односима између власти у Трнову и господара доњег Дунава дошло до захлађења, те да је бугарско правитељство настојало да се отргне зависног статуса према Ногајевој сили у време избијања његовог сукоба са Токтом.

Сплет унутрашњих и спољашњих тешкоћа несумњиво је био основни покретачки чинилац иза великодушне понуде упућене српском владару. У таквим околностима, женидба са бугарском царицом је Милутину стављала у изглед само празну форму, без суштине. Смилчев син Иван, иако малолетан, био је прави цар Бугарске и краљ би, да је пристао на брак, добио глас у управљању суседном државом, евентуално регентски положај, али ништа више осим тога.²⁵⁴ Прихватање царичине понуде би Милутину донело много више тешкоћа него практичне користи, а не треба заборавити да је он тада имао другог фаворита у бугарским земљама – некадашњег супарника, видинског кнеза Шишмана, који је и сам можда исказао намеру да приграби царску титулу. Није случајно што је у Дриновљевом препису Бориловог синодика (XVI в.), између помена Георгију I

---

²⁵² Божилов – Гюзелев, *История*, 542; Павлов, *Бележки*, 528; Крџев, *Тертеревци*, 161-162. Постоји и становиште да је власт у Трнову на овај начин поново хтела да дође у посед Македоније, насељене бугарским становништвом, Димитров, *Македонија*, 124; cf. Ангелов, *Отношения*, 110, 113. Међутим, изгледа у најмању руку мало вероватно да би власти у Трнову, у конкретном историјском тренутку, имале као свој приоритетни циљ некадашње бугарске земље у Македонији. Изречена примедба се свакако не односи на етнички карактер македонских крајева, о чијој шароликости сведочи и повеља краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља, *Зборник*, 327, lin.250; 328, lin.272.

²⁵³ Павлов, *Бележки*, 529.

²⁵⁴ Претпоставка да Смилчев син Иван није био званично сматран царем у време када је царица преговарала са Милутином (Рђаков, *Aussenpolitik*, 27-28) је погрешна, Georgieva, *Byzantine princesses*, 188.

Тертеру и Теодору Светославу, унета *вечна памет благоверном цару Шишиману*.²⁵⁵ Преговори са бугарским изасланицима не показују нужно Милутинову заинтересованост за планове креиране у Трнову, већ осликавају мудру дипломатску игру којом је покушао да подигне свој улог у преговорима са Византијом.

Метохит је приликом путовања на Немањин двор оставио забелешке о свом необичном пратиоцу, извесном Србину који је претходно боравио код *Пеонаца* (Угара), *Миза* (Бугара), *Скита* (Татара) и других народа “иза скитског леда”. Овај човек је за ромејског посланика био извор фрустрација, али истовремено и добре забаве. Не водећи рачуна о веома хладном времену, Србин је путовао без адекватне зимске одеће хвалишући се како му је навика да шета гологлав по хладноћи остала са ранијих путовања. Он се због своје нехајности прехладио, па је и цело посланство морало да застане у једном селу како би се он опоравио од болести и упале грла.²⁵⁶

На основу ових вести, сматра се да је Метохитов пратилац био један од људи који су са принцем Стефаном ишли у Ногајеве земље.²⁵⁷ Ипак, његов лик би требало сагледати у ширем светлу. Уколико се има у виду чињеница да је он пропутовао много земаља и да је био државни званичник кога је српски владар крајем 1298. године упутио у Константинопољ, логичан је закључак да је у домену његове службе било обављање дипломатских дужности. Стога би се помен његовог боравка код Скита пре могао односити на посланство које је Милутин отпратио Ногају, са циљем да га одврати од похода, као што и његови одласци у угарске и бугарске земље представљају ништа друго до сведочанство краљеве интензивне дипломатије и преговора са својим суседима. У замршеним политичким комбинацијама српског владара, који је стајао у савезничким односима са царством у Трнову, потом се приближио Угарској и на крају постигао споразум са Ногајем, гологлави Србин није био само очевидац, већ очигледно и активни учесник.

---

²⁵⁵ Иванов, *Поменници*, 229; *Синодик*/Попруженко, 81; cf. Божилов – Гюзелев, *Историја*, 542; Крџев, *Тертеревци*, 25.

²⁵⁶ Mavromatis, *Fondation*, 94-96; ВИИНЈ, VI, 90-92. (И. Ђурић)

²⁵⁷ ВИИНЈ, VI, 92, п.27. (И. Ђурић); Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 215-216.

VI. ПАД НОГАЈЕВОГ УЛУСА И ЊЕГОВА ЗАОСТАВШТИНА

Ногај је 1291. године устоличио свог сродника Токту на престолу у Сарају, верујући да ће нови кан представљати послушно оруђе у његовим рукама. Међутим, млади Токта је убрзо показао да не намерава да само седи на престолу, већ и да делује као достојни потомак Џингис-кана и Батуа.¹ Међу њима је неминовно дошло до сукоба. Он је, осим црноморских степа, жестоко уздрмао и балканске земље, доведши до масовног егзодуса житеља црноморских степа у области јужно од Дунава. То је био покрет који је по својим размерама надмашио чак и куманске миграције пред монголским продором, остављајући иза себе једнако дубоке последице у политичкој, етничкој, али и друштвеној историји хришћанских држава југоисточне Европе.

Пораз Ногаја, његових синова и присталица није означио крај монголске доминације на Балкану, али је довео до приметних промена у њеном карактеру. Њима је посвећена завршна целина рада, у којој је, такође, начињен покушај да се осветле два питања која заокупљају бугарско-татарске и бугарско-српске односе у светлу краха Ногајеве државне творевине. Прво се тиче веродостојности и карактера власти Бугарског царства над црноморском луком Маврокастро и околним подручјем, а друго се односи на даљу генезу односа Рашке и Видинске области током првих деценија XIV века.

Ногај постаје кан

Устоличење Менгке-Темуровог сина у Сарају поново је на неко време донело јединство Џучидима. Оно се повољно одразило на ширење Ногајеве сфере утицаја у југоисточној Европи и резултирало је још једним ударом против

---

¹ Токта је највероватније рођен око 1274-1275. и још увек је био у тинејџерском узрасту када је приграбио власт, Почекаев, *Цары Ордынские*, 282-283, п.141. Поједини арапски писци погрешно наводе да му је у том тренутку било свега седам година, СМАЗО, I, 174, 276, 437. (ал-Бирзали, Ибн Кесир, ал-Макризи); cf. Веселовский, *Заметки*, 11; Мыськов, *История*, 130-131.

пољских земаља. Татари су током 1293. године предузели пљачкашки поход, дошавши до Сандомјежа.² Он је стајао у вези са непријатељством краковског војводе Ладислава Локјетека према чешком краљу Вацлаву III,³ а Монголи су вероватно играли на карту њиховог међусобног анимозитета шаљући једно посланство чешком владару у Праг исте године.⁴ У то време су односи Ногаја и Токте још увек били срдачни. Према Бајбарсу, Ногај је 692. А.Н. (12. XII 1292 – 1. XII 1293.) послао своју супругу Бајлак (Алака) као емисара Токти, са жељом да овај казни двадесет тројицу емира, присталице преминулог кана Тула-Буке. Токта је спремно пристао да испуни жељу свом заштитнику и погубио их је једног по једног.⁵

Ускоро је уследила и прва Токтина самостална иницијатива, на већ опробаном полигону међусобних монголских размирица – руским кнежевинама. Сарајски кан је одлучио да обнови свој утицај и као први значајнији корак, послао је против непокорних руских првака свог брата Тудана (руски летописци га називају *Дюдень*).⁶ Према летописцима, повод интервенције је лежао у жалбама других руских кнежева и епископа на великог кнеза Димитрија Александровича.⁷ Татарска казнена експедиција, ојачана помоћним одредима оданих руских вазала, спалила је током 1293. неколико градова који су припадали великом кнезу и успоставила чврсту контролу над осталима. Нешто касније, пошто је Димитрије умро, његов брат Андреј је уз Токтину подршку постао господар Владимира и Новгорода.⁸ Претпоставља се да Ногај није био у могућности да интервенише у корист својих штићеника. Међутим, према једном мишљењу, он ипак није Димитрија оставио без заштите. Руски летописац помиње долазак *цесара*

---

² *Rocznik Traski*, 852; *Rocznik Malopolski*, 184.

³ *Ioannis Dlugossii Annales, lib. VII-VIII*, 277.

⁴ *Heinrici de Heimburg Annales*, ed. W. Wattenbach, MGH SS XVII, Hannover 1863, 718; Jackson, *Mongols*, 206.

⁵ СМЗСО, I, 108-109, 157-158 (Бајбарс, ал-Нувајри)

⁶ Веселовский, *Заметки*, 1-10; Селезнев, *Элита*, 188.

⁷ ПСРЛ, X, 168; *Троицкая летопись*, 345.

⁸ ПСРЛ, X, 168-169; ПСРЛ XVIII, 82-83; *Троицкая летопись*, 345-346; Насонов, *Монголы и Русь*, 73-78; Vernadsky, *Mongols and Russia*, 185-186; Егоров, *География*, 185-187. Fennell, *Crisis*, 148-150.

татарског Токтомера (Ток-Темур)⁹ у Твер током зиме 1293/4, где је људима причино велике тешкоће пре него што се повукао у своја боравишта.¹⁰ Да ли је он био Ногајев човек, послат с намером да притекне у помоћ граду против Туданових одреда (приметно је да се о његовим активностима у граду говори као о тешкоћама, без отвореног освајачког или пљачкашког крактера)?¹¹ Уколико је претпоставка тачна, Туданов успех био је ограничен, а Димитрије је, захваљујући подршци свог покровитеља, успео да задржи титулу великог кнеза још годину дана, до своје смрти.

Каква год била позадина Ток-Темурових активности, Ногајев утицај у руским земљама био је несумњиво уздрман. Тиме се може објаснити промена политичког курса на који се он одлучио.¹² Међутим, иза ње су стајали и други разлози. Рашид ал-Дин тврди да су непосредни поводи раздора између кана и господара доњег Дунава били судбина Ногајеве ћерке Кабак и Токтино одбијање да казни Салчидај-Гургена и пружи задовољење за увреду коју је она претрпела.¹³ Како се раздор продубљивао, Ногајеви синови Чака, Тека и Турај су прешли Волгу и почели самовољно да управљају неким Токтиним земљама. Ногај је одбио да их повуче одатле док му не буду изручени Салчидај-Гурген, његов син, као и емир Тама-Токта.¹⁴ Бајбарс говори о још два повода који су се одиграли пред само избијање сукоба. Први је пружила Ногајева жена Бајлак која се обратила за помоћ Токти, плашећи се непријатељства Чаке и Таке према њој.¹⁵ Други је лежао у одметању неколицине канових великаша којима је Ногај пружио уточиште. Међу њима су били Мунцуков син Таз и Тонгуз, брат једне од

---

⁹ Веселовский, *Заметки*, 10-15.

¹⁰ ПСРЛ I, col. 481; ПСРЛ XVIII, 83; *Троицкая летопись*, 346. Ток-Темур је можда био један од Ординих праукука који се, са недовољно поузданом генеалогичом, наводи у делу Рашид ал-Дина, *Рашид ад-Дин*, II, 70-71; Селезнев, *Элита*, 186.

¹¹ Горский, *Политическая борьба*, 81-82; Горский, *Ногай и Русь*, 145-147. За разлику од других истраживача који боравак Ток-Темур у Тверу посматрају као саставни део Туданових активности, Насонов, *Монголы и Русь*, 77; Spuler, *Goldene Horde*, 73-74; Vernadsky, *Mongols and Russia*, 192; Егоров, *География*, 187; Fennell, *Crisis*, 150.

¹² Горский, *Ногай и Русь*, 152.

¹³ *Рашид ад-Дин*, II, 84.

¹⁴ *Рашид ад-Дин*, II, 84-85. Истицање Тама-Токте као Ногајевог противника вероватно указује на раздор међу њима двојицом у време ратних дејстава против Монгола у Персији, током 1289-90. године.

¹⁵ СМИЗО, I, 109. (Бајбарс)

Ногајевих супруга.¹⁶ Ногај је Таза уздигао на изузетно висок положај, оженивши га својом ћерком Тугулцом.¹⁷

На односе две супротстављене групације Џучида утицао је и беспопштедни поморски рат између Ђенове и Венеције. Положај Ђенове као доминантне трговачке снаге у црноморском региону, утемељен Нимфејским споразумом са Михаилом VIII 1261. године, Венеција је одлучила да оспори. Рат је обележило млетачко заузимање Пере (Галата) на обали Златног рога, као и битке код малоазијске луке Лајацо 1296. и крај Корчуле 1298, чувене по томе што је, како се верује, у њој био заробљен Марко Поло.¹⁸ Млетачки сенат се још априла 1291. године обратио Ногају (*ad imperatorem Noga*) са жељом да успостави своје конзуларно представништво у његовим земљама и сузбије утицај својих главних конкурената.¹⁹ Ногајев поход на кримске градове који су припадали ђеновљанској сфери, током 1298/9, одражава трансфер интереса двеју италијанских трговачких република на унутармонголски сукоб.

Ногај је у јеку раздора са Токтом кренуо и стопама формалног осамостаљења. Одједи овог чина могу се назрети у речима Бајбарса и Рашид ал-Дина, који у време сукоба говоре о *његовој земљи* и старешинама *његовог народа*.²⁰ Међутим, поуздан доказ ових Ногајевих стремљења представљају специфични нумизматички налази, публиковани и интерпретирани у највећој мери заслугом румунског научника Е. Оберлендер-Тарновеануа. Почев од 698 А.Н. (30. X 1296 – 20. IX 1297.) јавља се нови тип Ногајевих новчића, са арапским натписима који садрже његово име и канску титулу (“Кан / праведни / Нухај”), као и име његовог сина Чаке, са титулом *султан* (касније такође *кан*). Налази носе ознаку места ковања – *ساقچي*, *Сакчи* и веома су ретки.²¹ Свега неколико их је откривено у дунавској делти, три примерка са Ногајевим именом и канском

---

¹⁶ СМАЗО, I, 111. (Бајбарс)

¹⁷ СМАЗО, I, 109, 110. (Бајбарс)

¹⁸ О рату Венеције и Ђенове детаљније у: Bratianu, *Commerce Génois*, 250-275; Papacostea, *Mer Noire*, 79-117.

¹⁹ С. Manfroni, *Relazioni di Genova con Venezia dal 1270 al 1290*, *Giornale storico e letterario della Liguria* 2 (1901) 384-385, n.1; Bratianu, *Commerce Génois*, 256; Papacostea, *Mer Noire*, 108-109.

²⁰ *Рашид ад-Дин*, II, 86; СМАЗО, I, 110 (Бајбарс)

²¹ Oberländer-Târnoveanu, *Contributions*, 252-253.

титулом (и један са Чакиним) ископани су у Трнову,²² један је пронађен на Криму,²³ а недавно су откривени и појединачни налази у Костештију (Молдавија),²⁴ као и у једној остави новца недалеко од Белгорода на Дњестру.²⁵ Њихов значај не може се преценити. Они недвосмислено показују формално Ногајево осамостаљење и успостављање својеврсне двојне власти, па чак и институције савладарства између њега и Чаке. Претпоставља се да је она могла бити уведена по византијском моделу, као и да је Чака добио свој улус, који је обухватао западне делове породичних домена, односно просторе Влашке и Молдавије.²⁶ Судаћи по Чакиним активностима на истоку, када је са браћом преузео контролу над одређеним кановим поседима, његов улус би можда ипак требало лоцирати између Дњестра и Дњепра. Обрачун Ногајевих синова са потомцима туменика Курмишија, који су уживали поседе у сливу Дњепра, још једно је поткрепљење оваквој убикацији. Чакино бекство у земље Алана након Ногајеве смрти такође не може да послужи као показатељ његове власти над подручјем данашње Молдавије, већ пре указује на то да оне нису изворно спадале у његове поседе.

Што се тиче постојања двојне власти између Ногаја и Чаке, она нужно не означава усвајање византијских владарских традиција, с обзиром да је ова институција у разним видовима постојала међу евроазијским номадима, као и у исламском свету.²⁷ Као највећа загонетка истиче се Чакина титула султана. Она није била присутна у земљама Џучида и вероватно је била уведена по египатском узору. Титуле кана и султана у случају Ногаја и Чаке можда представљају ништа друго до својеврсни одраз џучидско-мамелучких односа XIII-XIV века. Другим речима, њима се формално исказује потчињеност сина према оцу, односно *султана у односу на кана*.

---

²² Дочев, *Монети*, 167-168.

²³ В.П. Лебедев, *Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII - конец XV вв.) - ч. I. монеты XIII в.*, Вестник Одесского музея нумизматики 2 (2000) 20.

²⁴ А.В. Кривенко - А.А. Казаров, *Джучидские монеты Сакчи из находок на городище Костешты в Молдове*, *Stratum plus* 6 (2010) 201-209.

²⁵ А.А. Казаров – А.В. Кривенко, *Находки золотоордынских монет Сакчи в Молдове и в Украине. Новый монетный двор - Акча Керман*, *Revista Archeologică – Serie Noua* 6/2 (2010) 138-145.

²⁶ Oberländer-Târnoveanu, *Contributions*, 254-255; Павлов, *Татарите на Ногай*, 127.

²⁷ Хейвуд, *Некоторые проблемы*, 137; Vasary, *Cumans and Tatars*, 91.

Ногајева одлука да крене путем формалног издвајања из састава Џучидског улуса била је изнуђена под притиском Токте, који је имао и војну и политичку иницијативу. Она ни у ком случају није означавала претензије на власт у Сарају, а судећи по вестима Рашид ал-Дина, Ногај противнику није оспоравао ни кански наслов.²⁸ Његов покрет по свом карактеру није носио обележја узурпације, већ једино сепаратизма. Како Вашари примећује: “он је основао канат који се може назвати Ногајидским. Као Џингисид он је на то имао пуно право и стога се не може сматрати незаконитим, већ у крајњој линији само нелегитимним”.²⁹

Епски бој у степи

Након што је Ногај одбио да изручи пребеге на челу са Тазом, Токта му је навестио рат, пославши му рало, стреле и комад земље. Схвативши симболику, Ногај је објаснио својим људима: *Што се тиче рала, он жели да каже, ако уђете и у саму дубину земље, ископаћу вас одатле ралом. Што се тиче стреле, ако бисте се и до самих небеса винули, овом ћу вас стрелом спустити. А што се земље тиче, он говори: бирајте земљу на којој ће се десити наш сусрет.* Послао му је преко гласника ништа мање надмен одговор, којим је прихватио изазов: *реци Токти да наши коњи хоће да пију и ми ћемо их напојити водом из Дона.*³⁰

Ток ратних операција испричали су са малим међусобним одступањима арапски, персијски и западни извори (Бајбарс, Рашид ал-Дин, Марко Поло). Они говоре о мобилизацији војске епских пропорција. Према Бајбарсу, Ногај је располагао са више од две стотине хиљада коњаника, Рашид ал-Дин тврди да је Токта имао тридесет *тумена*, а Марко Поло говори о 150, односно 200 хиљада коњаника на две сукобљене стране.³¹ Ногајева војска била је разнородна, сачињена од Татара, Алана, руских контигената, а можда и балканских штићеника. Токта је такође рачунао на одреде њему подложних руских кнежева.

---

²⁸ Cf. Рашид ад-Дин, II, 86.

²⁹ Vasary, *Cumans and Tatars*, 90.

³⁰ СМИЗО, I, 110. (Бајбарс); Веселовский, *Ногай*, 44-45; cf. Vernadsky, *Mongols and Russia*, 187.

³¹ СМИЗО, I, 111 (Бајбарс); Рашид ад-Дин, II, 85; Marco Polo, *Description*, I, 486, 487.

Први окршај две војске одиграо се у касну јесен 1297. године, а победа је припала Ногају.³² Токтина војска је побегла преко Дона и том приликом се велики број његових коњаника утопио. Уместо да гони пораженог противника, Ногај је наложио својој војсци да се постара око плена и заробљеника.³³ Током фебруара-марта 1298. године, гласник из Алепа донео је у Египат вести о бици у којој је много Татара изгинуло, а Токта доживео пораз.³⁴ О њеном току и људским губицима нема поузданих података. У класичном маниру витешких романа, Марко Поло преноси да су се оба владара понели ваљано, чинећи чуда од храбрости, као и да је на свакој од сукобљених страна пострадао чак 60.000 људи.³⁵

Ногај је потом упутио на Крим свог унука Актачија (арап. Актаци), сина неке од његових ћерки, да сакупи дажбине од житеља ђеновљанске Кафе. Грађани су га угостили са почастима, али су га потом мучки убили. Разгневиен, Ногај је крајем 1298. године послао велику војску која је освојила Кафу, уграбила плен од муслиманских, аланских и франачких трговаца и потом опљачкала Солдају, Керч и Кирк-Јер.³⁶ У Солдајском синаксару постоји запис од 20. децембра 1298. године у коме се спомиње долазак Ногајеве војске под град.³⁷ Осим личне освете за убиство члана породице, активности на Криму су несумњиво биле узроковане и економским разлозима, односно жељом да се обезбеде средства за наставак рата

---

³² Тачна локација битке изазивала је недоумице. Бајбарс тврди да се она одиграла крај реке *Jaca* која је лежала између Ногајевих и Токтиних области (СМИЗО, I, 111), што понавља и ал-Нувајри који име водотока наводи као *Јаксај* (СМИЗО, I, 159.), док је у појединим рукописима његовог дела он забележен као *Кендулан*, тј. “велика вода” (СМИЗО, I, 159, п.1). Рашид ал-Дин као место битке помиње *Бахтијари* на обалама реке *Тан* (Дон), (*Рашид ад-Дин*, II, 85), а Марко Поло равницу *Nerghi* (Marco Polo, *Description*, I, 486). С обзиром да река *Jaca* није истоветна са Прутом (*Alanus fluvius*), мишљење да се битка одиграла у данашњој Бесарабији (Vernadsky, *Mongols and Russia*, 187-188) је погрешно. Тизенхаузен је *Јасу* идентификовао као данашњи рукавац Дона Аксај, а најутемељенијим се чини становиште да је место битке било између Аксаја и Дона, у околини данашњег Новочеркаска, Мыськов, *История*, 134. Постоји и мишљење да је њено поприште било нешто западније, у сливу Доњца Северског, десне притоке Дона, Егоров, *Географія*, 200.

³³ СМИЗО, I, 110-111, 158-159. (Бајбарс, ал-Нувајри); Веселовский, *Ногай*, 45-46; Vernadsky, *Mongols and Russia*, 187-188; Мыськов, *История*, 134-136.

³⁴ СМИЗО, I, 435. (ал-Макризи)

³⁵ Marco Polo, *Description*, I, 488-489.

³⁶ СМИЗО, I, 111-112, 195. (Бајбарс, ал-Муфадал) Ногајевог унука, под именом Караца, спомиње и Ибн-Халдун, тврдећи да је његов отац био извесни Таш-Темур, СМИЗО, I, 382.

³⁷ Антонин, *Заметки*, 596, по.5 (погрешно датован 1299. годином, од стране приређивача); Spuler, *Goldene Horde*, 75.

од градских комуна.³⁸ У Солдаји су, након што су Ногајеве присталице које су чиниле преко трећине становништва изашле са имовином ван зидина, сви преостали житељи побијени, а град био срушен до темеља.³⁹ Његов поступак према Старом Криму био је много блажи. На молбу његових грађана, он је чак пристао да без надокнаде ослободи заробљенике које је његова војска одвела у ропство.⁴⁰

Према Рашид ал-Дину, овај поступак је довео до првих пукотина међу Ногајевим саборцима.⁴¹ Најпре се манифестовало незадовољство Абачија, Карачина и Јанчија, синова туменика Курмишија.⁴² Ногај је на одметнике послао своје синове Чаку, Теку и Тураја.⁴³ Две војске су се беспопштедно тукле, али је исход био нерешен. Под изговором преговора о примирју, Чака и његова браћа су привукли двојицу старијих Курмишијевих синова и убили их, док се Јанчи спасао бекством код Токте. Њихови тумени су били побијени или одведени у робље. *Моћ Ногајевих синова је тада толико ојачала, војска умножила, а власт раширила да су они превазишли чак и свога оца*, примећује Бајбарс.⁴⁴

Упркос сламању побуне, међусобно неповерење је и даље раздирало шаролику групацију окупљену под Ногајевим вођством, сачињену од његових војсковођа, пребега од Токте и других припадника монголске елите у западној степи.⁴⁵ Недуго затим, петорица његових емира су се, са војском од наводно чак 30.000 коњаника (према Бајбарсу), прикључили Токти.⁴⁶ Истовремено су били неуспешни и Ногајеви покушаји да на своју страну у рат увуче и персијске Монголе. Упркос томе што је он исказао спремност да призна врховну власт кана

---

³⁸ Веселовский, *Ногай*, 46-47; Vernadsky, *Mongols and Russia*, 188; Мыськов, *История*, 137-138.

³⁹ СМАЗО, I, 195. (Ал-Муфадал).

⁴⁰ *Рашид ад-Дин*, II, 85.

⁴¹ *Рашид ад-Дин*, II, 85-86.

⁴² СМАЗО, I, 112. (Бајбарс)

⁴³ Имена Ногајевих синова су у арапским изворима забележена као جكا Ḡ.ka, ت.ka, а у делу Рашид ал-Дина као جوكه, موكه (sic!), توري. О транскрипцији њихових имена: Pelliot, *Horde d'Or*, 79-81; Alemany, *Sources*, 252; Vasary, *Cumans and Tatars*, 92, n.20.

⁴⁴ СМАЗО, I, 112-113. (Бајбарс)

⁴⁵ Cf. Мыськов, *История*, 135.

⁴⁶ СМАЗО, I, 113. (Бајбарс); Рашид ал-Дин говори о пребегавању тројице Ногајевих заповедника, *Рашид ад-Дин*, II, 85. Двојица, по имену Мачи и Судун, јављају се у оба извора.

Газана, илканидски владар је одбио да помогне и једну и другу страну, демонстративно се повукавши на зимовање у Багдад и Дијарбекир како би био што даље од цучидских земаља.⁴⁷ Такав поступак био је од користи само Токти, који је пожurio да са Газаном склопи мир.⁴⁸ Сарајски кан је тако могао да у одсудном тренутку својој ордији присаједини и одреде Тама-Токте, до тада стационаране у пограничном подручју око кавкаског Дербенда.⁴⁹

Почетком 699 А.Н, односно у јесен 1299. године, Токта је поново окупио војску и предузео напад. Према Рашид ал-Дину, он је располагао са чак шездесет тумена, док је Ногај имао дупло мање.⁵⁰ Марко Поло примећује да је Токтина војска била чак четири пута бројнија.⁵¹ Процена је произвољна, али нема сумње да је Ногај био слабији. Он је одлучио да се повуче и прихвати борбу тек на обалама реке Тарку (Дњестар),⁵² односно на месту Куканлик/Кугенлик, како бележе арапски аутори.⁵³ Судбоносни окршај одиграо се крајем 1299. године,⁵⁴ недалеко од данашњег Кременчуга на десној обали Дњестра.⁵⁵ Ногај је покушао своје последње лукавство: правећи се да је болестан упутио је Токти гласника ради преговора, док је за то време послао Чаку да пређе узводно реку и нападне непријатеља иза леђа.⁵⁶ Сазнавши за ову намеру од једног ухваћеног противничког војника, Токта је журно дао знак да бој почне. Жестока битка трајала је све до заласка сунца, а на крају су Ногајеви одреди били разбијени. Поражени војсковођа није успео да побегне на време. Бајбарс и ал-Нувајри

---

⁴⁷ Рашид ад-Дин, II, 86-87.

⁴⁸ СМИЗО, I, 196. (Ал-Муфадал)

⁴⁹ Рашид ад-Дин, 85; cf. Мыськов, *История*, 139.

⁵⁰ Рашид ад-Дин, 86.

⁵¹ Marco Polo, *Description*, I, 489.

⁵² Рашид ад-Дин, II, 86.

⁵³ СМИЗО, I, 114, 159, 383 (Бајбарс, ал-Нувајри, Ибн Халдун)

⁵⁴ Арапски аутори бележе расплет борбе Ногаја и Токте *sub* А.Н. 699. С обзиром на бројне друге догађаје који су се одиграли пре краја исте године до борбе је свакако дошло у њеној првој половини, cf. Брун, *Черноморье*, 356; Ников, *Татаробългарски отношения*, 32; Spuler, *Goldene Horde*, 76, n.63.

⁵⁵ Vernadsky, *Mongols and Russia*, 188-189. Идентификација је прихваћена и у новијим радовима: Егоров, *Географія*, 201; Мыськов, *История*, 140; Vasary, *Cumans and Tatars*, 91; cf. Руссев, *Золотая Орда*, 92. О старијим убикацијама: Hammer-Purgstall, *GH*, 273; Брун, *Черноморье*, II, 353; Spuler, *Goldene Horde*, 76.

⁵⁶ Рашид ад-Дин, II, 86; cf. Sinor, *Mongols*, 30.

Сл. 12.

БОЈ НОГАЈА И ТОКТЕ,
из рукописа *Цами ал-Таварих* Рашид ал-Дина, XIV век

преузето са: <<http://www.karakalpak.com>>

приписивали су то поодмаклим годинама: *очи су му биле прекривене обрвама које су му ометале вид, а старост му је ослабила снагу.*⁵⁷ Ногаја је заробио један руски коњаник из састава Токтине војске и убио на месту, упркос његовој жељи да га одведе кану. Рус је потом донео главу страдалог војсковође Токти очекујући награду. Џучидски главар је уместо тога наредио његово погубљење, због тога што је, како тврде арапски писци, одузео живот тако великом човеку. Том приликом, Токта је изговорио чувене речи: *прост народ не сме да убија владаре.*⁵⁸

Расплет борбе Ногаја и Токте изазвао је интересовање у Египту,⁵⁹ као и у југоисточној Европи. Међутим, западни савременици нису на ове догађаје обратили много пажње. Интерполатор Марка Пола само кратко бележи смрт Ногаја и (погрешно) његових синова, *ваљаних и искусних људи.*⁶⁰ Тек нешто више детаља записао је Бартоломео Фидони, чији извештај открива на који је начин Ногај, упркос подршци фрањевачким мисионарима, био гледан из папске

---

⁵⁷ СМАЗО, I, 114, 159 (Бајбарс, ал-Нувајри) Да је Ногај “већ био остарео” спомиње и Пахимер, *Pachymeres*, II, 263-264; *Pach./Failler*, III, 290-291.

⁵⁸ СМАЗО, I, 113-114, 159-160, 383. (Бајбарс, ал-Нувајри, Ибн Халдун); *Рашид ад-Дин*, II, 85-86; Веселовский, *Ногай*, 48-49; Федоров-Давыдов, *Строй*, 72-74; Jackson, *Mongols*, 201-206.

⁵⁹ Cf. СМАЗО, I, 195-196. (ал-Муфадал)

⁶⁰ Marco Polo, *Description*, I, 489.

перспективе: *цар по имену Тека [Токта], добар муж који је многе услуге учинио хришћанима, уништи цара Ногаја, најгорег волиебника и прогонитеља свега доброг, и поста господар целог севера, Азије и источних крајева.*⁶¹ Покровитељ галичких кнежева и великог кнеза владимирског није ни у руској традицији остао у лепом памћењу. Он је послужио као подлога лику татарског Калин-цара из руских билина, чији је устаљени епитет био *нас*.⁶²

“Тешко побеђенима”

Након битке, мноштво Ногајевих људи је заробљено. Они су продати у робље и добар део њих је завршио у Египту, где су, да би олакшали своје тешкоће, масовно прешли у ислам. Према тумачењу арапских аутора, било је то захваљујући *Алаху који се постарао да их одведе из своје домовине да би их извукао из мрака неверништва.*⁶³ Ове речи не сведоче само о вредносним судовима арапских савременика, већ снажно показују и слабе домете распрострањања муслиманске религије међу номадским житељима Ногајевог улуса у њиховој постојбини.

О смутњи која је завладала сведочи руски летописац, пишући да је 1299/1300. *митрополит Максим, не издржавши татарско насиље, напустио митрополију и побегао из Кијева, и разбежа се цео Кијев.*⁶⁴ На удару победника очигледно су се нашли и Ногајеви руски савезници, који су се, у жељи да избегну одмазду, спремно потчинили врховној власти сарајског кана.⁶⁵ Као одблесак нове равнотеже у руско-татарским односима, већ је 1302. године, уз литванску подршку, био предузет још један заједнички поход на Сандомјеж и југоисточне

---

⁶¹ **Anno Domini MCCC.** [sic!] **Unus dominus Tartarorum invasit alium, videlicet imperator, qui dicebatur Theca, vir bonus, qui multum favorabilis erat Christianis, imperatorem Nocha, qui pessimus nigromanticus et persecutor omnis boni, et destruxit eum in toto et factus est dominus in toto aquilone, Asia et partis orientis,** Tholomeus von Lucca, *Annales*, ed. B. Schmeidler, *Scriptores Rerum germanicarum, Nova Series VIII*, Berlin 1930, 237; Spinei, *Mongols*, 302.

⁶² R. Jacobson, *Selected Writings IV: Slavic Epic Studies*, The Hague 1966, 64-81.

⁶³ СМИЗО, I, 114-115, 122, 513. (Бајбарс, ал-Ајни)

⁶⁴ ПСРЛ, I, col. 485; ПСРЛ XVIII, 84

⁶⁵ Шабульдо, *Земли*, 16; Горский, *Ногай и Русь*, 145-147; cf. D. Ostrowski, *Why did the Metropolitan Move from Kiev to Vladimir in the XIII Century?*, *Christianity and the Eastern Slavs*, edd. B. Gasparov – O. Raevsky-Hughes, Berkeley – Los Angeles 1993, 93-94.

пољске земље.⁶⁶ У вези са унутрашњим сукобима међу Монголима на самом крају XIII и почетком XIV века стоје и изузетно богате оставе цучидских монета канова Туда-Менгкеа, Тула-буке и Токте, откривене близу данашњег Белгорода Дњестровског и у Оцеленију, недалеко од Јашија.⁶⁷

Ногај је иза себе оставио три сина: Чаку од непознате мајке, Теку од Чубеј и Тураја од Алаке.⁶⁸ Након боја на Кугенлику, они су током ноћи успели да се извуку из обруча, сазнавши лозинку Токтиних људи која је гласила “Итил-Јајик”.⁶⁹ Пошто су се повукли у своје земље, Чака је окупио остатке очеве војске и преузео власт. Судећи по нумизматичким налазима, и он се у међувремену окитио канским насловом.⁷⁰ Односи њега и Теке нису били добри. Рашид ал-Дин преноси да је још пре одлучујуће битке Тека тајно преговарао са побуњеницима који су пребегли Токти.⁷¹ Чака је сада одлучио да реши старе рачуне. Најпре је послао своје људе да убију млађег брата, а када њима то није пошло за руком, ухватио га је и учинио то сам.⁷² Није у питању била само лична омраза, већ је постојао и јасан политички мотив. Рашид ал-Дин говори о жељи Теке, Чубеј и Алаке да прекину борбу и упуте се кану.⁷³ Међу некадашњим Ногајевим саборцима очигледно су постојале две групације; она предвођена Чаком била је спремна да настави борбу до краја, док је друга настојала да се измири са Токтом.

Због убиства Теке, Чака је наишао на снажну омразу међу својим људима.⁷⁴ Против њега је образована завера, на чије чело су стали Тонгуз и Таз. Током 700. А.Н. (16. IX 1300 – 5. IX 1301.) њих двојица су најпре кренули у поход

---

⁶⁶ *Rocznik Traski*, 853; *Rocznik Malopolski*, 186; *Густинская летопись*, 348 (где је поход погрешно датован у 1299/1300); Шабуљдо, *Земли*, 18.

⁶⁷ А.А. Нудельман, *К вопросу о составе денежного обращения в Молдавии в 14 – н.16 вв.: по материалам кладов*, Карпато-Дунайские земли в средние века, Кишинев 1975, 95-96; Параска, *Условия*, 64. Добролюбовский – Смирнов, *Захід*, 43.

⁶⁸ *Рашид ад-Дин*, II, 86. Пахимер помиње Чаку (Тζακῆς) као Алакиног сина (*Pachymeres*, II, 264; *Pach./Failler*, III, 290-291), што се уобичајено прихвата и у литератури, cf. Vasary, *Cumans and Tatars*, 92. Међутим, сагласно Рашидовим генеаложским подацима, и Бајбарс тврди да ни Чака ни Тека нису били њени потомци, СМИЗО, I, 109-110.

⁶⁹ СМИЗО, I, 114. (Бајбарс)

⁷⁰ Oberländer-Târnoveanu, *Contributions*, 254-256; cf. Пенчев, *Чака*, 41.

⁷¹ *Рашид ад-Дин*, II, 85-86.

⁷² СМИЗО, I, 115-116. (Бајбарс); Веселовский, *Ногай*, 55; Vasary, *Cumans and Tatars*, 92-93.

⁷³ *Рашид ад-Дин*, II, 86

⁷⁴ Cf. Vasary, *Cumans and Tatars*, 92-93.

против *Влаха и Руса*,⁷⁵ односно против бугарских земаља и западноруских покрајина.⁷⁶ Очигледно се радило о казненем походу, али је он можда био условљен и економским разлозима: ради новачења људства, коња и обезбеђивања потрепштине за наставак рата у степи. Двојица вођа су, након већања, одлучили да се врате назад и ударе на Чаку. У последњи час, обавештен од једног пребега о њиховим плановима, Ногајев син се са маленом пратњом од свега стотину и педесет људи склонио у земљу Алана, где се налазио њему верни *тумен*.⁷⁷ Окупивши нову војску, чији су значајан удео чинили Алани, Чака је ударио на одметнике и разбио их у бици на отвореном пољу, повративши стада стоке и осталу имовину која му је претходно била отета. Према извештају једног од учесника окршаја који је дошао до Бајбарса ал-Мансурија, у њему се заједно са мушкарцима херојски борила и Тугулца, на страни брата, а против супруга.⁷⁸

Поражени побуњеници су се обратили за помоћ Токти. Кан је одговорио пославши им у помоћ војску на челу са својим братом Бурлуком.⁷⁹ Чака се у том тренутку одлучио да потражи уточиште на страни и одложи обрачун за повољнија времена. Он је крајем 1300. или почетком 1301. године одлучио да пређе Дунав, а са њим је био и Теодор Светослав.⁸⁰ Између њих двојице склопљено је партнерство. Тертеров син је Чаки био потребан због својих веза са бугарским племством и познавања земље, а Ногајев наследник је поседовао војну силу, која

---

⁷⁵ СМИЗО, I, 116. (Бајбарс)

⁷⁶ Шабуљдо, *Земли*, 20; Vasary, *Cumans and Tatars*, 93; Добролюбский – Смирнов, *Захід*, 45. Други истраживачи верују да се термин *Улак* односи на простор румунских земаља, односно Влашке или Молдавије (Веселовский, *Ногай*, 55; Spuler, *Goldene Horde*, 77, n.1; Spinei, *Moldavia*, 132-133; Ciocîltan, *Hegemonia*, 1099, n.2.). Међутим, Бајбарс ал-Мансури га константно употребљава за Бугарско царство. О помену руских земаља: Параска, *Условия*, 63.

⁷⁷ СМИЗО, I, 116. (Бајбарс); Веселовский, *Ногай*, 56; Ciocîltan, *Hegemonia*, 1099-1100; Ciocîltan, *Alans*, 50-51; Alemany, *Alans*, 277; Vasary, *Cumans and Tatars*, 93-94;

⁷⁸ СМИЗО, I, 116-117 (Бајбарс)

⁷⁹ СМИЗО, I, 117 (Бајбарс)

⁸⁰ “крајем 1299 – почетком 1300”, Ников, *Българо-татарски отношения*, 49; “у пролеће 1300”, Oberländer-Târnoveanu, *Contributions*, 256-257; Vasary, *Cumans and Tatars*, 94. Ипак, од Ногајевог краха на Кугенлику уследили су догађаји који су се морали одиграти у временском распону од барем годину дана: побуна Таза и Тонгуза, бекство Чаке у Молдавију и битка против побуњеника. Бајбарс ове епизоде, као и Чакин одлазак у Бугарску датује у 700 А.Н, односно после септембра 1300. Пенчев, *Чака*, 42. сматра да се он одиграо тек средином 1301, али је ово датовање превише померено, јер је Ногајев син убијен пре краја исте А.Н, односно пре септембра 1301. године. Његов боравак у бугарским земљама морао је трајати барем неколико месеци.

је била исувише слаба да се супротстави Токти, али довољна да се уз њену помоћ заузме Трново.

Чакина трагична авантура различито је описивана у изворима. Рашид ал-Дин је записао како је он са својим малобројним приврженицима бесциљно скитао. “*На крају се сакрио у једној тврђави према којој води пут узан као мост Сират [мост изнад пакла, преко кога се иде у рај] и тесан као срце човека циције. Какав ли ће бити његов крај?*”⁸¹ Пахимер и Бајбарс оставили су више детаља који се међусобно допуњују. Према византијском историчару, Чака је повео своју бугарску супругу и њеног брата, зажелевши да заједно са њим потчини Бугаре. Теодор Светослав је даровима обезбедио наклоност Бугара и пошто му је Чака био господар, заузео је уз његову помоћ Трново.⁸² Смилчева удовица се до тог тренутка већ повукла на двор деспота Алдимира у Крн. Ова виспрана жена је и у првим годинама XIV века играла одређену политичку улогу, посредујући у зближењу господара Крна и византијског двора.⁸³

Уобичајено се сматрало да је Ногајев син загосподарио Бугарском као њен владар, односно цар.⁸⁴ У новије време, два бугарска истраживача су, независно један од другог, ову тезу оповргли, доказујући да Чака никада није носио титулу *цара Бугара*.⁸⁵ Он је био кан ногајидске хорде и следствено томе сизерен бугарске државе и трновског владара. Њему је, као Монголу, Џингисиду и, како се претпоставља, муслиману, титула “цара Бугара” била потпуно безначајна. Бугарска му је пре свега била неопходна као база за организовање нове оружане силе и наставак борбе у западној степи.

Овим плановима није било суђено да се остваре. Теодор Светослав није заборављао да му по праву припада престо и пуна власт у земљи, док се истовремено Бурлукова војска примицала подунавским земљама. Како Пахимер преноси, пошто је прошло мало времена, он је, *одлучивши да је много ближи Бугарима од Чаке, зато што му је мајка била Бугарка, а отац Куманин*, напао

---

⁸¹ Рашид ад-Дин, II, 86.

⁸² Pachymeres, II, 265; Pach./Failler, III, 290-291.

⁸³ Ников, *Татаробългарски отношения*, 26-27; Georgieva, *Byzantine Princesses*, 188-189.

⁸⁴ Ников, *Татаробългарски отношения*, 48-50; Ников, *Българи и Татари*, 134-135; Vasary, *Cumans and Tatars*, 95; Рјаков, *Aussenpolitik*, 29.

⁸⁵ Павлов, *Чака*, 71-75; Пенчев, *Чака*, 40-43.

изненада свог зета, заробио га и ставио под стражу. Затим је наложио својим јеврејским целатима, које је с поверењем користио за такве циљеве, да га удаве у тамници.⁸⁶

Бајбарс даје нешто другачију верзију Чакиног краја, допуњујући је Токтином улогом: он је 700. А.Н. (16. IX 1300 – 5. IX 1301.) дошао у *земљу Влаха*, чији је владар био ожењен једном његовом рођаком и сместио се у једну од његових тврђава. На наговор својих саплеменика који су се плашили Токте, *господар Влаха* га је ухватио и заточио у својој престоници. Обавештен о томе, сарајски кан је послао наређење да се Ногајев син убије.⁸⁷ У својим *Муслиманским аналима* Абулфеда преноси идентичну причу, уз један бизаран детаљ који код египатског писца изостаје – бугарски владар је након погубљења послао Чакину главу Токти у Стари Крим.⁸⁸

На овакве кораке Теодора Светослава утицали су јака опозиција Ногајидима у земљама трновског царства, као и противљење појединих бугарских угледника његовој власти. Још пре него што се Тертеров син устоличио, Михаило, син Константина Тиха, је *на молбу Бугара незадовољних татарском самовољом*, послат ка Трнову уз византијску подршку, али његов подухват није ни до чега довео.⁸⁹ Након Чакиног убиства, Теодор Светослав је одлучио да се обрачуна и са унутрашњим противницима. Он је погубио патријарха Јоакима III, *сумњајући на њега да жели да га преда Татарима*.⁹⁰ Претпостављало се да је Јоакимова кривица стајала у вези са татарском најездом 1285. године и слањем Теодора Светослава као таоца Ногају.⁹¹ Међутим, то свакако није био случај, пошто, како је већ истакнуто, татарски напад 1285. године није био усмерен на бугарске земље, нити је бугарски принц био талац (стр.204-206). Сматра се и да је патријарх одстрањен просто зато што је био противник новог цара и новог

---

⁸⁶ *Pachymeres*, II, 265-266; *Pach./Failler*, III, 290-293. На бугарском двору целати су, очигледно из верских разлога, бирани из редова религијских мањина, П. Ангелов, *Представата за евреите в Средновековна България*, ИП 5-6 (2006) 37.

⁸⁷ СМИЗО, I, 117. (Бајбарс); cf. Ников, *Българи и Татари*, 136-138; Павлов, *Бележки*, 529-530.

⁸⁸ *Abulfedae Annales Muslemici Arabice et Latine*, ed. J. Reiske, t.V, Hafniae 1794, 176-177.

⁸⁹ *Pachymeres*, II, 266; *Pach./Failler*, III, 292-293; Павлов, *Бележки*, 530-531; Божилов, *Фамилијата*, 118-119.

⁹⁰ *Pachymeres*, II, 266; *Pach./Failler*, III, 292-293.

⁹¹ Божилов – Гюзелев, *История*, 543.

режима.⁹² Међутим, Пахимерове речи показују да је највероватнија интерпретација она коју је изрекао Оберлендер-Тарновеану: Јоаким је био лидер про-ногајидске фракције у бугарским земљама и уз његов утицај Чака је заиста градио своје планове.⁹³ Патријархов помен у Палаузовљевом препису *Синодика* показује да поколења нису сачувала успомену на њега као на издајника.⁹⁴

Судбина трећег Ногајевог сина Тураја није била ништа мање трагична. Користећи своје породичне везе, он се заједно са Чубеј склонио у Персију, потраживши заштиту и помоћ од Газана. Поглавар Илканида је, како тврди Рашид ал-Дин, *настојао да смири његов гнев*, очигледно и даље одбијајући да се меша у Џучидске размирице.⁹⁵ Турај се огорчен вратио назад и 701. А.Н. (6. IX 1301 – 25. VIII 1302.) повезао са Токтиним братом Сарај-Буком који је био постављен на *Ногајево место*.⁹⁶ Наговорен од најмлађег Ногајевог сина да исказе претензије према врховној кановској власти, Сарај-бука је одлучио да свргне Токту. Турајеви циљеви нису били само жеља да се освети за убиство оца и других сродника, већ је био присутан јасан политички мотив, односно жеља да се у пуној мери обнови Ногајев и Чакин улус.⁹⁷ Тренутак је био најповољнији могући – Токта се као врховни главар Џучида умешао у велики спор на истоку између Куничиевих синова, пруживши подршку Бајану против Кујлука.⁹⁸ Завереници су, међутим, направили озбиљну грешку покушавајући да на своју страну привуку и Бурлука. Он је остао веран Токти и обавестио га о братовљевом издајству. Чим су Сарај-Бука и Турај са 10.000 људи прешли Волгу, кан је покренуо војску коју је имао крај себе и успешно скршио побуну, док су њих двојица убијени.⁹⁹

---

⁹² Павлов, *За рољата...*, 183-184; Павлов, *Бележки*, 531-532; П. Павлов, *Патриарх Йоаким III, татарският хан Чака и цар Теодор Светослав*, *Духовна култура* 6 (1992) 32-33; Кръстев, *Тертеревци*, 112-114.

⁹³ Oberländer-Târnoveanu, *Contributions*, 258.

⁹⁴ Синодик/Попруженко, 91; Павлов, *Бележки*, 532-533; Павлов, *Патриарх Йоаким...*, 33; Кръстев, *Тертеревци*, 112.

⁹⁵ *Рашид ад-Дин*, III, 169.

⁹⁶ СМАЗО, I, 118. (Бајбарс)

⁹⁷ Мыськов, *История*, 144-147.

⁹⁸ СМАЗО, I, 118. (Бајбарс)

⁹⁹ СМАЗО, I, 118-119. (Бајбарс); Веселовский, *Ногай*, 57-58; Ciocîltan, *Hegemonia*, 1101.

У вези са овим збивањима, сазнајемо и за судбину последњег преживелог члана Ногајеве породице, његовог унука и Чакиног сина Кара-Кишека. Како Бајбарс преноси, након страдања Сарај-Буке и Тураја, Бурлук је послао људе да му доведу и ногајидског принца. Он се одлучио на бекство, заједно са својим сродницима Черик-Темуром и Јол-Кутлуом. Њих тројица су са три хиљаде коњаника *приспели у земљу Шишмана* [ششمن , *ššmn*] *у место које се зове Будул* [بدول , *bdul*, Видин] *у близини Келара* [كلار , *kelr*, тј. краља Угарске]. Шишман и његови саборци су их примили и они су остали тамо *скитајући по разним местима и издржавајући се својим мачевима* [тј. ступивши у најамничку службу] *до нашег времена* [крај прве четвртине XIV века].¹⁰⁰ Ал-Нувајри понавља Бајбарсове податке, осим једног понешто измењеног детаља: Кара-Кишек и његови саборци *прехрањивали су се од пљачке разних земаља, све до Токтине смрти*.¹⁰¹

На основу Кара-Кишекове одлуке да потражи уточиште у видинској области, поједини историчари претпостављају да је он потицао из брака Чаке и бугарске принцезе.¹⁰² Међутим, она је пре била мотивисана чисто практичним разлозима. За разлику од царства у Трнову и других Ногајевих штићеника у југоисточној и источној Европи, нема индикација да је Шишман искористио невоље свог врховног господара да му одрекне верност. Ипак се поставља питање да ли је одлука да се пружи уточиште Ногајевом унуку носила за собом одређени ризик и да ли је тиме Шишман навукао Токтин гнев? Као што је Павлов указао, Кара-Кишек није представљао значајнију личност у монголском свету која је могла да оспори Токтину превласт, а канову пажњу су на другу страну одвукле страховита глад и суша у црноморским степима,¹⁰³ као и нови сукоб са персијским

---

¹⁰⁰ СМАЗО, I, 119. (Бајбарс). Раније се веровало да су монголски принчеви побегли на Крим или у Пољску, Брун, *Черноморје*, II, 356; Spuler, *Goldene Horde*, 79, p.10. Међутим, још је Веселовски указао да је овде реч о видинском господару Шишману, Веселовский, *Ногај*, 58. Сви савремени истраживачи прихватају овај закључак, ослањајући се на практично идентична запажања која је изрекао Параска, *Условија*, 64; cf. Павлов, *Монголотатар*, 114-116; Ciocîltan, *Hegemonia*, 1101-1102; Vasary, *Cumans and Tatars*, 97-98; Русев, *Золотая Орда*, 93.

¹⁰¹ СМАЗО, I, 162 (ал-Нувајри)

¹⁰² Божилов – Гюзелев, *Добруджа*, 214; с одређеним резервама и Павлов, *Монголотатар*, 116; критика: Кръстев, *Тертеревци*, 124-125.

¹⁰³ СМАЗО, I, 513. (ал-Ајни)

Монголима који је избио 1303. године.¹⁰⁴ Важно је истаћи да је, попут свог противника и Токта поступао у складу са џингисидским принципима, избегавајући директно проливање крви својих сродника. Он није био одговоран за убиство Ногаја и Тураја, пострадалих у борби, а у случају Чакине смрти, његова улога је била посредног карактера и руке је “упрљао” бугарски владар.

Организација власти у западном делу *Деиш-и Кипчака* и на доњем Дунаву показује да је Токтин политички циљ био поновно потчињавање *десног крила* власти Сараја, а не његово уништење. Први Токтин корак у том правцу било је устоличење Сарај-буке. Он је потом најмлађег Курмишијевог сина Јанчија поставио на место свог покојног брата Абачија, по свој прилици му предавши поседе у сливу Дњепра које је уживао још његов отац. Свог сина Тукул-Буку је устоличио у Сакчију на Дунаву и местима која су се протезала све до *Гвоздених врата*, одн. Ђердапске клисуре.¹⁰⁵ Након Сарај-Букине погибије, Токтин син Илбасар, претходно устоличен на реци Јајик (?),¹⁰⁶ био је постављен на његово место.¹⁰⁷ Токтини синови су у том тренутку могли имати тек нешто више од десетак година и њихово постављење служило је као потврда директне канове власти и симболични знак потпуне победе над противником. Посебан положај западних земаља Џучида је ипак опстао. Сада је на челу *десног крила* био Илбасар, а његови начелници запада и истока постали су Тукул-бука на доњем Дунаву и Јанчи у сливу Дњепра.

Из ове перспективе разумљива су настојања Теке, Алаке и Чубеј да се после битке на Кугенлику измире са Токтом, као и канов помирљив став према

---

¹⁰⁴ Павлов, *Монголотатари*, 116-118; cf. Камалов, *Отношения*, 66-70.

¹⁰⁵ СМАЗО, I, 117. (Бајбарс); Рашид ал-Дин Тукул-буку спомиње као трећег Токтиног сина, *Рашид ад-Дин*, II, 73; ал-Нувајри, понављајући Бајбарсове наводе, назива га Букул-буком, а Ибн Халдун Менгли-буком, СМАЗО, I, 161, 384.

¹⁰⁶ СМАЗО, I, 117, 161, 384. (Бајбарс, ал-Нувајри, Ибн Халдун). Податак о Илбасаровом устоличењу на реци [a]yiq можда је грешка извора, односно исламске рукописне традиције, или име можда треба везати за неки други хидроним. Хара-Даван смешта Илбасарово првобитно постављење на реку Буг, али нажалост не пружа објашњење овакве локализације, Хара-Даван, *Чингис-хан*, 179.

¹⁰⁷ СМАЗО, I, 119. (Бајбарс) Ал-Нувајри понавља ове наводе не спомињући изричито име Токтиног сина постављеног на Ногајево место. Међутим, он касније тврди за Илбасара да је обављао дужност заповедника (емира) очеве војске, СМАЗО, I, 162. (ал-Нувајри) И у овим речима се исказује паралела између формалног Ногајевог положаја пре 1296. године и Илбасаровог након 1302.

некадашњим Ногајевим савезницима – руским кнежевима, бугарском цару и емирима Тазу и Тонгузу. За разлику од свог оца, Кара-Кишек није гајио политичке амбиције, па ни његов одлазак у видинску област није за собом повлачио потребу да се предузме некаква освета или војна акција. Токтина победа била је и без једног таквог чина потпуна. Како примећује ал-Муфадал, сада су све земље од кавкаског Дербенда *до кипчачке степе и Судака, и од Хорезма до граница Константинопоља биле у рукама цара Токте.*¹⁰⁸

Из Ногајевог улуса у земље рашког краља

Одлазак Чаке и Кара-Кишека у области јужно од Дунава пратила је и миграција већих номадских популација, која је понављала искуства куманских пребега неких шест деценија раније. Најзначајнији етнички елемент међу дошљацима били су верни Ногајеви и Чакини поданици – Алани. На овом месту нема потребе детаљније излагати њихове сеобе у Угарску, где је присуство емиграната документовано почев од 1318. године. Попут Кумана, њима је такође у централном делу земље дата територија за насељавање, а овај крај је до данас сачувао име *Јазигија (Jászság)*, од имена *Јаси* које је у мађарски језик дошло као позајмица из руског.¹⁰⁹ Доста је писано и о сеоби друге групе Алана у Византију. Бројна скупина овог народа (према Григори 10.000, а према Пахимеру 16.000, од чега половина војно способних мушкараца) ступила је у византијску службу и пострадала у Малој Азији ратујући против Османових Турака. Њихов коначан крах је дошао на европском тлу, када су у бици код Апра (недалеко од Родоста) 1305. године, преостали Алани били тешко поражени у сукобу против *Каталанске компаније* и одреда Туркопула, потомака хришћанских мајки и турских очева, који су се одрекли верности двору у Константинопољу.¹¹⁰

---

¹⁰⁸ СМИЗО, I, 197. (sub А.Н. 707); cf. СМИЗО, I, 206, 447. (ал Захави, ал-Асади)

¹⁰⁹ Э. Хоргоши, *Два етюда о ясах Венгрии*, *Alapica I: Аланы, Западная Европа и Византия*, Владикавказ 1992, 130-134; Pálótzsi-Horváth, *Cumans*, 62-67; Spinei, *Great Migrations*, 320-325; Кузнецов, *Очерки*, 354-360; Alemany, *Sources*, 160-162. Помен града *Prepostfalva alia nomine Prodnik* недалеко од Сибиња у једној повељи краља Лудовика из 1359. године сугерише и насељавање групације Бродњика у источној Угарској у ово време, Pora-Lisseanu, *Brodnici*, 54; Бубенок, *Аланы-асы*, 239.

¹¹⁰ Pachymeres, II, 306-322, 549-550, 574-575, 590-591, 602-603; Pach./Failler, IV, 336-353, 598-599, 648-651, 662-667; Gregoras, I, 204; Muntaner, *Crónica*, 422-423, cap.226; Alemany, *Sources*, 214-218;

Трагична судбина аланских пребега у Византији речит је показатељ проблема интеграције номадских дошљака у седелачко окружење. Међутим улога некадашњих Ногајевих поданика у српској и бугарској историји XIV века, била је много светлија. У областима Трновског царства, сазнајемо за аланско присуство током краткотрајне владавине Георгија II Тертера (1321-1322). Смилчев брат Војсил¹¹¹ заузео је тада пограничне градове и потом, заједно са царем Андроником III, кренуо на Пловдив. Град су бранили елитни одреди, међу којима и 1.000 аланских и бугарских коњаника. Њихове вође били су алански прваци Итил (Ἰτίλης) и Темур/Темир (Τεμήρης), Мађар по имену Инас и извесни Рус Иван.¹¹² Браниоци су били чврсто решени да издрже и после узалудне четворомесечне опсаде, Византинци су морали да се повуку.¹¹³

Турко-монголска имена аланских вођа,¹¹⁴ осликавају акултурацију Алана у татарско окружење током Ногајеве владавине, а није немогуће ни да указују на куманско-аланске контакте у премонголској епохи.¹¹⁵ Алански одреди се срећу у саставу бугарске војске у бици на Велбужду 1330. године,¹¹⁶ као и у борбама за Видин 1365. године, између цара Срацимира и Мађара, где је поменуто да су били муслиманске вероисповести.¹¹⁷ Последња два примера се могу довести у везу са доласком Кара-Кишека и његових пратилаца у *Шишманову земљу*.¹¹⁸ Топонимија

Aleman, *Alans*, 276-278; Bartousis, *Army*, 80-81. О Туркопулима у Византији: Bartousis, *Army*, 61-62; Wittek, *Yazijioghlu 'Ali*, 662-668; Laurent, *Mélikès*, 360-361; Lippard, *Mongols and Byzantium*, 194-195.

¹¹¹ О Војсилу и његовом боравку у Византији: Божилов, *Българите*, 264-266.

¹¹² Према једном мишљењу Рус Иван који се среће у бугарским збивањима током 1322. могао би бити идентична личност човеку споменутом као *Iwan dicto Oroz*, у једној угарској повељи 1288. године. Дотични Иван био је зет северинског бана Теодора који се почетком XIV века побунио против Карла Роберта, Györfy, *Román állam*, 540. Ипак, превелики временски распон чини ову идентификацију тешко одрживом, cf. M. Holban, *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria Angevina si despre reflectarea campaniei din 1330 in diplomele regale si in "Cronica pictata"*, Studii – Revista de Istorie 20 (1967) 10-11; Vasary, *Cumans and Tatars*, 124-125.

¹¹³ Cantacuzenus, I, 172-175; Бурмов, *Шишмановци*, 8-13.

¹¹⁴ Cf. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 130, 257; Rásonyi, *Quelques catégories*, 347-348.

¹¹⁵ Како претпоставља Vasary, *Cumans and Tatars*, 124.

¹¹⁶ Радојчић, *Законик*, 84; И. Руварац, *Господство јашко*, ГСУД 49 (1881) 17-21; Ciocîltan, *Alans*, 52-53.

¹¹⁷ L. Thalloczy, *Oklevelek a magyar-bolgár összeköttetések történetéhez 1360—1369*, Történelmi Társ 2/4 (1898) 359-360; Гюзелев, *Средновековна България*, 104-105; Ciocîltan, *Alans*, 51-52; Павлов, *Монголотатари*, 119.

¹¹⁸ Cf. Павлов, *Монголотатари*, 119.

у Влашкој такође упућује на аланско присуство и насељавање. Више насеља по имену **Иши** посведочено је у повељама влашких владара XV века,¹¹⁹ а на њих и данас асоцира село Јашка долина (*Valea Iaşului*), смештено недалеко од престонице Басарабиних потомака Куртја де Арђеш (*Curtea de Argeş*).¹²⁰

Милутин је у најтежем тренутку своје владавине – око 1310. године, док је у земљи беснео сукоб између њега и Драгутина,¹²¹ добио неочекивану и преко потребну подршку. Прву групацију тадашњих најамника који су ступили у службу рашког владара чиниле су чете Алана и Татара, а другу одреди Туркопула. Оба одреда су претходно поменути као нападачи на светогорске манастире, у време док је игуман Хиландара био Данило (1307-1310).¹²² Алани и Татари су вероватно представљали остатке војске разбијене код Апра. Туркопули су се у међувремену разишли са својим каталанским савезницима. Њихов вођа био је Мелик, по свему судећи идентична личност са Константином Меликом, сином Изедина Кај-Кавуса II који се покрестио и, за разлику од свог оца, остао 1265. године у Византији.¹²³ Нићифор Григора пише да се Мелик, који је водио са собом 1.000 коњаника и 500 пешака, *није надао да ће било како с Ромејима склопити пријатељство на је радије прихватио позив краља Србије*.¹²⁴ Долазак њега и његових људи на Милутинов позив потврђују и домаћи извори.¹²⁵

---

¹¹⁹ DRH B, 193, 213, 260.

¹²⁰ Ciociltan, *Alans*, 53.

¹²¹ Устаљено је становиште према коме је сукоб Милутина и Драгутина отпочео још 1301. године, Динић, *Однос*, 56-68. Међутим, на рат међу браћом реферише тек аутор Описа источне Европе (*ADEO/Góika*, 34), чија обавештења о приликама у Србији потичу са краја 1308. и заснована су на извештају папског посланства које је тада боравило у Милутиновим земљама. За критику преовлађујућег мишљења о времену сукоба међу браћом: Узелац – Радовановић, *Црквена и световна политика краља Милутина...* (у штампи).

¹²² Данило/Даничић, 340-343; Данило/Мирковић, 258-260; М. Живојиновић, *Житије Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, ЗРВИ 19 (1980) 251-273. Српски писац сведочи да су светогорски манастири пострадали превасходно од дејстава Каталанаца и њихових савезника Туркопула.

¹²³ *Pachymeres*, II, 612; Wittek, *Yazijioghlu 'Ali*, 665; cf. Laurent, *Mélikès*, 361-362.

¹²⁴ *Gregoras*, I, 254; ВИИНЈ, VI, 182-183. (С. Ћирковић – Б. Ферјанчић)

¹²⁵ Данило/Даничић, 143, 354; Данило/Мирковић, 168, 269. Туркопули су непосредно по свом ступању у краљеву службу вероватно били ангажовани у пограничним чаркама против Византије. Оне су уследиле након што је Милутин склопио споразум са Карлом од Валоа, а захваћење односа две државе било је краткотрајно. О тадашњем сукобу једино извештава ретор Тома Магистар који помиње учешће *Турака* у служби српског краља, ВИИНЈ, VI, 613-614 (Н. Радошевић); Oikonomides, *Turks and Serbs*, 162; Mavromatis, *Fondation*, 57-59; cf. ВИИНЈ, VI, 173-175, n.52. (С. Ћирковић и Б. Ферјанчић). О Томи Магистру: PLP, no.16045; ВИИНЈ, VI, 611-612,

Приликом унајмљивања чета Алана, Татара и Туркопула незаобилазна је била улога хиландарског игумана Данила, који је током свог боравка на Светој Гори имао додире са њима. Он је у једном тренутку, уз оружану пратњу, допремио Милутину манастирску ризницу, као и *лакимије коњске*, одн. стада коња који су очигледно послужили опремању Милутинове војне против брата.¹²⁶ Најамнички одреди у краљевој служби били су, по свему судећи, исплаћени од средстава склоњених у манастиру Бањска, у коме краљ *беше сабрао много богатство, све своје имање*,¹²⁷ а управо је након 1310. године Данило био постављен за бањског епископа.¹²⁸

Његов животописац је можда намерно прећутао или оставио недореченим одређене детаље из његове биографије, који се нису уклапали у шаблон једног житија. Ипак, вероватно захваљујући тадашњим Даниловим делима, писац није пропустио да помене и значај најамника у унутрашњим борбама у српским земљама. Према његовим речима, Милутин *пође против брата свога на рат и против своје воље, јер се сви његови великаши беху одметнули. Али Бог, који чини једини милост у тисућама, дарова и тому благочастивому ненадану помоћ. Јер, те године његове скрби многе војске народа татарскога, турскога и јашкога дошавши предадоше му се. И са њима пошавши, одби насиље оних који су борбу водили с њиме, све добро свршивши Божјом помоћу*.¹²⁹ Недуго затим, рат је био окончан, а хиландарски игуман Никодим упућен је у Константинопољ да би цар Андроник II и цариградски патријарх Нифон посредовали у склапању мировног споразума међу зараћеном браћом.¹³⁰

Из извора се наслућује да је Милутин у ово време располагао са још једном војном формацијом најамника. Јован Кантакузин преноси да је српско посланство на челу са монахом Калиником приспело у Константинопољ крајем 1320. године, са циљем да тражи враћање скоро две хиљаде Кумана које је Андроник II

---

¹²⁶ Данило/Даничић, 343-344; Данило/Мирковић, 260-261.

¹²⁷ Данило/Даничић, 357; Данило/Мирковић, 272.

¹²⁸ Данило/Даничић, 358; Данило/Мирковић, 272-273. О краткотрајном Даниловом боравку на месту епископа Бањске: Д. Јањић, *Бањска епископија и разлози њеног оснивања*, Баштина 27 (2009) 103-114.

¹²⁹ Данило/Даничић, 358-359; Данило/Мирковић, 273.

¹³⁰ Стојановић, *Записи и натписи*, I, 22-23, по.52; Динић, *Однос*, 68-73.

позајмио од српског владара, али их није вратио.¹³¹ Претпоставља се да је Милутин настојао да обезбеди њихове услуге због угарске претње која је тада притискала северне границе његове државе.¹³² О околностима и времену њиховог доласка у Византију Кантакузин не говори, али се из других извора може о томе нешто више сазнати. Након склапања мира са Драгутином, Милутин је 1312. пружио војну помоћ царству у Константинопољу, уздрманом дејствима групе Турака, предвођене извесним Халилом, која се учврстила у Галипољу и одатле узнемиравала околне области. Григора наводи да су, у немогућности да сами изађу на крај са њима, Ромеји одлучили да доведу најамнике са стране и да је у ту сврху Андроник II послао молбу за помоћ свом зету Милутину. Из Србије је тада приспело *две хиљаде одабраних коњаника* који су заједно са византијским снагама опсели Турке и држали их у обручу, доприневши тако њиховом коначном слому.¹³³ Идентична бројка, поменута у Кантакузиновом казивању и у Григорином излагању везано за српску војну експедицију у Тракију, навела је савремене историчаре да у њој виде долазак куманских најамника.¹³⁴ Пишчеве речи да се српска војна помоћ састојала искључиво од коњице, такође поткрепљују ово становиште.

Казивање архиепископа Данила осликава ове борбе из другачије перспективе: Милутин је, удовољавајући Андрониковој молби, послао на Турке *своје сродство и телесну стражу (храненик)*.¹³⁵ Поредџи и узимајући у обзир Григорине и Данилове наводе о карактеру српске војне помоћи намеће се закључак да би управо тих две хиљаде коњаника могло представљати Милутинову телесну стражу коју помиње српски архиепископ, односно да су њу чинили Кумани које је 1320. године, према Кантакузиновим речима, владар настојао да врати у Србију.¹³⁶

---

¹³¹ *Santacuzenus*, I, 35; ВИИНЈ, VI, 307-308. (С. Ћирковић - Б. Ферјанчић)

¹³² ИСН, 475. (С. Ћирковић)

¹³³ *Gregoras*, I, 262-263, 267-269; ВИИНЈ, VI, 184-188. (С. Ћирковић – Б. Ферјанчић); *Oikonomides, Turks and Serbs*, 163-165.

¹³⁴ *Mavromatis, Fondation*, 70; *Bartusis, Army*, 83; *Vasary, Cumans and Tatars*, 118-119.

¹³⁵ Данило/Даничић, 145; Данило/Мирковић, 109-110.

¹³⁶ Узелац, *Најамничке војске*, 16.

Упадљиво је да српски извори Кумане у Милутиновој служби не спомињу, већ само *Татаре, Турке и Јасе*. Да ли је у питању пропуст, или је то индикација да Кантакузинове податке треба подврћи одређеној критици? Српски писци XIV века праве дистинкцију између разнородних оријенталаца, називајући их по правилу њиховим правим именима, а у другој половини XIV века, када је Кантакузин писао своје дело, куманско име је већ представљало анахронизам. Ове околности упућују на то да помен Кумана у српској служби не треба схватити дословно и олако одредити етничку припадност Милутинове телесне страже. Индиције о доласку ове групе најамника у Србију чува *Троношки родослов*, помињући да је у борби против Турака у Тракији, уз Андроника II и Милутина, учествовао и Шишман, *бугарски краљ*.¹³⁷ Податак потиче из позног и непоузданог извора, који даје прилично збркане вести о судбини побеђених Турака.¹³⁸ Међутим, не треба пренебрегнути чињеницу да су Милутин и Михаило Шишман тада били у срдачним и блиским односима, па самим тим ни пишчеве вести не треба *a priori* одбацити.

Ко су били људи које је господар Видина могао да пошаље српском краљу као војну подршку? Одговор није тешко дати, уколико се подсетимо вести Бајбарса и ал-Нувајрија према којима су Кара-Кишекови људи, дошавши најпре у Видинску област, *скитали по разним местима* (одн. по разним земљама) *и издржавали се својим мачевима*.¹³⁹ На основу њих је сасвим основано претпоставити да је “кумански одред” у Милутиновој служби био сачињен од људи који су 1302. године, заједно са Ногајевим унуком, потражили уточиште јужно од Дунава. Попут сина селџучког султана, можда је и судбина последњег мушког припадника Ногајеве лозе била управо везана за окружење Немањићког владара.

Краљева телесна стража учествовала је у још једном важном сплету збивања која су захватила српске земље. Након завршетка борби међу браћом, а пре војне експедиције у Тракију, дошло је до побуне Меликових Туркопула. Према домаћим изворима, разлог побуне је лежао у превртљивости и

---

¹³⁷ *Троношки родослов*, 59; cf. Николов, *Сепаратизмът*, 106.

¹³⁸ Cf. Радојчић, *О Троношком родослову*, 27.

¹³⁹ СМАЗО, I, 119, 162. (Бајбарс, ал-Нувајри).

злонамерности њиховог предводника,¹⁴⁰ али Григора пружа јасније узроке: требало је да ови људи убудуће у Србији воде приватан живот, осим када рат наметне потребу да један број, који краљ одреди, поново узме оружје у руке и војује са српском војском.¹⁴¹ Овакав статус није био по вољи источњацима, навикнутим на сталну војну службу и привилеговани положај. Милутин је побуну сурово угушио уз помоћ властеле, сродства и своје телесне страже, чије *оружје уђе у њихово срце, а људи њихови сломише се, и не би спомена о њихову безбожну гневу. Једне [од Туркопула] предаде смрти, а друге осуди на заточење, а остале, и то не мало, предаде у ропство српској земљи.*¹⁴² Његов настављач додаје да је *Мелекил скончао љутом смрћу.*¹⁴³ Тако је, по свему судећи, једна група најамника (“куманска” телесна стража), била употребљена против друге (Туркопули). У овим догађајима осликава се не само значај придошлица у тадашњој српској држави, већ и тешкоће са којима се владар суочавао приликом ослањања на најамничку војску.¹⁴⁴

Номади на коњима и поданици кана Ногаја, који су током последње две деценије XIII века представљали највећу претњу амбициозним спољнополитичким плановима краља Милутина, постали су тако, иронијом судбине, пресудан чинилац који је владару обезбедио победу у унутрашњим борбама. О присуству Ногајевих људи у српским средњовековним земљама остали су упечатљиви топономастички трагови. У повељи Милутиновог унука, цара Стефана Душана, Манастиру св. Арханђела у Призрену помињу се **Татаринь** и **Багатырь**, међници села Тмава и Жеравина,¹⁴⁵ док је насељено место **Ногајвци** крај Призрена наведено у даровници Стефана Дечанског Хиландару из 1327. године.¹⁴⁶ Југоисточно од града Велеса у вардарској Македонији, чак и данас

---

¹⁴⁰ Данило/Даничић, 143, 354; Данило/Мирковић, 108, 269.

¹⁴¹ *Gregoras*, I, 254; ВИИНЈ, VI, 183.

¹⁴² Данило/Даничић, 143-144; Данило/Мирковић, 109.

¹⁴³ Данило/Даничић, 354; Данило/Мирковић, 269.

¹⁴⁴ Узелац, *Најамничке војске*, 17.

¹⁴⁵ С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 97, 114.

¹⁴⁶ Стојановић, *Хрисовуљи*, 25.

постоји једно село *Ногајевици*,¹⁴⁷ које својим именом чува успомену на војне активности Татара у земљама рашког краља почетком XIV века.

Власт Теодора Светослава над Маврокастром?

Једно од најзамршенијих питања бугарске историје позног средњег века јесте да ли је и под којим околностима трновски цар Теодор Светослав проширио своју власт на Маврокастро (Ак-Керман, Белгород Дњестровски). Према често понављаном становишту, које је први формулисао румунски научник Г. Браћану, кан Токта је бугарском владару за учињене услуге подарио Маврокастро и области између доњег Дунава и доњег Дњестра.¹⁴⁸ Поједини историчари настојали су да “развуку” бугарску власт над овом луком током већег дела XIV века.¹⁴⁹ Други су хипотезу о контроли над Придњестровљем потпуно одбацили,¹⁵⁰ а уобичајено се претпоставља да је она трајала током владавине Теодора Светослава и да га није надживела.¹⁵¹

Као потврда бугарске власти над Маврокастром узимани су у обзир подаци бројних извора. Међутим, критика је убедљиво показала да се већина од њих мора одбацити. Такав је случај са наводима Абулфедде, који помиње да се град Ак-Керман, на пет дана пута од Сакчија, недалеко од реке Торлу (Дњепар), налази у земљи Бугара и Турака.¹⁵² Арапски географ, наиме, употребљава термин *Бугари* за повољске Бугаре, док подунавске увек назива *Власима* (Ал-Авлак).¹⁵³ Потом, на више порталана и атласа XIV века назив *Бугарска* исписан је северно од

---

¹⁴⁷ Ђ. Заимов, *Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия*, София 1967, 252.

¹⁴⁸ Bratianu, *Vicina*, 104-119.

¹⁴⁹ *История на България*, III, 299.

¹⁵⁰ Spinei, *Moldavia*, 123-124; Кузев, *Маврокастро*, 101-106; cf. Deletant, *Genoese*, 516, n.24, који везано за питање власти над Маврокастром указује на проблем термина “контрола” и “владавина” у граничним подручјима степске и приморске зоне.

¹⁵¹ Ников, *Българи и Татари*, 138-139; Божилов – Гюзелев, *Добруджа*, 207-211; Коледаров, *Географија*, 86; Vasagy, *Cumans and Tatars*, 161-162; Добролюбский – Смирнов, *Захід*, 45-46; Русев, *Золотая Орда*, 93.

¹⁵² *Geographie d'Aboulfeda*, II/1, 317; Коновалова, *Восточная Европа*, 120.

¹⁵³ Cf. *Geographie d'Aboulfeda*, II/1, 288-289, 316, 318; Коновалова, *Восточная Европа*, 113, 119.

Дунава,¹⁵⁴ али ни један од њих не бележи изричито да је Маврокастро под бугарском влашћу (већ сасвим супротно). У новије време је као још један показатељ бугарске власти над Маврокастром послужио и помен Белгорода међу “бугарским и влашким градовима” у *Списку руских градова далеких и блиских* (с краја XIV – почетка XV века).¹⁵⁵ Међутим, *Списак* указује на власт Молдавије над Приднестровљем, успостављену крајем XIV века,¹⁵⁶ а Белгород у овом тексту не треба посматрати као “бугарски”, већ као први “влашки” град.¹⁵⁷

Поједини рукописи фрањевачке традиције бележе да су Бугари убили мисионара Анђелина од Сполета у Маврокастру 1314. године.¹⁵⁸ Ипак, помен бугарског присуства у граду не значи нужно и присуство њихове власти, а на опрез наводи и чињеница да Абулфеда помиње да међу становницима Маврокастра има и муслимана и “неверника”. Због тога није искључено да би мучеништво Анђелина од Сполета требало приписати Бугарима муслиманима, досељеним из повољских крајева.¹⁵⁹

О бугарској власти над Маврокастром сведочи и декрет ђеновљанског секретаријата за Хазарију (*officium Gazarie*), издат 22. марта 1316. године. Њиме се забрањује трговцима да иду у *Загору*, чији је владар Светослав, упркос инсистирању ђеновљанског повереника Варнаве де Монјардина, одбио да пружи накнаду претрпљене штете, како у Мав[р]окастру тако и другде.¹⁶⁰ Критичари су

---

¹⁵⁴ П. Коледаров, *Втората българска държава в старинните карти от XIII-XIV век*, Векове 4 (1975) 17, 20.

¹⁵⁵ Гюзелев, *Българските земи*, 24.

¹⁵⁶ О томе види: Deletant, *Genose*, 526sq; Ghița, *Formations politiques*, 36; Vasary, *Cumans and Tatars*, 164-165.

¹⁵⁷ На Дунай, Видычев град, о седми стенах каменных, Мдин. И об ону страну Дунаа. Тернов, ту лежитъ святаа Пятница. А по Дунаю, Дрествин. Дичин, Килиа. А на усть Дунаа, Новое село. Аколякра. На море, Карна. Каварна. А на сей стороне Дунаа. На усть Днестра над морем, Бельгород. Черн, Ясьскый торг на Пруте реце. Романов торг на Молдове. Немечъ в горах. Корочюнов камен. Сочява. Серет. Баня. Чечюнь. Коломыя. Городок на Черемоше. На Днестре Хотень. А се болгарскый и волоский гради, Тихомиров, *Русское летописание*, 94, 99.

¹⁵⁸ Golubovich, *Biblioteca*, II, 61-62.

¹⁵⁹ *Geographie d'Aboulfeda*, II/1, 317; Коновалова, *Восточная Европа*, 120; Bromberg, *Miscellanies*, 65-66; Dujčev, *Francescanesimo*, 406-413; Кузев, *Маврокастро*, 102.

¹⁶⁰ **Deuetum de non eundo a Zagora: nobilis vir Bernabos de Monyardino ciuis Ianuae abaxator, accessit pro parte dicti comunis ad dominum Fedixclauum Dei gracia imperatorem et dominatorem Burgarie ad requirendum emendacionem de dampnis illactis Ianuensibus in terris subdictis dicto domino imperatori tam in Mauocastro quam alibi...**, *Monumenta historiae Patriae edita jussu regis Caroli Alberti*, ed. L. Cibrario, Augustae Taurinorum 1838, col. 382; CDAC, XIII, 469.

указивали на чињеницу да је само име града написано у исквареном облику *Mauocastro*,¹⁶¹ али су настојања да се град идентификује као лука Емона (*Emanocastro*?), североисточно од Месемврије,¹⁶² или као мали пристан *Mauro* (данашњи Карабурун),¹⁶³ јужно од Варне, неуверљива.¹⁶⁴ Такође, не може се прихватити ни аргументација да су поданици Теодора Светослава, који су начинили штету трговцима, били људи који су се ту налазили под татарским заповедништвом.¹⁶⁵ Наиме, документ прецизира да је она начињена у *земљама потчињеним цару Бугарске, у Маврокастру и другде*. Намеће се закључак да је Теодор Светослав заиста држао Маврокастро око 1315-1316, а узимајући у обзир и трагичну судбину Анђелина од Сполета, почеци бугарског присуства у делти Дњестра могли би се датовати и годину дана раније.

Сада се треба осврнути на наводну улогу кана Токте. Видели смо да је након Ногајевог слома кан предузео мере да учврсти своју контролу над обалама доњег Дунава, затим да је своје синове Тукул-Буку и Илбасара поставио у Сакчију, односно на Ногајево место. Можда на овог потоњег реферише сиријски компилатор ал-Захави (†1348/49), наводећи да је један од Токтиних синова прешао у ислам, али се упокојио пре оца.¹⁶⁶

О приликама које су пратиле власт Токтиних синова у западној степи и на доњем Дунаву нема директних података који би могли да баце нешто више светла. Међутим, казивања Ал-Муфадала и других арапских аутора о простирању Токтиних земаља показују континуитет монголске власти над Бугарском, односно над царством у Трнову. Татарску контролу над делтом Дунава током прве деценије XIV века осликава чињеница да је ковница у Сакчију, судећи по нађеним монетним емисијама, радила непрекидно све до 710. А.Н. (1310/1311), кујући

---

¹⁶¹ Град је у разним документима посведочен као *Moncastro*, *Maocastro*, итд, Rădvan, *At Europe's Borders*, 473sq

¹⁶² Иречек, *История на българите*, 337, п.12; Кузев, *Маврокастро*, 103-104. О Емони: *Градове и крепости*, 316sq (А. Кузев)

¹⁶³ Bromberg, *Miscellanies*, 64.

¹⁶⁴ cf. Кръстев, *Тертеревци*, 122, п.362.

¹⁶⁵ Spinei, *Moldavia*, 124.

¹⁶⁶ СМАЗО, I, 206, п.2. У једној познијој компилацији, састављеној на основу Бајбарсовог дела, као и код ал-Нувајрија, Илбасарова и Бурлукова смрт датоване су у 708 или 709. А.Н. (1308-1310), СМАЗО, I, 123, 162.

особен ђеновљанско-татарски тип новчића.¹⁶⁷ Тада је у татарским земљама спроведена новчана реформа,¹⁶⁸ која је нашла одраза и у Бугарској: сребрни новчићи Токтиног наследника Узбека, потпуно одговарају по тежини онима који су ковани од стране Теодора Светослава (1.52-1.53g).¹⁶⁹ Аутор описа источне Европе сведочи о неокрњености татарског утицаја и у северозападним бугарским земљама, наводећи да *Бугарска* [тј. Видинска област] *и сада плаћа данак Татарима*.¹⁷⁰ Узимајући у обзир све ове околности, чак и уколико се претпостави да би кан својевољно уступио делове своје територије, потпуно апсурдно изгледа могућност да би вазалу предао области у сливу доњег Дњестра, прекидајући директну везу између дунавске делте и црноморских степа.

Наводна улога кана Токте у успостављању бугарске власти над Маврокастром се мора одбацити. Међутим, то не противречи претходним запажањима о присуству људи Теодора Светослава у црноморској луци, па чак ни вестима о страдању Анђелина од Сполета од стране Бугара. Они су забележени тек након Токтине смрти и устоличења његовог наследника, сина његовог брата Тогрилче, Мухамеда Узбека (1313-1341).

Почеци Узбекове владавине били су праћени снажним унутрашњим немирима. Извори говоре о бројним жртвама узурпације. Међу њима је био један од Токтиних синова, бројни бакшији и магови и чак стотину двадесет утицајних припадника монголске елите.¹⁷¹ У западној степи, емири Таз и *Тонгур* (=Тонгуз), дигли су отворену побуну против новог владара. Према арапским писцима Ибн Дукмаку (1308-1388) и ал-Ајнију, узрок њиховог покрета је лежао у верским разлозима, односно у противљењу снажном истицању исламске вере од стране новог владара. Кан је, након свог учвршћења у Сарају, успео да порази побуњенике, погуби њихове вође, као и неколицину њихових најугледнијих

---

¹⁶⁷ Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții*, 95; Oberländer-Târnoveanu, *Byzantino-tartarica*, 193; O. Iliescu, *Génois et Tatares en Dobroudja au XIVe siècle: L'apport de la numismatique*, *Études byzantines et postbyzantines* 3 (1997) 161-175.

¹⁶⁸ Мухамадиев, *Монетная система*, 62-67.

¹⁶⁹ Авдев, *Монетната система*, 104-112.

¹⁷⁰ *ADEO/Górka*, 40.

¹⁷¹ СМАЗО, I, 197, 206 (ал-Муфадал, ал-Захаби); СМАЗО, II, 100, 141. (*Историја* шеика Увеиса, Настављач Рашид ал-Дина); Греков – Якубовский, *Золотая орда*, 90-91; Федоров-Давыдов, *Строй*, 103-105; Егоров, *Развитие*, 42-44.

присталица.¹⁷² Није познато колико су дуго Таз и Тонгуз успели да издрже у борби против Узбека, али је индикативно да је канова ковница у Азаку отворена 1317. године. Нумизматички налази сугеришу да је до тог тренутка Узбек успео да успостави своју контролу у областима између Дона и доњег Дњепра.¹⁷³

Побуна Таза и Тонгуза и одједи бугарске власти над Маврокастром временски се поклапају, што несумњиво није случајност. Подсетимо се да су двојица татарских великаша играла истакнуту улогу у бурним догађајима на прелазу из XIII у XIV век. Они су добили опроштај након што су пребегли од Ногаја, а може се претпоставити да им је Токта уступио одређене поседе у западним областима *Дешт-и Кипчака*, с обзиром да су поседовали војну силу довољну за покретање побуне.¹⁷⁴ Спомен на њихове активности чувају и два топонима забележена у међуречју Прута и Дњестра – *Tazlău* и *Tonguz(eni)*.¹⁷⁵ На овом месту се природно поставља питање какви су били односи између побуњеника и бугарског цара. Да ли је Теодор Светослав можда био њихов савезник или је напосто искористио повољне околности да одбаци своју зависност према Сарају и прошири поседе? Једини закључак који се може извести јесте да власт бугарског цара у Маврокастру није била успостављена са Узбековим одобрењем, с обзиром на њену краткотрајност. У изворима постоје довољно снажне индикације на основу којих се може закључити да је татарска контрола над црноморском луком обновљена још током живота Теодора Светослава.

Најпре, индикативно је да једна була папе Јована XXII од 26. фебруара 1318. одређује поседе епископа Кафе у монголским земљама (*ad partes Tartarorum*) од Варне у Бугарској до Сараја (*a villa de Varia in Bulgaria usque Saray inclusive...*).¹⁷⁶ Потом се у једном документу, у коме су пописани манастири фрањеваца у земљама северних *Tatarum*, састављеном око 1320, спомиње

---

¹⁷² Тизенгаузен, I, 323, 516. (Ибн Дукмак, ал-Ајни); DeWeese, *Islamization*, 118-119, n.120.

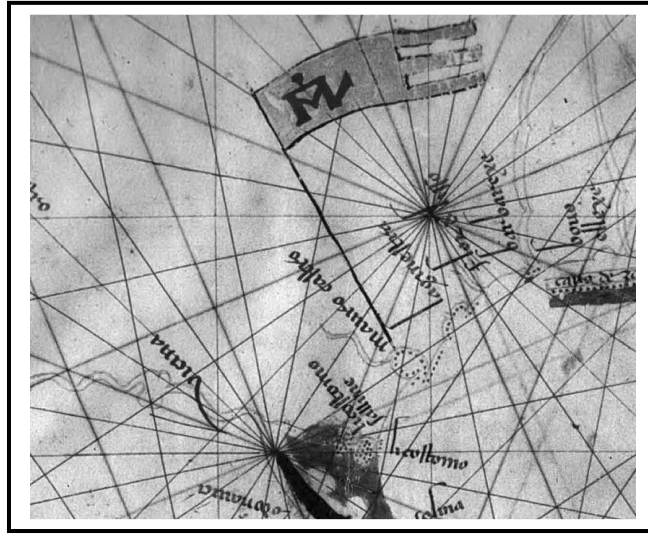
¹⁷³ Н.М. Фомичев, *Джучидские монеты из Азова*, Советская археология 1 (1981) 239, Шабульдо, *Земли*, 21.

¹⁷⁴ Сф. Мыськов, *История*, 143.

¹⁷⁵ Spinei, *Romanians*, 320-321; cf. Павлов, *Бунтари*, 187.

¹⁷⁶ **a villa de Varia in Bulgaria usque Saray inclusive in longitudine, et a mari Pontico usque ad terram Ruthenorum in latitudine pro diocesi eidem Caphen**, *Annales Ecclesiastici*, XXIV, 187 (погрешно ad a. 1322); Дујчев, *Francescanesimo*, 404; Spinei, *Moldavia*, 124-125.

Сл. 13.

БАРЈАК СА МОНГОЛСКОМ ТАМГОМ ИЗНАД МАВРОКАСТРА

детаљ са мапе Пјетра Весконтџа,

преузето из: Брун, *Черноморје*, II

њихово постојање у Маврокастру и Вичини.¹⁷⁷ Ал-Умари преноси наводе једног турског трговца да су Дунав и Торлу (Дњепар) реке у *Канату Кипчак* и да је Акча-Керман (Акерман) један од његових градова.¹⁷⁸ Ибн Батута помиње као најјужнију тачку монголске (у тексту грешком стоји *турске*) власти град Баба-Салтук (данашњи Бабадаг, северна Добруца) иза кога се пружа ненасељена пустош све до грчког царства.¹⁷⁹ Ал-Муфадал, тврди да се Узбекова власт, попут Токтине, простира од Дербенда до Хорезма и од Судака до обода Константинопоља.¹⁸⁰ На мапи Црног мора Пјетра Весконтџа (ca.1320-1321) изнад Маврокастра је уцртан барјак са стилизованом монголском тамгом, а на мапи

---

¹⁷⁷ **In Tartaria Aquilonari fratres minores habent monasteria immobilia 18, in civitatibus et villis infra scriptis, videlicet: in vicina iuxta danubin. In Mauro castro...**, А.Б. Малышев, *Сообщение анонимного минорита о миссионерских пунктах францисканцев в Золотой орде в XIV в.*, Археология восточно-европейской степи 4 (2007) 187; Bratianu, *Vicina*, 57; Spinei, *Moldavia*, 125.

¹⁷⁸ СМІЗО, I, 236-237. (Ал-Умари)

¹⁷⁹ *Ibn Batoutah*, II, 416-417.

¹⁸⁰ СМІЗО, I, 198. (Ал-Муфадал)

Анхелина Дулсерта (1339) он има јасно обележје тамге кана Узбека са полумесецом.¹⁸¹

Бугарска је крајем 1321. године поново служила као база новог татарског напада на византијске земље.¹⁸² Била је то најава обнове прилика из Ногајевог времена, као и Узбекове доминације у југоисточној Европи која ће обележити наредне две деценије. До тог тренутка сваки траг бугарског присуства северно од Дунава био је избрисан.

Положај видинске области почетком XIV века

Положај северозападних бугарских земаља под влашћу Шишмана и његовог сина Михаила био је одређен међусобним односима три суседне силе – Рашке, царства у Трнову и Татара на доњем Дунаву. Ради разматрања њиховог статуса током прве две деценије XIV века, потребно је вратити се хронолошки уназад на споразум између рашког краља и господара Видина, склопљен под Ногајевим покровитељством. Он је био ојачан двоструким брачним везама – најпре браком Шишмана и ћерке српског жупана Драгоша, а потом и Милутинове ћерке Ане и Шишмановог сина Михаила. Матримонијална политика српског владара дала је позитивне резултате, а како Ников примећује, Милутин је у тешким временима, налазио подршку само у клеру, својим најамничким војскама и својим родбинским везама.¹⁸³

У погледу хронологије друге брачне везе изношена су различита мишљења, али задовољавајући одговори за сада нису пружени.¹⁸⁴ Једино је

---

¹⁸¹ О хронолошки познијим показатељима татарске власти у Маврокастру: Deletant, *Genoese*, 524; Vasary, *Cumans and Tatars*, 164.

¹⁸² Cantacuzenus, I, 188-189; Laiou, *Constantinople*, 281; Vasary, *Cumans and Tatars*, 123.

¹⁸³ Ников, *Видинското княжество*, 102, 104.

¹⁸⁴ У српској историографији углавном се узимало да је брак Михаила и Ане склопљен недуго након склапања споразума Шишмана и Милутина: Purković, *Two Notes*, 549; Пурковић, *Принцезе*, 51. Син Михаила и Ане, Иван Стефан је 1323-1324. године постао очев савладар и осликан је на новчићима као човек једнаког раста и идентичне одежде као и његов отац. Због тога се и узима да је у том тренутку стасао до пунолетства, Мутафчиев, *Историја*, 188-189; *Средновековна Българија*, 157-158 (И. Андреев). Польвянный, *К историји*, 96-98, настојао је да покаже да је Иван Стефан 1330. године још увек био малолетан и да није био најстарији од синова из брака Михаила и Ане. Критика: Божилов, *Фамилијата*, 139. За детаљнији преглед мишљења у бугарској историографији: Кръстев, *Тертеревци*, 150, п.456

извесно да је до ње дошло пре 1313, када је у једном млетачком адресару Михаило Шишман посведочен као *зет краља Уроша* (Michael dispoti Bulgariae, dominus de Vigdino, gener regis Urosii).¹⁸⁵ Ипак, постоје још неке назнаке које помажу њеном утврђивању. Данилов извештај показује да је брак склопљен за време Шишмановог живота, након што је Милутин видео његову *велику приврженост и сваку истиниту послушност и служење*.¹⁸⁶ Аутор Описа источне Европе примећује да се *сви цареви овога царства* (тј. видинске Бугарске) *називају Шишмани*,¹⁸⁷ што је снажан показатељ да је у време настанка списка Михаило већ наследио свог оца и да стари Шишман више није био међу живима. Исти аутор, када говори о приликама у Србији, познаје само једну ћерку српског владара, ону коју Милутин *жели да уда за Карла Валоа, односно његовог сина*.¹⁸⁸ То је назнака да се Ана крајем 1308. године, у време када је земљу посетило папско посланство, чији је извештај писцу по свој прилици служио као извор обавештења, више није налазила у Србији.

Уобичајено се претпоставља да је Михаило рођен око 1280. године.¹⁸⁹ Међутим, једино је извесно да је потицао из Шишмановог првог брака, те да се родио пре 1293.¹⁹⁰ Недостају подаци и о времену Аниног рођења и личности њене мајке.¹⁹¹ Ипак, низ докумената, који се односе на њен каснији животни пут, крију интригантне детаље у овом погледу. Као што је добро познато, Ана је након 1331. године морала да напусти Бугарску и да се са сином Иваном Стефаном настани у Дубровнику. Она је одржавала интензивне везе са анжујским двором у Напуљу и краљ Роберт Мудри (1309-1342) јој се у два писма из 1337 и 1338. године обраћа

---

¹⁸⁵ Ljubić, *Listine*, 192; Р. Радић, *Краљ Милутин у венецијанском документу из 1313. године*, Манастир Бањска и доба краља Милутина – зборник са научног скупа, ур. Д. Бојовић, Ниш – Косовска Митровица, 2007, 91-97.

¹⁸⁶ Данило/Даничић, 119; Данило/Мирковић, 90.

¹⁸⁷ *...Imperatores autem eiusdem imperii omnes vocantur Cysmani*, *ADEO/Górka*, 38; Дечев, *Описание*, 8-9; Гюзелев, *Българските земи*, 19.

¹⁸⁸ *ADEO/Górka*, 35-36.

¹⁸⁹ Cf. Божилов, *Фамилијата*, 119.

¹⁹⁰ Ников, *Видинското княжество*, 83, п.3; Бурмов, *Шишмановци*, 14.

¹⁹¹ Уобичајено се претпоставља да је Ана била рођена сестра Стефана Дечанског, односно да је потицала из првог Милутиновог брака, Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 206, 208. (и тамо наведена литература)

као *excellenti principisse domine Anne imperatrici Bulgarorum consobrine nostre carissime*.¹⁹²

Термин *consobrina* је веома упадљив. Он имплицира блиско сродство по женској линији и по правилу означава дете мајчине сестре.¹⁹³ Штавише, он је исувише конкретан и не може да указује на веома далеке сродничке везе Анине бабе Јелене *od рода фрушкога* са анжујском породицом, како су то старији истраживачи наслућивали.¹⁹⁴ Стога се намеће логична претпоставка да је Роберт Мудри, син Марије Угарске и унук Стефана V, био Анин брат од тетке, односно да је Ана потицала из брака Милутина и Јелисавете.¹⁹⁵ Робертова унука, краљица Јована Напуљска (1342-1382) такође је имала преписку са изгнаним бугарском царицом, али је ословљавала општијим термином *consanguinea nostra carissima*,¹⁹⁶ што је сасвим у складу са њиховим удаљенијим степеном сродства. Као препрека идентификацији Анине мајке не може се узети околност да Аноним од Јелисаветиног потомства познаје једино Царицу, пошто је само она и фигурирала у Милутиновим преговорима са западним силама. Писац такође познаје и само једног Милутиновог сина – Стефана, док о Константину у његовом делу нема ни речи.

С обзиром да анжујски документи сугеришу Анино порекло од Милутина и Јелисавете, њено рођење би се морало сместити најраније на почетак последње деценије XIII века. Имајући у виду њен узраст, брак са Михаилом би требало датovati у време недуго пре 1308. године. Данило и српска хагиографска традиција такође показују да је између две брачне везе, склопљене између рашког и видинског двора, протекло извесно време. То су снажне индиције да је брак Михаила и Ане склопљен не крајем XIII, већ почетком XIV века, на основу чега се

---

¹⁹² *Anjou-korból*, I, 356, 361 nos. 353, 357; Макушев, *Архивы*, 29-30; Wertner, *Königlichen Nemanjiden*, 584.

¹⁹³ C. du Cange et al, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, II, Niort 1883, 519; F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden 1976, 255; W. Jones, *German kinship terms (750-1500)*, Berlin – New York 1990, 110.

¹⁹⁴ Cf. Wertner, *Königlichen Nemanjiden*, 584.

¹⁹⁵ Пурковић, *Принцезе*, 51-52, као и други потоњи истраживачи, ову су могућност одбацили, али једино на основу схватања да је брак Милутина и Јелисавете трајао свега годину дана, те да из њега није могло бити рођено више деце.

¹⁹⁶ *Anjou-korból*, II, 215, no.204; Wertner, *Königlichen Nemanjiden*, 584.

може закључити да је он требало да послужи приближавању два суседа у измењеним политичким околностима које су пратиле смрт кана Ногаја.

*

Приликом склапања мировног споразума 1293. године, архиепископ Данило видинском господару приписује следеће речи упућене српском владару: *Господине мој славни краљу, одврати јарост гнева твога од мене... и прими ме као једнога од вазљубљених твојих, са [за]клетвом изрекавши, да до издисања мога више нећу погрешити твојој вољи.*¹⁹⁷ Из ове молбе се јасно види да је Шишман изразио спремност да постане Милутинов човек, да му буде “послушан”, као и да је положио вазалну заклетву.¹⁹⁸ На овакав закључак наводе и Данилове речи о његовој *привржености, послушности и служењу*, везане за склапање брака Михаила и Ане. Међутим, у то време су обојица владара прихватили Ногајево покровитељство, а судећи по карактеру српско-татарског споразума, тешко је веровати да би господар доњег Дунава дозволио да рашки владар наруши његову фактичку врховну власт над областима северозападне Бугарске. Стога, вазална заклетва коју је Шишман положио Милутину у том тренутку није могла да представља нешто више од пуке форме.

Данилов настављач тврди да је и Шишманов син Михаило био *чужан, крепљен и подизан у време своје немоћи* и да му је српски краљ *достојну помоћ чинио*.¹⁹⁹ Према његовим речима, Стефан Дечански је пред битку код Велбужда позивао бугарског владара да се *поврати ка првој љубави* коју је имао према његовим родитељима.²⁰⁰ О томе да је Михаило са својим тастом успоставио још присније и ближе односе од свог оца сведочи и његов спомен као *зета краља Уроша* у Млетачком адресару. На то, уз сав опрез, упућују и вести Трношког родослова о учешћу *краља Шишмана* у рату против Турака у Тракији.

---

¹⁹⁷ Данило/Даничић, 118; Данило/Мирковић, 89.

¹⁹⁸ М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, Архиепископ Данило и његово доба, ед. В. Ђурић, Београд 1986, 147-148.

¹⁹⁹ Данило/Даничић, 178; Данило/Мирковић, 134.

²⁰⁰ Данило/Даничић, 180; Данило/Мирковић, 136

Било би ипак погрешно тврдити да је Ногајева погибија непосредно довела до краја татарског покровитељства над северозападним бугарским земљама и до успостављања српског.²⁰¹ Почетком XIV века, континуитет зависног односа господара Видина према татарској сили јасно се уочава у речима аутора описа источне Европе да *Бугарска и сада плаћа данак Татарима*.²⁰² Судаћи по општим приликама у региону, српски утицај могао је да у потпуности замени татарски тек око 1312-1313. године, након што је Токта преминуо, а побуна Таза и Тонгуза довела до краткотрајног престанка политичког утицаја из Сараја на доњем Дунаву.²⁰³

*

Блиске везе господара Видина и српског владара су још више учвршћене после Драгутинове смрти 1316. године. Милутин је утамничео свог синовца Владислава и припојио Браничево и друге братовљеве земље.²⁰⁴ Видинска област се од тог тренутка и на југозападу и на западу граничила са Милутиновом државом. Територијалне промене су оставиле трага у познијој српској традицији. Писац Житија старца Исаије наводи да се светогорски монах родио у дане *благочестивог и христољубивог самодрица све српске земље и подунавске и поморске и арбанашке, светог краља Уроша*.²⁰⁵

---

²⁰¹ Како нпр. сматра Fine, *Late Medieval Balkans*, 261.

²⁰² ADEO/Górka, 40.

²⁰³ Познији извори сачували су одблеске татарске врховне власти над Видинском облашћу. На *Mappamundi* Анхелина Дулсерта из 1339. над тврђавом *Vecina* стоји барјак са полумесецом и монголском тамгом. Италијански портолани прве половине XIV века под овим именом подразумевају Вичину (*Spinei, Moldavia*, 125), али је на Дулсертовој мапи, судаћи по положају места дубље у унутрашњости копна, реч о Видину. Ово мешање последица је италијанских утицаја на мајорканским портоланима, V. Rosseló i Verger, *Els Italianismes de les cartes portolanes mallorquines*, *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, I, Barcelona 1997, 48. Иста погрешка среће се у још једном извору иберског порекла из XIV века; *Libro del conocimiento* наративни текст анонимног аутора, настао на основу мајорканских мапа бележи: **Una grand çibdad que dizen Veçina, que confina con la Ungria... Estos nueve rrios fazen ante esta çibdad Veçina muy grandes tremadales. Esta çibdad Veçina es cabeça del rreynado**, *Libro del Conosçimiento de todos los reinos (The book of Knowledge of all Kingdoms)*, ed. N. Marino, Tempe AR 1999, 94, 96.

²⁰⁴ *Directorium*, 437; *Michae Madii Historia*, 643; Јиречек, *Историја Срба*, I, 199; Динић, *Српске земље*, 98; ИСН, 472. (С. Ћирковић)

²⁰⁵ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980, 70.

У натпису уклесаном 1319. у цркви Светог Николе у Барију, српски владар је титулисан као *краљ Раишке, Дукље, Албаније, Бугарске и свих земаља од јадранског мора до велике реке Дунава*.²⁰⁶ Претпоставља се да помен *Бугарске* осликава Милутиново преузимање власти над Браничевом,²⁰⁷ Међутим, уколико се има у виду шта је сам географски појам *Бугарска* значио из српске перспективе, ово становиште је потребно кориговати. За Данила су поседи Дрмана и Куделина били само *држава земље Браничевске*, док је Шишман господарио *Видином, околним крајевима и многим земљама бугарским*.²⁰⁸ Стога би се и уношење *Бугарске* у титулатуру српског владара 1319. године једино могло протумачити као истицање покровитељства над северозападним бугарским земљама.

Милутиново присвајање Драгутинових посета и утамничење Владислава изазвало је угарску реакцију. Тадашњи српско-угарски сукоби у Мачви остали су забележени у угарским документима,²⁰⁹ а извесно је да су се они водили на још једном фронту, где су српски краљ и господар Видина заједно наступали. О томе су остали веома упечатљиви трагови у три повеље угарског краља Карла Роберта, на чији садржај сада треба скренути пажњу.

Прва повеља, од 23. октобра 1317. године, помиње да је Михаилова војна сила (*potentia domini dozpoth de Budinio*) помагала Теодора од Чанада и његовог сина Јована, одметнуте угарске великаше на подручју Северинског баната. Бугарски одреди учествовали су на страни побуњеника у борбама око тврђаве Михалд (Мехадија), где је војска угарског краља однела победу.²¹⁰

У другој повељи, састављеној 16. марта 1322, набрајају се заслуге маистра Дионизија Сечија који је, заједно са сремским *комесом* Николом, ратовао против

---

²⁰⁶ **Anno domini millesimo trecentesimo decimo nono mensis Iunii Secunde Indictionis. Urossius rex Rassie et Dioclie, Albanie, Bulgarie et totius maritime de golfo Adriatico a mari usque ad flumen Danubii magni...**, Натпис је први публикувао још *Мавро Орбин*, 27. О осталим издањима: Миљковић, *Немањићи*, 280, п.25.

²⁰⁷ Миљковић, *Немањићи*, 285, п.46

²⁰⁸ Данило/Даничић, 114-115, 117; Данило/Мирковић, 86, 88.

²⁰⁹ Калић-Мијушковић, *Београд*, 68-71; С. Ћирковић, *Београд под краљем Душаном?*, Зборник Историјског музеја Србије 17-18 (1981) 37-45; ИСН, 472-473. (С. Ћирковић); Ћирковић, *Земља Мачва*, 12-13; Achim, *Raporturile*, 174-175.

²¹⁰ Györfy, *Román állam*, 548; Vasary, *Cumans and Tatars*, 149; Димитров, *Отношения*, 209; М. Holban, *Contacts balkaniques et réalités roumaines aux confins danubiens du Royaume de Hongrie. A propos de la publication de nouvelles sources concernant Basarab*, *Revue des études sud-est européennes* 3-4 (1965) 388-389; Achim, *Banatul de Severin*, 57.

Срба, односно шизматичког краља Уроша, тада највећег ривала угарске круне. Том приликом Дионизије и Никола су опустошили делове српске краљевине и уграбили много заробљеника, коња и оружја које су тријумфално донели пред угарског владара.²¹¹

Трећи документ, издат 27. марта 1329. Дионизију Сечију, помиње да је заповедник Карла Роберта заузео тврђаву Гурен у Бугарској, која је била под влашћу деспота, односно војводе Трнова. Приликом освајања угарски заповедник је имао тешке губитке. Недуго затим, он је био потиснут у Михалд, где је успео да одбије здружене снаге Бугара, војводе Басараба, *шизматичког рашког краља*, као и Татара који су непрестано нападали границе краљевине.²¹²

Локализација тврђаве Гурен до сада није успешно извршена. Предложене су идентификације са местом Горењ (мађ. Gorenny, рум. Gradet), између Оршаве и Турну-Северина,²¹³ као и са Горњакком у Браничеву.²¹⁴ Потоња идентификација се са сигурношћу може одбацити пошто се помиње да је *Guren* у Бугарској и да је припадао деспоту. Догађаји описани у овој повељи углавном се датирају око 1324-1325, на основу спомена деспота Михаила као *војводе Трнова*.²¹⁵ Међутим, Срби тада нису могли да буду ангажовани као бугарски и влашки савезници северно од Дунава, па је вероватније да спомен његове власти у Трнову осликава политичке реалије у тренутку издавања документа, а не догађаја који су у њој описани.

---

²¹¹ *Preterea cum Vrosius quondam rex Rascie scismaticus, eo tempore noster emulus specialis, in devastationibus possessionum nostrorum fidelium et regnicolarum nostrorum interfectionibus et in captivis vinculis abductionibus, atroces iniurias nobis multiplicatis vicibus irrogasset et nos aggregatis et convocatis regni nostri diversis nationibus in virtute valida et brachio extento hostiliter eundem regem, ut fidei perdonem Crucifixi et suum regnum aggressi fuisset, dicti magistri Nicolaus et Dyonisius, militae laurea coronati quamplures de pertinentibus ad dictum regem in ore gladii perimentes et multos captos vivos cum equis et armis in signum dominii nostri nobis presentantes, nostri honoris excellentiam non modicum adauxerunt*, Györffy, *Román állam*, 549.

²¹² *Quoddam castrum Guren vocatum in Bulgaria habitum, ex quo per gentem despoti sive ducis de Torno nostri regnicole ibi in confinio constituti diris vastibus et invasionibus hostilibus ac hominum utriusque sexes captivitatibus frequentius vexabantur... ultimo quod cum nos ipsum magistrum Dionisium, ad nostri regiminis augmentationem fideliter ab experte ferventem in castro nostro Nogmyhald vocato in confinio existente, contra Bulgaros, Bazarab woyuodam Transalpinum, regem Rascie scismaticum, ymo et Tartaros fines regni nostri ubi e unitatem orthodoxe fidei continue hostiliter invadentes...*, Györffy, *Román állam*, 551-552; DRH D, 18.

²¹³ Achim, *Raporturile*, 177, n.42.

²¹⁴ Holban, *Contacts Balkaniques...*, 402.

²¹⁵ Györffy, *Román állam*, 552, n.80; Vasary, *Cumans and Tatars*, 154; Димитров, *Отношения*, 212-213; Ciocîltan, *Hegemonia*, 1111.

Пажљивија анализа, спроведена на основу више посредних података из Дионизијевој биографије, указује да ове догађаје треба датovati отприлике на крај 1320 – почетак 1321. године.²¹⁶

Подаци о Дионизијевим борбама против Бугара и Срба се односе на идентични, или на два веома блиска похода, чије су поље дејстава биле браничевска и видинска област. Михаило Шишман је још 1317. активно дејствовао против угарских снага, а крајем Милутинове владавине против круне св. Стефана је образована шаролика српско-бугарско-влашка коалиција, у којој су истакнуто место имали и татарски одреди, ударна војна сила војводе Басараба (*ca.* 1310-1331).

О тадашњој српско-бугарској војној координацији сведочи и један прворазредни домаћи извор, који је тек недавно привукао пажњу историчара. Реч је о уметку насловљеном *О трпенију Светог краља*, који је на основу старијих извора исписан у тзв. *Пејатовићевој родослову* из XVII века.²¹⁷ У њему се говори како је Милутин намеравао да престо остави свом сину Константину и *пошто се случи нека војна, Константин оде да најми војску од Грка и Бугара, и закасни тамо. Милутин, његов отац, умре.*²¹⁸ Константинов одлазак у околне земље се одиграо у другој половини 1321, а недуго пре тога Милутин је безуспешно тражио повраћај “куманског”, тј. татарског одреда који је раније уступио Андронику II. Српски владар је током 1320. године писао и дубровачком кнезу Вартоломеју Граденигу тражећи за исплату Светодимитарског дохотка: *добре динаре, а немојте ми давати зле динаре, јер их Грци неће...*²¹⁹ Тражење “доброг” новца било је несумњиво везано за настојања да се обезбеде услуге страних најамника из византијских земаља – “Кумана” или грчких војника.²²⁰

То су били одједи опсежних припрема које је Милутин предузео пред крај своје владавине у намери да се одбрани од угарске претње и рачунајући на снажну подршку савезника. Документи из угарске канцеларије, као и активности принца

---

²¹⁶ Iosipescu, *Români*, 66-68; cf. Achim, *Raporturile*, 175-176.

²¹⁷ Пејатовић, *Родослов*, 123-127; Стојановић, *Родослови*, 45-51. О важности овог извора: Петровић, *Трпеније*, 93-100.

²¹⁸ Пејатовић, *Родослов*, 126; Стојановић, *Родослови*, 49.

²¹⁹ Стојановић, *Повеље и писма*, I/1, 39, по.43.

²²⁰ Петровић, *Трпеније*, 97; Узелац, *Најамничке војске*, 23.

Константина, показују да је истакнуто место међу њима имао бугарски господар Видина, деспот Михаило Шишман. Северозападне бугарске земље су почетком XIV века представљале природну спону између рашке краљевине на једној и влашке државе у настајању и Татара на другој страни. Својим положајем и политиком њених управљача, оне су пресудно помогле образовању јединственог антиугарског блока на европском југоистоку, омогућивши српском владару да у последњим годинама своје владавине помери и учврсти границе рашке државе на обалама Дунава.

*

У савременој бугарској историографији све чешће се истиче да се видинска област почетком XIV века налазила у зависном односу према Царству у Трнову.²²¹ Као кључни аргумент у прилог овом становишту узима се чињеница да је Михаило Шишман носио титулу деспота и при томе се претпоставља да ју је добио од трновског цара Теодора Светослава.²²² То само по себи није показатељ који оповргава наводе других извора о зависном односу видинске области према рашкој круни, као што није извесно ни да је дародавац био трновски цар. Наравно, о пореклу Шишмановог деспотског достојанства изношена су и друга мишљења. Према А. Бурмову, он је могао да га наследи од оца или да га добије од Милутина.²²³ Обе хипотезе су одбачене, прва на основу тога што деспотско достојанство није наследно, а друга зато што српски краљ није имао права да дели звања тако високог ранга.²²⁴ Последња констатација се може подврћи одређеној

---

²²¹ Нпр. Божилов, *Фамилијата*, 120; Павлов, *Монголо-татари*, 116; cf. Biliarsky, *Despots*, 151. 395 (И. Андреев)

²²² Први је ову хипотезу изрекао Ников, *Видинското княжество*, 106; cf. Biliarsky, *Despots*, 151. Он на основу тога није извлачио далекосежни закључак о зависном положају Видина у односу на Трново почетком XIV века, као што то чине нпр. Божилов, *Фамилијата*, 120; Ангелов, *Отношения*, 111; *Средновековна Българија*, 275 (И. Андреев). Случајеви додељивања депотске титуле од стране трновских царева током ове епохе су веома ретки: Алдимир, Иван Александар пре него што је понео царски наслов и његов сродник Константин, Ферјанчић, *Деспоти*, 154-155; Biliarsky, *Despots*, 134-135.

²²³ Бурмов, *Шишмановци*, 14-15, п.84.

²²⁴ Ферјанчић, *Деспоти*, 147-148; Божилов, *Фамилијата*, 130, п.12. Штавише, изношене су и сумње у то да је Михаило уопште био деспот (Ферјанчић, *Деспоти*, 148-149), али се ово хиперкритично становиште може одбацивати, пошто га деспотом не назива само венецијански адресар из 1313. године, већ и једна од претходно поменутих угарских повеља.

сумњи у светлу открића натписа на коме се византијски пребег Котаниц Торник јавља у српским земљама са деспотском титулом крајем XIII века. (стр.199,п.46.) Ипак, у питање да ли су српски владари можда “противправно” почели да додељују деспотска достојанства нема потребе залазити. Прави значај титуле видинског господара лежи у томе што он није само *деспот*, већ *деспот Бугарске*.

Михаилов пример веома наликује на случајеве Јакова Светослава или Војсила који су такође носили титулу деспота Бугарске (*Мизије*), добијене од византијског цара. Он тиме не упућује на блиске везе са Трновом, већ на тежњу за независношћу у односу на земље Теодора Светослава. Штавише, није немогуће да је, попут свог оца и двојице наведених великаша, узимањем деспотске титуле и Михаило истакао претензије на царски наслов (не заборавимо да Аноним господаре Видина титулише као *imperatores*). У сваком случају, његова титула *деспота Бугарске* указује на то да би њено порекло требало тражити у Константинопољу, а Милутинове блиске везе са видинским господарем и византијским владарем наводе на помисао да је до уздизања Михаила у овај ранг дошло његовим посредовањем.

Удаљеност видинске области од царства у Трнову и њене везе са Константинопољем осликава и црквена организација. Видинска епископија је у првој половини XIII века била саставни део Трновске архиепископије (потом и патријаршије). У Бориловом синодику сачувана су имена њених епископа Стефана, Климента, Јосифа и Харитона.²²⁵ Међутим, током владавине Андроника II она се налазила под јурисдикцијом Васељенске патријаршије у Цариграду, када је уздигнута у ранг митрополије.²²⁶ Ова околност је још један снажан показатељ подвојености северозападних у односу на централне и источне бугарске земље крајем XIII и почетком XIV столећа.

Такође се у новије време истиче да се власт господара Видина почетком XIV века протегла и на леву обалу Дунава.²²⁷ Као показатељ тврдње служе речи аутора Описа источне Европе да *по средини овог царства* [тј. видинске Бугарске]

---

²²⁵ Синодик/Попруженко, 93.

²²⁶ *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. J. Darrouzès, Paris 1981, 400, 407, no.17,18.

²²⁷ I. Božilov, *Zur Geschichte des Fürstentums Vidin*, *Byzantinobulgarica* 4 (1972) 113-119; cf. Параска, *Условия*, 65-66; Павлов – Владимиров, *Златната орда.*, 118.

протиче река Дунав.²²⁸ Већ је указано на могућност да је овај навод напросто преузет из старијих извора,²²⁹ или да га треба сагледати у светлу чињенице да је име *Бугарска* почетком XIV века још увек опстало за земље северно од Дунава које су одавно биле изван контроле трновских владара.²³⁰ На овом месту треба истаћи још два аргумента који говоре у прилог томе да Анонимове речи не могу да сугеришу територијална ширења видинске области у време настанка овог извора. Најпре, сам писац сведочи о данку који су *Шшимани* плаћали татарској сили. Потом, сазнајна вредност Описа источне Европе управо је најслабија у погледу локалне географије. Његов аутор уопште није имао јасну представу о току Дунава, што показују запажања да ова река протиче *око Тракије, односно око Константинопољског краја, да се сурвава у неки огроман амбис, чији се хук чује на три дана хода,*²³¹ као и да је *Тракија на северу овичена Дунавом.*²³²

Током друге деценије XIV века, власт господара Видина је заиста обухватила одређене стратешке тачке на левој обали Дунава, уколико је судити по предложеној локацији тврђаве *Гурен* која се налазила под његовом контролом. Међутим, до тога је дошло у измењеним историјским околностима које су пратиле слом монголске власти у Сакчију и образовање широке коалиције против угарског краља Карла Роберта на европском југоистоку.

*

Краљ Милутин је преминуо 29. октобра 1321. године.²³³ Претпоставља се да је Михаило искористио ову околност да одбаци зависност према српском

---

²²⁸ *ADEO/Górka*, 38.

²²⁹ Дечев, *Описание*, 10-11

²³⁰ Гагова, *Географијата*, 125-126.

²³¹ *ADEO/Górka*, 4-5. Огроман амбис који писац спомиње несумњиво је Ђердапска клисура, Гагова, *Географијата*, 120. Податак је вероватно преузет из идентичног, непознатог извора, на који се наслања и енциклопедиста Гервасије из Тилбурга (ca.1150-1228): **Danubius... qua Alpes descendens, grande facit precipitium**, Gervase of Tilbury, *Otia Imperialia: Recreation for an Emperor*, edd. & trans. S. Banks - J. Binns, Oxford 2002, 240; cf. *ADEO/Górka*, 5, n.1.

²³² *ADEO/Górka*, 10.

²³³ Стојановић, *Записи и натписи*, III, 71, no.5019; cf. *Michae Madii Historia*, 646. (где је као датум краљеве смрти забележен 5. новембар)

двору.²³⁴ Међутим, до тога извесно није дошло непосредно након одласка Немањићког владара са историјске позорнице. У Србију се након очеве смрти вратио наследник престола Константин.²³⁵ *Троношки родослов*, вероватно се ослањајући на *Хронике* грофа Ђорђа Брановића,²³⁶ говори да је он добио војску од *грчког цара Андроника* и *бугарског краља Шишмана*.²³⁷ Овим речима, упркос удаљености писца од времена догађаја, треба поклонити поверење, пошто и *Трпеније Светог краља* бележи Константиново унајмљивање грчких и бугарских одреда.²³⁸ Ослањање на спољну подршку потврђује и *Житије Стефана Дечанског* из пера Григорија Цамблака, које помиње да је у сукобу против брата Константин, *сакупивши довољно војске призвао и од околних предела не малу помоћ*.²³⁹

С обзиром на бугарску подршку Константину, извесно је да Михаило током 1321-1322. није прекинуо везе са рашком круном. Краткотрајни грађански рат у Србији се завршио Стефановом победом на Дмитровачком пољу под Звечаном, а уколико је веровати Гијому из Аде, његов противник био је убијен на изузетно свиреп начин.²⁴⁰ Тешко је рећи да ли се писац Троношког родослова ослањао на неки извор, или само на логичко закључивање, када је писао да је Константинова смрт била разлог каснијег сукоба Стефана Дечанског и Михаила који је кулминирао битком код Велбужда.²⁴¹ Ипак, исход унутрашњих борби у

---

²³⁴ Ников, *Видинското княжество*, 105-106; Бурмов, *Шишмановци*, 28.

²³⁵ О Константину као Милутиновом наследнику: Пејатовић, *Родослов*, 126; Стојановић, *Родослови*, 49; Петровић, *Трпеније*, 94-96; Миљковић, *Немањићи*, 281, 285; Б. Тодић, *Краљ Милутин са сином Константином и родитељима монасима на фресци у Грачаници*, Саопштења 25 (1993) 7-23; У позним српским поменицима, *Стефан Константин* се устаљено спомиње заједно са оцем, Новаковић, *Поменици*, 31.

²³⁶ Радојчић, *О Троношком родослову*, 28.

²³⁷ **Константинъ воспomoженъ силами цара греческаго андроника и михаила зета своего краља болгарскаго...**, *Троношки родослов*, 63.

²³⁸ Ников је казивање *Троношца* одбацио, верујући да се у тренутку очеве смрти Константин налазио у Зети, те да није могао да рачуна на помоћ из удаљених бугарских области, Ников, *Видинското княжество*, 111-112. Милутинов син је, међутим, како *Трпеније св. краља*, недвосмислено показује, тада био „у Грка“, Пејатовић, *Родослов*, 126; Стојановић, *Родослови*, 49.

²³⁹ Я. Шафарик, *Живот краля Стефана Дечанског*, ГСУД 11 (1859) 65.

²⁴⁰ Пејатовић, *Родослов*, 126; Стојановић, *Родослови*, 49; Brocardus, 438; cf. Николов, *Ориенталците*, 438-439.

²⁴¹ *Троношки родослов*, 63-64.

Србији је несумњиво био један од разлога који су довели до коначног прекида дотадашњих односа између Рашке и Видина.

У бугарским земљама је убрзо дошло до великих промена. Током првих месеци 1323. године, након смрти Светослављевог сина и наследника Георгија II Тертера, сабор је изабрао Михаила за новог цара, а видинска област и царство у Трнову су после четири деценије подвојености поново били спојени у јединствени државни организам.²⁴² Српске земље је, за то време, захватио нови сукоб, овог пута између Стефана и Драгутиновог сина Владислава, који се после Милутинове смрти ослободио заточења.²⁴³ Данилов настављач примећује да се Стефану тада догодила *нека скрб* од бугарског цара Михаила и од његовог братучеда Владислава.²⁴⁴ Недуго затим, хумски епископ Данило послат је на дипломатску мисију у Бугарску, потом у Цариград и на крају на Свету Гору. Магловите назнаке о њеним циљевима, току и исходу пружају речи његовог хагиографа да је он *свршио краљеву вољу*.²⁴⁵

Извесно је да се Данилов пут у Трново одиграо током прве половине 1324, као и да је по свом повратку дотадашњи хумски епископ изабран 14. септембра исте године за поглавара српске цркве.²⁴⁶ Због тога и *скрб* коју је Стефан Дечански претрпео може да се односи само на време између 1323. и почетка 1324. Прецизна хронологија је значајна, јер показује да се она не може повезати са Михаиловом одлуком да одбаци српску принцезу Ану и њиховог сина Ивана Стефана.²⁴⁷ Наиме, након Михаиловог избора за бугарског цара, отприлике

---

²⁴² *Cantacuzenus*, I, 175; Ников, *Видинското княжество*, 115-116; Бурмов, *Шишмановци*, 15-17.

²⁴³ *Directorium*, 445-446; *Michae Madii Historia*, 646; cf. Новаковић, *Поменници*, 28. (спомен Владислава као краља); Јиречек, *Историја Срба*, I, 203; Динић, *За историју рударства*, II, 4; ИСН, 498-499, п.9 (С. Ђирковић)

²⁴⁴ **БѢ во въ то врѣме нѣкоторага скръвь кмоу слоучила се отъ цара вьлгарскааго Михаила и отъ брата кго Владислава, сына Стефана крапа, Данило/Даничић, 174; Данило/Мирковић, 131; cf. Бурмов, *Шишмановци*, 28-29.**

²⁴⁵ **Онъ же не хоте прѣслоушати мольбы кго иде прѣвѣк кь цароу вьлгарьскомоу, и помоштию божику тоу свврши волю кго; такожде и въ славныи Цариградѣ, и тоу свврши вьса хотѣниа срьдцоу кго, Данило/Даничић, 174; Данило/Мирковић, 132.**

²⁴⁶ Данило/Даничић, 175sq; Данило/Мирковић, 132sq. Како се у тексту наводи, до избора је дошло *мало времена* после Даниловог повратка са пута, cf. ИСН, 498, п.6; Бурмов, *Шишмановци*, 30, п.159.

²⁴⁷ Као што се углавном наводило у српској историографији, cf. ИСН, 498. (С. Ђирковић).

Сл. 14.

ЗАЈЕДНИЧКА ПРЕДСТАВА МИХАИЛА Ш ШИШМАНА И ЊЕГОВОГ СИНА ИВАНА СТЕФАНА НА НОВЧИЋИМА

преузето из: Дочев, *Монети*

на прелазу 1323. у 1324. годину, Иван Стефан је био одређен за савладара и наследника престола. О томе недвојбено сведочи заједничка представа Михаила и његовог сина на тада кованим новчићима.²⁴⁸ *Скрб* се стога може везати само за евентуалну Михаилову подршку Владиславу или на формални раскид зависног односа видинске области према Рашкој.²⁴⁹

Нићифор Григора пише да је Михаила, пошто је сео на престо, *одмах обузела жеља за племенитији брак*,²⁵⁰ али је јасно да ове речи не треба схватити дословно. Непосредно по избору за цара, он се нашао у сукобу са Војсилом, здушно подржаваним од стране Византије. Борба је потрајала све до друге половине 1324, када је дошло до мировног споразума, крунисаног царевим браком са Теодором, унуком Андроника II и другом супругом Теодора Светослава.²⁵¹ Разлаз са Аном и одбацивање Ивана Стефана одиграли су се непосредно пре тога, отприлике током лета 1324.²⁵² С обзиром на претходно истицање Ивана Стефана као наследника престола, узрок раскида свакако није лежао у захлађењу српско-бугарских односа, а не би га требало ни сагледавати само у контексту личног

²⁴⁸ Мушмов, *Монетите*, 103-105; Дочев, *Монети*, 90, 231, таб. XXX-2

²⁴⁹ Бугарски историчари углавном претпостављају да се ради о првој могућности: Бурмов, *Шишмановци*, 28-29; Џончев, *О неких вопросам*, 137.

²⁵⁰ *Gregoras*, I, 391; ВИНЈ VI, 397-398.

²⁵¹ А. Бурмов, *Към документ по XXVI от "Actes de Zographou"*, ИБД 22-24 (1948) 1-5; Бурмов, *Шишмановци*, 17-25; Џончев, *О неких вопросам*, 129sq; Божилов – Гюзелев, *История*, 562-565; Божилов, *Фамилията*, 121-123.

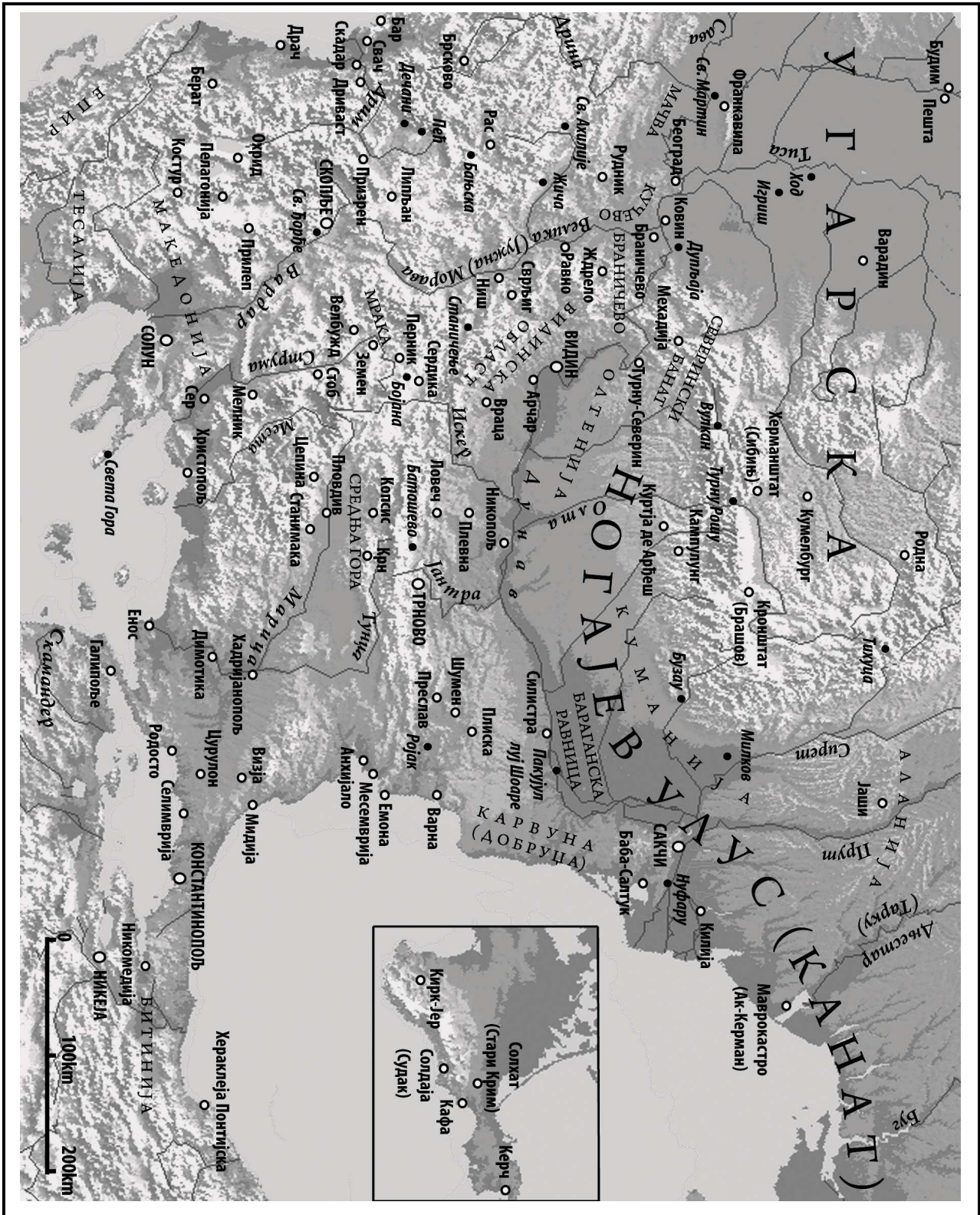
²⁵² Бурмов, *Шишмановци*, 27-28.

анимозитета међу супружницима. Важнији непосредни покретачки чинилац била је Михаилова жеља да се приближи византијском двору, ороди са породицом Палеолога и отклони војну и политичку претњу која је долазила из Константинопоља.²⁵³

---

²⁵³ Бурмов, *Шимановци*, 25-27; Џончев, *О неких питањима*, 137-138.

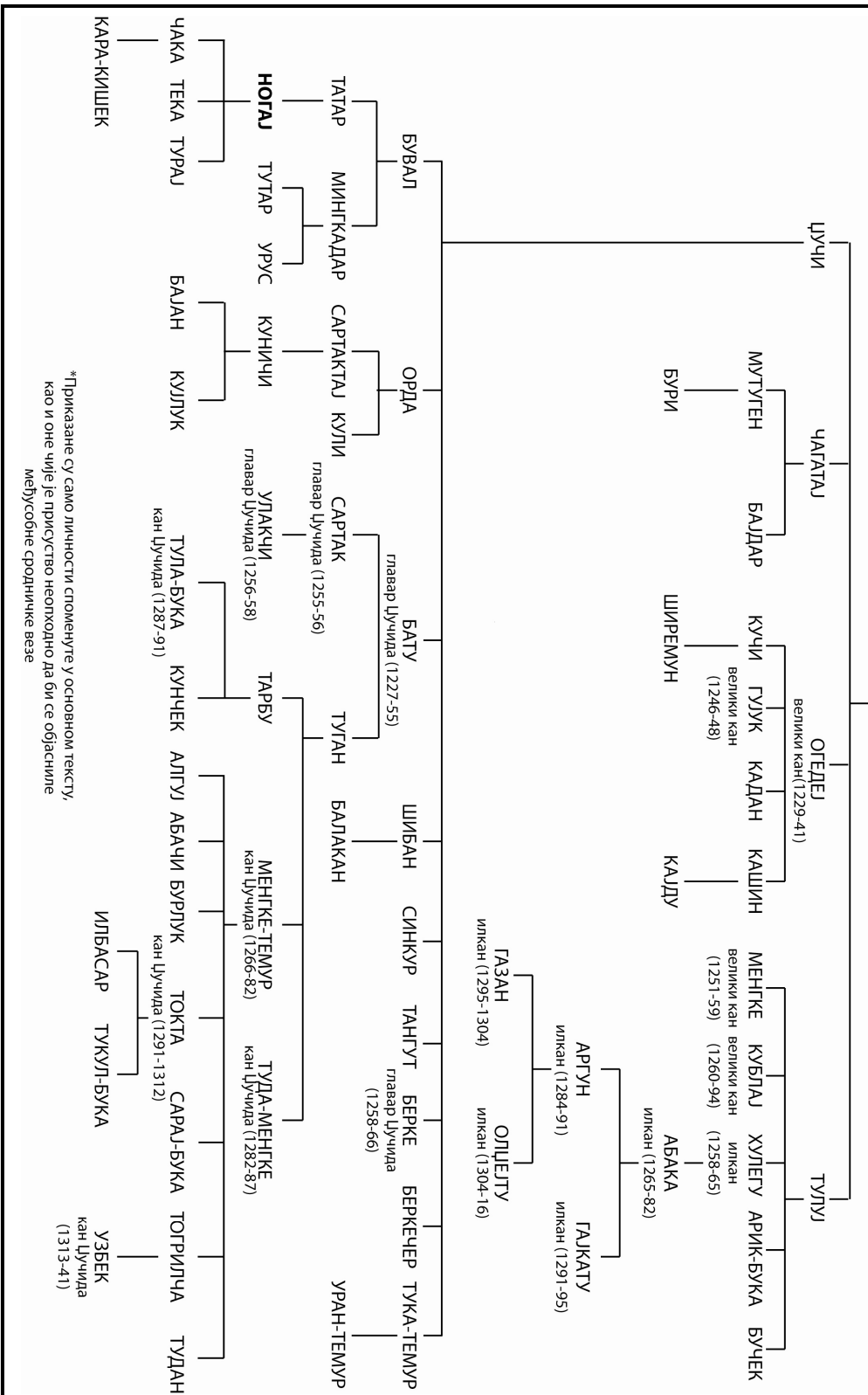

Сл. 15. ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА КРАЈЕМ XIII ВЕКА

ГЕНЕАЛОШКО СТАБЛО ЦИНГИСИДА *

(ТЕМУШИН) ЦИНГИС-КАН
велики кан (1206-27)

*Приказане су само личности споменуте у основном тексту,
као и оне чије је присуство неопходно да би се објасниле
међусобне сродничке везе

Сл. 16. ГЕНЕАЛОШКО СТАБЛО ЦИНГИСИДА

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Монголски продор (1241-1242) је оставио дубоке последице на југоисточну Европу. Пред њиховим налетом, два таласа куманских сеоба запљуснула су Бугарску, Никеју, Латинско царство и Србију, стављајући балканске државе пред проблеме интеграције и пацификације дошљака. Монголски принц Бучек је током пролећа 1241. године дејствовао у подунавским крајевима, највероватније у потери за одбеглим Куманима и дошао на југ све до Београда. Главни удар уследио је годину дана касније када је одред предвођен Каданом опустошио Србију, Бугарску и сукобио се са франачким витезовима из Константинопоља. Монголи су оставили трагове разарања у Далмацији и зетском приморју, али најтеже последице њиховог проласка су биле у северној Бугарској. Судаћи по оскудним писаним изворима и снажним археолошким траговима многи већи градски центри су пострадали, као и престоница Трново.

Бугарска је била принуђена да призна врховну власт Монгола. До овог чина вероватно није дошло 1242. како се уобичајено претпоставља, већ нешто касније паралелно са учвршћењем цучидског утицаја на ободу Понтијске степе. Најранији траг зависног односа бугарских земаља према монголској сили остао је у писму Беле IV папи од 1247. године. О татарско-бугарским односима средином XIII века постоји изузетно мало трагова, али дипломатска мисија франачког племића Балдуина од Еноа показује да је улус Цучида већ тада постао изузетно значајан политички чинилац у југоисточној Европи. Вести Вилема де Рубрука 1255. године недвосмислено сведоче да је Бугарска била укључена у монголску сферу утицаја, подвргнута регуларном данку, као и ванредним економским обавезама (*кубчур*). Током Беркеове владавине дошло је до новог интензивирања монголских тежњи према западним земљама, као и до првог насељавања татарских група на доњем Дунаву. Након успостављања цучидско-мамелучког савеза, бугарске земље добиле су на значају за монголско вођство из стратешких разлога. Судаћи по нападу на Тракију 1264/5. и походу јужно од Дунава који се одиграо 1271-1272. године, бугарско-татарски интереси током ове епохе били су синхрони, а односи складни.

Бугарско царство је после 1241. године изгубило свој доминантан положај у југоисточној Европи, али то није била заслуга само монголског продора. Пресудан утицај имале су унутрашње прилике, борба око власти и центрифугалне тежње које су пратиле владавину последњих Асена и њихових непосредних наследника. Чини се да кумански етнички елемент сам по себи није био покретачки чинилац у овим збивањима, упркос томе што су из њихових редова изникле последње две династије Другог Бугарског царства – Тертери и Шишмани, као и низ локалних управљача и обласних господара. Дошљаци су припадали различитим клановским групама и нису били насељени компактно, већ широм бугарских земаља. Њихови предводници, чије деловање није у себи носило некакву “куманску” компоненту, били су током највише једне до две генерације интегрисани у бугарски аристократски слој.

Средином XIII века на међусобне односе Србије и Бугарске снажно су утицале суседне силе – Никеја (Византија) и Угарска. Бугарски владар Михаило Асен (1246-1256) је склопио 1253. године савез са Дубровником и приступио широкој коалицији образованој против рашког краља Уроша I. Међутим, након неугодног бугарског упада у српске земље, односи два суседа су се нормализовали. Томе је погодовао угарски притисак на Бугарску и везивање рашке краљевине за круну св. Стефана. Између две државе дошло је до зближења након што се у Трнову устоличио Константин Тих, бугарски владар српског порекла. Оно се нарочито исказало током седамдесетих и почетком осамдесетих година XIII века, заједничким учешћем Србије и Бугарске у антивизантијским плановима Карла од Анжуа. Координисана спољна политика држава Јужних Словена није била последица персоналних одлука њихових владара, већ јасно зацртана државна стратегија која је преживела године криза и унутрашњих сукоба у обе земље. Она је 1284. године довела до склапања политичког и војног савеза, крунисаног династичким браком између краља Милутина и ћерке Георгија I Тертера. Савез Рашке и царства у Трнову потрајао је све до збацивања бугарског владара, упркос томе што се недуго пре тога Милутин нашао у сукобу са самосталним управљачима Браничева, полубраћом Дрманом и Куделином, као и са видинским незом Шишманом.

Отприлике током 1269-1270, у западном делу црноморске степе устоличио се Џучијев праунук Ногај. Он је у татарским земљама, деловао у границама правних обичаја, избегавајући директно нарушавање прерогатива сарајских канова и ослањајући се на свој високи војни положај и заповедништво над *десним крилом*. Међутим, његова политика према околним земљама била је од самих почетака његове власти независна и самостална, како показују успостављање контаката са Египтом (1270) и склапање савеза са Византијом (1273). Ногај се уобичајено сматра каном, али је он ову титулу узео тек средином последње деценије XIII века, када је, због притиска сарајског кана Токте, био принуђен да крене путем отвореног сепаратизма и издвоји своје поседе из састава Џучидског улуса. Његова државна творевина - *Ногајидски канат*, није дуго надживела оснивача, али је оставила дубоког трага на историју југоисточне Европе.

Земље којима је Ногај владао на врхунцу своје моћи простирале су се од слива Дњепра на истоку, до крајњих западних граница влашке низије. Оне су представљале шаролики мултиетнички простор који је као кохезивни фактор обједињавала његова лична фигура и цингисидска идеологија. Ногај је формално прешао у ислам још пре 1270. године, али је у потпуности следио начела монголске верске трпељивости. Својом појавом и окружењем, он се до извесне мере разликовао од раних монголских освајача. Он је прихватио одређене тековине медитеранске и левантинске цивилизације, како показују византијске и исламске представе на његовим новчићима. Његов благонаклони однос према руским кнежевима, западним мисионарима, утицајним трговачким групама, па чак и према пораженим противницима, стоји понекад у контрасту са поступцима његових претходника.

Преломни тренутак у промени карактера татарског утицаја на европском југоистоку било је Ногајево орођавање са царском породицом Палеолога и склапање савеза са Византијом 1273. године. Од тог тренутка, утицај канова из Сараја био је потпуно истиснут са подручја јужно од Дунава и замењен Ногајевим. У његовом деловању јасно се оцртавају две фазе. Прва је трајала до 1285. године, током које је он наступао као верни савезник царства у Константинопољу. Друга је уследила након овог датума и њено главно обележје биле су агресивне тежње према византијским земљама.

Прву епоху обележило је успостављање византијско–татарског кондоминијума у дунавској делти и татарски притисак на земље царства у Трнову, где су они постали један од узрочника унутрашње нестабилности. Њихово ангажовање јужно од Дунава следило је византијске интересе, а као последња манифестација Ногајевог савезништва са Константинопољем уследио је поход против српских земаља, који је довео до пораза нападача у бици на Дриму почетком 1283.

У другој фази деловања, Ногајева улога носила је другачије карактерне црте: представници византијске власти истерани су из дунавске делте и он је постао неоспорни господар региона. Отприлике у ово време, он је пребацио тежиште своје власти са обала Дњестра, где се налазила његова *стара јурта*, на доњи Дунав. У историографији су изношене исувише строге оцене о природи тадашњих бугарско-татарских односа. Ногајев син Чака ступио је у брак са ћерком бугарског владара и чини се да је везивање династије Тертера за Ногаја донело привремено олакшање царству у Трнову, као и да је татарски чинилац поново играо улогу сличну оној пре 1273. године. Разлика је лежала у томе што утицај није долазио из удаљеног Сараја, већ из оближњег Сакчија у дунавској делти.

И унутрашње прилике у бугарским земљама током последње две деценије XIII века битно су се разликовале у односу на претходну епоху. Царство у Трнову је из трогодишњег грађанског рата (1277-1280) изашло на челу са новим владарем и династијом, али политички и економски урушено. Као последица слабости централне власти, дошло је до успона два паралелна центра моћи – у северозападним бугарским земљама, и у подбалканској области. Док је видински господар Шишман своје деловање од почетка везао за татарску силу, Смилец и његова браћа су, наступајући против централне власти у Трнову, испрва нашли ослонац у Византији. Георгије I Тертер се повезао са Србијом и Ногајем, али се око 1292. године нашао пред тешким избором између свог западног савезника и моћног татарског великаша преко Дунава, што је и довело до његовог пада.

Двојно везивање Трнова за Србију и Татаре било је могуће и опортуно током осамдесетих година XIII века, али не и почетком наредне деценије. Сукоб угарске круне са господарима Браничева довео је до промене постојећих односа у

региону. У њега су се постепено укључили најпре зет династије Арпада Драгутин, потом Милутин, а на другој страни Шишман и коначно Ногај. Он се тада једини пут активно умешао у унутрашње прилике у бугарским земљама. Захваљујући његовој подршци у Трнову је дошло до збацивања Георгија I Тертера и устоличења Смилца. Суочен са овим променама, и Милутин је био принуђен да направи велики заокрет. Након савезништва са Бугарском, он се приближио Угарској. Посредно сведочанство промене његових стремљења био је брак са Јелисаветом, ћерком Стефана V, склопљен не 1283. године, како се уобичајено сматра, већ тек око 1292. године, у време кулминације заједничких српско-угарских борби против господара Браничева и збацивања Георгија I Тертера. Недуго затим, током 1293. или 1294. године Милутин се измирио са својим другим противником, видинским господарем Шишманом и признао врховну власт Ногаја. То је била кулминација татарског утицаја у југоисточној Европи, који је у том тренутку обухватио целокупан простор између обронака Карпата и Тракије.

Упркос негативним оценама Ногајевог деловања, мора се признати да је господар доњег Дунава крајем XIII века до извесне мере допринео снажењу централне власти у бугарским земљама, помажући обједињење земаља Средње Горе и Трнова. Последице његових активности су биле благотворне и по опстанак северозападних бугарских земаља као независног државног ентитета. Ногајева потпора одиграла је кључну улогу у очувању самосталности видинске кнежевине од њених суседа и положила је темеље за међусобно зближење Милутина и Шишмана.

Политичка фрагментација југоисточне Европе, која је истицала нејединство балканских хришћана пред спољном опасношћу, није била карактеристика само друге половине XIV века, већ и последњих деценија претходног столећа. Међутим, постојао је снажан контраст између татарског уплива у региону крајем XIII века и османских завојевачких тежњи једно столеће касније. Ногајеве амбиције према земљама у југоисточној Европи нису биле у основи освајачке, као што то нису биле Беркеове, Сартакове или Батуове пре њега. Татарски предводници су се задовољавали наметањем врховне власти, убирањем данка. Разлози незаинтересованости за пределе јужно од Дунава и њихово директно укључивање у татарске домене били су економске природе. За

номадско друштво седелачки крајеви нису били употребљиви као трајни плен, већ једино као извор неопходних производа и ресурса, или из стратешких разлога. Као што се татарска експанзија према Пољској, донекле и Угарској, очитовала преко посредника, односно руских кнежевина, тако су и бугарске земље служиле као полазна тачка за дејства према византијским земљама, а браничевска и кучевска област Дрмана и Куделина вероватно требало да послужи као коридор за нападе на јужну Угарску.

Татари и остали прекодунавски номади били су из хришћанске перспективе *други*, странци. Ипак, гледајући на своје суседе, словенски савременици исказали су и одређену дозу прагматизма. Шишманови татарски савезници били су за архиепископа Данила II *триклета јерес*, али је његов настављач долазак некадашњих Ногајевих сабораца у српске земље интерпретирао као помоћ краљу послату Божјом промисли. Међусобни односи Ногаја, Шишмана и Милутина сликовито показују колико су политички и државни интереси надвладала персонални систем вредности и личне погледе.

Присуство Кумана и Татара у регионалним сукобима било је константа кроз цео XIII век, као и почетком наредног столећа. Услуге лаке и покретне номадске коњице користиле су Угарска, Бугарска, Византија, Србија, као и Латинско царство. Две велике миграције номада, Кумана у освит монголске инвазије и Ногајевих алано-татарских поданика након 1299. године, представљале су основу ових војних ресурса држава југоисточне Европе. Услед њихове ограничене бројности и акултурације дошљака у ново окружење, тај војни потенцијал је током времена неминовно слабио и средином XIV века се коначно угасио. У том тренутку, средњовековни начин ратовања доживео је крупне промене, а југоисточна Европа се суочила са далеко опаснијим противником него што је то икада била татарска сила на доњем Дунаву.

На самом крају, потребно је изнети и неколико примедби које се директно тичу историје српских земаља друге половине XIII века. Као контраст сукобу центра и периферије у Бугарској, на први поглед се истичу снажне тежње ка централизацији српске државе које су обележиле владавину Уроша I. Међутим, ова настојања претрпела су озбиљне ударце након Драгутиновог, а потом и Милутиновог устоличења, одложивши их за каснија времена. Штавише, управо су

унутрашњи чиниоци представљали највећу брану Милутиновим далекосежним пројектима, док су спољни (укључујући источњачке најамнике или подршку господара Видина) били његов најснажнији адут. Такође, констатује се да територијална проширења рашке државе и њен успон током прве половине XIV века треба приписати у заслугу привредном и економском снажењу земље. Уколико се имају у виду финансијске тешкоће које су пратиле унајмљивање најамничких војски и *ad hoc* решења примењивана у појединачним случајевима, нужно је запитати се колико је ова оцена тачна када је реч о епохи Стефана Уроша II Милутина.

СКРАЋЕНИЦЕ

- Абуль-Гази* *Родословное древо тюрков - Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана, edd. Г.С. Саблуков – Н.О. Катанов, Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете, 21/5-6 (1905)*
- Авдев, Монетната система* *С. Авдев, Монетната система в Средновековна България през XIII- XIV в., София 2005.*
- ADEO/Górka* *Anonymi Descriptio Europae Orientalis: "Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia" anno MCCCVIII exarata, ed. O. Górka, Cracoviae 1916.*
- АЕМА* *Archivum Eurasiae Medii Aevi*
- Akropolites/Macrides* *George Akropolites. The History, ed. & tr. R. Macrides, Oxford 2007.*
- Аксенов – Юрченко, Християнският мир* *С.В. Аксенов – А. Г. Юрченко, Християнският мир и великата монголска империя, Санкт-Петербург 2002.*
- Alberic* *Albrici monachi Triumfontium Chronicon, ed. P. Scheffer-Boichorst, MGH SS, XXIII, Hannover 1874, 631-950.*
- Alemany, Alans* *A. Alemany, Alans contra Catalans a Bizanci (I) - L'origen des Alans de Girgon, Faventia 12-13 (1990) 269-278.*
- Alemany, Sources* *A. Alemany, Sources on the Alans: A Critical Compilation, Leiden 2000.*
- Altbulgarische Inschriften* *К. Попконстантинов – О. Kronsteiner, Старобългарски надписи – Altbulgarische Inschriften, II, Wien 1997.*
- Amitai-Preiss, Mongols and Mamluks* *R. Amitai-Preiss, Mongols and Mamluks – The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281, Cambridge 2004.*
- Ангелов, Отношения* *П. Ангелов, Болгаро-сербские политические отношения в годы правления царя Феодора Светослава и короля Стефана Милутина (1300-1321 годы), EB 15/4 (1979) 109-117.*
- Ангелов, Проекти* *П. Ангелов, Проекти за обща българо-сръбска държава през средновековието, Минало 2 (2004) 14-18.*
- Ангелов - Чолпанов, Военна история* *Д. Ангелов – Б. Чолпанов, Българска военна история през средновековието (X-XV век), София 1994.*

- Andreae Danduli Chronica* *Andreae Danduli Chronica per extensum descripta*, ed. E. Pastorello, *Rerum Italicarum Scriptores – Nuova Edizione*, XII/1, Bologna 1938.
- Андреев, *Отношенията* Й. Андреев, *Отношенията между България и Неаполитанско кралство през втората половина на XIII век*, ИП 4 (1978) 59-74.
- Anjou-korból, I-II* *Magyar diplomacziái emlékek az Anjou-korból, I-II*, ed. G. Wenzel, Budapest 1874-1875.
- Annales Ecclesiastici* *Caesaris Baronii Annales ecclesiastici denuo excusi et ad nostra usque tempora perducti*, ed. A. Theiner, XXI-XXIV, Roma 1870-1871.
- Аннинский, *Известия* С.А. Аннинский, *Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о Татарах и восточной Европе*, Исторический архив, III, Москва - Ленинград 1940, 80-112.
- Антонин, *Заметки* Арх. Антонин, *Заметки XII-XV века, относящиеся к Крымскому г. Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре*, Записки Одесского общества истории и древностей 5 (1863) 595-628.
- Антоновић, *Лионска унија* М. Антоновић, *Србија и Лионска унија: неуспео покушај приближавања*, Међународни научни симпозион: 950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке Крсташа, ур. Р. Поповић, Београд 2005, 113-131.
- Антоновић, *О узроцима* М. Антоновић, *О узроцима смењивања жичког архиепископа Данила I*, ЗРВИ 34 (1995) 107-115.
- АОASH *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*
- Армянские источники* *Армянские источники о Монголах*, ed. А.Г. Галстян, Москва 1962.
- Атанасов, *Деспотство* Г. Атанасов, *Добруджанско деспотство (към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.)*, Велико Търново 2009.
- Атанасов, *Инсигниите* Г. Атанасов, *Инсигниите на средновековните български владетели*, Плевен 1999.
- Атанасов, *Процеси* Г. Атанасов, *Етнодемографски и етнокултурни процеси по Добруджанско черноморие през средновековието*, ИП 2 (1996) 3-30.
- Atanassov, *Sur l'itineraire* G. Atanassov - P. Pavlov, *Sur l'itineraire de l'armee Tatare a travers la Bulgarie du nord (Mesie et Dobroudja) en 1242*, Numismatic and Sphragistic contributions to Ancient and Medieval History of Dobroudja, Dobrich 1993, 233-241.

- Acropolites* Georgii Acropolitae Opera, I, ed. A. Heisenberg, Lipsiae 1903.
- Acta Albaniae* Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, I, edd. L. Thalloczy – K. Jireček – M. Shufflay, Wien 1913.
- Achim, *Banatul de Severin* V. Achim, *Istoria unei provincii de frontieră: banatul de Severin în secolul al XIII-lea*, Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români, ed. A. Rusu, Cluj-Napoca 2006, 31-60.
- Achim, *Raporturile* V. Achim, *Raporturile regatului Ungariei cu țările de la frontierele sale sud-estice în primele două decenii ale secolului al XIV-lea*, Revista istorică 1-4 (2006) 167-180.
- Бакалов, *Владетел* Г. Бакалов, *Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии)*, София 1995.
- Bar Hebraeus/Budge *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj 1225-1286, the son of Aaron, the Hebrew physician commonly known as Bar Hebraeus*, I, ed. & trans. E.A.W. Budge, London 1932.
- Бартольд, *Сочинения* В.В. Бартольд, *Сочинения*, I-IX, Москва 1963-1977.
- Bartusis, *Army* M. Bartusis, *The Late Byzantine Army – Arms and Society 1204-1453*, Philadelphia 1992.
- Beazley, *Dawn* C. Raymond Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, I-III, London – Oxford 1897-1906.
- Beazley, *Texts and Versions* C. Raymond Beazley, *The Texts and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*, London 1903.
- Bezzola, *Mongolen* G.A. Bezzola, *Die Mongolen in abendländischer Sicht, 1220–1270: Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen*, Bern 1974.
- Benedictus/Wyngaert *Relatio fr. Benedicti Poloni*, Sinica Franciscana, vol. I: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi – Firenze 1929, 133-143.
- Berend, *Gate of Christendom* N. Berend, *At the Gate of Christendom - Jews, Muslims and "Pagans" in Medieval Hungary c.1000-c.1300*, Cambridge 2001.
- BZ Byzantinische Zeitschrift
- Biliarsky, *Despots* I. Biliarsky, *The Despots in Mediaeval Bulgaria*, Byzantinobulgarica 9 (1995) 121-162.
- Биярски – Илиев, *Николай IV* И. Биярски – И. Илиев, *Пана Николай IV и българите*, ИП 5-6 (1997) 159-187.

- Божилон, *България и Дубровник* И. Божилон, *България и Дубровник. Договорът от 1253. г.*, София 2010.
- Божилон, *Българите* И. Божилон, *Българите във византийската империя*, София 1995.
- Божилон, *Фамилията* И. Божилон, *Фамилията на Асеневици (1186-1460), Генеалогия и просопография*, София 1994.²
- Божилон – Гюзелев, *Добруджа* И. Божилон – В. Гюзелев, *История на Добруджа, т. II: средновековие*, Велико Търново 2004.
- Божилон – Гюзелев, *История* И. Божилон – В. Гюзелев, *История на Средновековна България, VII-XIV век*, София 1999.
- Bratianu, *Vicina* Gh. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucharest, 1935.
- Bratianu, *Commerce Génois* Gh. Bratianu, *Recherches sur le commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929.
- Bretschneider, *Researches* E. Bretschneider, *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*, I-II, New York 1967.²
- Bromberg, *Miscellanies* J. Bromberg, *Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, Byzantion 13 (1938) 9-69.
- Брун, *Черноморье* Ф. Брун, *Черноморье – Сборник исследований по исторической географии Южной России*, I-II, Одесса 1880.
- BSOAS Bulletin of the School of Oriental and African Studies
- Бубенок, *Аланы-асы* О.Б. Бубенок, *Аланы-асы в Золотой Орде (XIII-XV вв.)*, Киев, 2004.
- Бубенок, *Ясы и Бродники* О.Б. Бубенок, *Ясы и Бродники в степях Восточной Европы (VI - начало на XIII вв.)*, Киев 1997.
- Бурмов, *Шишмановци* А. Бурмов, *История на България през времето на Шишмановци (1323-1396 г.)*, I, ГСУ – Историко-филологически факултет 43 (1946-1947) 1-58.
- BHR Bulgarian Historical Review
- Vasary, *Cumans and Tatars* I. Vasary, *Cumans and Tatars - Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185-1365*, Cambridge 2005.
- ВВ Византийский Временник
- Vernadsky, *Mongols and Russia* G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven 1953.
- Wertner, *Königlichen Nemanjiden* M. Wertner, *Die Königlichen Nemanjiden*, Ungarische Revue 12 (1892) 544-598.
- Веселовский, *Ногай* Н.И. Веселовский, *Хан из темников Золотой орды – Ногай и его время*, Петроградъ 1922.

- Веселовский, *Заметки* Н.И. Веселовский, *Заметки по истории Золотой Орды*, Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук 21/1 (1916) 1-15.
- ВИИНЈ, VI *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, edd. Ф. Баришић – Б. Ферјанчић, Београд 1986.
- Villehardouin/de Wailly Geoffroy de Ville-hardouin, *La conquête de Constantinople, avec la continuation de Henri de Valenciennes*, ed. N. de Wailly, Paris 1872.
- Wittek, *Yazijioghlu 'Ali* P. Wittek, *Yazijioghlu 'Ali on the Christian Turks of the Dobruja*, BSOAS 14 (1952) 639-668.
- Владимирцов, *Работы* Б.Я. Владимирцов, *Работы по истории и этнографии монгольских народов*, Москва 2002.
- Войтович, *Данило Романович* Л. Войтович, *Король Данило Романович: політик і полководець, Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*, Львів, 2008, 22-97.
- Гагова, *Географията* К. Гагова, *Географията на Балканите според анонимното Описание на Източна Европа*, ИП 3-4 (2001) 117-127.
- Geanakoplos, *Michael Palaeologus* D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge MA 1959.
- Geanakoplos, *Pelagonia* D.J. Geanakoplos, *Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia 1259*, *Dumbarton Oaks Papers* 7 (1953) 99-141.
- Géographie d'Aboulféda* *Géographie d'Aboulféda: texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde*, I-II, ed. P. Reynaud, Paris 1840-1848.
- Georgieva, *Byzantine Princesses* S. Georgieva, *The Byzantine Princesses in Bulgaria*, *Byzantinobulgarica* 9 (1995) 163-201.
- Georgieva, *Diplomatic Marriages* S. Georgieva, *Diplomatic Marriages in Medieval Bulgarian Foreign Policy*, *BHR* 1 (1993) 116-126.
- ГИБИ *Гръцки извори за българската история*, I-XI, София 1954-1983.
- Giudice, *Codice Diplomatico* G. del Giudice, *Codice diplomatico del regno di Carlo I e II di Angio*, Napoli 1863.
- Györffy, *Román állam* Gy. Györffy, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez*, *Történelmi Szemle* 7 (1964) 1-25, 537-568.
- Гюзелев, *Българските земи*. В. Гюзелев, *Българските земи в чуждестранните географски представи през XIII – началото на XV век*, *Военноисторически Сборник* 2 (1984) 17-26.

- Гюзелев, *Българското царство* В. Гюзелев, *Българското царство през XIII век: насоки и фактори в външната му политика*, ЗРВИ 46 (2009) 119-128.
- Гюзелев, *Папството* В. Гюзелев, *Папството и българите през средновековието*, Пловдив 2009.
- Гюзелев, *Средновековна България* В. Гюзелев, *Средновековна България в светлината на нови извори*, София 1981.
- Golden, *Cumanica IV* P. Golden, *Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qipčaq*, АЕМА 9 (1995-1997) 99-122.
- Golden, *Introduction* P. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992.
- Golubovich, *Biblioteca* G. Golubovich, *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese*, I-III, Quaracchi - Firenze 1906-1919.
- Голубовский, *Печенеги* П.В. Голубовский, *Печенеги, торки и половцы до пришествия татаръ. История южно-русских степей*, Киев 1884.
- Горский, *Ногай и Русь* А.А. Горский, *Ногай и Русь*, Тюркологический сборник 2001 – Золотая Орда и ее наследие, Москва 2002, 130-156.
- Горский, *Политическая борба* А.А. Горский, *Политическая борба на Руси в конце XIII века и отношения с Ордой*, Отечественная история 3 (1996) 74-92.
- Градове и крепости* *Български средновековни градове и крепости, Т.1: Градове и крепости по Дунав и Черно море*, съст. А. Кузев – В. Гюзелев, Варна 1981.
- Gregoras* *Nicophori Gregorae Byzantina Historia*, I-II, ed. L. Schopen, Bonn 1829-1830.
- Греков – Якубовский, *Золотая орда* Б.Д. Греков – А.Ю. Якубовский, *Золотая орда и её падение*, Москва-Ленинград 1950.
- Grigor of Akanc* R. Blake - R. Frye, *History of the Nation of Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc hitherto ascribed to Magakia the Monk: The Armenian text edited with an english translation and footnotes*, HJAS 3 (1949) 269-399.
- Грковић, *Речник имена* М. Грковић, *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку*, Београд 1986.
- ГСКА Глас Српске краљевске академије
- ГСУ Годишник на Софийския университет
- ГСУД Гласник Друштва србске словесности / Гласник Српског ученог друштва
- Гумилев, *От Руси* Л.Г. Гумилев, *От Руси до России*, Москва 2003.

- Густинская летопись *Густинская летопись in: Полное собрание русских летописей, Том II: Ипатьевская летопись, Санктпетербургъ 1843, 231-373.*
- Ghiața, *Formations politiques* *A. Ghiața, Formations politiques au bas Danube et a la Mer Noire (fin du XIIe – XVe s.), Revue des études sud-est européennes 24 (1986) 35-50.*
- Данило/Даничић *Архиепископ Данило и други, Животи краљева и архиепископа српских, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866.*
- Данило/Мирковић *Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, прев. Л. Мирковић, Београд 1935.*
- Данчева-Василева, *България* *А. Данчева-Василева, България и Латинската империя (1204-1261), София 1985.*
- Даскалова – Райкова, *Грамоти.* *А. Даскалова – М. Райкова, Грамоти на българските царе. Увод. Текстове. Речник. Библиография, София 2005.*
- DeWeese, *Islamization* *D. DeWeese, Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition, University Park PA 1994.*
- Deletant, *Genoese* *D. Deletant, Genoese, Tatars and Romanians at the Mouth of Danube in the Fourteenth Century, SEER 62/4 (1984) 511-530.*
- Decei, *Invasion* *A. Decei, L'invasion des Tatars de 1241-1242 dans nos régions de selon la Djamiot Tevarikh de Fazl ol-lah Rashid od-Din, Revue Roumaine d'Histoire 12 (1973) 101-121.*
- Дечев, *Описание* *Д. Дечев, Едно средновековно описание на българските земи, ГСУ - Историко-Филологически факултет 19/4 (1923) 3-42.*
- Димитров, *Македония* *Х. Димитров, История на Македония през средновековието, София 2001.*
- Димитров, *Отношения* *Х. Димитров, Българо-унгарски отношения през Средновековието, София 1998.*
- Динић, *За историју рударства* *М. Динић, За историју рударства у средњовековној Србији, I-II, Београд 1955-1964.*
- Динић, *Однос* *М. Динић, Однос краља Милутина и Драгутина, ЗРВИ 3 (1955) 49-82.*
- Динић, *Српске земље* *М. Динић, Српске земље у средњем веку (историјско-географске студије), прир. С. Ђирковић, Београд 1978.*

- Directorium* Brocardus, *Directorium ad Passsagium Faciendum*, ed. Ch. Kohler, RHC: Documents Armeniéns, II, Paris 1906, 368-517.
- Добролюбский – Смирнов, *Захід* А. Добролюбский – И. Смирнов, *Південний захід України у другій половині XIII – першій половині XIV ст.*, Емінак 3 (2008) 43-59.
- Documente/Hurmuzaki* *Documente privitoare la istoria românilor*, ed. E. de Hurmuzaki, I, Bucureşti 1876.
- Дочев, *Монети* К. Дочев, *Монети и парично обръщение в Търново (XII-XIV в.)*, Велико Търново 1992.
- Дринов, *Съчинения* М. Дринов, *Съчинения на М.С. Дринова*, ред. В.Н. Златарски, I-III, София 1909-1915.
- DRH B *Documenta Romaniae Historica, B: Țara Românească*, edd. P. Panaitescu – D. Mioc, Bucureşti 1966.
- DRH D *Documenta Romaniae Historica, D. Relații între Țările Române*, edd. Ș. Pascu et al, Bucureşti 1977.
- Дуйчев, *Книжнина* И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина, II: Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство*, София 1944.
- Dujčev, *Francescanesimo* I. Dujčev, *Il francescanesimo in Bulgaria nei secoli XIII e XIV* in: I. Dujčev, *Medioevo Bizantino-slavo*, I, Roma 1965, 395-424.
- Ducellier, *Façade maritime* A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessalonique 1981.
- EB *Études balkaniques*
- Егоров, *География* В.Л. Егоров, *Историческая география Золотой орды в XIII-XV вв.*, Москва 1985.
- Егоров, *Развитие* В.Л. Егоров, *Развитие центрбежных устремлений в Золотой орде*, Вопросы Истории 8 (1974) 36-50.
- EI² *The Encyclopaedia of Islam - New Edition*, edd. H.A.R. Gibb et al, I-XII, Leiden 1986-2004.
- Engel, *Realm* P. Engel, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary*, trans. T. Pálosfalvi, New York 2001.
- Endlicher, *Monumenta Arpadiana* S. Endlicher, *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*, Sangalli 1849.
- Закиров, *Отношения* С. Закиров, *Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII-XIV вв.)*, Москва 1966.

- Zachariadou, *Observations* E. Zachariadou, *Observations on some Turcica of Pachymeres*, REB 36 (1978) 261-267.
- Зборник *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књига I: 1186-1321*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, Београд 2011.
- Zdan, *Dependence* M. Zdan, *The Dependence of Halych-Volyn' Rus' on the Golden Horde*, SEER 35 (1957) 505-522.
- Златарски, *История*, III В. Златарски, *История на Българската държава през средните векове, Томъ III. Второ българско царство. България при Астъневци (1187—1280)*, София 1940.
- Златарски, *Отношения* В. Златарски, *Българо-сръбските политически отношения в миналото*, Българска историческа библиотека 3/2 (1931) 61-102.
- ЗРВИ *Зборник радова Византолошког института*
- ИБИД *Известия на българското историческо дружество*
- Ibn Batoutah* *Voyages d' Ibn Batoutah*, edd. C. Defremery - B. Sanguinetti, I-IV, Paris, 1853-1858.
- Иванов, *Богомилски книги* Й. Иванов, *Богомилски книги и легенди*, ред. Д. Ангелов, София 1970.
- Иванов, *Български старини* Й. Иванов, *Български старини из Македония*, ред. Б. Ангелов – Д. Ангелов, София 1970.
- Иванов, *Поменици* Й. Иванов, *Поменици на български царе и царици*, Известия на историческото дружество въ София 4 (1915) 219-229.
- Ивић – Грковић, *Дечанске Хрисовуље* П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске Хрисовуље*, Нови Сад 1976.
- Илиев, *Шишмановият поход* Н. Илиев, *Шишмановият поход срещу Сръбия през 1292. г.*, ИП 11 (1988) 50-59.
- Ioannis Dlugossii Annales lib. VII-VIII* *Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae, Liber VII – Liber VIII*, ed. D. Turkowska, Warszawa 1975.
- Iosipescu, *Români* S. Iosipescu, *Români din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotropirii ungare*, Constituirea statelor feudale românești, București 1980, 41-96.
- ИП *Исторически преглед*
- Иречек, *История на българите* К. Иречек. *История на българите, с поправки и добавки от самия автор*, ред. П. Петров, София 1978.

- ИСН *Историја српског народа*, I, ур. С. Ћирковић, Београд 1982.
- История на България*, III *История на България, Т. III: Втора българска държава*, ред. С. Лишев et al, София 1981.
- ИЦГ II/1-2 *Историја Црне Горе*, II/1-2, ур. С. Ћирковић et al, Титоград 1970.
- ИЧ Историски часопис
- Jackson, *Dissolution* P. Jackson, *The Dissolution of the Mongol Empire*, CAJ 22 (1978) 186-244.
- Jackson, *Mongols* P. Jackson, *The Mongols and the West (1221-1410)*, Harlow 2005.
- Jackson – Morgan, *William of Rubruck* *The Mission of Friar William of Rubruck: His journey to the court of the Great khan Möngke 1253-1255*, edd. P. Jackson – D. Morgan, London 1990.
- Языков, *Собрание путешествий* Д. Языков, *Собрание путешествий къ Татарам и другим восточным народам*, Санкт-Петербургъ 1825.
- Якобсон, *Крым* А.Л. Якобсон, *Крым в средние века*, Москва 1973.
- Јиречек, *Историја Срба* К. Јиречек, *Историја Срба*, I-II, прев. и прир. Ј. Радонић, Београд 1952.
- Joinville Jean de Joinville, *L'Histoire de Saint Louis*, ed. N. De Wailly, Paris 1874.
- Јончев, *О некоторых вопросах* Л. Јончев, *О некоторых вопросах болгаро-византийских отношений в период с 1322 по 1324 гг.*, *Etudes historiques* 10 (1980) 127-140.
- Јорданов, *Корпус* И. Јорданов, *Корпус на печатите на средновековна България*, София 2001.
- Juvaini/Boyle Ala-ad-Din ata Malik Juvaini, *Genghis Khan – The History of the World Conqueror*, ed. & trans. J. A. Boyle, Manchester 1998.
- Juzjani/Raverty *Tabaqat-i-Nasiri: A General History of Muhamaddan Dynasties of Asia*, I-II, ed. & trans. H. Raverty, New Delhi 1970²
- Калић-Мијушковић, *Београд* Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- Камалов, *Отношения* И.Х. Камалов, *Отношения Золотой Орды с Хулагуидами*, Казань 2007.
- Карамзин, *История*, IV Н.М. Карамзин, *История государства Российского*, IV, Санктпетербургъ 1819.
- Киракос/Ханларян Киракос Ганджакеци, *История Армении*, ed. Л.А. Ханларян, Москва 1976.
- Кычанов, *Сведения* Е.В. Кычанов, *Сведения из 'Истории династии Юань (Юань Ши)' о Золотой орде*,

- Источниковедение Улуса Джучи (Золотой Орды), От Калки до Астрахани 1223-1556, ed. М.А. Усманов, Казань 2001, 30-42.
- Книжнина В.Тъпкова-Заимова – А.Милтенова, *Историко-апокалиптична книжнина в средновековна Византия и България*, София 1996.
- Ковачевић, *Неколико исправака* Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, Годишњица Николе Чупића 3 (1879) 356-446.
- Коларов, *Отношения* Х. Коларов, *Българо-сръбски отношения при Тертеровци*, България в света от древността до наши дни, I. София 1979, 213-221.
- Коледаров, *География* П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава, т.2: 1186-1393*, София 1989.
- Коновалова, *Восточная Европа* И.Г. Коновалова, *Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII-XIV вв. – текст, перевод, комментарий*, Москва 2009.
- Korobeinikov, *Broken Mirror* D. Korobeinikov, *A Broken Mirror: the Kıpçak World in the Thirteenth century*, *The Other Europe in the Middle Ages*, edd. F. Curta – R. Covalev, Leiden – Boston 2008, 379-412.
- Kosztolnyik, *Hungary* Z. Kosztolnyik, *Hungary in the Thirteenth Century*, New York 1996.
- Костюков, *Буддизм* В.П. Костюков, *Буддизм в культуре Золотой Орды*, Тюркологический сборник 2007-2008, Москва 2009, 189-236.
- Костюков, *Улус Джучи* В.П. Костюков, *Улус Джучи и синдром федерализма*, Вопросы истории и археологии Западного Казахстана 1 (2007) 169-207.
- Krakowski, *Polska* S. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956.
- Krumbacher, *Geschichte* К. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, München 1897.
- Кръстев, *Етническият състав* Л. Кръстев, *Етническият състав и разселенията на куманите*, ИП 5-6 (2003) 172-186.
- Кръстев, *Тертеревци* К. Кръстев, *Българското царство при династията на Тертеревци (1280-1323)*, Пловдив 2011.
- Khazanov, *Nomads* А. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Madison WI 1984.
- Кузев, *Маврокастро* А. Кузев, *Владял ли е цар Тодор Светослав над Маврокастро?*, ГСУ – Научен Център за Славяно-

- византинични проучвания “Иван Дуйчев” 1 (1987) 101-106.
- Кузнецов, *Очерки* В.А. Кузнецов, *Очерки истории Алан, Владикавказ* 1992.²
- Laiou, *Constantinople* А. Laiou, *Constantinople and the Latins – The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Cambridge-Massachusetts 1972.
- Laurent, *Domination Byzantine* V. Laurent, *La domination Byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue*, *Revue historique du Sud-Est européen* 22 (1945) 184-198.
- Laurent, *Mélikès* V. Laurent, *Une famille turque au service de Byzance: Les Mélikès*, *BZ* 49 (1956) 349-368.
- Ледерер, *Отношения* Э. Ледерер, *Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие*, *Международные связи России до XVII в. Сборник статей*, Москва 1961, 181-202.
- Лексикон* *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. С. Мишић, Београд 2010.
- Леонид, *Нагай* Арх. Леонид, *Хан Нагай и его влияние на Россию и южных славян*, *Чтения в Императорском обществе Истории и древностей Российских при Московском Университете* 3 (1868) 30-42.
- ЛИБИ *Латински извори за българската история*, I-V/1, София 1958-2001.
- Lippard, *Mongols and Byzantium* B. Lippard, *The Mongols and Byzantium 1243-1341*, Bloomington 1984. (PhD. Diss)
- Литература и книжнина* *Българската литература и книжнина през XIII век*, edd. И. Божилов – С. Кожухаров, София 1987.
- Longnon, *Empire Latin* J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949.
- Luccari, *Annali* Giacomo di Pietro Luccari, *Copioso Ristretto degli Annali di Ragusa*, Ragusa 1790.
- Ljubić, *Listine* S. Ljubić, *Listine o jednošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke Republike, knjiga I od godine 965 do 1335*, Zagrabiae 1868.
- Mavromatis, *Fondation* L. Mavromatis, *La Fondation de l'Empire Serbe: le kralj Milutin*, Thessaloniki 1978.
- Мавро Орбин* Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, прев. и прир. З. Шундрица – С. Тирковић, Београд 1960.
- Максимовић, *Котаниц Торник* Љ. Максимовић, *Котаниц Торник*, *ЗРВИ* 29-30 (1991) 183-191.
- Макушев, *Архивы* В. Макушев, *Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории, т. II:*

- Неаполь и Палермо*, Записки императорской академии наук 19 (1871) – приложение но. 3.
- Malamut, *Reines* E. Malamut, *Les reines de Milutin*, BZ 93/2 (2000) 490-507.
- Manuelis Philae Carmina* *Manuelis Philae Carmina ex codicibus Escorialensis, Florentinis, Parisinis et Vaticanis*, I-II, ed. E. Miller, Paris 1855-1857.
- Margos, *Deux Sources* A. Margos, *Deux sources arméniennes du XIIIe siècle concernant certains événements historiques du Second Empire bulgare*. EB 1/2-3 (1965) 295-300.
- Марјановић-Душанић, *Свети краљ* С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ – култ Стефана Дечанског*, Београд 2007.
- Marco Polo, *Description* Marco Polo, *The Description of the World*, I-II, edd. A.C. Moule – P. Pelliot, London 1935-1938.
- Матанов, *Нови сведения* X. Матанов, *Нови сведения за родственици на деспот Елтимир (Алдимир)*, ГСУ – Научен Център за Славяно-византинични проучвания “Иван Дуйчев” 1 (1987) 107-113.
- Матанов, *Средновековните Балкани* X. Матанов, *Средновековните балкани – исторически очерци*, София 2002.
- Матвей Меховский, *Трактат* Матвей Меховский, *Трактат о двух Сарматиях (Tractatus de duabus Sarmathias)*, ed. С.А. Аннинский, Москва-Ленинград 1936.
- MGH SS Monumenta Germaniae Historica, Scriptores
- MES, II *Monumenta ecclesiae Strigoniensis, t II: a a.1273. ad a.1321*, ed. F. Knauz, Strigonii 1882.
- Miklosich, *MS* F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*, Wien 1858. (Graz 1964², Београд 2006³)
- Миљковић, *Немањићи* Б. Миљковић, *Немањићи и Свети Никола у Барију*, ЗРВИ 44 (2007) 275-294.
- Minorsky, *Caucasica* V. Minorsky, *Caucasica III: The Alan Capital *Magas and the Mongol Campaigns*, BSOAS 14 (1952) 221-238.
- Мыськов, *История* Е.П. Мыськов, *Политическая История Золотой орды (1236-1313 гг.)*, Волгоград 2000.
- Michae Madii Historia* *Michae Madii de Barbazanis Historia de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum, Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, III, ed. J.G. Schwandtner, Vindobonae 1748, 636-653.
- Мишић, *Милутин и Бугари* С. Мишић, *Краљ Стефан Урош II Милутин и Бугари*, Браничевски гласник 2 (2003) 5-18.

- Мишић, *Односи* С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају 13. века*, ЗРВИ 46 (2009) 333-340.
- Младенов, *Узи-Кумани* Ст. Младенов, *Печенези и Узи-Кумани в българската история*, Българска историческа библиотека 4 (1931) 115-136.
- Mongolensturm* Н. Gockenjan – J. Ross-Sweeney, *Der Mongolensturm – Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*, Graz – Wien 1985.
- Moravcsik, *Byzantinoturcica* Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica - Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker*, I-II, Leiden 1983.²
- Morgan, *Mongols* D. Morgan, *The Mongols*, London 1989.
- Москов, *Езикови контакти* М. Москов, *Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми)*, Съпоставително езиковедие 6 (1981) 80-104.
- Мошин, *Балканската дипломатија* В. Мошин, *Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, II, Скопје 1977, 91-198.
- Мошин, *Крал Милутин* В. Мошин, *Крал Милутин според неговата биографија од Данило II, неговото “Житие по свиток” и неговата автобиографија*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, II, Скопје 1977, 309-414.
- Мошин, *Повеља* В. Мошин, *Повеља краља Владислава Богородичином манастиру у Бистрици и Златне буле краља Уроша*, Гласник скопског научног друштва 21 (1940) 21-32.
- МРН Monumenta Poloniae Historica
- Muntaner, *Crónica* Ramon Muntaner, *Crónica Catalana*, ed. A. De Vofarull, Barcelona 1860.
- Мутафчиев, *История* П. Мутафчиев, *История на българския народ*, II, ред. И. Дуйчев, София 1944.²
- Мухамадиев, *Монетная система* А.Г. Мухамадиев, *Булгаро-татарская монетная система в XII – XV вв*, Москва 1983.
- Мушмов, *Монетите* Н. Мушмов, *Монетите и печатите на българските царе*, София, 1924.
- Насонов, *Монголы и Русь* А.Н. Насонов, *Монголы и Русь: История татарской политики на Руси*, Москва – Ленинград 1940.
- Наумов, *Господствующие класс* Е.П. Наумов, *Господствующие класс и государственная власть в Сербии XIII-XV века*, Москва 1975.

- Ников, *Българи и Татари* П. Ников, *Българи и Татари през средните векове*, Българска историческа библиотека 2 (1929) 97-141.
- Ников, *Българо-унгарски отношения* П. Ников, *Българо-унгарски отношения от 1257. до 1277. г.*, Сборник на Българска академия на науките 11, София 1920, 1-200.
- Ников, *Видинското княжество* П. Ников, *История на Видинското княжество до 1323. година*, София 1922.
- Ников, *Съдбата* П. Ников, *Съдбата на северозападните български земи през средните векове*, Българска историческа библиотека 3 (1930) 96-153.
- Ников, *Татаробългарски отношения* П. Ников, *Татаробългарски отношения през средните векове съ оглед към царуването на Смилеца*, ГСУ 15-16 (1919-1920) 1-95.
- Николов, *Алтернатива* Г. Николов, *Имперската алтернатива в политическия живот на Българското царство през XIII-XIV в.*, Личността в историческото развитие. Алтернативата в историята, София 1995, 104-129.
- Николов, *Владения* Г. Николов, *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, София 2011.
- Николов, *Ориенталците* А. Николов, „Вярвай или ще те убия” – „Ориенталците” в кръстоносната пропаганда 1270 - 1370 г., София 2006.
- Николов, *Развитие* Г. Николов, *Вътрешнополитическото развитие на възобновеното Българско царство (края на XII – края на XIII век): фактори и проблеми*, ЗРВИ 46 (2009) 167-176.
- Николов, *Сепаратизмът* Г. Николов, *Сепаратизмът в Българския северозапад и Сръбското кралство в края на XIII в.*, България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация, София 2005, 101-110.
- Nicol, *Despotate, I* D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957.
- Nicol, *Despotate, II* D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479: A Contribution to the. History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984.
- Нуамаа, *Coins* В. Нуамаа, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV [Century])*, Ulanbaatar 2005.
- Новаковић, *Законски споменици* С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912 (Београд 2005.²)

- Новаковић, *Поменници* С. Новаковић, *Српски поменници XV-XVIII века*, ГСУД 42 (1875) 1-152.
- Нуждин, *Договор* О.И. Нуждин, *Византийско-сербский мирный договор 1298/1299 г.: причины, условия, последствия*, ВВ 57 (1997) 96-109
- Oberländer-Târnoveanu, *Byzantino-tartarica* E. Oberländer-Târnoveanu, *Byzantino-tartarica – Le monnayage dans la zone des bouches du Danube à la fin du XIIIe et au commencement du XIVe siècle*”, II Mar Nero: Annali di archeologia e storia, II, Roma 1996, 191-214.
- Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții* E. Oberländer-Târnoveanu – I. Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții la studiul emisiunilor monetare și al formațiunilor politice din zona gurilor Dunării în secolele XIII-XIV*, SCIVA 32/1 (1981) 89-109.
- Oberländer-Târnoveanu, *Contributions* E. Oberländer-Târnoveanu, *Numismatical Contributions to the History of South-Eastern Europe at the End of 13th Century*, Revue Roumaine d’Histoire 26 (1987) 245-258.
- Овчаров, *Приноси* Н. Овчаров, *Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност*, София 2006.
- Павлов, *Монголотатари* П. Павлов, *Монголотатари на Българска военна служба в началото на XIV век*, Военноисторически зборник 2 (1987) 112-120.
- Павлов, *Бележки* П. Павлов, *Бележки към събитията в България и в средновековната столица Търново в края на XIII - началото на XIV в.*, Търновска книжовна школа 5 (1994) 527-534.
- Павлов, *Бунтари* П. Павлов, *Бунтари и авантюристи в средновековна България*, Велико Търново 2000.
- Павлов, *България* П. Павлов, *България, "Златната орда" и куманите (1242 - около 1274)*, Векове 2 (1991) 24-31.
- Павлов, *България, Византия и Куманите* П. Павлов, *България, Византия и Куманите (1186г. – началото на XIV век): Някои бележки с оглед на предисторията на българо-молдовските връзки*, Relatiile moldo-bulgare, Chisinau 1998, 43-50.
- Павлов, *Обществено-политическия живот* П. Павлов, *Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България (1186 г. – началото на XIV в.)*, ИП 7 (1990) 16-26.
- Павлов, *По въпроса* П. Павлов, *По въпроса на заселванията на Кумани в България през XIII в.*, Втори

- международен конгрес по българистика, Доклади, VI, София 1987, 629-637.
- Павлов, *Преминаването* П. Павлов - Г. Атанасов, *Преминаването на татарската армия през България (1241-1242 г.)*, Военноисторически сборник 1 (1994) 5-20.
- Павлов, *Средновековна България* П. Павлов, *Средновековна България и куманите – Военнополитически отношения (1186-1241 г.)*, ТВТУ 27 (1989) 7-59.
- Павлов, *Татарите на Ногай* П. Павлов, *Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270-1302 г.)*, Българите в Северното Причерноморие, IV, Велико Търново 1995, 121-130.
- Павлов, *Теодор Светослав* П. Павлов, *Теодор Светослав, Ногай и търговецът Пандолеон*, Историко-археологически изследвания в памет на проф. др. Станчо Ваклинов, Велико Търново 1994, 177-185.
- Павлов, *Чака* П. Павлов, *Бил ли е татаринът Чака български цар?*, Историческо бъдеще 1-2 (1999) 71-75.
- Павлов - Владимирова, *Златната орда* П. Павлов – Г. Владимирова, *Златната орда и Българите*, София 2009.
- Pálótzsi-Horváth, *Cumans* A. Pálótzsi-Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians - Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapest 1989.
- Papacostea, *Mer Noire* Ş. Papacostea, *La Mer Noire: carrefour des grandes routes intercontinentales 1204-1453*, Bucureşti 2006.
- Papacostea, *Romanians* Ş. Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire - Romanians in the 13th Century*, Cluj-Napoca 1998.
- Параска, *Условия* П.Ф. Параска, *Внешнеполитическите условия на образованието на молдавското феодаално государство*, Кишинев 1981.
- Патканова, *История Магакии* К.П. Патканова, *История монголова инок Магакии XIII века*, Санкт-Петербург 1871.
- Патканова, *История монголова* К.П. Патканова, *История монголова по армянски източници*, I, Санкт-Петербург 1873.
- Oikonomides, *Turks and Serbs* N. Oikonomides, *The Turks in Europe (1305-1313) and the Serbs in Asia Minor (1313)*, The Ottoman Emirate: 1300-1389, Rhetymnon 1993, 159-168.
- Olschki, *Guillaume Boucher* L. Olschki, *Guillaume Boucher: A French Artist at the Court of the Khans*, Baltimore 1946.
- Острогорски, *Историја* Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959.²
- d'Ohsson, *Histoire* M. d'Ohsson, *Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-khan jusqu'a Timour bey ou Tamerlan*, I-III, Amsterdam 1852.

- Pach./Failler Georges Pachymérés, *Relations Historiques*, I-V, edd. A. Failler – V. Laurent, Paris 1984-2000.
- Pachymeres* *Georgii Pachymeris de Michaelae et Andronico Palaeologis*, I-II, ed. I. Bekker, Bonnae 1835.
- Пашуто, *Монгольский поход* В.П. Пашуто, *Монгольский поход в глубь Европы, Татаро-Монголы в Азии и Европе* (сборник статей), Москва 1977², 210-227.
- Пејатовић, *Родослов* А. Пејатовић, *Један српски родослов нове редакције*, ССКА 38 (1900) 123-127.
- Pelliot, *Histoire Secrète* P. Pelliot, *Histoire Secrète des Mongols*, Paris 1949.
- Pelliot, *Horde d'Or* P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris 1950.
- Пенчев, *Чака* В. Пенчев, *Бил ли е Чака цар на България?*, Минало 4 (2002) 40-43.
- Петкова, *Българският северозапад* И. Петкова, *Българският северозапад политическия живот на Балканите към края на XIII век*, ТВТУ 20/3 (1983) 11-39.
- Petkova, *Nordwestbulgarien* I. Petkova, *Nordwestbulgarien in der Ungarischenpolitik der Balkanhalbinsel im 13. Jahrhundert*, ВНР 1 (1983) 57-65.
- Петров, *Отношения* П. Петров, *Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил "За военните подвизи на известния чутовен протостратор"*, Известия на института за българска история 6 (1956) 545-572.
- Петровић, *Трпеније* В. Петровић, *О тръпение светаго краля*, ИЧ 54 (2007) 93-100.
- Plano Carpini/Wyngaert Ioannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongalorum quos nos Tartaros apellamus*, Sinica Franciscana, vol. I: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi – Firenze 1929, 1-130.
- Плетнева, *Половцы* С. Плетнева, *Половцы*, Москва 1990.
- PLP *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, CD ROM-version, ed. E. Trapp, Wien 2001.
- Pljakov, *Aussenpolitik* Z. Pljakov, *Die Aussenpolitik des Bulgarischen Staates um das ende des 13 JH. (1292-1300)*, Etudes Historiques 12 (1984) 21-36.
- Pljakov, *Moyenne Struma* Z. Pljakov, *La région de Moyenne Struma aux XIIIe – XIVE siècles*, ВНР 2 (1986) 56-73.
- Почекаев, *Батый* Р.Ю. Почекаев, *Батый. Хан, который не был ханом*, Москва 2006.

- Почекаев, *Цары Ордынские* Р.Ю. Почекаев, *Цары Ордынские: Биографии ханов и правителей Золотой Орды*, Санкт-Петербург 2010.
- Полывянный, *К истории* Д. Полывянный, *К истории видинского деспотства в XIV веке*, Българско средновековие - Българо-Съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев, София 1980, 93-98.
- Popa-Lisseanu, *Brodnici* Gh. Popa-Lisseanu, *Brodnici, Izvoarele istoriei Românilor*, XII, București 1938.
- Порсин, *Политика* А.А. Порсин, *Политика Золотой Орды в Восточной и Южной Европе в 50-х – 70-х годах XIII века*, Золотоордынская цивилизация 3 (2010) 155-166.
- Pritsak, *Polovcians* O. Pritsak, *The Polovcians and Rus'*, АЕМА 2 (1982) 321-380.
- Прокофьев, *Ростислав Михайлович* В. Г. Прокофьев, *Ростислав Михайлович, русский князь XIII века*, Юбилейный сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии, Белград 1936, 131-159.
- ПСРЛ, I *Полное собрание русских летописей, Том I: Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1928.
- ПСРЛ, II *Полное собрание русских летописей, Том II: Ипатьевская летопись*, Санкт-Петербург 1908.
- ПСРЛ, III *Полное собрание русских летописей, Том III: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ed. А. Н. Насонов, Москва-Ленинград 1950.
- ПСРЛ, X *Полное собрание русских летописей, Том X: Летописный сборник, носящий название Патриаршей или Никоновской летописи*, Санктпетербург 1885.
- ПСРЛ, XVIII *Полное собрание русских летописей, Том XVIII: Симеоновская летопись*, ed. А. Кошелев, Москва 2007.
- ПСРЛ, XLIII *Полное собрание русских летописей, Том XLIII: Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского*, Москва 2004.
- Пурковић, *Принцезе* М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, Београд 1996.²
- Purković, *Two Notes* M. Purković, *Two Notes on Mediaeval Serbian History*, SEER 29 (1951) 545-549.
- Rădvan, *At Europe's Borders* L. Rădvan, *At Europe's Borders. Medieval Towns in the Romanian Principalities*, Leiden 2010.

- Радојчић, *Законик* Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, Београд 1960.
- Радојчић, *О Тронушком родослову* Н. Радојчић, *О Тронушком родослову*, Београд 1931.
- Радојчић, *Портрети* С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934.
- Ramusio, *Navigazioni* G.B. Ramusio, *Delle navigationi et viaggi raccolto gia da M. Gio. Battista Ramusio*, II, Venetia 1583.
- Rásonyi, *Quelques catégories* L. Rásonyi, *Sur quelques categories de noms de personnes en Turc*, Acta linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 3 (1953) 323-351.
- Rački, *Rukopisi* F. Rački, *Rukopisi tičući se južno-slovenske povjesti u arhivih srednje i donje Italije*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 18 (1872) 205-258.
- Рашид ад-Дин* Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, I-III, edd. Л.А Хетагуров et al, Москва-Ленинград-Баку 1946-1960.
- REB *Revue des études byzantines*
- Regesta* *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*, edd. I. Szentpétery – I. Borsa, I-II, Budapest 1923-1943.
- Richard, *Baudouin de Hainaut* J. Richard, *À propos de la mission de Baudouin de Hainaut: l'empire latin de Constantinople et les Mongols*, Journal des Savants 1 (1992) 115-121.
- Richard, *Byzance* J. Richard, *Byzance et les Mongols*, Byzantinsche Forschungen 25 (1999) 83-100.
- Richard, *Ultimatums* J. Richard, *Ultimatums Mongols et lettres apocryphes*, CAJ 17 (1973) 212-222.
- Richeri gesta* *Richeri Gesta Senoniensis Ecclesiae*, ed. G. Waitz, MGH SS, XXV, Hannover 1880, 249-345.
- Roger Bacon* Roger Bacon, *Opus Maius*, ed. J.H. Bridges, I-III, Oxford 1900
- Rogerus* *Rogerii Carmen Miserabile*, ed. L. Juhász, SRH, II, Budapest 1938, 543-588.
- Романив, *Бату-хан* В.Я. Романив, *Бату-хан и “центральное монгольское правительство”*: от противостояния к соправительству, Тюркологический сборник 2001: Золотая Орда и ее наследие, Москва 2002, 84-100.
- Rocznik Małopolski* *Rocznik Małopolski*, ed. A. Bielowski, MPH, III, Lwów 1878, 135-202.

- Rocznik Świętokrzyski* *Rocznik Świętokrzyski*, ed. A. Bielowski, MPH, III, Lwów 1878, 53-87.
- Rocznik Traszki* *Rocznik Traszki*, ed. A. Bielowski, MPH, II, Lwów 1872, 826-861.
- Rubruc/Wyngaert *Itinerarium Willelmi de Rubruc*, Sinica Franciscana, vol. I: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi – Firenze 1929, 147-332.
- Рудаков, *Монголо-Татары* В.Н. Рудаков, *Монголо-Татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV вв.*, Москва 2009.
- Runciman, *Ladies* S. Runciman, *The Ladies of the Mongols*, εἰς μνημὴν Κ. Ι. Αμαντοῦ, Αθήναι 1960, 46-53.
- Ruotsala, *Europeans* A. Ruotsala, *Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century - Encountering the Other*, Helsinki 2001.
- Руссев, *Золотая Орда* Н.Д. Руссев, *Золотая орда на нижнем Дунае, Золотоординская цивилизация*, II, Казань 2009, 90-103.
- RHC Recueil des Historiens des Croisades
- Sardelić, *Europski klerici* M. Sardelić, *Europski klerici i misionari o Mongolima: percepcija stepskih barbara u Europi sredinom XIII stoleća*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti HAZU 29 (2011) 1-21.
- Saunders, *History* J.J. Saunders, *History of the Mongol Conquests*, Philadelphia 2001.
- Сафаргалиев, *Распад* М.Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, Саранск 1960.
- SEER The Slavonic and East European Review
- Селезнев, *Элита* Ю.В. Селезнев, *Элита Золотой Орды – научно-справочное издание*, Казань 2009.
- Setton, *Papacy* K.M. Setton, *The Papacy and the Levant*, I, Philadelphia 1976.
- Simon de Keza* *Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, Ed. A. Domanowsky, SRH, I, Budapest 1937, 129-194.
- Синодик/Попруженко* *Синодик царя Борила*, ed. М.Г. Попруженко, София 1928.
- Sinor, *Voyageur* D. Sinor, *Un voyageur du treizieme siecle: le Dominicain Julien de Hongrie*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 14/3 (1952) 589-602.
- Sinor, *Medieval Interpreters* D. Sinor, “Pray to God on my behalf that he give me such intelligence that I can learn fast and well your

- languages.” *Medieval Interpreters and Inner Asia*, The Journal of Popular Culture 16 (1982) 176-184.
- Sinor, *Mongols* D. Sinor, *The Mongols in the West*, Journal of Asian History 33 (1999) 1-44.
- Sinor, *Plano-Carpini's Return* D. Sinor, *John of Plano-Carpini's Return from the Mongols: New Light from a Luxembourg Manuscript*, Journal of the Royal Asiatic Society (1957) 193-206.
- СМИЗО, I В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I: Извлечения из арабских источников*, Санкт-Петербург 1884.
- СМИЗО, II В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным*, Москва - Ленинград 1941.
- Smičiklas, *CD* T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I-XIV, Zagreb 1904-1916.
- Сокровенное сказание *Сокровенное сказание, Монгольская хроника 1240. г. Под названием Mongolun Niģiča Tobčiyar*, ed. С.А. Козин, Москва - Ленинград 1941.
- Spinei, *Great Migrations* V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, trans. D. Badulescu, Cluj-Napoca 2003.
- Spinei, *Moldavia* V. Spinei, *Moldavia in the 11th – 14th Centuries*, Bucharest 1986.
- Spinei, *Mongols* V. Spinei, *Les Mongols dans Historia Ecclesiastica Nova de Tholomeus de Lucca*, АЕМА 18 (2011) 271-333.
- Spinei, *Romanians* V. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden - Boston 2009.
- Spuler, *Goldene Horde* B. Spuler, *Die Goldene Horde: Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Wiesbaden 1965.²
- Spuler, *Mongolen in Iran* B. Spuler, *Die Mongolen in Iran: Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1985.²
- Средновековна България Й. Андреев – И. Лазаров – П. Павлов, *Кой Кой е в Средновековна България*, София 1995.
- SRH Scriptores Rerum Hungaricarum
- ССКА Споменик српске краљевске академије

- Станојевић, *Догађаји* С. Станојевић, *Догађаји 1253. и 1254. год.*, ГСКА 164 (1936) 191-198.
- Станојевић, *Краљ Милутин* С. Станојевић, *Краљ Милутин*, Годишњица Николе Чупића 46 (1937) 1-43.
- Станојевић, *Краљ Урош* С. Станојевић, *Краљ Урош*, Годишњица Николе Чупића 44 (1935) 1-62.
- Станојевић, *Српски архиепископи* С. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II*, ГСКА 153 (1933) 43-78.
- Стојанов, *Антропоними* В. Стојанов, *История на изучаването на Codex Sitanicus, Кумано-печенежски антропоними в България през XV век*, София 2000.
- Стојанов, *Куманите* В. Стојанов, *Куманите в българската история (XI-XIV в.)*, ИП 5-6 (2005) 3-25.
- Стојановић, *Житија* Љ. Стојановић, *Житија краљева и архиепископа српских – критичка разматрања*, ГСКА 106 (1923) 97-112.
- Стојановић, *Записи и натписи* Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I-VI, Београд 1902-1926.
- Стојановић, *Повеље и писма* Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1-2, Београд - Сремски Карловци 1929 - 1934.
- Стојановић, *Родослови* Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд - Сремски Карловци 1927.
- Стојановић, *Хрисовуљи* Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типници, поменици, записи и др.*, ССКА 3 (1890)
- Strakosch-Grassmann, *Einfall* G. Strakosch-Grassmann, *Einfall der Mongolen in Mittel-Europa 1241–1242*, Innsbruck 1893.
- Studemund, *Johannes* W. Studemund, *Zu Johannes de Alta Silva De Rege et septem sapientibus – zweiter artikel*, Zeitschrift für deutsches Alterthum, Neue Folge 6 (1875) 221-249.
- Субботић, *Диплома* I. Субботић, *Диплома кнеза Лазара 1381. год. манастиру Раваницы дана*, Сербский летопись 4 (1847) 46-63.
- SCIVA Studii și cercetări de istorie veche și arheologie
- Schmieder, *Europa* F. Schmieder, *Europa und die Fremden – Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Sigmaringen 1994.
- Tănase, *Nogai* T. Tănase, *Le 'khan' Nogai et la géopolitique de la mer Noire en 1287 à travers un document missionnaire: la lettre de Ladislas, custode de Gazarie*, Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica 6-7 (2004-2005) 267-301.

- Tafel –Thomas, *Urkunden* G. Tafel – G. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, I-II, Wien 1856.
- ТВТУ Трудове на Великотърновския университет ‘Св. св. Кирил и Методий’
- Тихомиров, *Русское летописание* М.Н. Тихомиров, *Русское летописание*, Москва 1979.
- Трепавлов, *Строй* В.В. Трепавлов, *Государственный строй Монгольской империи XIII в.*, Москва 1993.
- Троицкая летопись* М.Д. Приселков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Москва - Ленинград 1950.
- Троношки родослов* Я. Шафарик, *Србский летописац из почетка XVI-г столетия*, Гласник Друштва србске словесности 5 (1853) 17-112.
- Theiner, *VMHN* A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I-II, Roma, 1859-1860.
- Theodori Lascaris epistulae* *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, ed. N. Festa, Firenze 1898.
- Thomas, *Historia* Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. F. Rački, Zagreb 1894.
- Thompson, *Vardan Arewelc'i* R. Thompson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989) 125-226.
- Ћирковић, *Земља Мачва* С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 74 (2008) 3-20.
- Убипарип, *Зборник* М. Убипарип, *Зборник са кратим житијем краља Милутина*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 71 (2005) 53-72.
- Узелац, *Најамничке војске* А. Узелац, *Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина*, Војно-историјски гласник 2 (2011) 9-27.
- Uzelac, *Tatars and Serbs* A. Uzelac, *Tatars and Serbs at the End of the Thirteenth Century*, *Revista de Istorie Militară* 5-6 (2011) 9-20.
- Urbanski, *Tartarorum gens brutalis* R. Urbanski, *Tartarorum gens brutalis - Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich*, Warszawa 2009.

- Утемиш-хаджи Утемиш-хаджи, *Чингиз-наме*, edd. В.П. Юдин – Ю.Г. Баранова – М.Х. Абусейтова, Алма-Ата 1992.
- Failler, *Chronologie et Composition* А. Failler, *Chronologie et Composition dans l'Histoire de Georges Pachymère*, REB 38 (1980) 5-103; REB 39 (1981) 145-249; REB 48 (1990) 5-87
- Федоров-Давыдов, *Кочевники* Г.А. Федоров-Давыдов, *Кочевники восточной Европы под властью золотоордынских ханов*, Москва 1966.
- Федоров-Давыдов, *Строй* Г.А. Федоров-Давыдов, *Общественный строй Золотой Орды*, Москва 1973.
- Fennell, *Crisis* J. Fennell, *The Crisis of Medieval Russia 1200-1304*, London – New York 1983.
- Ферјанчић, *Деспоти* Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.
- Ферјанчић, *Србија* Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204-1261)*, ЗРВИ 27-28 (1989) 103-148.
- Ферјанчић, *Тесалија* Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974.
- Fine, *Late Medieval Balkans* J. Fine, *The Late Medieval Balkans - A Critical Survey from the Late Twelfth century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1997.
- Frankengeschichte* *Die Frankengeschichte des Rašid ad-Din*, ed. K. Jahn, Wien 1977.
- Hayton *Hayton, La Flor des Estoires dela terre d'Orient/Flos Historiarum Terre Orientis*, ed. Ch. Kohler, RHC: Historiens Armeniens, II, Paris 1906, xxiii-cxlii, 111-363.
- Halperin, *Kipchak connection* С. Halperin, *Kipchak connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut*, BSOAS 63 (2000) 229-245.
- Halperin, *Russia* С. Halperin, *Russia and the Golden Horde*, Bloomington IA 1985.
- Hambis, *Chapitre CVII* L. Hambis, *Le Chapitre CVII du Yuan Che*, Leiden 1945.
- Hammer-Purgstall, *GH* J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak*, Pest 1840.
- Хара-Даван, *Чингис-хан* Э. Хара-Даван, *Чингис-хан как полководец и его наследие*, Элиста 1991.²
- Харди, *Господари и банови* Ђ. Харди, *Господари и банови оностраниг Срема и Мачве у XIII веку*, Споменица историјског архива Срем 8 (2009) 65-80.

- Харди, *Наследници Кијева* Ђ. Харди, *Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма*, Нови Сад 2002.
- Хейвуд, *Некоторые проблемы* К. Хейвуд, *Некоторые проблемы нумизматического доказательства правлений хана Ногая и Джеки*, *Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды), От Калки до Астрахани 1223-1556*, ed. М. А. Усманов, Казань 2001, 129-145.
- Hermannii Altahensis Annales* *Hermannii Altahensis Annales*, ed. P. Jaffé, MGH SS, XVII, Hannover 1861, 381-407.
- HJAS Harvard Journal of Asiatic Studies
- Holt, *Mamluk Diplomacy* P. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290): Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers*, Leiden 1995.
- Hopf, *Chroniques* С. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin 1873.
- Храпачевский, *Военная держава* Р.П. Храпачевский, *Военная держава Чингисхана*, Москва 2005.
- Hystoria Tartarorum* *Hystoria Tartarorum C. de Bridia monachi*, ed. A. Önnersfors, Berlin 1967.
- CAJ Central Asiatic Journal
- Цанкова-Петкова, *Асеневици* Г. Цанкова-Петкова, *България при Асеневици*, София 1978.
- Santacuzenus* *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, I-III*, ed. L. Schopen, Bonnae 1828-1832.
- Cahen, *Formation of Turkey* С. Cahen, *The Formation of Turkey: The Seljukid Sultanate of Rum, Eleventh to Fourteenth Centuries*, Harlow 2001.
- Цветкова, *Съдбата* Б. Цветкова, *Съдбата на Теодор Светослава преди възцаряването му*, ИБИД 22-24 (1948) 40-48.
- CDAC *Árpádkori új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, ed. G. Wenzel, I-XIII, Budapest 1860-1874.
- CDP *Hazai Okmánytár - Codex diplomaticus patrius*, edd. I. Nagy et al, I-VIII, Győr - Budapest, 1865-1891.
- Ciocîltan, *Alans* V. Ciocîltan, *Les Alans et le commencement des états roumains*, *Studia Asiatica* 1 (2000) 47-76.
- Ciocîltan, *Hegemonia* V. Ciocîltan, *Hegemonia hoardei de Aur la Dunărea de Jos (1301-1341)*, *Revista Istorică: Serie nouă* 5/11-12 (1994) 1099-1118.

- Cleaves, *Mongolian Names* F.W. Cleaves, *The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of The Archers by Grigor of Akanc*, HJAS 3 (1949) 400-443.
- Continuatio Sancrucensis II* *Continuatio Sancrucensis II*, ed. W. Wattenbach, MGH SS, IX, Hannover 1851, 637-646.
- Crusades/Setton* K.M. Setton (ed.), *A History of the Crusades*, I-VI, Madison 1969-1989.
- Curta, *Southeastern Europe* F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge 2006.
- Chronica Majora* *Matthaei Parisiensis Chronica Majora*, I-VII, ed. H. Louard, London 1872.
- Chronici Hungarici* *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. A. Domanovsky, SRH, I, Budapest 1937, 217-505.
- Chronicon Poseniense* *Chronicon Poseniense*, ed. A. Domanovsky, SRH, II, Budapest 1938, 7-52.
- Chronique de Moree/Buchon* *Le Livre de la Conquête de La Princée de La Morée, publié pour la première fois d'après un manuscrit de la bibliothèque des ducs de Bourgogne à Bruxelles*, ed. J. Buchon, Paris 1845.
- Chroniche di Villani* *Chroniche di Giovanni, Matteo e Fillippo Villani*, ed. A. Rachelli, Trieste 1857.
- Чремошник, *Списи* Г. Чремошник, *Историски споменици дубровачког архива, III/1: Канцелариски и нотариски списи 1278-1301*, Београд 1932.
- Шабульдо, *Земли* Ф. Шабульдо, *Земли Югозападной Руси в составе великого княжества Литовского*, Киев 1987.
- Шкриванић, *Путеви* Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1975.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ

- *Abulfedae Annales Muslemici Arabice et Latine*, ed. J. Reiske, t.V, Hafniae 1794.
- *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*, edd. I. Szentpétery – I. Borsa, I-II, Budapest 1923-1943.
- Ala-ad-Din ata Malik Juvaini, *Genghis Khan – The History of the World Conqueror*, ed. & trans. J. A. Boyle, Manchester 1998.
- *Albrici monachi Triumfontium Chronicon*, ed. P. Scheffer-Boichorst, MGH SS, XXIII, Hannover 1874, 631-950.
- *Andreae Danduli Chronica per extensum descripta*, ed. E. Pastorello, *Rerum Italicarum Scriptores – Nuova Edizione*, XII/1, Bologna 1938.
- *Annales Augustani Minores*, ed. B. Otto, MGH SS X, Hannoverae 1852, 8-11.
- *Annales Erphordenses*, ed. I. Lappenberg, MGH SS XVI, 26-40.
- *Annales Monastici*, I, ed. H. Louard, London 1864.
- *Annales Otakariani a. 1254-1278*, ed. D. Rudolf Köpke, MGH SS IX, Hannoverae 1856, 181-194.
- *Annales Placentini Gibellini*, ed. Ph. Iaffe, MGH SS XVIII, Hannover 1863, 457-581.
- *Annales Pragensium pars I a.1196-1278*, ed. D. Rudolf Köpke, MGH SS IX, Hannover 1856, 169-181.
- *Annales Sandivogii*, MGH SS XXIX, ed. M. Perlbach, Hannover 1892, 424-430.
- *Annales S. Pantaleonis Colonensis*, ed. H. Cardauns, MGH SS, XXII, Hannover 1872, 529-547.
- *Annales S. Stephani Frisingenses*, ed. W. Wattenbach, MGH SS XIII, Hannoverae 1883, 50-60.
- *Annales Frisacenses*, ed. L. Weiland, MGH SS, XXIV, Hannover 1879, 65-67.
- *Annales Capituli Posnanienses*, MGH SS XXIX, ed. M. Perlbach, Hannover 1892, 431-470.
- *Annales Cracovienses compiliati*, ed. W. Arndt MGH SS XIX, Hannover 1866, 582-606.
- С.А. Аннинский, *Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о Татарах и восточной Европе*, Исторический архив, III, Москва - Ленинград 1940, 80-112.
- *Anonymi Descriptio Europae Orientalis: "Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia" anno MCCCVIII exarata*, ed. O. Górká, Cracoviae 1916.

- *Anonymi Leobensis Chronicon*, ed. H. Pez, *Scriptores Rerum Austriacarum Veteres ac Genuini*, Lipsiae 1723, 751-972.
- *Армянские источники о Монголах*, ed. А.Г. Галстян, Москва 1962.
- *Árpádkori új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, ed. G. Wenzel, I-XIII, Budapest 1860-1874.
- Арх. Антонин, *Заметки XII-XV века, относящиеся к Крымскому г. Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре*, *Записки Одесского общества истории и древностей* 5 (1863) 595-628.
- Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935.
- Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866.
- *Acta et diplomata Graeca Medii Aevi*, I, edd. F. Miklosich – I. Müller, Windobonae 1860.
- *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I, edd. L. Thalloczy – K. Jireček – M. Shufflay, Wien 1913.
- *Acta Imperii Selecta – Urkunden Deutschen Könige und Kaiser*, ed. J. Böhmer, Innsbruck 1870.
- Bartholomaeus Anglicus, *De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII*, Francofurti 1601.
- И. Билярски, *Погановският поменик*, *Годишник на СУ* 84-85 (1991) 53-77.
- R. Blake - R. Frye, *History of the Nation of Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc Hitherto ascribed to Magakia the Monk: The Armenian text edited with an english translation and footnotes*, *Harvard Journal of Asiatic Studies* 3 (1949) 269-399.
- Д. Богдановић – А. Милтенова, *Апокрифният сборник от манастира Савина, XIV в. в сравнение с други подобни южнославянски ръкописи*, *Археографски прилози* 9 (1987) 7-30.
- Brocardus, *Directorium ad Passagium Faciendum*, ed. Ch. Kohler, *Recueil des Historiens des Croisades: Documents Armeniens*, II, Paris 1906, 368-517.
- *Българската литература и книжнина през XIII век*, edd. И. Божилов – С. Кожухаров, София 1987.
- *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, edd. Ф. Баришић – Б. Ферјанчић, Београд 1986.
- *Vita et miracula Sanctae Kynge ducisse Cracoviensis*, ed. W. Kętrzyński, МРН, IV, 662-744.
- *Voyages d' Ibn Batoutah*, edd. C. Defremery - B. Sanguinetti, I-IV, Paris, 1853-1858.
- *Géographie d'Aboulféda : texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde*, I-II, ed. P. Reynaud, Paris 1840-1848.
- George Akropolites. *The History*, ed. & tr. R. Macrides, Oxford 2007.
- Georges Pachymérès, *Relations Historiques*, I-V, edd. A. Failler – V. Laurent, Paris 1984-2000.
- *Georgii Acropolitae Opera*, I, ed. A. Heisenberg, Lipsiae 1903.

- *Georgii Pachymeris de Michaelis et Andronico Palaeologis*, I-II, ed. I. Bekker, Bonnae 1835.
- Georgius Cyprius, *Encomium Michaelis Palaeologi*, Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca, CXLII, ed. J.P. Migne, Paris 1863, col. 345-387.
- Gervase of Tilbury, *Otia Imperialia: Recreation for an Emperor*, edd. & trans. S. Banks - J. Binns, Oxford 2002.
- Geoffroy de Ville-hardouin, *La conquête de Constantinople, avec la continuation de Henri de Valenciennes*, ed. N. de Wailly, Paris 1872.
- Giacomo di Pietro Luccari, *Copioso Ristretto degli Annali di Ragusa*, Ragusa 1790.
- G. del Giudice, *Codice diplomatico del regno di Carlo I e II di Angio*, Napoli 1863.
- Gy. Györffy, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez*, Történelmi Szemle 7 (1964) 1-25, 537-568.
- В. Гюзелев, *Самият Търновград ще разтръби победите (Средновековни поети за България)*, София 1981.
- G. Golubovich, *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese*, I-III, Quaracchi - Firenze 1906-1919.
- Н. Gockenjan – J. Ross-Sweeney, *Der Mongolensturm – Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*, Graz – Wien 1985.
- Н. Gregoire, *Imperatoris Michaelis Paleologi de vita sua*, Byzantion 29-30 (1959-1960) 447-476.
- *Гръцки извори за българската история*, I-XI, София 1954-1983.
- *Guilelmi Tyrensis Continuata belli sacri historia*, Patrologiae Cursus Completus, Series Latina, CCI, ed. J.P. Migne, Paris 1853. col. 893-1060.
- А. Даскалова – М. Райкова, *Грамоти на българските царе. Увод. Текстовете. Речник. Библиография*, София 2005.
- Л. Дончева-Петкова – С. Смядовски, *Кръст енкалпион реликвиар на цар Георги Тертер*, Археология 2 (1990) 45-52.
- *Documenta Romaniae Historica, B: Țara Românească*, edd. P. Panaitescu – D. Mioc, București 1966.
- *Documenta Romaniae Historica, D. Relații între Țările Române*, I, edd. Ș. Pascu et al, București 1977.
- *Documente privitoare la istoria românilor*, ed. E. de Hurmuzaki, I, București 1876.
- И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина: Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство*, София 1944.
- И. Дуйчев, *Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър*, Известия на българското историческо дружество 14-15 (1937) 205-210.
- P. Durrieu, *Documents en français des archives angevines de Naples (règne de Charles 1er)*, Paris 1933.

- Эвлия Челеби. *Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*, прев. Е.В. Бахревский, Симферополь 2008.
- S. Endlicher, *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*, Sangalli 1849.
- *Ex Annalibus Islandicis*, ed. G. Waitz, MGH SS XXIX, Hannover 1892, 252-266.
- *Ex Annalibus S. Medardi Suessionibus*, ed. G. Waitz, MGH SS XXV, Hannover 1882, 518-522.
- *Ex Historiae regum Franciae continuatione parisiensi*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS, XXVI, Hannover 1882, 603-610.
- *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књига I: 1186-1321*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, Београд 2011.
- В. Златарски, *Боянският надпис*, Годишник на Софийския университет 31 (1934-1935) 1-28.
- Й. Иванов, *Богомилски книги и легенди*, ред. Д. Ангелов, София 1970.²
- Й. Иванов, *Български старини из Македония*, ред. Б. Ангелов – Д. Ангелов, София 1970.
- Й. Иванов, *Поменници на български царе и царици*, Известия на историческото дружество във София 4 (1915) 219-229.
- П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске Хрисовуље*, Нови Сад 1976.
- Ioannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongalorum quos nos Tartaros apellamus*, Sinica Franciscana, vol. I: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi – Firenze 1929, 1-130.
- *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, I-III, ed. L. Schopen, Bonnae 1828-1832.
- *Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae, Liber VII – Liber VIII*, ed. D. Turkowska, Warszawa 1975.
- *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopisețul Cantacuzinesc*, edd. C. Grecescu – D. Simionescu, București 1960.
- *Itinerarium Willelmi de Rubruc*, Sinica Franciscana, vol. I: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi – Firenze 1929, 147-332.
- Д. Языков, *Собрание путешествий къ Татарам и другим восточным народам*, Санкт-Петербургъ 1825.
- Jean de Joinville, *L'Histoire de Saint Louis*, ed. N. De Wailly, Paris 1874.
- И. Йорданов, *Корпус на печатите на средновековна България*, София 2001.
- *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, ed. A. Chroust, MGH, Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, V, Berlin 1928.
- Киракос Ганджакеци, *История Армении*, ed. Л.А. Ханларян, Москва 1976.
- Лб. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890)
- *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski, I*, Krakow 1876.

- И.Г. Коновалова, *Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII-XIV вв. – текст, перевод, коментарий*, Москва 2009.
- В. Константинова, *Средновековни надписи от Шуменско (XII-XV в.)*, *Paleobulgarica* 3 (1983) 68-78.
- *Layettes du Trésor des chartes*, III, ed. J. de Laborde, Paris 1875.
- *Layettes du Trésor des chartes*, IV, ed. E. Berger, Paris 1902.
- *Латински извори за българската история*, I-V/1, София 1958-2001.
- *Libro del Conosçimiento de todos los reinos (The book of Knowledge of all Kingdoms)*, ed. N. Marino, Tempe AR 1999.
- *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea*, ed. A. Morel-Fatio, Genève 1885.
- *Le Livre de la Conquête de La Princée de La Morée, publié pour la première fois d'après un manuscrit de la bibliothèque des ducs de Bourgogne à Bruxelles*, ed. J. Buchon, Paris 1845.
- *Le Livre de Marco Polo*, ed. G. Pauthier, Paris 1865.
- S. Ljubić, *Listine o jednošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike, knjiga I od godine 965 do 1335*, Zagrabiae 1868.
- *Magyar diplomaczi emlékek az Anjou-korból*, I-II, ed. G. Wenzel, Budapest 1874-1875.
- V. Makušev, *Isprave za jednošaj Dubrovnika prema Veneciji*, *Starine JAZU* 30 (1902) 335-352.
- В. Макушев, *Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории, т. II: Неаполь и Палермо*, Записки императорской академии наук 19 (1871) – приложение но. 3.
- А.Б. Малышев, *Сообщение анонимного минорита о миссионерских пунктах францисканцев в Золотой орде в XIV в.*, *Археология восточно-европейской степи* 4 (2007) 183-189.
- *Manuelis Philae Carmina ex codicibus Escorialensis, Florentinis, Parisinis et Vaticanis*, I-II, ed. E. Miller, Paris 1855-1857.
- А. Маргос, *За новооткрития надпис от Шуменската крепост*, *Археология* 1 (1969) 22-26.
- А. Маргос, *Средновековни български надписи при с. Рояк, Провадийско*, *Български език* 26/4 (1976) 296-302.
- С. Марјановић-Душанић, *Хрисовуља краља Душана о даривању манастира Светог Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару*, *Стари српски архив* 2 (2003) 55-68.
- *Martini Oppaviensis Chronicon pontificum et imperatorum*, ed. L. Weiland, MGH SS XXII, Hannover 1872, 377-475.
- А.М. Maffry Talbot, *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople*, Washington DC 1975.
- Marco Polo, *The Description of the World*, I-II, edd. A.C. Moule – P. Pelliot, London 1935-1938.
- Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, прев. и прир. З. Шундрица – С. Тирковић, Београд 1960.

- Матвей Меховский, *Трактат о двух Сарматиях (Tractatus de duabus Sarmathias)*, ed. С.А. Аннинский, Москва-Ленинград 1936.
- *Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков*, edd. С.К. Ибрагимов et al., Алма-Ата 1969.
- *Matthaei Parisiensis Chronica Majora*, I-VII, ed. H. Louard, London 1872.
- F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*, Wien 1858. (Graz 1964², Београд 2006³)
- *The Mission of Friar William of Rubruck: His journey to the court of the Great Khan Möngke 1253-1255*, edd. P. Jackson – D. Morgan, London 1990.
- *Mitteilungen aus dem Vatikanischen Archive*, II, ed. O. Redlich, Wien 1894.
- *Michae Madii de Barbazanis Historia de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum*, Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini, III, ed. J.G. Schwandtner, Vindobonae 1748, 636-653.
- С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског манастиру светог Николе Мрачког у Орехову (спорне аутентичности)*, Стари српски архив 1 (2002) 55-68.
- С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
- Т. Моллов, *Български фолклорни мотиви, т.1: Обредни песни*, Варна 2006. <<http://liternet.bg/folklor/motivi/kalina-garlo-bolialo/content.htm#1>>
- *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, t II: a a.1273. ad a.1321*, ed. F. Knauz, Strigonii 1882.
- *Monumenta historiae Patriae edita jussu regis Caroli Alberti*, ed. L. Cibrario, Augustae Taurinorum 1838.
- *Monumenta Cartographica Jugoslaviae*, I, ed. Г. Шкриванић, Београд 1974.
- A. Mostaert - F. Woodman-Cleaves, *Trois documents Mongols des archives secretes Vaticanes*, Harvard Journal of Oriental and African Studies 15 (1952) 419-506.
- В. Мошин, *Крал Милутин според неговата биографија од Данило II, неговото “Житие по свиток” и неговата автобиографија*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, II, Скопје 1977, 309-414.
- В. Мошин – Л. Славева – К. Илиевска, *Грамоти на манастирот Св. Георги — Горг Скопски, Грамота на крал Милутин*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I, Скопје 1975, 205-238.
- *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, I-II, ed. L. Schopen, Bonnae 1829-1830.
- Nicolaus de Curbio, *Vita Inocentii IV*, Rerum Italicarum Scriptores, III, ed. A.L. Muratori, Mediolani 1723, 592-594.
- С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912 (Београд 2005.²)
- С. Новаковић, *Српски поменици XV-XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875) 1-152.

- *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. J. Darrouzès, Paris 1981.
- *Ottokars Österreichische Reimchronik*, ed. J Seemüller, MGH - Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt, V/1-2, Hannover 1890.
- F. Palacky, *Literarische Reise nach Italien im Jahre 1837 zur Aufsuchung von Quellen der böhmischen und mährischen Geschichte*, Prag 1838.
- К.П. Патканов, *История монголов инок Магакши, XIII века*, Санкт-Петербург 1871.
- К.П. Патканов, *История монголов по армянским источникам*, I, Санкт-Петербург 1873.
- А. Пејатовић, *Један српски родослов нове редакције*, Споменик СКА 38 (1900) 123-127.
- P. Pelliot, *Histoire Secrète des Mongols*, Paris 1949.
- *Повести и сказания древней Руси*, ed. Д.С. Лихачев, Москва – Санкт-Петербург 2001.
- *Полное собрание русских летописей, Том I: Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1928.
- *Полное собрание русских летописей, Том II: Ипатьевская летопись*, Санктпетербург 1843.
- *Полное собрание русских летописей, Том II: Ипатьевская летопись*, Санкт Петербург 1908.
- *Полное собрание русских летописей, Том III: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ed. А. Н. Насонов, Москва-Ленинград 1950.
- *Полное собрание русских летописей, Том X: Летописный сборник, носящий название Патриаршей или Никоновской летописи*, Санктпетербург 1885.
- *Полное собрание русских летописей, Том XVIII: Симеоновская летопись*, ed. А. Кошелев, Москва 2007.
- *Полное собрание русских летописей, Том XLIII: Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского*, Москва 2004.
- Gh. Popa-Lisseanu, *Brodnici, Izvoarele istoriei Românilor*, XII, Bucureşti 1938.
- К. Попконстантинов – О. Kronsteiner, *Старобългарски надписи – Altbulgarische Inschriften*, II, Die Slavischen Sprachen 52, Wien 1997.
- L. Previale, *Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo*, Byzantinische Zeitschrift 42 (1943) 1-49.
- М.Д. Приселков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Москва - Ленинград 1950.
- *Ptolomaei Lucensis Historia Ecclesiastica, Rerum Italicarum Scriptores XI*, ed. L. Muratori, Mediolani 1727, col. 743-1240.
- Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности (XI-XVIII века)*, Београд 1960.
- Н. Радојичић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, Београд 1960.

- C. Raymond Beazley, *The Texts and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*, London 1903.
- F. Rački, *Rukopisi tičući se južno-slovenske povjesti u arhivih srednje i dolnje Italije*, Rad Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 18 (1872) 205-258.
- Ramon Muntaner, *Crónica Catalana*, ed. A. De Bofarull, Barcelona 1860.
- G.B. Ramusio, *Delle navigationi et viaggi raccolto gia da M. Gio. Battista Ramusio*, II, Venetia 1583.
- Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, I-III, edd. Л.А Хетагуров et al, Москва-Ленинград-Баку 1946-1960.
- *Les registres d'Innocent IV publiés ou analysés d'après les manuscrits originaux du Vatican et de la Bibliothèque nationale*, ed. É. Berger, III. Paris 1897.
- *Relatio fr. Benedicti Poloni*, Sinica Franciscana, vol. I: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi – Firenze 1929, 133-143.
- P. Riant, *Exuviae sacrae Constantinopolitanae*, I, Genevae 1877.
- *Richeri Gesta Senoniensis Ecclesiae*, ed. G. Waitz, MGH SS, XXV, Hannover 1880, 249-345.
- Roger Bacon, *Opus Maius*, ed. J.H. Bridges, I-III, Oxford 1900.
- *Rogerii Carmen Miserabile*, ed. L. Juhász, Scriptorum Rerum Hungaricarum, II, edd. L. Juhacz - I. Szentpetery, Budapest 1938, 543-588.
- *Родословное древо тюрков - Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана*, edd. Г.С. Саблуков – Н.О. Катанов, Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете, 21/5-6 (1905)
- *Rocznik Małopolski*, ed. A. Bielowski, MPH, III, Lwów 1878, 135-202.
- *Rocznik Świętokrzyski*, ed. A. Bielowski, MPH, III, Lwów 1878, 53-87.
- *Rocznik Traszkowski*, ed. A. Bielowski, MPH, II, Lwów 1872, 826-861.
- *Rocznik Franciszkański Krakowski*, ed. A. Bielowski, MPH, III, Lwów 1878, 46-52.
- *Ryccardi de Sancto Germano notarii chronica*, MGH SS, XIX, ed. Л. Bethmann, Hannover 1866, 321-384.
- Salimbene de Adam, *Cronica*, I-II, ed. G. Scalia, Bari 1966.
- *Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, ed. A. Domanowsky, Scriptorum Rerum Hungaricarum, I, edd. L. Juhacz - I. Szentpetery, Budapest 1937, 129-194.
- *Синодик царя Борила*, ed. М.Г. Попруженко, София 1928.
- Л. Славева, *Попис на имотите на хетовскиот манастир од 1343 година*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, III, Скопје 1980, 296, 298.
- Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I-XIV, Zagreb 1904-1916.
- С. Смядовски, *Надписите към стенописите от църквата „Св. Никола“ край с. Станичене, Нишко (1331–1332 г.)*. *Paleobulgarica* 18/3 (1994), 17–43.

- *Сокровенное сказание, Монгольская хроника 1240. г. Под названием Mongolun Nigiſa Tobſiyan*, ed. С.А. Козин, Москва - Ленинград 1941.
- А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.
- И.И. Срезневский, *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках LXXXI-XС*, Записки Императорской Академии Наук 34 (1879) – приложение по.4
- П. Срећковић, *Зборник попа Драгоља – садржина и пророштва*, Споменик Српске краљевске Академије 5 (1890) 4-20.
- П. Срећковић, *Родословіе сербскеі цареи*, Гласник Српског ученог друштва 21 (1867) 226-276.
- В. Стоин, *Народни песни от Средна Северна България*, София 1931.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1-2, Београд - Сремски Карловци 1929 - 1934.
- Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I-VI, Београд 1902-1926.
- Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд - Сремски Карловци 1927.
- Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типиси, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890)
- Љ. Стојановић, *‘Требник’ манастира Св. Тројице код Плеваља*, Споменик СКА 56 (1922) 22-30.
- Strabo, *Geography*, I-III, ed. & trans. H. Jones, London 1924.
- I. Субботић, *Диплома кнеза Лазара 1381. год. манастиру Раваницы дана*, Сербский летопись 4 (1847) 46-63.
- *Tabaqat-i-Nasiri: A General History of Muhamaddan Dynasties of Asia*, I-II, ed. & trans. H. Raverty, New Delhi 1970.²
- G. Tafel – G. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, I-II, Wien 1856.
- Теодосије Хиландарац, *Живот светога Саве, издање Буре Даничића*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1973.
- В. Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I: Извлечения из арабских источников*, Санкт-Петербург 1884.
- В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным*, Москва - Ленинград 1941.
- Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980.
- A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I-II, Roma, 1859-1860
- A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium*, I-II, Romae 1863.
- *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, ed. N. Festa, Firenze 1898.

- Tholomeus von Lucca, *Annales*, ed. B. Schmeidler, *Scriptores Rerum germanicarum*, Nova Series VIII, Berlin 1930.
- Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. F. Rački, Zagreb 1894.
- Thomas Cantimpratanus, *De S. Lutgarde Virgine sanctimoniali ordinis cisterciensis Aquiriae in Brabantia*, *Acta Sanctorum Iunii*, III, Antwerpiae 1701 (repr. Bruxelles 1969), 231-264.
- R. Thompson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989) 125-226.
- В. Тъпкова-Займова - А. Милтенова, *Историко-апокалиптична книжнина в средновековна Византия и България*, София 1996.
- М. Убипарип, *Зборник са кратим житијем краља Милутина*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 71 (2005) 53-72.
- А. Убичини, *Уговори о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Уроша од 27. марта 1308*, *Гласник Српског ученог друштва* 27 (1870) 322, 309-341.
- М.А. Усманов, *Жалованные акты Джучиева улуса XIV-XVI вв*, Казань 1979.
- Утемиш-хаджи, *Чингиз-наме*, edd. В.П. Юдин – Ю.Г. Баранова – М.Х. Абусеитова, Алма-Ата 1992.
- *Fontes rerum Bohemicarum*, III, ed. J. Emler, Praga 1882.
- *Die Frankengeschichte des Rašid ad-Din*, ed. K. Jahn, Wien 1977.
- *Fratris Gerardi de Fracheto O.P. Vitae fratrum ordinis Praedicatorum*, ed. B. Reichert, *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica*, I, Luvanii 1896.
- A. Frolow, *Une inscription bulgare inédite*, *Revue des études slaves* 21 (1944) 97-111.
- *Hazai Okmánytár - Codex diplomaticus patrius*, edd. I. Nagy et al, I-VIII, Győr - Budapest, 1865-1891.
- Hayton, *La Flor des Estoires dela terre d'Orient/Flos Historiarum Terre Orientis*, ed. Ch. Kohler, *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Armeniens*, II, Paris 1906, xxiii-cxlii, 111-363.
- *Heinrici de Heimburg Annales*, ed. W. Wattenbach, *MGH SS XVII*, Hannover 1863, 711-718.
- *Hermannii Altahensis Annales*, ed. P. Jaffé, *MGH SS, XVII*, Hannover 1861, 381-407.
- *Historia Compendiosa dynastiarum authore Gregorio Abul-Pharajio, Malatiensi Medico*, ed. E. Pococke, Oxoniae 1663.
- C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin 1873.
- *Hystoria Tartarorum C. de Bridia monachi*, ed. A. Önnersfors, Berlin 1967.
- *Caesaris Baronii Annales ecclesiastici denuo excusi et ad nostra usque tempora perducti*, ed. A. Theiner, XXI-XXIII, Roma 1870-1871.
- *Codex diplomaticus domus senioris Comitum Zichy, de Zich et Vasonkeö*, I, ed. E. Nagy et al, Pest 1871.

- M. Colker, *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, *Speculum* 54 (1979) 712-726.
- *Continuatio Zwetlensis III*, ed. W. Wattenbach, MGH SS, IX, Hannover 1851, 654-669.
- *Continuatio Lambacensis*, ed. W. Wattenbach, MGH SS, IX, Hannover 1851, 556-561.
- *Continuatio Sancrucensis II*, ed. W. Wattenbach, MGH SS, IX, Hannover 1851, 637-646.
- *Chronique rimée de Philippe Mouskes*, I-II, ed. F. de Reiffenberg, Bruxelles 1838.
- *Chronica minor auctore Minorita Erphordiensi*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS XXIV, Hannover 1879, 172-204.
- *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451), item Joannis Gundulae (1451 - 1484)*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893.
- *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. A. Domanovsky, *Scriptores Rerum Hungaricarum I*, edd. L. Juhacz - I. Szentpetery, Budapest 1937, 217-505.
- *The Chronicle of Morea*, ed. J. Schmidt, London 1904.
- *Chroniche di Giovanni, Matteo e Fillippo Villani*, ed. A. Rachelli, Trieste 1857.
- *Chronicon Aulae regiae*, ed. J. Loserth, *Fontes Rerum Austriacarum, Scriptores VIII*, Wien 1875.
- *Chronicon Zagradiense cum textu chronici Chronici Varadiensis collatum*, ed. E. Szentpétery, *Scriptores Rerum Hungaricarum I*, edd. L. Juhacz - I. Szentpetery, Budapest 1937, 195-216.
- *Chronicon Poseniense*, ed. A. Domanovsky, *Scriptores Rerum Hungaricarum II*, edd. L. Juhacz - I. Szentpetery, Budapest 1938, 7-52.
- *Chronicon Claustroneuburgense*, ed. A. Rauch, *Scriptores Rerum Austriacarum, I*, Vindobonae 1793, 41-126.
- *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj 1225-1286, the son of Aaron, the Hebrew physician commonly known as Bar Hebraeus*, I, ed. & trans. E.A.W. Budge, London 1932.
- Г. Чремошник, *Историски споменици дубровачког архива, III/1: Канцелариски и нотариски списи 1278-1301*, Београд 1932.
- Я. Шафарик, *Србский летописац из почетка XVI-г столетия*, *Гласник Друштва србске словесности* 5 (1853) 17-112.
- Я. Шафарик, *Живот краља Стефана Дечанског*, *Гласник Друштва србске словесности* 11 (1859) 35-94.

ЛИТЕРАТУРА

- С. Авдев, *Монетната система в Средновековна България през XIII- XIV в.*, София 2005.
- Р. Агатоновић, *Одношаји између Србије и Българске од XII-XV века*, Београд 1899.
- С.В. Аксенов – А. Г. Юрченко, *Християнският мир и великата монголска империя*, Санкт-Петербург 2002.
- Й. Алексиев, *Изображение на шаман върху средновековен съд от Царевец във Велико Търново*, Проблеми на прабългарската история и култура, София 1989, 440-447.
- A. Alemany, *Alans contra Catalans a Bizanci (I) - L'origen des Alans de Girgon*, Faventia 12-13 (1990) 269-278.
- A. Alemany, *Sources on the Alans: A Critical Compilation*, Leiden 2000.
- Th. Allsen, *Mongol Census taking in Rus', 1245-1275*, Harvard Ukrainian Studies 5 (1981) 32-53.
- Th. Allsen, *The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire, Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, ed. N. Di Cosmo, Leiden 2002, 263-291.
- R. Amitai-Preiss, *Evidence for the Early Use of the Title Ilkhan among the Mongols*, Journal of the Royal Asiatic Society 1 (3rd series) (1991) 353-362.
- R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks – The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge 2004.
- Д. Ангелов, *Средновековният Велбъжд (VII-XIV в.)*, Кюстендил и Кюстендилско, edd. Г. Кръстева et al, София 1973, 62-84.
- Д. Ангелов – Б. Чолпанов, *Българска военна история през средновековието (X-XV век)*, София 1994.
- П. Ангелов, *Болгаро-сербские политические отношения в годы правления царя Феодора Светослава и короля Стефана Милутина (1300-1321 годы)*, Etudes balkaniques 15/4 (1979) 109-117.
- П. Ангелов, *Българите в Македония през средните векове (VII-XIV в.)*, Македонски преглед 1 (1994) 27-50.
- П. Ангелов, *Представата за евреите в Средновековна България*, Исторически преглед 5-6 (2006) 3-41.
- П. Ангелов, *Проекти за обща българо-сръбска държава през средновековието*, Минало 2 (2004) 14-18.
- A. Anderson, *Alexander at the Caspian Gates*, Transaction and Proceedings of the American Philological Association 59 (1928) 130-163.
- Й. Андреев – И. Лазаров – П. Павлов, *Кой Кой е в Средновековна България*, София 1995.
- Й. Андреев, *Въстанието на Ивайло (Изследвания и проблеми)*, Трудове на Великотърновския университет 'Св. Св. Кирил и Методий' 17 (1980) 9-27.

- Й. Андреев, *Надписите при село Иваново, Русенско, и последните години от живота на цар Георги Тертер I*, Векове 3 (1975) 77-84.
- Й. Андреев, *Отношенията между България и Неаполитанско кралство през втората половина на XIII век*, Исторически преглед 4 (1978) 59-74.
- S. Andrić, *Samostan Svetog Križa u Frankavili (Mandelosu)*, Исторически часопис 52 (2005) 33-81.
- М. Антоновић, *Град и Залеђе - Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији*, Београд 2003.
- М. Антоновић, *О узроцима смеђивања жичког архиепископа Данила I*, Зборник радова Византолошког института 34 (1995) 107-115.
- М. Антоновић, *Србија и Лионска унија: неуспео покушај приближавања*, Међународни научни симпозион: 950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке Крсташа, ур. Р. Поповић, Београд 2005, 113-131.
- Г. Атанасов, *Добруджанско деспотство (към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.)*, Велико Търново 2009.
- Г. Атанасов, *Етнодемографски и етнокултурни процеси по Добруджанско черноморие през средновековието*, Исторически преглед 2 (1996) 3-30.
- Г. Атанасов, *Инсигниите на средновековните български владетели*, Плевен 1999.
- Г. Атанасов – И. Йорданов, *Средновековният Ветрен на Дунав*, Шумен 1994.
- G. Atanassov - P. Pavlov, *Sur l'itineraire de l'armee Tatare a travers la Bulgarie du nord (Mesie et Dobroudja) en 1242*, Numismatic and Sphragistic contributions to Ancient and Medieval History of Dobroudja, Dobrich 1993, 233-241.
- Р.К. Атуов, *Ногайско-русский словарь (тематический)*, Черкесск 2005.
- V. Achim, *Istoria unei provincii de frontieră: banatul de Severin în secolul al XIII-lea*, Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români, ed. A. Rusu, Cluj-Napoca 2006, 31-60.
- V. Achim, *Raporturile regatului Ungariei cu țările de la frontierele sale sud-estice în primele două decenii ale secolului al XIV-lea*, Revista istorică 1-4 (2006) 167-180.
- V. Achim, *Structuri ecleziastice și politici confesionale în spațiul balcanocarpatic în secolul al XIII –lea*, Studii și Materiale de Istorie Medie 20 (2002) 115-138.
- F. Babinger, *Maestro Ruggiero delle Puglie relatore pre-poliano sui Tartari*, Nel VII centenario della nascita di Marco Polo, Venezia 1955, 51-61.
- М. Бајаловић - Хаџи-Пешић, *Унутрашње утврђење београдског града IV – раздобље XIII и XIV века*, Годишњак града Београда 43 (1996) 37-54.
- Г. Бакалов, *Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии)*, София 1995.
- O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Krakow 1895.

- В.В. Бартольд, *Сочинения*, I-IX, Москва 1963-1977.
- M. Bartusis, *The Late Byzantine Army – Arms and Society 1204-1453*, Philadelphia 1992.
- I. Baski, *On the Ethnic Names of Cumans in Hungary*, Kinship in the Altaic World. Proceedings of the 48th Permanent International Altaistic Conference, Wiesbaden 2006, 43-54.
- G.A. Bezzola, *Die Mongolen in abendländischer Sicht, 1220–1270: Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen*, Bern 1974.
- В.Н. Бенешевич, *Описание греческих рукописей св. Еккатарины на Синае*, I, Санктпетербург 1911.
- N. Berend, *At the Gate of Christendom - Jews, Muslims and "Pagans" in Medieval Hungary c.1000-c.1300*, Cambridge 2001.
- I. Biliarsky, *The Despots in Mediaeval Bulgaria*, *Byzantinobulgarica* 9 (1995) 121-162.
- И. Билярски, *Към въпроса за административното устройство в източна Македония около средата на XIII век*, *Исторически преглед* 1 (1993) 88-95.
- И. Билярски – И. Илиев, *Папа Николай IV и българите*, *Исторически преглед* 5-6 (1997) 159-187.
- M. Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, Surrey 1997.
- М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001.²
- М. Благојевић, *Немањићи и државност Дукље – Зете – Црне Горе*, *Зборник Матице српске за историју* 83 (2011) 7-24.
- М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, *Зборник Историјског музеја Србије* 20 (1983) 45-122.
- М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, *Архиепископ Данило и његово доба*, ed. В. Ђурић, Београд 1986, 139-155.
- G. De Vlasii, *Racconti di Storia Napoletana*, Napoli 1908.
- И. Божилов, *Бележки върху българската история през XIII в.*, *Българско средновековие - Българо-Съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев*, София 1980, 78-81.
- И. Божилов, *България и Дубровник. Договорът от 1253. г.*, София 2010.
- И. Божилов, *Българите във византийската империя*, София 1995.
- I. Vožilov, *Zur Geschichte des Fürstentums Vidin*, *Byzantinobulgarica* 4 (1972) 113-119.
- И. Божилов, *Фамилията на Асеновци (1186-1460), Генеалогия и просопография*, София 1994.²
- И. Божилов – В. Гюзелев, *История на Добруджа, т. II: средновековие*, Велико Търново 2004.
- И. Божилов – В. Гюзелев, *История на Средновековна България, VII-XIV век*, София 1999.

- J.A. Boyle, *On the Titles Given in Juvainī to Certain Mongolian Princes*, Harvard Journal of Asiatic Studies 19 (1956) 146-154.
- J.A. Boyle, *The Posthumous title of Batu-Khan*, Proceedings of the Ninth Meeting of the Permanent International Altaic Conference, Naples 1970, 67-70.
- J.A. Boyle, *Rashid al-Din – The First World Historian*, Iran 9 (1971) 19-26.
- J.A. Boyle, *The Significance of Jami' al-Tawarikh as a Source on Mongol History*, Iran-Shenasi 2 (1970) 1-8.
- Gh. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucharest, 1935.
- Gh. Bratianu, *Recherches sur le commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siecle*, Paris 1929.
- E. Bretschneider, *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*, I-II, New York 1967.²
- J. Bromberg, *Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, Byzantion 13 (1938) 9-69.
- Ф. Брун, *Черноморье – Сборник исследований по исторической географии Южной России*, I-II, Одесса 1880.
- О.Б. Бубенок, *Аланы-асы в Золотой Орде (XIII-XV вв.)*, Киев, 2004.
- О.Б. Бубенок, *Ясы и Бродники в степях Восточной Европы (VI - начало на XIII вв.)*, Киев 1997.
- А. Бурмов, *История на България през времето на Шишмановци (1323-1396 г.)*, I, Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет 43 (1946-1947) 1-58.
- *Български средновековни градове и крепости, Т.1: Градове и крепости по Дунав и Черно море*, съст. А. Кузев – В. Гюзелев, Варна 1981.
- I. Vásáry, "History and legend" in *Berke khan's Conversion to Islam*, Aspects of Altaic Civilisation, III, ed. D. Sinor, Bloomington IA 1990, 230-252.
- I. Vásáry, *Orthodox Christian Cumans and Tatars of the Crimea in the 13th-14th Centuries*, Central Asiatic Journal 32 (1988) 260-271.
- I. Vasary, *Cumans and Tatars - Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185-1365*, Cambridge 2005.
- Г.В. Вернадский, *Золотая Орда, Египет и Византия въ ихъ взаимоотношенияхъ въ царствование Михаила Палеолога*, Seminarium Kondakovianum 1 (1927) 73-84.
- G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven 1953.
- M. Wertner, *Die Königlichen Nemanjiden*, Ungarische Revue 12 (1892) 544-598.
- Н.И. Веселовский, *Заметки по истории Золотой Орды*, Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук 21/1 (1916) 1-15.
- Н.И. Веселовский, *Хан из темников Золотой орды - Ногай и его время*, Петроградъ 1922.
- P. Wittek, *Yazijioghlu 'Ali on the Christian Turks of the Dobruja*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 14 (1952) 639-668.

- Б.Я. Владимирцов, *Работы по истории и этнографии монгольских народов*, Москва 2002.
- Л. Войтович, *Границы Галицко-Волынского государства*, Русин 3 (2011) 5-41.
- Л. Войтович, *Король Данило Романович: політик і полководець*, Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі, Львів, 2008, 22-97.
- М. Вуксан, *Ковин град – средњовековно насеље и утврђење*, Рад Музеја Војводине 39 (1997) 175-184.
- К. Гагова, *Географията на Балканите според анонимното Описание на Източна Европа*, Исторически преглед 3-4 (2001) 117-127.
- E. Gattola, *Ad historiam abbatiae Cassinensis accessiones...*, Venetiis 1734.
- D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge MA 1959.
- D.J. Geanakoplos, *Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia 1259*, *Dumbarton Oaks Papers* 7 (1953) 99-141.
- S. Georgieva, *The Byzantine Princesses in Bulgaria*, *Byzantinobulgaria* 9 (1995) 163-201.
- S. Georgieva, *Diplomatic Marriages in Medieval Bulgarian Foreign Policy*, *Bulgarian Historical Review* 1 (1993) 116-126.
- Т. Герасимов, *Медни монети на Георги Тертерий I и сина му Тодор Светослав*, Известия на българското историческо дружество 14-15 (1937) 109-115.
- Т. Герасимов, *Монети на Георги Тертер с полумесец, звезда и бюст на човек*, Известия на археологическия институт 28 (1965) 25-30.
- Т. Герасимов, *Нови монети на цар Михаил Асеня*, Сборник в памет на проф. Петър Ников, София 1940, 84-90.
- М. Гецић, *Око Цркве у Доњој Каменици*, Исторички гласник 3-4 (1951) 87-93.
- Gy. Györffy, *Autour de l'état des semi-nomades: le cas de la Hongrie*, *Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1 (1975) 221-238.
- Gy. Györffy, *Dual Kingship and the Seven Chieftains of the Hungarians in the Era of the Conquest and the Raids*, *Acta orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1994) 87-104.
- В. Гюзелев, *Българските земи в чуждестранните географски представи през XIII – началото на XV век*, Военноисторически Сборник 2 (1984) 17-26.
- В. Гюзелев, *Българското царство през XIII век: насоки и фактори в външната му политика*, Сборник радова Византолошког института 46 (2009) 119-128.
- В. Гюзелев, *Нови данни за историята на България и град Несебър през 1257 г.*, Векове 3 (1972) 10-16.
- В. Гюзелев, *Папството и българите през средновековието*, Пловдив 2009.

- В. Гюзелев, *Средновековна България в светлината на нови извори*, София 1981.
- P. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992.
- P. Golden, *Wolves, Dogs and Qipchaq Religion*, Acta orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 50 (1997) 87-97.
- P. Golden, *Khazaria and Judaism*, Archivum Eurasiae Medii Aevi 3 (1983) 127-156.
- P. Golden, *Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qipchaqs*, Archivum Eurasiae Medii Aevi 9 (1995-1997) 99-122.
- П.В. Голубовский, *Печенеги, торки и половцы до пришествия татарь. История южно-русских степей*, Киев 1884.
- А.А. Горский, *Ногай и Русь*, Тюркологический сборник 2001 – Золотая Орда и ее наследие, Москва 2002, 130-156.
- А.А. Горский, *Политическая борьба на Руси в конце XIII века и отношения с Ордой*, Отечественная история 3 (1996) 74-92.
- Б.Д. Греков – А.Ю. Якубовский, *Золотая орда и её падение*, Москва-Ленинград 1950.
- М. Грковић, *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку*, Београд 1986.
- Ц. Грозданов – Д. Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком*, Зограф 14 (1983) 60-67 / Зограф 15 (1984) 85-93 / Зограф 18 (1987) 37-42.
- Р. Грујић, *Властелинство Светога Ђорђа код Скопља од XI-XV века*, Гласник скопског научног друштва 1 (1925) 46-77.
- Р. Грујић, *Када је Немањин унук по кћери, бугарски цар Константин Тих могао владати у скопској области?*, Гласник Скопског научног друштва 12 (1933) 272-273.
- Л.Г. Гумилев, *От Руси до России*, Москва 2003.
- A. Ghița, *Formations politiques au bas Danube et a la Mer Noire (fin du XIIe – XVe s.)*, Revue des études sud-est européennes 24 (1986) 35-50.
- D. Dana – M. Radu, *Transilvania pe harta de la Hereford (sec. XIII)*, Studii și Materiale de Istorie Medie 20 (2002) 253-265.
- Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, I, Београд 1863.
- J. Darkó, *Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts*, Weimar 1933.
- А. Данчева-Василева, *България и Латинската империя (1204-1261)*, София 1985.
- Я.Р. Дашкевич – Э. Трыярский, *Каменные бабы причерноморских степей – Коллекция из Аскании-Нова*, Вроцлав – Варшава 1982.
- D. DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Türkles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, University Park PA 1994.
- A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris 1901.

- D. Deletant, *Genoese, Tatars and Romanians at the Mouth of Danube in the Fourteenth Century*, *The Slavonic and East European Review* 62/4 (1984) 511-530.
- A. Decei, *L'invasion des Tatars de 1241-1242 dans nos régions de selon la Djamiot Tevarikh de Fazl ol-lah Rashid od-Din*, *Revue Roumaine d'Histoire* 12 (1973) 101-121.
- A. Decei, *Le Probleme de la Colonisation des Turcs Seljoukides dans la Dobrogea au XIIIe Siecle*, *Tarih Araştırmaları* 6 (1972) 85-111
- Д. Дечев, *Едно средновековно описание на българските земи*, *Годишник на Софийския Университет, Историко-Филологически Факултет* 19/4 (1923) 3-42.
- P. Diaconu, *À propos des soi-disant monnaies de Jacob Sviatoslav*, *Добруджа* 12 (1995) 242-256.
- P. Diaconu, *O formațiune statală la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al XIV-lea necunoscută până în prezent*, *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 2 (1978) 185-201.
- M. Dienes, *Eastern Missions of the Hungarian Dominicans in the first Half of the Thirteenth Century*, *Isis* 27 (1937) 225-241.
- X. Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, *София* 1998.
- X. Димитров, *История на Македония през средновековието*, *София* 2001.
- S. Dimitrov, *The Bulgarian Apocryphal Chronicle and Bulgarian Ethnic History*, *Études balkaniques* 29/4 (1993) 97-109.
- С. Димова, *Сякъл ли е монети цар Мицо Асен в Месемврия?*, *Проблеми на изкуството* 1 (2004), 56-58.
- М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији*, I-II, *Београд* 1955-1964.
- М. Динић, *О угарском ропству краља Уроша I*, *Историјски часопис* 1 (1948) 30-36.
- М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, *Зборник радова Византолошког института* 3 (1955) 49-82.
- М. Динић, *Српске земље у средњем веку (историјско-географске студије)*, *прир. С. Ћирковић*, *Београд* 1978.
- *Dicționarul explicativ al limbii române*, *Academia Română: București* 2009,³ <<http://dexonline.ro/>>
- А. Добролюбский – И. Смирнов, *Південний захід України у другій половині XIII – першій половині XIV ст.*, *Емінак* 3 (2008) 43-59.
- К. Дочев, *Монети и парично обръщение в Търново (XII-XIV в.)*, *Велико Търново* 1992.
- Ј. Драгашевић, *Принос за географију Србије – Млава и Пек*, *Гласник Српског ученог друштва* 43 (1876) 261-346.
- М. Дринов, *Съчинения на М.С. Дринова*, *ред. В.Н. Златарски*, I-III, *София* 1909-1915.

- I. Dujčev, *Il francescanesimo in Bulgaria nei secoli XIII e XIV* in: I. Dujčev, *Medioevo Bizantino-slavo*, I, Roma 1965, 395-424.
- I. Dujčev, *Rapporti fra Venezia e Bulgaria nel Medioevo*, Venezia e il Levante fino al Secolo XV, ed. A. Pertusi, Firenze 1972, 237-260.
- A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessalonique 1981.
- З. Ђоковић, *Становништво источне Македоније у првој половини XIV века*, Зборник радова Византолошког института 40 (2003) 97-244.
- В. Ђурић (ур.), *Зидно сликарство манастира Дечана – грађа и студије*, Београд 1995.
- И. Ђурић, *Дежевски сабор у делу Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба – међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, ed. В. Ђурић, Београд 1991.
- W.G. East, *The Danube Route-Way in History*, *Economica* 37 (1932) 321-345.
- В.Л. Егоров, *Александр Невский и Чингисиды*, *Отечественная история* 2 (1997) 48-58.
- В.Л. Егоров, *Граница руси с Золотой ордой в XIII-XIV веках*, *Вопросы истории* 1 (1985) 16-29.
- В.Л. Егоров, *Историческая география Золотой орды в XIII-XV вв.*, Москва 1985.
- В.Л. Егоров, *Развитие центробежных устремлений в Золотой орде*, *Вопросы Истории* 8 (1974) 36-50.
- P. Engel, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary*, trans. T. Pálófalvi, New York 2001.
- *The Encyclopaedia of Islam - New Edition*, ed. H.A.R. Gibb et al., I-XII, Leiden 1986-2004.
- *Этимологический словарь тюркских языков*, ed. Э. Севортыян et al., I-VII, Москва 1974-2003.
- C. Eubel, *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, I, Münster 1913.
- П.И. Жаворонков, *Первый поход Иоанна III Ватаца на Фессалонику (1243 г.) и смерть Ивана II Ассеня (1242 г.) Проблема датировки*, *Византийский Временник* 60 (2001) 69-75.
- П.И. Жаворонков, *Положение и роль этнических групп в социально-политической структуре Никейской империи*, *Византийский Временник* 56 (1995) 134-143.
- М. Живојиновић, *Житије Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, Зборник радова Византолошког института 19 (1980) 251-273.
- Ђ. Заимов, *Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия*, София 1967.
- С. Закиров, *Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII-XIV вв.)*, Москва 1966.
- E. Zachariadou, *Observations on some Turcica of Pachymeres*, *Revue des Etudes Byzantines* 36 (1978) 261-267.

- M. Zdan, *The Dependence of Halych-Volyn' Rus' on the Golden Horde*, *The Slavonic and East European Review* 35 (1957) 505-522.
- В. Златарски, *Българо-сръбските политически отношения в миналото*, Българска историческа библиотека 3/2 (1931) 61-102.
- В.Н. Златарский, *Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана-Александра*, *Статьи по славяноведению*, II, ed. В.И. Ламанский, Санктпетербургъ 1906, 156-184.
- В. Златарски, *История на Българската държава през средните векове, Томъ III. Второ българско царство. България при Асѣневци (1187—1280)*, София 1940.
- Й. Иванов, *Българете в Македония*, София 1915.
- Й. Иванов, *Северна Македония – исторически издирванѝа*, София 1906.
- В. Игнатов, *Кѝм историята на Карвунската средновековна област (XIII-XIV в.)*, *Добруджа* 4 (1987) 19-28.
- И. Илиев, *Регинският мирен договор и средновековният град-крепост Цепена*, *Исторически преглед* 3-4 (2000) 205-214.
- И. Илиев – И. Билярски, *Неизползвано известие за българската история в документ от времето на крал Шарл д'Анжу (1266-1285)*, *Исторически преглед* 3-4 (1998) 167-170.
- Н. Илиев, *Шишмановият поход срещу Сръбия през 1292. г.*, *Исторически преглед* 11 (1988) 50-59.
- O. Piescu, *Génois et Tatars en Dobroudja au XIVe siècle: L'apport de la numismatique*, *Études byzantines et postbyzantines* 3 (1997) 161-175.
- S. Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) pină la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotorpirii ungare*, *Constituirea statelor feudale românești*, București 1980, 41-96.
- К. Иречек. *История на българите, с поправки и добавки от самия автор*, ред. П. Петров, София 1978.
- *Историја српског народа*, I, ур. С. Ћирковић, Београд 1982.
- *История на България, Т. III: Втора българска държава*, ред. С. Лишев et al, София 1981.
- *Историја Црне Горе*, II/1-2, ур. С. Ћирковић et al, Титоград 1970.
- А.Л. Якобсон, *Крым в средние века*, Москва 1973.
- М. Јанковић – Ђ. Јанковић, *Словени у јужнословенском подунављу*, Београд 1990.
- Д. Јањић, *Бањска епископија и разлози њеног оснивања*, *Баштина* 27 (2009) 103-114.
- P. Jackson, *The Dissolution of the Mongol Empire*, *Central Asiatic Journal* 22 (1978) 186-244.
- P. Jackson, *Marco Polo and his 'Travels'*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 61/1 (1998) 82-101.

- P. Jackson, *Medieval's Christendom Encounter with the Alien*, Historical Research 74 (2001) 347-369
- P. Jackson, *The Mongols and the West (1221-1410)*, Harlow 2005.
- P. Jackson, *From Ulus to Khanate: the Making of the Mongol States*, The Mongol Empire & its Legacy, edd. R. Amitai-Preiss – D. Morgan, Leiden 1999, 12-38.
- R. Jacobson, *Selected Writings IV: Slavic Epic Studies*, The Hague 1966.
- D. Jacoby, *The Greeks of Constantinople under Latin Rule, 1204-1261*, The Fourth Crusade: Event, Aftermath and Perceptions, ed. T. Madden, Aldershot – Burlington 2008, 53-73.
- К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1953, 70-189.
- К. Јиречек, *Историја Срба*, I-II, прев. и прир. Ј. Радонић, Београд 1952.
- К. Јиречек, *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, прев. И. Синдик и Ј. Радонић, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959.
- Т. Јовановић, *Пандехово пророчанско сказаније*, Књижевна историја 25 (1974) 139-149.
- W. Jones, *German kinship terms (750-1500)*, Berlin – New York 1990.
- Л. Ђончев, *О некоторых вопросах болгаро-византийских отношений в период с 1322 по 1324 гг.*, Etudes historiques 10 (1980) 127-140.
- И. Ђорданов, *Монетосечене на Мичо Асен (1256-1263) във Велики Преслав*, Нумизматика, 4 (1981) 21-42.
- H. Yule – A.C. Burnell, *Hobson-Jobson: A Glossary of Colloquial Anglo-Indian Words and Phrases*, London 1903.
- M. Kavyrchine, *Russes et Mongols: l'épisode du basqaq de Kursk*, Revue des études slaves 64 (1992) 671-696.
- А.А. Казаров – А.В. Кривенко, *Находки золотоордынских монет Сакчи в Молдове и в Украине. Новый монетный двор -- Акча Керман*, Revista Archeologică – Serie Noua 6/2 (2010) 138-145.
- Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- И.Х. Камалов, *Отношения Золотой Орды с Хулагуидами*, Казань 2007.
- С. Kaplonski, *The Mongolian impact on Eurasia: a reassessment*, The Role of the Migration in the History of the Eurasian Steppe, ed. A. Bell-Fialkoff, New York 2000, 251-274.
- Н.М. Карамзин, *История государства Российского, IV*, Санктпетербург 1819.
- Е.В. Кычанов, *Сведения из 'Истории династии Юань (Юань Ши)' о Золотой орде*, Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды), От Калки до Астрахани 1223-1556, ed. М.А. Усманов, Казань 2001, 30-42.
- V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoleća*, I, Zagreb 1985.²
- N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.

- С.Г. Кляшторный – Т.И. Султанов, *Казахстан. Летопись трех тысячелетий*, Алма-Ата 1992.
- Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, Годишњица Николе Чупића 3 (1879) 356-446.
- Х. Коларов, *Българо-сръбски отношения при Тертеровци*, България в света от древността до наши дни, I. София 1979, 213-221.
- П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава, т. 2: 1186-1393*, София 1989.
- П. Коледаров, *Втората българска държава в старинните карти от XIII-XIV век*, Векове 4 (1975) 15-26.
- D. Korobeinikov, *A Broken Mirror: the Kıpçak World in the Thirteenth century, The Other Europe in the Middle Ages*, edd. F. Curta – R. Covalev, Leiden – Boston 2008, 379-412.
- В.П. Костюков, *Буддизм в культуре Золотой Орды*, Тюркологический сборник 2007-2008, Москва 2009, 189-236.
- В.П. Костюков, *Железные псы Батуидов (Шибан и его потомки в войнах XIII в.)*, Вопросы истории и археологии западного Казахстана 1 (2008) 42-96.
- В.П. Костюков, *Улус Джучи и синдром федерализма*, Вопросы истории и археологии Западного Казахстана 1 (2007) 169-207.
- В.П. Костюков, *Улус Шибана в XIII-XIV вв. (по письменным источникам)*, Проблемы истории, филологии, культуры 6 (1998) 210-224.
- Z. Kosztolnyik, *Hungary in the Thirteenth Century*, New York 1996.
- Ch. Kohler, *Quel est l'auteur du "Directorium ad Passagium faciendum"?*, Revue de l'Orient latin 12 (1911) 104-111.
- S. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956.
- K. Kremenetski, *Steppe and Forest-steppe Belt of Eurasia: Holocene Environmental History, Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*, edd. M. Levine – C. Renfrew – K. Boyle, Cambridge 2003, 11-28.
- А.В. Кривенко - А.А. Казаров, *Джучидские монеты Сакчи из находок на городище Костешты в Молдове*, Stratum plus 6 (2010) 201-209.
- А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, Историјски часопис 49 (2003) 139-162.
- К. Кръстев, *Българското царство при династията на Тертеревци (1280-1323)*, Пловдив 2011.
- Л. Кръстев, *Етническият състав и разселенията на куманите*, Исторически преглед 5-6 (2003) 172-186.
- Л. Кръстев, *'Чудесата на св. Димитър Солунски' и участието на алани и кумани при обсадата на Солун в 1207 г.*, История 4-5 (1999) 61-65.
- Ю.Н. Кручкин, *Большой современный русско-монгольский – монгольско-русский словарь*, Москва 2006.
- K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, München 1897.

- К.В. Кудряшов, *Половецкая степь*, Москва 1948.
- А. Кузев, *Владял ли е цар Тодор Светослав над Маврокастро?*, Годишник на Софийския Университет – Научен Център за Славяно-византийски проучвания “Иван Дуйчев” 1 (1987) 101-106.
- Е. Kuzmina, *Origins of Pastoralism in the Eurasian Steppes*, Prehistoric Steppe Adaptation and the horse, edd. M. Levine – C. Renfrew – K. Boyle, Cambridge 2003, 203-232.
- В.А. Кузнецов, *Очерки истории Алан*, Владикавказ 1992.²
- В.А. Кучкин, *Летописные рассказы о слободах Баскака Ахмата*, Средновековая Русь 1 (1996) 5-57.
- А. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Madison WI 1984.
- А. Khazanov – A. Wink (edd.), *Nomads in the Sedentary World*, Richmond 2001.
- G. Labuda, *Wojna z Tatarami w roku 1241*, Przegląd Historyczny 1-2 (1959) 189-224.
- И. Лазаров, ‘Пророческото сказание’ на българския книжовник Пандех като исторически извор, Търновска книжовна школа 4 – Културно развитие на българската държава краят на XII-XIV в, София 1985, 310-317.
- И. Лазаров, *Управлението на Михаил II Асен и Ирина Комнина (1246-1256)*, Векове 2 (1984) 12-19.
- Л. Лазаров, *Нумизматични проучвания и материали*, V, Велико Търново 1999.
- L. Lazarov, *Sur un type de monnaies en cuivre avec la tamgha de Nogaj*, Bulgarian Historical Review 4 (1997) 3-12.
- A. Laiou, *Constantinople and the Latins – The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Cambridge-Massachusetts 1972.
- V. Laurent, *La domination Byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue*, Revue historique du Sud-Est européen 22 (1945) 184-198.
- V. Laurent, *Les signataires du second synode de Blakhernes (été 1285)*, Echos d’Orient 26 (1927) 129-149.
- V. Laurent, *Une famille turque au service de Byzance: Les Mélikès*, Byzantinische Zeitschrift 49 (1956) 349-368.
- В.П. Лебедев, *Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII - конец XV вв.) - ч. I. монеты XIII в.*, Вестник Одесского музея нумизматики 2 (2000) 12-34.
- Э. Ледерер, *Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие*, Международные связи России до XVII в. Сборник статей, Москва 1961, 181-202.
- *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. С. Мишић, Београд 2010.
- Арх. Леонид, *Хан Нагай и его влияние на Россию и южных славян*, Чтения в Императорскомъ обществе Истории и древностей Россійскихъ при Московскомъ Университете 3 (1868) 30-42.

- B. Lippard, *The Mongols and Byzantium 1243-1341*, Bloomington 1984. (PhD. Diss)
- A. Лома, *Пракосово – словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд 2002
- J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949.
- Л. Мавродинова, *Църквата в Долна Каменица. Стенописи от времето на Михаил Шишман*, София 1969.
- L. Mavromatis, *La Fondation de l'Empire Serbe: le kralj Milutin*, Thessaloniki 1978.
- A. Madgearu, *Voievodul Litovoi și prima acțiune de unificare a statului muntean*, *Revista de Istorie Militară* 3 (2002) 42-46.
- Љ. Максимовић, *Котаниц Торник*, Зборник радова Византолошког института 29-30 (1991) 183-191.
- Љ. Максимовић, *Византијски свет и Срби*, Београд 2008.
- Г. Мак Данијел, *Генезис и састављање Даниловог зборника*, Архиепископ Данило II и његово доба, ed. В. Ђурић, Београд 1991, 217-224.
- E. Malamut, *Les reines de Milutin*, *Byzantinische Zeitschrift* 93/2 (2000) 490-507.
- C. Manfroni, *Relazioni di Genova con Venezia dal 1270 al 1290*, *Giornale storico e letterario della Liguria* 2 (1901) 361-401.
- L. Margetić, *Vijesti iz vjerodostojnih i krivotvorenih isprava o provali Tatara u hrvatske primorske krajeve*, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest* 25/1 (1992) 5-14.
- L. Margetić, *Neka pitanja abjuracije iz 1203. godine*, Fenomen „Krstjani” u srednjoevjevskoj Bosni i Humu - zbornik radova, Sarajevo – Zagreb 2005, 27-104.
- A. Margos, *Deux sources arméniennes du XIIIe siècle concernant certains événements historiques du Second Empire bulgare*. *Études balkaniques* 1/2-3 (1965) 295-300.
- A. Маргос, *За надписите свързани с цар Георги Тертер I, при село Иваново, Русенско*, *Paleobulgarica* 4 (1982) 44-50.
- С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997.
- С. Марјановић-Душанић, *Комплекст от грамоти за Манастира Св. Никола Мрачки в Орехово, Принос към срѣбската и бѣлгарската дипломатика*, Бѣлгария и Срѣбия в контекста на византијската цивилизација, София 2005, 111-126.
- С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ – култ Стефана Дечанског*, Београд 2007.
- J. Masson Smith, *Ayn Jalut: Mamluk Success or Mongol Failure?*, *Harvard Journal of Asiatic Studies* 44/2 (1984) 307-345.
- X. Матанов, *Нови сведения за родственици на деспот Елтимир (Алдамир)*, Годишник на Софийския Университет – Научен Център за Славяно-византинични проучвания “Иван Дуйчев” 1 (1987) 107-113.

- X. Матанов, *Средновековните балкани – исторически очерци*, Софија 2002.
- R. Meserve, *Uses of Blood in Traditional Inner Asian Societies*, Religion, Customary Law and Nomadic Technology, edd. M. Weiers – M. Schlepp, Toronto 2000, 35-50.
- Ч. Мијатовић, *Ко је краљица Јелена?*, Летопис Матице српске 217 (1903) 1-30.
- М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
- A. Miltenova, *Problems of the Old Bulgarian translation of the Skazanie za Sibyla*, Études balkaniques 34/3-4 (1992) 72-76.
- Б. Миљковић, *Немањићи и Свети Никола у Барију*, Зборник радова Византолошког института 44 (2007) 275-294.
- C. Minieri Riccio, *Brevi notizie intorno all'archivio Angioino di Napoli*, Napoli 1862.
- C. Minieri Riccio, *Studi storici su' fascicoli Angioini del' archivio della regia Zecca di Napoli*, Napoli 1863.
- V. Minorsky, *Caucasica III: The Alan Capital *Magas and the Mongol Campaigns*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 14 (1952) 221-238.
- Е.П. Мыськов, *Политическая История Золотой орды (1236-1313 гг.)*, Волгоград 2000.
- D. Mishin, *Information on the Vlachs in the Medieval Islamic Literature (Arabic and Persian)*, Romanian Civilization 6/2 (1997) 37-56.
- Н. Митев, *Още веднџ за монетосеченето на Мичо Асен*, Историкии 4 - Научни изследвания в чест на проф. дин Иван Карайотов по случай неговата 70 годишнина, Шумен 2011, 207-211.
- С. Мишић, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград – од устанка ка независности 1806-1876, Београд 2007, 1-7.
- С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002.
- С. Мишић, *Краљ Стефан Урош II Милутин и Бугари*, Браничевски гласник 2 (2003) 5-18.
- С. Мишић, *Саобраћај на Дунаву и његовим притокама*, IX Понтийски четения: Черно море между истока и запада – река Дунав мост между народи и култури, Варна 2004, 137-143.
- С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају 13. века*, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 333-340.
- С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII-XV век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије, I/3, ур. Ј. Николић, Пожаревац 2006, 11-19.
- Ст. Младенов, *Печенези и Узи-Кумани в българската история*, Българска историческа библиотека 4 (1931) 115-136.
- Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica - Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker*, I-II, Leiden 1983.²
- D. Morgan, *The Mongols*, London 1989.

- М. Москов, *Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми)*, Съпоставително езиковедие 6 (1981) 80-104.
- М. Москов, *Оними от български произход*, Материали от юбилейната научна конференция в чест на 100-годишнината на чл.-кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев, Велико Търново 2003, 476-489.
- В. Мошин, *Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, II, Скопје 1977, 91-198.
- В. Мошин, *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повели - аутобиографији*, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 109-138.
- В. Мошин, *Повеља краља Владислава Богородичином манастиру у Бистрици и Златне буле краља Уроша*, Гласник скопског научног друштва 21 (1940) 21-32.
- И.А. Мустакимов, *Владения Шибани Абулхаир-хана по данным Таварихи гузида Нусрат-наме*, Национальная история татар. Теоретико-методологическое введение, Казань 2009, 210-219.
- П. Мутафчиев, *История на българския народ*, II, ред. И. Дуйчев, София 1944.²
- П. Мутафчиев, *Избрани произведения*, I-II, ред. Д. Ангелов, София 1973.
- П. Мутафчиев, *Србското разширение в Македония през средните векове*, Македонски преглед 1/4 (1925) 1-26.
- А.Г. Мухамадиев, *Булгаро-татарская монетная система в XII – XV вв.*, Москва 1983.
- G. McDaniel, *On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena*, Ungarn-Jahrbuch 12 (1982/1983) 43-50.
- Н. Мушмов, *Монетите и печатите на българските царе*, София, 1924.
- Е.И. Нарожный, *О роли христианства в хулагуидо-джучидских взаимоотношениях в предкавказской зоне*, Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях востока и запада в XII-XVI веках, ed. Г.А. Федоров-Давыдов, Ростов-на-Дону 1989, 108-116.
- А.Н. Насонов, *Монголы и Русь: История татарской политики на Руси*, Москва – Ленинград 1940.
- Е.П. Наумов, *Господствующие класс и государственная власть в Сербии XIII-XV века*, Москва 1975.
- Д. Недвидек, *Остава новца из 12-13. века*, Годишњак Музеја града Новог Сада 3-4 (2007-2008) 40-93.
- N. Necipoğlu, *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden 2001.
- F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden 1976.
- А. Николов, *„Вярвай или ще те убия” – „Ориенталците” в кръстоносната пропаганда 1270 - 1370 г.*, София 2006.

- A. Nikolov, *Cumani bellatores in the Second Bulgarian State (1186-1396)*, Annual of Medieval Studies at Central European University Budapest 11 (2005) 223-229.
- П. Ников, *Българи и Татари през средните векове*, Българска историческа библиотека 2 (1929) 97-141.
- П. Ников, *Българо-унгарски отношения от 1257. до 1277. г.*, Сборник на Българска академия на науките 11, София 1920, 1-200.
- П. Ников, *История на Видинското княжество до 1323. година*, София 1922.
- П. Ников, *Образи на видинския княз Михаила Шишмана и на семейството му*, Известия на българското историческо дружество 6 (1924) 77-89.
- П. Ников, *Съдбата на северозападните български земи през средните векове*, Българска историческа библиотека 3 (1930) 96-153.
- П. Ников, *Татаробългарски отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца*, Годишник на Софийския университет 15-16 (1919-1920) 1-95.
- Г. Николов, *Вътрешнополитическото развитие на възобновеното Българско царство (края на XII – края на XIII век): фактори и проблеми*, Сборник радова Византолошког института 46 (2009) 167-176.
- Г. Николов, *Имперската алтернатива в политическия живот на Българското царство през XIII-XIV в.*, Личността в историческото развитие. Алтернативата в историята, София 1995, 104-129.
- Г. Николов, *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, София 2011.
- Г. Николов, *Сепаратизмът в Българския северозапад и Сръбското кралство в края на XIII в.*, България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация, София 2005, 101-110.
- D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957.
- D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479: A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984.
- В. Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV [Century])*, Ulanbaatar 2005.
- А.А. Нудельман, *К вопросу о составе денежного обращения в Молдавии в 14 – н.16 вв.: по материалам кладов*, Карпато-Дунайские земли в средние века, Кишинев 1975, 94-125.
- О.И. Нуждин, *Византийско-сербский мирный договор 1298/1299 г.: причины, условия, последствия*, Византийский временник 82 (1997) 96-109
- E. Oberländer-Târnoveanu, *Byzantino-tartarica – Le monnayage dans la zone des bouches du Danube à la fin du XIIIe et au commencement du XIVe siècle*, II Mar Nero: Annali di archeologia e storia, II, Roma 1996, 191-214.
- E. Oberländer-Târnoveanu – I. Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții la studiul emisiunilor monetare și al formațiunilor politice din zona gurilor Dunării în*

- secolele XIII-XIV, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 32/1 (1981) 89-109.
- E. Oberländer-Târnoveanu, *Numismatical Contributions to the History of South-Eastern Europe at the End of 13th Century*, *Revue Roumaine d'Histoire* 26 (1987) 245-258.
  - Н. Овчаров, *Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност*, София 2006.
  - Н. Овчаров, *Тертеровци, погребани в Сръбското царство през 14 в.*, Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров, Велико Търново 2002, 159-167
  - Н. Овчаров - К. Хаджиев, *Новооткритият Висарионов надпис от Велико Търново и събитията в България през 40-те г. на XIII в.*, *Векове* 1-2 (1991) 24-27.
  - N. Oikonomides, *The Turks in Europe (1305-1313) and the Serbs in Asia Minor (1313)*, *The Ottoman Emirate: 1300-1389*, Rhetymnon 1993, 159-168.
  - L. Olschki, *Guillaume Boucher: A French Artist at the Court of the Khans*, Baltimore 1946.
  - G. Orlandini, *Marco Polo e la sua famiglia*, *Archivio Veneto-Tridentino* 9 (1926) 1-68.
  - D. Ostrowski, *Why did the Metropolitan Move from Kiev to Vladimir in the XIII Century?*, *Christianity and the Eastern Slavs*, edd. B. Gasparov – O. Raevsky-Hughes, Berkeley – Los Angeles 1993, 83-102.
  - D. Ostrowski, *The “tamma” and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 61 (1998) 262-277.
  - Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959.
  - В.В. Отрощенко – Ю.Я. Рассамкин, *Половецкий комплекс Чингульського кургану*, *Археологія* 53 (1986) 14-36.
  - M. d'Ohsson, *Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-khan jusqu'a Timour bey ou Tamerlan*, I-III, Amsterdam 1852.
  - П. Павлов, *Бележки към събитията в България и в средновековната столица Търново в края на XIII - началото на XIV в.*, *Търновска книжовна школа* 5 (1994) 527-534.
  - П. Павлов, *Бил ли е татаринът Чака български цар?*, *Историческо бъдеще* 1-2 (1999) 71-75.
  - П. Павлов, *Бунтари и авантюристи в средновековна България*, Велико Търново 2000.
  - П. Павлов, *България, Византия и Куманите (1186г. – началото на XIV век): Някои бележки с оглед на предисторията на българо-молдовските връзки*, *Relatiile moldo-bulgare*, Chisinau 1998, 43-50.
  - П. Павлов, *България, Византия и Мамлюкски Египет през 60те - 70те години на XIII в.*, *Исторически преглед* 3 (1989) 15-23.
  - П. Павлов, *България, ‘Златната орда’ и куманите (1242 - около 1274)*, *Векове* 2 (1991) 24-31.

- П. Павлов, *За ролята на православната църква в отношенията на Византия и България със Златната орда*, Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век, София 1997, 177-185.
- П. Павлов, *Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България (1186 г. – началото на XIV в.)*, Исторически преглед 7 (1990) 16-26.
- П. Павлов, *Към интерпретацията на някои археологически и нумизматични находки от северното Черноморие (XIII-XIV в.)*, Българите в северното Причерноморие, V, Велико Търново 1996, 189-198.
- П. Павлов, *Монголотатари на Българска военна служба в началото на XIV век*, Военноисторически сборник 2 (1987) 112-120.
- П. Павлов, *Патриарх Йоаким III, татарският хан Чака и цар Теодор Светослав*, Духовна култура 6 (1992) 27-33.
- П. Павлов, *По въпроса на заселванията на Кумани в България през XIII в.*, Втори международен конгрес по българистика, Доклади, VI, София 1987, 629-637.
- П. Павлов, *Средновековна България и Куманите - Военнополитически отношения (1186-1241 г.)*, Трудове на Великотърновския университет 'Св. Св. Кирил и Методий' 27 (1989) 7-59.
- П. Павлов, *Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270-1302 г.)*, Българите в Северното Причерноморие, IV, Велико Търново 1995, 121-130.
- П. Павлов, *Теодор Светослав, Ногай и търговецът Пандолеон*, Историко-археологически изследвания в памет на проф. др. Станчо Ваклинов, Велико Търново 1994, 177-185.
- П. Павлов - Г. Атанасов, *Преминаването на татарската армия през България (1241-1242 г.)*, Военноисторически сборник 1 (1994) 5-20.
- П. Павлов – Г. Владимирова, *Златната орда и Българите*, София 2009.
- A. Pálótyi-Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians - Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapest 1989.
- D. Panayotova, *Les portraits de Dolna Kaménica*, Сборник радова Византолошког института 12 (1970) 143-156.
- E. Panella, *Ricerche su Riccolto da Monte di Croce*, Archivum Fratrum Praedicatorum 58 (1988) 5-85.
- Ş. Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire - Romanians in the 13th Century*, Cluj-Napoca 1998.
- Ş. Papacostea, *La Mer Noire: carrefour des grandes routes intercontinentales 1204-1453*, Bucureşti 2006.
- M. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography, (11th-15th Centuries)*, Leiden – Boston 2003.
- П.Ф. Параска, *Внешнеполитически условия образования молдавского феодального государства*, Кишинев 1981.
- П.Ф. Параска, *Золотая Орда и образование Молдавского феодального государства*, Юго-Восточная Европа в средние века, Кишинев 1972, 175-190.

- А.В. Пачкалов, *Города Нижнего Поволжья в XIII в.*, Вопросы истории и археологии средневековых кочевников и Золотой Орды. Сборник научных статей памяти В.П. Костюкова. Астрахань, 2011, 110-118.
- И. Пашић, *О датовању грнчарије 12-13. века из вршачких радионица*, Гласник српског археолошког друштва 17 (2001), 177-194.
- В.П. Пашуто, *Монгольский поход в глубь Европы*, Татаро-Монголы в Азии и Европе (сборник статей), Москва 1977², 210-227.
- В.Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950.
- M. Pelletier, *Der Portolan von Angelino Dulcert 1339*, Cartographica Helvetica 9 (1994) 23–31.
- P. Pelliot, *À propos des Comans*, Journal Asiatique (s. XI) 15 (1920) 125-185.
- P. Pelliot, *Les Mongols et la Papauté*, Revue de l'Orient Chrétien 23 (1922-1923) 1-30; *chapitre II*: Revue de l'Orient Chrétien 28 (1931-1932) 3-84.
- P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris 1950.
- P. Pelliot, *Recherches sur les Chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient*, I, ed. J. Dauvillier, Paris 1973
- В. Пенчев, *Бил ли е Чака цар на България?*, Минало 4 (2002) 40-43.
- В. Пенчев, *Колективна монетна находка (XIV в.) от с. Тишевица*, Нумизматика 2 (1983) 15-41 / 3 (1983) 27-43.
- В. Пенчев, *Към историята на Дръстър през XIII в. (по нумизматични данни)*, Нумизматика 21/2 (1987) 26-29
- В. Пенчев, *Още две колективни монетни находки од XIII в., намерени при археологическите разкопки в Силистра и свързани с опожаряването на града от татарите през 1242 г.*, Минало 1 (2005) 14-19.
- J. Petit, *Charles de Valois (1270-1325)*, Paris, 1900.
- К. Петков, *България и византийско-неаполитанският конфликт през 1281. година*, Военноисторически сборник 60/3 (1991) 3-14.
- И. Петкова, *Българският северозапад в политическия живот на Балканите към края на XIII век*, Трудове на великотърновския университет 'Св. Кирил и Методий' 20/3 (1983) 11-39.
- I. Petkova, *Nordwestbulgarien in der Ungarischenpolitik der Balkanhalbinsel im 13. Jahrhundert*, Bulgarian Historical Review 1 (1983) 57-65.
- П. Петров, *Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил "За военните подвизи на известния чутовен протостратор"*, Известия на института за българска история 6 (1956) 545-572.
- В. Петровић, *О тръпение светаго краля*, Историјски часопис 54 (2007) 93-100.
- С. Пириватрић, *Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена "Тиха"*, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 313-331.
- С. Плетнева, *Половцы*, Москва 1990.
- Z. Pljakov, *Die Aussenpolitik des Bulgarischen Staates um das ende des 13 JH. (1292-1300)*, Etudes Historiques 12 (1984) 21-36.

- Z. Pljakov, *Die Bulgarisch-Byzantinischen Beziehungen Anfang des 14. Jahrhunderts. (1300 bis Mitte 1305)*, Bulgarian Historical Review 3 (1990) 33-45.
- Z. Pljakov, *La région de Moyenne Struma aux XIIIe – XIVE siècles*, Bulgarian Historical Review 2 (1986) 56-73.
- D. Polemis, *A manuscript note of the year 1247*, Byzantinische Forschungen 1 (1966) 269-276.
- Д. Поливянный, *К истории видинского деспотства в XIV веке*, Българско средновековие - Българо-Съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев, София 1980, 93-98.
- М.Д. Полубояринова, *Русские люди в Золотой орде*, Москва 1978.
- М. Поповић, *Београдска терђава*, Београд 2006.
- М. Поповић, *Тврђава Рас*, Београд 1999.
- М. Поповић et al, *Црква светог Николе у Станичењу*, Београд 2005.
- А.А. Порсин, *К вопросу об участии Ногай в походе на Константинополь 1265. года*, Вестник Челябинского государственного университета. История 40 (2010) 34-37.
- А.А. Порсин, *Политика Золотой Орды в Восточной и Южной Европе в 50-х – 70-х годах XIII века*, Золотоордынская цивилизация 3 (2010) 155-166.
- Н. Порчић, *Осврт на спољнополитичке мотиве у делима Даниловог зборника*, Историјски часопис 52 (2005) 135-163.
- Р.Ю. Почекаев, *Батый. Хан, который не был ханом*, Москва 2006.
- Р.Ю. Почекаев, *Сановные династии Золотой Орды*, Татарские мурзы и дворяне: история и современность: сб. статей, I, edd. Ф.Г. Тарханова et al, Казань 2010, 91-93.
- Р.Ю. Почекаев, *Цары Ордынские: Биографии ханов и правителей Золотой Орды*, Санкт-Петербург 2010.
- G. Praga, *Una "Descriptio Europae Orientalis" del 1308 e le caratteristiche delle fonti per la storia delle Crociate nel sec. XIV*, Archivio storico per la Dalmazia 15 (1933) 293-302.
- O. Pritsak, *The Polovcians and Rus'*, Archivum Eurasiae Medii Aevi 2 (1982) 321-380.
- O. Pritsak, *Qara - Studie zur türkischen Rechtssymbolik*, Zeki Velidi Togan'a Armagan, Istanbul 1955, 239-263.
- O. Pritsak, *Non-"wild" Polovtsians*, To Honor Roman Jakobson: Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday, II, The Hague – Paris 1967, 1615-1623.
- В.Г. Прокофьев, *Ростислав Михайлович, русский князь XIII века*, Юбилейный сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии, Белград 1936, 131-159.
- *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, CD ROM-version, ed. E. Trapp, Wien 2001.
- М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, Београд 1996.²
- M. Purković, *Two Notes on Mediaeval Serbian History*, The Slavonic and East European Review 29 (1951) 545-549.

- P. Purton, *A History of the Late Medieval Siege, 1200-1500*, Woodbridge 2010.
- L. Rădvan, *At Europe's Borders. Medieval Towns in the Romanian Principalities*, Leiden 2010.
- Р. Радић, *Георгије Акрополит и Срби*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 89-97.
- Р. Радић, *Краљ Милутин у венецијанском документу из 1313. године*, Манастир Бањска и доба краља Милутина – зборник са научног скупа, ур. Д. Бојовић, Ниш - Косовска Митровица, 2007, 91-97.
- Р. Радић, *Страх у позној Византији*, I-II, Београд 2000.
- Р. Радић - Д. Кораћ, *Београдски Парижанин на двору монголског кана*, Словенско средњовековно наслеђе, прир. И. Шпадијер, Београд 2002, 493-503.
- Р. Радић – Д. Кораћ, *Из Каракорума у Бар – Србија у делу анонимног географа XIII века*, Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 247-257.
- Д. Радичевић, *Периодизација позносредњовековних некропола у доњем српском подунављу*, Старица 58 (2008) 197-212.
- Н. Радојчић, *О Троношком родослову*, Београд 1931.
- Н. Радојчић, *Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве*, Глас СКА 179 (1938) 179-258.
- Ђ. Радојичић, *О старом српском књижевнику Теодосију*, Историјски часопис 4 (1952-1953) 13-42.
- Г.С. Радойичич, *Пандехово сказание 1259. г. (О Византии, татарах, куманах, русских, венграх, сербах, болгарах)*, Труды отдела древнерусской литературы 16 (1960) 161-166.
- С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934.
- C. Raymond Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, I-III, London – Oxford 1897-1906.
- Ц. Райчевска, *За името на българския цар Кордокува (Ивайло)*, Минало 4 (2006) 16-23.
- L. Rásonyi, *Les anthroponymes Comans de Hongrie*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 20 (1967) 135-149.
- L. Rásonyi, *Sur quelques catégories de noms de personnes en Turc*, Acta linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 3 (1953) 323-351.
- I. de Rachewiltz, *The Secret history of the Mongols – A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, I-II, Leiden – Boston 2006.
- Р. Рашев, *Късни номади в плисковското поле*, Преслав 3 (1983) 242-252.
- J. Richard, *À propos de la mission de Baudouin de Hainaut: l'empire latin de Constantinople et les Mongols*, Journal des Savants 1 (1992) 115-121.
- J. Richard, *Byzance et les Mongols*, Byzantinsche Forschungen 25 (1999) 83-100.
- J. Richard, *La conversion de Berke et les débuts de l'Islamisation de la Horde d'Or*, Revue des Études Islamiques 35 (1967) 173-184

- J. Richard, *Sur les pas de Plancarpin et de Rubrouck: La lettre de saint Louis à Sartaq*, Journal des savants 1 (1977) 49-61.
- J. Richard, *Ultimatums Mongols et lettres apocryphes*, Central Asiatic Journal 17 (1973) 212-222.
- J. Richard, *Une ambassade mongole à Paris en 1262*, Journal des Savants (1979) 295-303.
- G. Rogers, *An Examination of Historians' Explanations for the Mongol Withdrawal from East Central Europe*, East European Quarterly 30 (1996) 3-26.
- П. Рокаи, “Бродови” на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, ур. В. Чубриловић, Београд 1980, 139-176.
- В.Я. Романив, *Бату-хан и “центральное монгольское правительство”: от противостояния к соправительству*, Тюркологический сборник 2001: Золотая Орда и ее наследие, Москва 2002, 84-100.
- J. Ross-Sweeney, *'Spurred on by the Fear of Death': Refugees and Displaced Populations during the Mongol Invasion of Hungary*, Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic, Toronto 1994, 34-62.
- J. Ross-Sweeney, *Thomas of Spalato and the Mongols: a Thirteenth-Century Dalmatian view of Mongolian Customs*, Florilegium 4 (1982) 156-183.
- V. Rosseló i Verger, *Els Italianismes de les cartes portolanes mallorquines*, Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny, I, Barcelona 1997, 39-62.
- И. Руварац, *Господство јашко*, Гласник Српског ученог друштва 49 (1881) 17-21.
- В.Г. Рудаков, *Вопрос о существовании двух Сараев и проблема локализации Гюлистана*, Ученые записки (Гыйльми язмалар) Татарского государственного гуманитарного университета 7 (1999) 92-120.
- В.Н. Рудаков, *Монголо-Татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV вв*, Москва 2009.
- S. Runciman, *The Ladies of the Mongols*, εις μνημην Κ. Ι. Αμαντογ, Αθηναί 1960, 46-53.
- A. Ruotsala, *Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century - Encountering the Other*, Helsinki 2001.
- Н.Д. Руссев, *Золотая орда на нижнем Дунае*, Золотоординская цивилизация, II, Казань 2009, 90-103.
- V. Rybatzki, *Genealogischer stammbaum der Mongolen*, Florilegia altaistica: Studies in honour of Denis Sinor on the occasion of his 90th birthday, edd. E. Boikova - G. Stary, Wiesbaden 2006, 135-192.
- P. Salzman, *Political Organisation among Nomadic Peoples*, Man in Adaptation – The Cultural Present, ed. Y. Cohen, New York 1968, 267-284.
- M. Sardelić, *Europski klerici i misionari o Mongolima: percepcija stepskih barbara u Europi sredinom XIII stoleća*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti HAZU 29 (2011) 1-21.
- A. Sárközi, *Classical Mongolian*, München 2004.
- J. J. Saunders, *History of the Mongol Conquests*, Philadelphia 2001.

- J.J. Saunders, *Matthew Paris and the Mongols*, Essays in Medieval History Presented to Bertie Wilkinson, edd. T.A. Sandquist – M.R. Powicke, Toronto 1969, 116-132.
- М.Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, Саранск 1960.
- Ю.В. Селезнев, *Элита Золотой Орды – научно-справочное издание*, Казань 2009.
- T. Senga, *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett 'tatár-levele*, Szazadok 121 (1987) 583-612.
- K.M. Setton (ed.), *A History of the Crusades*, I-VI, Madison 1969-1989.
- K.M. Setton, *The Parasy and the Levant*, I, Philadelphia 1976.
- Д. Синдик, *Први помен Брскова*, Историјски часопис 56 (2008) 305-309.
- I. Schütz, *Les contacts médiévaux albano-comans reflétés par l'onomastique de Kosovo*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 40 (1986) 293-300.
- А.З. Сингатуллина, *Джучидские монеты поволжских городов XIII века*, Казань 2003.
- D. Sinor, *Un voyageur du treizieme siecle: le Dominicain Julien de Hongrie*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 14 (1952) 589-602.
- D. Sinor, *John of Plano-Carpini's Return from the Mongols: New Light from a Luxembourg Manuscript*, Journal of the Royal Asiatic Society (1957) 193-206.
- D. Sinor, *The Mongols in the West*, Journal of Asian History 33 (1999) 1-44.
- D. Sinor, *'Pray to God on my behalf that he give me such intelligence that I can learn fast and well your languages.'* *Medieval Interpreters and Inner Asia*, Journal of Popular Culture 16-1 (1982) 176-184.
- D. Sinor, *Les relations entre les Mongols et l'Europe jusqu' la mort d'Arghoun et de Bela IV*, Cahiers d'histoire mondiale 3 (1956), 39-62.
- D. Sinor, *Some Latin Sources on the Khanate of Uzbek*, Essays on Uzbek History, Culture and Language, edd. B. Nazarov – D. Sinor, Bloomington IA 1993, 110-119.
- P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, Zagreb 1971.
- Е.Ч. Скржинская, *Половцы, опыт исторического истолкования этникона*, Византийский Временник 46 (1986) 255-276.
- J. Soldo, *Provala Tatara u Hrvatsku*, Historijski zbornik 21-22 (1969) 371-388.
- И. Сотиров, *Проблемът за Калояновия пръстен и неговия притежател*, Годишник на Националния археологически музей 8 (1992) 341-364.
- V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, trans. D. Badulescu, Cluj-Napoca 2003.
- V. Spinei, *Moldavia in the 11th – 14th Centuries*, Bucharest 1986.
- V. Spinei, *Les Mongols dans Historia Ecclesiastica Nova de Tholomeus de Lucca*, Archivum Eurasiae Medii Aevi 18 (2011) 271-333.
- V. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden - Boston 2009.

- V. Spinei, *Les Roumains et la grande invasion Mongole dans les oeuvres chroniqueurs florentins de la première moitié du XIVe siècle*, *Studia Asiatica* 1-2 (2001) 17-38.
- B. Spuler, *Die Goldene Horde: Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Wiesbaden 1965.²
- B. Spuler, *Die Mongolen in Iran: Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1985.²
- С. Станојевић, *Догађаји 1253. и 1254. год.*, Глас СКА 164 (1936) 191-198.
- С. Станојевић, *Краљ Милутин*, Годишњица Николе Чупића 46 (1937) 1-43.
- С. Станојевић, *Краљ Урош*, Годишњица Николе Чупића 44 (1935) 1-62.
- С. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II*, Глас СКА 153 (1933) 43-78.
- В. Стоянов, *За куманския етноним и неговата интерпретација*, Турција, Балканите, Европа: Историја и култура. Истражувања во чест на професор Дженгиз Хаков, Софија 2003, 405-421.
- В. Стоянов, *Историја на изучавањето на Codex Cumanicus, Кумано-печенежки антропоними во Бугарија през XV век*, Софија 2000.
- В. Стоянов, *Куманите во бугарската историја (XI-XIV в.)*, Исторически преглед 5-6 (2005) 3-25.
- В. Стоянов, *Куманологија - опити за реконструкција*, Софија 2006.
- Љ. Стојановић, *Житија краљева и архиепископа српских – критичка разматрања*, Глас СКА 106 (1923) 97-112.
- G. Strakosch-Grassmann, *Einfall der Mongolen in Mittel-Europa 1241–1242*, Innsbruck 1893.
- W. Studemund, *Zu Johannes de Alta Silva De Rege et septem sapientibus – zweiter artikel*, *Zeitschrift für deutsches Alterthum, Neue Folge* 6 (1875) 221-249.
- Т. Суботин-Голубовић, *Још о 'житију у свитку' краља Милутина*, Зборник радова Византолошког института 33 (1994) 115-125.
- Г. Суботић, *Портрет непознате бугарске царице*, Зограф 27 (1998-1999) 93-102.
- F. Schmieder, *Europa und die Fremden – Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Sigmaringen 1994.
- P. Schreiner, *Die Tataren und Bulgarien. Bemerkungen zu einer Notiz im Vaticanus Reginensis gr. 18*, *Études balkaniques* 21/4 (1985) 25-29.
- H. Schurmann, *Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century*, *Harvard Journal of Asiatic Studies* 19 (1956) 304-389.
- Т. Тăнасе, *Le 'khan' Nogai et la géopolitique de la mer Noire en 1287 à travers un document missionnaire: la lettre de Ladislas, custode de Gazarie*, *Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica* 6-7 (2004-2005) 267-301.
- Ј. Тарнанидис, *Аутокефалија српске и бугарске цркве у плановима Михајла VIII Палеолога и унионистички сабор у Лиону*, Меѓународни научни симпозион – 950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке Крсташа (1204), прир. Р. Поповић, Београд 2005, 101-111.

- М.Н. Тихомиров, *Русское летописание*, Москва 1979.
- Б. Тодић, *Грачаница: сликарство*, Београд - Приштина 1988.
- Б. Тодић, *Краљ Милутин са сином Константином и родитељима монасима на фресци у Грачаници*, Саопштења 25 (1993) 7-23.
- С. Тодорова, *Дъщерята на Ростислав Михайлович и събитията в България от средата на XIII век*, Исторически преглед 2 (1989) 52-57.
- Г. Томовић, *Ко је био деспот Торник из записа граматака Нестора*, Зборник радова Византолошког института 46 (2004) 257-269.
- L. Thalloczy, *Oklevelek a magyar-bolgár összeköttetések történetéhez 1360—1369*, Történelmi Társ 2/4 (1898) 357-367.
- К. Тотев, *За датировката на златния пръстен-печат на мечоносеца Тагчи*, “България, земя на блажени...” In memoriam Professoris Iordani Andreevi, Велико Търново, 2010, 450-458.
- Т. Тотев, *За кумани в един надпис от Преслав*, Културата на средновековния Търнов, ed. А. Попов – В. Велков, София 1985, 158-169.
- В.В. Трепавлов, *Государственный строй Монгольской империи XIII в.*, Москва 1993.
- В.В. Трепавлов, *История Ногайской Орды*, Москва 2002.
- Ю. Трифонов, *Деспот Иван Александър и положението на България след Велбъждската битка*, Списание на БАН 43 (1930) 61-91.
- С. Трифуновић, *Античка и средновековна археолошка налазишта општина Алибунар – рекогносцирања терена*, Рад војвођанских музеја 32 (1990) 99-130.
- F. van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, Leiden 2011.
- В. Тъпкова-Займова, *Средновековни представи за народите отвъд Дунав*, Българите в северното Причерноморие, V, Велико Търново 1996, 32-33.
- С. Ћирковић, *Београд под краљем Душаном?*, Зборник Историјског музеја Србије 17-18 (1981) 37-45.
- С. Ћирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, Архиепископ Данило II и његово доба, ed. В. Ћурић, Београд 1991, 53-68.
- С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 74 (2008) 3-20.
- С. Ћирковић, *Један прилог о бану Кулину*, Историјски Часопис 9-10 (1959) 71-77.
- Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986.
- А. Узелац, *Ко је спалио Жичу?*, Браничевски гласник 6 (2009) 1-13.
- А. Узелац, *Кумани у средновековној Србији*, Историјски архив Ваљево - Гласник 43 (2009) 5-17.
- А. Узелац, *Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина*, Војно-историјски гласник 2 (2011) 9-27.
- A. Uzelac, *Tatars and Serbs at the End of the Thirteenth Century*, Revista de Istorie Militară 5-6 (2011) 9-20.

- A. Узелац – Б. Радовановић, *Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама – неколико нових запажања*, Међународни научни скуп “Св. цар Константин и хришћанство” – зборник радова, edd. Д. Бојовић et al, Ниш 2013. (у штампи).
- R. Urbanski, *Tartarorum gens brutalis - Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich*, Warszawa 2009.
- A. Урошевић, *О ишчезлом селу Куманову на Косову*, Гласник Музеја Косова и Метохије 1 (1956) 225-228.
- К. Ускенбай, *Улусы первых Джучидов. Проблема терминов Ак-Орда и Кок-Орда*, Тюркологический сборник. 2005: Тюркские народы России и Великой Степи, Москва 2006, 355-382.
- М.А. Усманов, *Об особенностях раннего этапа этнической истории улуса Джучи*, Тюркологический сборник 2001: Золотая Орда и ее наследие, Москва 2002, 101-109.
- A. Failler, *Euphrosyne – l’epouse du tsar Théodore Svetoslav*, Byzantinische Zeitschrift 78 (1985) 92-93.
- A. Failler, *L’occupation de Rhodes par les Hospitaliers*, Revue des études byzantines 50 (1992) 113-135.
- A. Failler, *Chronologie et Composition dans l’Histoire de Georges Pachymère*, Revue des études byzantines 38 (1980) 5-103; Revue des études byzantines 39 (1981) 145-249; Revue des études byzantines 48 (1990) 5-87.
- Г.А. Федоров-Давыдов, *Денежное дело и денежное обращение Болгара*, Город Болгар – очерки истории и культуры, ed. Г.А. Федоров-Давыдов, Москва 1987, 158-204.
- Г.А. Федоров-Давыдов, *Кочевники восточной Европы под властью золотоордынских ханов*, Москва 1966.
- Г.А. Федоров-Давыдов, *Общественный строй Золотой Орды*, Москва 1973.
- Н. Фејић, *Један поглед на ратове Дубровника*, Историјски часопис 56 (2008) 117-151.
- J. Fennell, *The Crisis of Medieval Russia 1200-1304*, London – New York 1983.
- Б. Ферјанчић, *Архиепископ Данило II и Византија*, Архиепископ Данило II и његово доба, ed. В. Ђурић, Београд 1991, 7-18.
- Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.
- Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204-1261)* Зборник радова Византолошког института 27-28 (1989) 103-148.
- Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974.
- J. Fine, *The Late Medieval Balkans - A Critical Survey from the Late Twelfth century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1997.
- Н.М. Фомичев, *Джучидские монеты из Азова*, Советская археология 1 (1981) 219-241.

- M. Font, *Ungarn, Bulgarien und das Papsttum um die Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert*, Hungaro-Slavica: X. Internationaler Slavistenkongress, edd. P. Kiraly – A. Hollos, Budapest 1988, 259-267.
- M. Font, *The Crises of Medieval Society: The Mongol Invasion in Eastern and Central Europe*, Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича, ed. M. Литвин, Львів 2011, 691-698
- C. Halperin, *The East Slavic Response to the Mongol Conquest*, Archivum Eurasiae Medii Aevi 10 (1998-1999) 98-117.
- C. Halperin, *Kipchak connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 63 (2000) 229-245.
- C. Halperin, *Russia and the Golden Horde*, Bloomington IA 1985.
- L. Hambis, *Le Chapitre CVII du Yuan Che*, Leiden 1945.
- J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak*, Pest 1840.
- Э. Хара-Даван, *Чингис-хан как полководец и его наследие*, Элиста 1991.²
- Ђ. Харди, *Господари и банови оностраног Срема и Мачве у XIII веку*, Споменица историјског архива Срем 8 (2009) 65-80.
- Ђ. Харди, *Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма*, Нови Сад 2002.
- Ђ. Харди, *О пореклу мачванског “бана” Ростислава Михаиловича*, Споменица историјског архива Срема 2 (2003) 15-32.
- Ђ. Харди, *О протоку људи и путним правцима југоисточне Европе средином XIII века*, Зборник Матице српске за историју 67-68 (2003) 37-49.
- С. Хафнер, *Данило II као средњовековни историограф*, Архиепископ Данило II и његово доба, ed. В. Ђурић, Београд 1991, 131-138.
- К. Хейвуд, *Некоторые проблемы нумизматического доказательства правлений хана Ногая и Джеки*, Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды), От Калки до Астрахани 1223-1556, ed. М. А. Усманов, Казань 2001, 129-145.
- М. Holban, *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria Angevina si despre reflectarea campaniei din 1330 in diplomele regale si in “Cronica pictata”*, Studii – Revista de Istorie 20 (1967) 3-43.
- М. Holban, *Contacts balkaniques et réalités roumaines aux confins danubiens du Royaume de Hongrie. A propos de la publication de nouvelles sources concernant Basarab*, Revue des études sud-est européennes 3-4 (1965) 385–417
- P. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290): Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers*, Leiden 1995.
- J. Hommer Herriot, *The 'Lost' Toledo Manuscript of Marco Polo*, Speculum 12/4 (1937) 456-463.
- К. Нопф, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, Leipzig 1867.
- Э. Хоргоши, *Два етюда о ясах Венгрии*, Alanica I: Аланы, Западная Европа и Византия, Владикавказ 1992, 130-134.
- Р.П. Храпачевский, *Военная держава Чингисхана*, Москва 2005.

- M. Canard, *Le traite de 1281 entre Michel Palaeologue et le sultan Qalawun*, Byzantion 10 (1935) 669-680.
- C. du Cange et al, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, I-VII, Niort 1883-1887.
- Г. Цанкова-Петкова, *България при Асеневици*, София 1978.
- Gh. Cantacuzino, *Probleme ale secolelor XIII și XIV la Câmpulung și cercetările arheologice la fosta curte domnească*, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie 32/1 (1981) 131–139.
- D. Căprăroiu, *Asupra începuturilor orașului Câmpulung*, Historia Urbana 15/2 (2008) 37-64.
- C. Cahen, *Quelques textes negliges concernant les Turcomans de Rum au moment de l'invasion mongole*, Byzantion 14 (1939) 135-139
- C. Cahen, *The Formation of Turkey: The Seljukid Sultanate of Rum, Eleventh to Fourteenth Centuries*, Harlow 2001.
- Б. Цветкова, *Българо-месалските отношения по времето на Георги I Тертер*, Известия на българското историческо дружество 22-24 (1948) 415-418.
- Б. Цветкова, *Съдбата на Теодор Светослава преди възцаряването му*, Известия на Българското историческо дружество 22-24 (1948) 40-48.
- V. Ciocîltan, *Les Alans et le commencement des états roumains*, Studia Asiatica 1 (2000) 47-76.
- V. Ciocîltan, *Hegemonia Hoardei de Aur la Dunărea de Jos (1301-1341)*, Revista Istorică: Serie nouă 5/11-12 (1994) 1099-1118.
- F.W. Cleaves, *The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of The Archers by Grigor of Akanc*, Harvard Journal of Asiatic Studies 3 (1949) 400-443.
- L. Crader, *Ecology of Central Asian Pastoralism*, Southwestern Journal of anthropology 11/4 (1955) 301-326.
- F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge 2006.
- J. Chądzyński, *Wspomnienia sandomierskie i opis miasta Sandomierza*, Warszawa 1850.
- P. Charanis, *On the Ethnic composition of Byzantine Asia Minor in the Thirteenth Century*, Προσφορά εις Σίλπωνα Π. Κυριακίδη, Αθήνα 1953, 140-147.
- P. Charanis, *Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire*, Comparative Studies in Society and History 3/2 (1961) 140-154.
- J. Charpentier, *William of Rubruck and Roger Bacon*, Geografiska annaler 17 (1935) 255-267.
- Л.В. Черепнин, *Монголо-Татары на Руси (XIII век)*, Татаро-Монголы в Азии и Европе (сборник статей), Москва 1977², 186-209.
- Д.В. Чернышевский, *Придоша бесчислены яко пружи*, Вопросы истории 2 (1989) 127-132.
- Г. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933.

- Ф. Шабульдо, *Земли Югозападной Руси в составе великого княжества Литовского*, Киев 1987.
- G. Škrivanić, *Bitka kod Velbižda 28. VII 1330. godine*, *Vesnik vojnog muzeja* 16 (1970) 67-77.
- Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1975.
- М. Šuflaj, *Pseudobrokardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, *Vjesnik Zemaljskog arhiva* 13 (1911) 142-150.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Рођен је 1981. године у Београду. Филозофски факултет Универзитета у Београду, Одељење за историју, уписао је 2000. године. На Катедри за општу историју средњег века је дипломирао 2005. и магистрирао 2008. Био је стипендиста владе града Београда, Републичке фондације за развој научног и уметничког подмлатка и Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Као стипендиста владе Републике Бугарске специјализовао се 2007. године на Историјском факултету, СУ Климент Охридски, Софија. Од 2010. године ради у Историјском институту у Београду.

Професионална интересовања укључују проблематику номадских народа у југоисточној Европи током позног средњег века, српско-бугарске односе, средњовековну путописну литературу и историју стрип уметности.

Аутор је око двадесет научних радова објављених у домаћим и иностраним часописима, међу којима су: *Куманите в средновековна Срџбија*, Анамнеза 6 (2008) 163-179; “*Скитски разбојници у Бугарској пустињи*”: поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века, Историјски часопис 59 (2010) 59-75; *Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина*, Војноисторијски гласник 2 (2011) 9-27 и *Tatars and Serbs at the end of the Thirteenth Century*, Revista de Istorie Militară 5-6 (2011) 9-20. Учесник је више научних конференција у земљи и иностранству. Приређивач је два историјска извора (Кабеса де Вака, *Бродоломи*, Београд 2007; Марко Поло, *Милион*, Београд 2011.). Превео је и приредио један универзитетски уџбеник (Ц.Б. Бјури, *Варварска инвазија на Европу. Римско царство и Германи 375-575*, Београд 2010.)

Стални је члан тима и координатор међународног програма *Салона стрипа* у организацији СКЦ-а Београд, од 2008. године.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а АЛЕКСАНДАР Б. УЗЕТИЋ
број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

СРБИЈА, БУГАРСКА И ТАТАРИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIII ВЕКА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 25. XII 2012.

A. Uzetic

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора АЛЕКСАНДАР Б. УЗЕЛACУ
Број уписа _____
Студијски програм _____
Наслов рада Србија, Бугарска и Татари у другој половини XIII века
Ментор проф. др. Милош Антоновић

Потписани АЛЕКСАНДАР Б. УЗЕЛACУ

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 25. XII 2012.

А. Узеласу

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

СРБИЈА, БУГАРСКА И ТАТАРИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIII ВЕКА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 25. XII 2012.

Т. Чанак